ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.
ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

№3(152)/ 2025

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2025
Astana, 2025

Бас редактор: Дәлелхан А.,
PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Жолдыбалина А.С.,** *PhD, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан*

Редакциялық алқа:

Абжаппарова Б.Ж.	т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М.	т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Айкенова Д.М.	Ph.D, «ID-sertteu» зерттеу орталығын директоры, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б.	с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А.Ф.	ф.ғ.д., доцент, «Қазан (Еділ бойы) федеральды университеті» ФМФЖББМ, Қазан, Татарстан республикасы, Ресей (түркітану)
Далелхан А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Мармара университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К.	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Какенова З.А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Қадырбаев А.Ш.	ф.ғ.д., профессор, РҒА Шығыстану институты, Ресей (шығыстану)
Кожамжарова М.Ж.	ф.ғ.к., доцент, С. Торайгыров Павлодар мемлекеттік университет имени, Павлодар,
Кусаинова А.М.	Қазақстан (саяси ғылымдар) Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан (түркітану)
Клара Шандор	PhD, профессор, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан (түркітану)
Медеубаева Ж.М.	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Нечаева Е.Л.	с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуртазина Р.А.	с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбул университет, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А.	с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей (саяси ғылымдар)
Онучко М.Ю.	с.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Оспанова А.Н.	Ph.D, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С.	PhD, Қазақстан Республикасының президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Рамакрушна Прадхан	Факир Мохан университеті, Баласор, Индия (аймақтану)
Сабитов Ж.М.	PhD, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты директорының м.а., Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Токтаров Е.Б.	Ph.D., Цифрлық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар орталығының жетекшісі, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан. (саяси ғылымдар)
Толипов Ф.	с.ғ.к., Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н.	с.ғ.к., проф., Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай, Ресей (түркітану)
Чеботарев А.Е.	с.ғ.к., Almaty Management University, Алматы, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Шаймердинова Н.Г.	ф.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.
Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 31-410)
E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:http://bulpolit.enu.kz/
Жауапты хатшы: Жиембай Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж.
№ KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі
Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: http:// bulpolit.enu.kz
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editor-in-Chief: Dalelkhan A.,
PhD, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: **Zholdybalina A.S.,** *PhD, Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*

Editorial board:

Abzhapparova B.Zh.	Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M.	Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aikenova D.M.	Ph.D, Director of the "ID-sertteu" Research Center, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Byulegenova B.B.	Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F.	Doctor of Philology, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology)
Dalelkhan A.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Erhan Dogan	Ph.D, Professor, Marmara University, Istanbul, Turkey, (polit.science)
Eskeyeva M.K.	Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kakenova Z.A.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Kadyrbaev A.Sh.	Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Russia (Oriental Studies)
Kozhamzharova M.J.	Ph.D, Associate Professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan, (polit.science)
Kussainova A.M.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, (international relations)
Mankeeva Zh.A.	Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan (Turkology)
Klara Sandor	Ph.D, Professor, University of Szeged, Szeged, Hungary, (Turkology)
Medeubaeva Zh.M.	PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Nechaeva E.L.	Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurtazina R.A.	PhD, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurkan Ozgur	Ph.D., Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey (polit. science)
Lanko D.A.	Ph.D, Associate Professor, St. Petersburg State University, Russia (polit.science)
Onuchko M.Yu.	Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ospanova A.N.	Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S.	PhD, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ramakrushna Pradhan	Fakir Mohan University, Balasore, India (regional studies)
Sabitov Zh.M.	PhD, Acting Director of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Toktarov E.B.	Ph.D., Head of the Center for Digital Social and Humanitarian Sciences, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan. (Political sciences)
Tolipov F.	Ph.D, National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan (regional studies)
Tybykova L.N.	Ph.D, Professor, Gorno-Altaisk State University, Gorno-Altaisk, Russia (turkology)
Chebotarev A.E.	Ph.D, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan (polit.science)
Shaimerdinova N.G.	Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.
Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-410).
E-mail: vest_polit@enu kz, web-site: http://bulpolit.enu.kz. **Responsible secretary:** Zhiyembay B.S.

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021
Available at: http:// bulpolit.enu.kz Periodicity:
4 times a year.
Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Далелхан А.,
PhD, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора:

Жолдыбалина А.С., *PhD, заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан*

Редакционная коллегия:

Абжаппарова Б.Ж.	д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Азмуханова А.М.	к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Айкенова Д.М.	Ph.D, Директор исследовательского центра «ID-sertteu», Астана, Казахстан (полит.науки)
Бюлегенова Б.Б.	к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (полит.науки), Астана, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф.	д ф. н., доцент. ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Россия, (тюркология)
Далелхан А.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Университет Мармара, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ескеева М.К.	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)
Какенова З.А.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Кадырбаев А.Ш.	д.и.н., профессор, Институт востоковедения РАН, Россия, (востоковедение)
Кожамжарова М.Ж.	к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан (полит.науки)
Кусаинова А.М.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан (тюркология)
Клара Шандор	Ph.D., профессор, Сегедский университет, Сегед, Венгрия, (тюркология)
Медеубаева Ж.М.	к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (международные отношения)
Нечаева Е.Л.	к.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуртазина Р.А.	д.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбульский университет, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ланко Д.А.	к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Россия (полит.науки)
Онучко М.Ю.	к.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Оспанова А.Н.	Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С.	PhD, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
Рамакрушна Прадхан	Университет Факир Мохан, Баласор, Индия, (регионоведение)
Сабитов Ж.М.	PhD, и.о. директора Научного института изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан (полит.науки)
Токтаров Е.Б.	Ph.D., руководитель Центра цифровых социально-гуманитарных наук, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан. (полит.науки)
Толипов Ф.	к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н.	к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (тюркология)
Чеботарев А.Е.	к.п.н., Almaty Management University, Алматы, Казахстан (полит.науки)
Шаймердинова Н.Г.	д.ф.н, профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402
Тел.: +7(7172) 709-500, (вн. 31-410)
E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: http://bulpolit.enu.kz/
Ответственный секретарь: Жиембай Б.С.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.
Электронная версия в открытом доступе: http:// bulpolit.enu.kz
Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы**

**Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series**

**Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология**

№3(152)/2025

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Тасым Р., Пұсырманов Н., Назарбетова Ә. Ұлттық құрылтай – кеңесуші демократия институты ретінде.....
Tassym R., Pussyrmanov N., Nazarbetova A. National Qurultay – as an institution of deliberative democracy.....
Тасым Р., Пусырманов Н., Назарбетова А. Национальный Курултай – как институт делиберативной демократии..... 9

Курмашев Д.С., Кусаинова А.М. Б. Бузанның Орталық Азия аймақтық қауіпсіздігінің кешенді теориясы.....
Kurmashev D.S., Kussainova A.M. Central Asia and B. Buzan's regional security complex theory
Курмашев Д.С., Кусаинова А.М. Центральная Азия и теория комплекса региональной безопасности Б.Бузана..... 28

Жунусова А.Қ. Қазақстандықтардың мемлекеттік басқару тиімділігіне үміті: ерекшеліктері мен факторлары.....
Zhunussova A.K. The Hope of Kazakhstanis for Government Efficiency: Features and Factors.....
Жунусова А.К. Надежда казахстанцев на эффективность власти: особенности и факторы 37

Қайырбек М.Ә. Идеология және қазақ баспасөзі («Қазақ әдебиеті» материалдарын талдау)
Kaiyrbek M.A. Ideology and the Kazakh Press (Content Analysis of «Qazaq adebieti» materials)
Кайырбек М.А. Идеология и казахская пресса (анализ материалов «Қазақ әдебиеті»)..... 56

Ковязина К.Т. Мақтаныш пен алалаушылық: Қазақстандағы ұлт құру процестеріне институттарға артылған сенім қалай әсер етуі мүмкін.....
Kovyazina K.T. Pride and prejudice: how trust in institutions may affect nation-building processes in Kazakhstan.....
Ковязина К.Т. Гордость и предубеждение: как доверие институтам может влиять на процессы нациестроительства в Казахстане..... 70

Дюсембекова М.К., Қожбанхан Е.К., Куптлеуова Ж.Ж. Цифрлық дәуір және саяси үгіт-насихат: ақпараттың жаһандануы жағдайында қоғамдық пікірдің қалыптасуы (2024 жылғы АҚШ пен Ресейдегі президенттік сайлау науқандары және Қазақстандағы референдум мысалында).....
Dyussembekova M.K., Kozhbankhan Ye.K., Kuptleuova Zh.Zh. The Digital Age and political propaganda: shaping public opinion in the context of information globalization (using the example of the presidential election campaigns in the United States and Russia in 2024 and the referendum in Kazakhstan).....
Дюсембекова М.К., Кожбанхан Е.К., Куптлеуова Ж.Ж. Цифровая эпоха и политическая пропаганда: формирование общественного мнения в условиях глобализации информации (на примере президентских избирательных кампаний в США и России в 2024 году и референдума в Казахстане)..... 83

Аманбек Б.А., Бисенова А.З., Әбдіқалық А.Ә. Парсы шығанағы елдері ынтымақтастығы кеңесіне (SSAGPS) мүше мемлекеттердегі саяси стратегиялар мұнайға деген сұраныстың төмендеуі жағдайында: сын-қатерлер мен шешу жолдары.....
Amanbek B.A., Bissenova A.Z., Abdikalyk A.A. Political Strategies in the Gulf Cooporation Council (GCC) Countries in the Face of Declining Oil Demand: Critical Risks and Solutions.....
Аманбек Б.А., Бисенова А.З., Әбдіқалық А.Ә. Политические стратегии в странах Совета сотрудничества стран Персидского залива (ССАГПЗ) в условиях снижения спроса на нефть: критические риски и решения..... 98

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

Нұрбаев Ж.Е., Жолдасбекова А.Н., Болысбекова М.К. Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциясы: интернационалданудың өткені мен болашағына талдау.....
Nurbayev Zh.Ye., Zholdasbekova A.N., Bolysbekova M.K. Integration of Kazakhstan into the global educational space: a retrospective and prospective analysis of internationalization.....
Нурбаев Ж.Е., Жолдасбекова А.Н., Болысбекова М.К. Интеграция Казахстана в мировое образовательное пространство: ретроспективный и перспективный анализ интернационализации..... 109

Шұғатай А., Баркус Х. Монғолиядағы халықаралық көші-қон ағымдарының әлеуметтік-экономикалық және экологиялық себептері.....
Shugatai A., Barcus H. Exploring the Socio-Economic and Environmental Determinants of International Migration Flows in Mongolia.....
Шугатай А., Баркус Х. Исследование социально-экономических и экологических факторов международных миграционных потоков в Монголии..... 122

Мұхаметжан А. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы көші-қонның ықпалы.....
Mukhametzhan A. The impact of migration on the socio-economic development of the Republic of Kazakhstan.....
Мұхаметжан А. Влияние миграции на социально-экономическое развитие Республики Казахстан..... 142

Жұмағалиқызы Г., Муканов М.Р. Қазақстанда тарихи жадының қалыптасуының негізгі кезеңдері.....
Zhumagalikyzy G., Mukanov M.R. The main stages of the formation of historical memory in Kazakhstan.....
Жумагаликызы Г., Муканов М.Р. Основные этапы становления исторической памяти в Казахстане..... 159

Ендібай М., Абжаппарова Б. Жаһандық трендтердің Таяу Шығыс және Орталық Азия аймағы елдеріне әсері.....
Yendibay M., Abzhapparova B. Middle East and Central Asia Global Trends Impact on the Countries of the Region.....
Ендібай М., Абжаппарова Б. Ближний Восток и Центральная Азия глобальных тенденций влияние на страны региона..... 171

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Қасым Ә.С., Тулеубаева С.А. Қазіргі Египеттегі діни қатар өмір сүру: қиындықтар, саясат және перспективалар.....
Kassym A.S., Tuleubaeva S.A. Religious coexistence in modern Egypt: challenges, politics and prospects.....
Касым А.С., Тулеубаева С.А. Религиозное сосуществование в современном Египте: вызовы, политика и перспективы..... 187

Илияскызы Д., Сауданбекова Ш.Т. Оңтүстік Кореядағы дәстүрлі үйлену той рәсімдерінің трансформациясына әсер еткен ішкі және сыртқы факторлар.....
Iliyaskyzy D., Saudanbekova Sh.T. Internal and external factors influencing the transformation of the traditional marriage ceremony.....
Илияскызы Д., Сауданбекова Ш.Т. Внутренние и внешние факторы влияния на трансформацию традиционной церемонии бракосочетания в Южной Корее..... 200

Урюстюмова А.И. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстан мен Қырғызстанның мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығы: алғышарттар және құқықтық негіз.....
Урюстюмова А.И. Культурно-гуманитарное сотрудничество Казахстана и Кыргызстана в конце XX-первой четверти XXI века: предпосылки и правовая основа.....
Uryustyumova A.I. Cultural and humanitarian cooperation between Kazakhstan and Kyrgyzstan in the late twentieth and first quarter of the 21st century: prerequisites and legal basis..... 216

Серубаева А.Т., Каленова А.С., Ишанжанова Д.К. Шоқан Уәлиханов ғылыми мұрасында шығыс халықтары мәдениетінің зерттелуі: қазақ және қырғыз контекстіндегі талдау
Serubayeva A.T., Kalenova A.S., Ishanzhanova D.K. Shokan Ualikhanov's Contribution to the Study of Eastern Cultures: An Analysis in the Kazakh and Kyrgyz Contexts.....
Серубаева А.Т., Каленова А.С., Ишанжанова Д.К. Изучение культуры восточных народов в научном наследии Шокана Уалиханова: анализ в контексте казахов и кыргызов 230

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

Құрманбайұлы Ш. Жалпытүріктік терминқор – терминологияны халықаралық біріздендіру негізі.....
Kurmanbaiuly Sh. The Common Turkic Terminological Fund as a Basis for International Terminology Unification.....
Курманбайулы Ш. Общетюркский терминофонд – основа международной унификации терминологии..... 248

Сайын Ж., Жиембаева Г., Жұмай Н. Қазақстандағы репатрианттар: бейімделу және әлеуметтік-мәдени проблемалар.....
Saiyn Zh., Zhiyembayeva G., Zhumay N. Repatriates in Kazakhstan: adaptation and sociocultural issues.....
Сайын Ж., Жиембаева Г., Жумай Н. Репатрианты в Казахстане: адаптация и социокультурные проблемы..... 268

Жалмырза А.А., Богенбаев Н.Е. Түркістан атауының тарихи, геосаяси және мәдени-поэтикалық концепциясы.....
Zhalmyrza A.A., Bogenbayev N.E. The historical, geopolitical, and cultural-poetic concept of the name "Turkestan".....
Жалмырза А.А., Богенбаев Н.Е. Историческая, геополитическая и культурно-поэтическая концепция названия «Туркестан»..... 284

Ильясова К.М., Еңсепов А.Ә., Еспенбетова А.Т. Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалыс (татар баспасөзі материалдары негізінде).....
Ilyassova K.M., Yensepov A.A., Espenbetova A.T. The National Liberation Movement in the Turkestan Region (Based on the Materials of the Tatar Press).....
Ильясова К.М., Енсепов А.А., Еспенбетова А.Т. Национально-освободительное движение в Туркестанском крае (по материалам татарской прессы)..... 298

Ибраева Г.О. Түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы генезисінің мәселесі.....
Ibrayeva G.O. On the issue of genesis of the traditional dwelling of Turkic peoples.....
Ибраева Г.О. К вопросу о генезисе традиционного жилища тюркских народов..... 316

Кулжанова Б.Р., Кашкеева А.Б. Түркі және ағылшын тілдеріндегі ауру атауларына қатысты қалыптасқан табулардың лексика-семантикалық құрылымы .....
Kulzhanova B.R., Kashkeyeva A.B. Lexical-semantic structure of taboos related to disease names in Turkic languages.....
Кулжанова Б.Р., Кашкеева А.Б. Лексико-семантическая структура табу связанных с названиями болезней в тюркских языках..... 335

Кудьярова Ш.Т., Қортабаева Г.Қ., Дарменова А.А. Қазақ зергерлік хрематонимдерінің сакралды және этномәдени коды.....
Kudyarova Sh.T., Kortabayeva G.K., Darmenova A.A. The Sacred and Ethnocultural Code of Kazakh Jewelry Chrematonyms.....
Кудьярова Ш.Т., Кортабаева Г.К., Дарменова А.А. Сакральный и этнокультурный код казахских ювелирных хрематонимов..... 348

Молдабай Т., Жиембай Б.С. Армян жазуының дала көшпелілері өкілдері тарапынан қолданылу ерекшеліктері .....
Moldabay T., Zhiyembay B.S. Peculiarities of the use of Armenian script by representatives of steppe nomads.....
Молдабай Т., Жиембай Б.С. Особенности использования армянской письменности представителями степных кочевников..... 363

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ҒТАХР 11.15.74
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-9-27

Ұлттық құрылтай – кеңесуші демократия институты ретінде

Р. Тасым*[1], Н. Пұсырманов[2], Ә. Назарбетова[3]

[1]*Қазақстандық қоғамдық даму институты Қоғамдық процестерді зерттеу орталығы, Астана, Қазақстан*
[2]*Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан*
[3]*Алматы қаласындағы ҚСЗИ өкілдігі, Алматы, Қазақстан*

(E-mail: rizz_e@mail.ru, nurbekp89@gmail.com, aselnaz78@mail.ru)

Аңдатпа. Мақала Қ. Тоқаевтың бастамасымен құрылған Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық құрылтайдың қызметіне назар аударады. Ұлттық құрылтайдың қатысу мен кеңесуші демократия түрінде қалыптасып, дамуы қоғамда алуан топтардың шешім қабылдауға және саясаттың қатысуына мүмкіндік береді. Осы бағытта Ұлттық құрылтай құрамын қалыптастыру туралы концептуалды дискуссия, Ұлттық құрылтай азаматтық-қоғамдық дискурс нысаны ретінде, Ұлттық құрылтайдың саяси коммуникациялық рөлі зерттеуіміздің басты сауалдарына айналды.

Зерттеудің ерекшелігі – Ұлттық құрылтай сияқты жаңадан орнығып келе жатқан органның Қазақстандағы кеңесуші демократияның дамуына үлесі призмасы арқылы зерделенеді. Мұндай делибератив құрылымның орнығып, дамуы және оның белсенді әсері қоғамдық пікірдің жаңа деңгейін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Саяси жүйенің трансформациясы жағдайында құрылтайдың құрылуы биліктің халықты шешім қабылдау процесіне кеңінен тарту ғана емес, сонымен бірге саяси модернизацияның тұжырымдамалық фреймі «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» моделінің құрамдас бөлігіне айналды. Осылайша Ұлттық құрылтай мемлекеттік саясатты жасау тәсілін өзгерте отырып, кері байланыс, қоғаммен кеңесу, қоғамды алға қарай қозғайтын идеяларды ұсынатын демократиялық қатысу құралы бола алды.

Мақала нормативтік құжат, сарапшылық пікір және эмпирикалық деректер талдауына негізделген. Осы орайда заң үстемдігін қамтамасыз ету және мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру жөніндегі ойларымен, идеяларымен және пікірлерімен алмасу үшін қолжетімді әрі ыңғайлы платформа түрінде ілгерілетуде практикалық ұсыныстар әзірлеуге негіз болады.

Түйін сөздер: Ұлттық құрылтай, кеңесуші демократия, қоғамдық диалог, азаматтық қоғам, үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық келісім, қатысу демократиясы.

Түсті: 10.03.2025; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

Кіріспе

Қазақстанның қазіргі тарихында мемлекет пен қоғам, оның ішінде қоғамдық ұйымдармен қарым-қатынас, өзара әрекеттесуді жақсарту – ұлттық даму стратегиясында басты орынға ие. Ел президенті Қ. Тоқаев және оның аппараты ұсынған «Адам мемлекет үшін емес, мемлекеттің игілігі адам үшін» қағидасы Қазақстан қоғамы үшін басты ұстанымға айналып келеді. Мұндай мемлекеттік саясаттың адамға бағыт алуы қоғамда терең тұжырымдамалық өзгерістерді талап етеді. Оны іске асырушы тетіктерді де заманауи түрде қалыптастыру мемлекеттік аппараттың негізгі күн тәртібіне орнықты. Осылайша 2022 жылы Президент Қ. Тоқаевтың бастамасымен құрылған Ұлттық құрылтай Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінен кейінгі қоғам бірлігінің және елдегі демократиялық өзгерістердің басты құралына айналды.

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымы аясында Ұлттық құрылтай көптеген елдерде белең алған сенімнің төмендеуі, саяси поляризацияның күшеюі, кейбір топтардың саяси институттарды сынап, қоғамдық оптимизмге кедергі келтірудің алдын алуға таптырмас тетік болды.

Құрылтай институты – тарихи тамыры бар және Ұлы даланың билік мұрасы, басқару өнері мен ұйымдасу дәстүрін бойына жинақтаған құрылым. Ол ұзақ ғасырлардан сұрыпталып, трансформацияланған күйде бүгінгі қоғамдық санада сақталды.

Құрылтай дәстүрінің жалпыхалықтық кеңес ретінде қайта жаңғыруы халықтың еркіндігін айшықтайды әрі бірлігін нығайтады, оны мемлекеттік маңызы бар өзекті міндеттерді шешуге бағыттайды.

Құрылтайдың жыл сайынғы отырыстарын басқаратын Президент Қ. Тоқаев оның ел бірлігі мен ұлттық құндылықтарды нығайтудағы рөліне ерекше тоқталып келеді. Осы орайда, президент Қ. Тоқаев Қазақстанда барлық мүдделі қоғамдық топтардың билікпен және өзара сапалы саяси коммуникация негізге алынған демократияның делиберативті моделін құру курсын бекітті. Оның мәні – делиберативті демократияның қоғамдық пікірге сүйенген (еркін мазмұнды пікірталас нәтижесінде алынған), рационалды негізделген, ең қолайлы үлгісін табу [1].

Консультативтік-кеңесші органдар қызметінің өзегі саналатын кеңесуші демократия тұжырымдамасы – саяси шешімді қалыптастырудың тиімді тәсілі [2].

Бұл тәсіл дәстүрлі көпшіліктің тікелей дауыс беру механизмімен қатар, пікірлерді мұқият талдап, дәлелдермен өлшеп, өзара қабылданатын шешімдер іздеуге бағытталған процесті көздейді [3], [4].

Еуропада *(Ирландия мен Исландия)* мемлекеттің өзекті мәселелерін азаматтардың *(саясаткерлер емес)* қатысуымен құрылымдық талқылау жеткілікті түрде танылған. Мұндай талқылау нәтижесінде ұсынымдық-ақпараттық есептер жасалып, тиімді және орынды шешім қабылдау үшін парламентке ұсынылады [5].

Азияда мұндай механизмдер байқалмайды, дегенмен делиберативті сауалнама әдісін енгізудің жарқын үлгісі ретінде Моңғолияны атап өтуге болады. Бұл елде әлемде алғаш рет конституциялық түзетулер бойынша кеңесуші сауалнама заң жүзінде енгізілді. Моңғолия билігі профессор Джеймс Фишкин ұсынған кеңесуші сауалнама әдісін қабыл-

дады [6]. Қытай Халықтық саяси консультативтік кеңесінің *(ҚХСКК)* тарихи ауқымы кең. ҚХСКК-нің басты қызметі – саяси кеңес беру, демократиялық бақылау және мемлекеттік істерді талқылауға және шешуге қатысу. Ерекшелігі – оның жұмысында кадрлық саясаткерлердің қатысуы [7], [8].

Ал, қоғамдық жария тыңдауды заңнамалық реттеуді XX ғасырдың 20-шы жылдары АҚШ билігі заңнамалық түрде бекітті. Жария тыңдаудан бөлек, АҚШ-та модификацияланған және құрылымдалған жария тыңдау түрі «азаматтық қазылар алқасы» немесе «азаматтардың қазылар алқасы» механизмі кең таралды [9].

«e-Democracia» порталын құрып, әлемге алғаш рет цифрлық кеңесуші демократия тәжірибесін енгізген Бразилияның тәжірибесі назар аударуға тұрарлық. «e-Democracia» интернет-порталы жұмысының ең үлкен жетістігінің қатарына жастар саясаты туралы заң жобасын әзірлеуді жатқызуға болады, онда мәтіннің 30%-ы талқылауға қатысқан жастардың түзетулері арқасында қалыптасқан. Сонымен қатар соңғы мәтінінде азаматтар ұсынған 374 түзету ескерілген Интернеттегі құқықтар туралы заң жобасы да порталдың жетістігі саналады [10].

Саяси жүйе, аймақтық ерекшеліктерімен қызметі айқындалатын кеңесуші демократияның түрлі механизмдері мен формалары бар. Кеңесуші демократиядағы Еуропа елдерінің тәжірибесі құрылымдалған жария тыңдаулар механизмінің жұмыс істейтінін көрсетеді. Азияның кеңесуші демократия үлгілері көбіне әралуан болып келеді.

Ұлттық құрылтай институтын дамытып және жетілдіре отырып, Қазақстан кеңесуші демократияны ілгерілетудегі әлемдік тәжірибені байытуға үлкен үлес қосады. Бұл процесс ұлт бірлігін нығайтып қана қоймай, азаматтардың басқаруға демократиялық қатысуының теориялық-қолданбалы көкжиектерін кеңейтуге жол ашады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Осы зерттеу мақаланы дайындау барысында әлемдік үздік тәжірибелерге саяси, салыстырмалы талдау жасалды. Ал, зерттеудің негізгі бөлімінде 2023 жылғы 20-31 шілде және 2024 жылғы 7-20 қазан аралығында Қазақстандық қоғамдық даму институты жүргізген әлеуметтанулық сауалнама нәтижелері пайдаланылды. Сауалнама елдің барлық өңірлерінде «face-to-face» жеке сұхбаттасу әдісімен жүргізілді. Зерттеудің іріктемесі – репрезентативті. Таңдамалы жиынтық көлемі 18 жастан асқан 2023 жылы 2400 және 2024 жылы 1200 респондентті құрады. Респонденттер жынысы, жасы, этникалық белгісі және тұрғылықты жері бойынша бөлінді.

Сонымен қатар зерттеу аясында соңғы екі жылда Ұлттық құрылтай мүшелерін қоса алғанда, 11 салада қызмет атқаратын 50 сарапшымен тереңдетілген сұхбат жүргізілді. Аталған зерттеулердің қорытындылары сұрыпталып, қолданысқа енгізіліп отыр. Құрылтай отырыстары арасындағы Президент Қ. Тоқаевтың Ұлттық құрылтай мүшелерімен кездесуі де зерделеніп, контенттік талдау көмегімен олардың назар аударту ға тырысқан қоғамдағы көкейкесті мәселелердің жиынтығы ұсынылды.

Ұлттық құрылтай құрамын қалыптастыру туралы концептуалды дискуссия.

Ұлттық құрылтай қоғамдағы алуан топ мүшелері, сарапшылар қоғамдастығының, қоғамдық ұйым өкілдері мен белсенділердің басын қосқан құрамымен ерекшеленеді.

Бұл пікір әркелкілігін қамтамасыз етіп, ұсынылған бастама мен шешімдерді тереңдете әрі жан-жақты талдауға жол ашады. Мұндай тәсіл халықтың түрлі тобының мүдделерін ескере отырып, кең қоғамдық диалог негізінде әзірленген инновациялық идеялар мен шешімдерді енгізу арқылы мемлекеттік басқарудың сапасы мен тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Сонымен, 2022 жылғы 14 маусым күні Президент Ұлттық құрылтайды құру туралы Жарлыққа қол қойды, онда құрылтайдың ережесі мен құрамы бекітілді [11]. Ұлттық құрылтайдың құрылымы мен қызметі мемлекеттік билік пен қоғам арасындағы тиімді әрекеттестікті қамтамасыз ете алатындай деңгейде айқындалды. Оның құрамына құрылтай қызметінің ұйымдастырушылық негізін қалыптастыра отырып, Төраға, екі орынбасар, мүшелер және хатшы кірді. Ұлттық құрылтай құрамы белгілі мемлекет және қоғам қайраткерлерінен, саяси партия, үкіметтік емес сектор, бизнес-қауымдастық, сарапшылар қоғамдастығы және облыстар мен республикалық маңызы бар қалалардағы, астанадағы қоғамдық кеңес өкілдерінен тұрады.

Ұлттық құрылтайдың кезеңдік құрамы оның мүшелерін ротациялау жолымен жаңартылып келеді. Ұлттық құрылтай мүшелері құрылтайдың жұмыс бағдарламасы бойынша ұсыныстарға бастамашылық етуге және отырыстарға материалдар дайындауға қатысуға құқылы. Олар, сондай-ақ, отырыста көтерілген мәселелерді талқылап, әрі қарай қоғамға түсіндіру процесіне де қатысады. Бұл ретте құрылтай мүшелері өз өкілеттіктерін басқа тұлғаларға бере алмайды.

Ұлттық құрылтайға оның Төрағасы, яғни Қазақстан Республикасының Президенті басшылық етеді. Ол құрылтай қызметіне жалпы басшылық ету, отырыстарды өткізу уақыты мен орнын айқындайды, сондай-ақ орынбасарларға, мүшелерге және хатшыға тапсырма береді.

Отырыстың күн тәртібін бекіту міндеттемелерін және Төраға тапсырған өзге де міндеттерді орындайтын Төрағаның орынбасары қызметін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі атқарады.

Құрылтай хатшысы отырыстарға дайындық жұмыстарын ұйымдастыруда негізгі рөлге ие, сондай-ақ бұл процеске сарапшылар мен мамандарды тартады. Ол іс-шараны ұйымдастырушылық тұрғыдан сүйемелдейді және Төраға мен оның орынбасарлары тапсырған қосымша міндеттерді орындайды.

Ұлттық құрылтайдың жұмыс органы ретінде Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі бекітілген.

Ұлттық құрылтай мүшелері – түрлі мамандық пен әлеуметтік топ өкілдері қатарынан жасақталады, атап айтқанда, олар саясаткерлер, саяси партия делегаттары, қоғам қайраткерлері, ғалымдар, мәдениет және өнер саласының өкілдері, БАҚ, экономика, медицина, білім беру, спорт, сондай-ақ жастар қозғалысының белсенділері мен көшбасшылары. Бұл қатысушылардың әралуандығы Қазақстанның стратегиялық бағыттарын қалыптастыру кезінде көп дауыстықты қамтамасыз етіп, түрлі пікірлер мен мүдделерді ескеруге мүмкіндік береді.

1-сурет. Бұрынғы мүшелерді қоса алғандағы ҰҚ мүшелерінің қызмет саласы бойынша бөлінуі

Ұлттық құрылтайдың алғашқы құрамына 117 адам кірді. Ұлттық құрылтайдың құрамы қатысушыларды ротациялау есебінен тұрақты жаңарып отырады, ол жұмыс қарқынын сақтауға және жаңа мүдделі тұлғаларды тартуға көмектеседі. Мұндай тәсіл көзқарас алуандығына септігін тигізеді, талқылау тақырыптары аясын кеңейтіп, қоғамдық мүдденің барынша кең ауқымын қамтамасыз етеді.

Ұлттық құрылтайдың үш жылға жуық қызметі ішінде ротация нәтижесінде құрам 32 мүшеге жаңартылды – М. Айнабеков, Б. Алтынбеков, Ғ. Әбішев, А. Әлтай, Н. Әуесбаев, З. Байсақова, Б. Байтуов, Т. Бүкіров, Л. Буларов, К. Гринько, Қ. Дәуіталиев, С. Егізбаев, Қ. Жаманқұлова, Д. Зәкиева, Е. Көпжасарұлы, О. Кузовлева, Р. Қадыр, Д. Қадыров, Л. Қарабасова, М. Құлкенов, Д. Қадырбаева, Ә. Мұстафина, Д. Павленко, С. Пономарев, Р. Рысмамбетов, О. Сәбден, А. Сүлейменова, Л. Тараков, Ж. Түймебаев, Н. Шаталов, Ю. Шин, А. Шұқыжанова [12].

Осы тұста, сарапшылардың пайымдауынша, Ұлттық құрылтайдағы күн тәртібі кәсіби пікірдің, онлайн петициялардың және азаматтардың кең қатысуының басқа нысандарының синергиясы болуы керек. Себебі, Қазақстанның қоғамы әр алуан. Әлеуметтік желілерде және онлайн петицияларда сұрақтар қоятын адамдар өздерінің өмірлік тәжірибесіне және оларды не мазалайтынына сүйенеді. Сондықтан мұны міндетті түрде ескеру қажет.

Нәтижиесінде, сарапшылар арасында Ұлттық құрылтай мүшелерін таңдаудың ашықтығы мен түсініктілігіне қатысты пікірлер екіге бөлінді, сондай-ақ келесі құрамды іріктеу рәсімдері ашық күйде қалуда.

Яғни, сарапшылардың сынға алған бөлігі Ұлттық құрылтайдың неғұрлым айқын кемшіліктеріне оған іріктеудің түсініксіз механизмін жатқызады. Олар, қоғамда Ұлттық құрылтай тізімі әлі күнге дейін билікке бейім, жақын адамдардан тұрады деген пікірді баса айтады. Құрамда қоғамның неғұрлым скептик топтарының өкілдері, оппозициялық құрылымдардың өкілдері, билікті сынаушылар жетіспейді деген сарында ой білдірді.

Ұлттық құрылтай олардың ойынша, диалог алаңына айналып, қоғамдағы жинақталған шиеленісті шығаратын алаң болуы қажет. Сарапшылар пікірінше, тағы бір мәселе, Ұлттық құрылтай жұмысының тек ресми билік органдары тарапынан регламенттелуі. Жекелеген сарапшылар, мұнда құпия тәсілдер, оның ішінде Ұлттық құрылтайдың мүшелерін таңдауда да көп болып отыр деген ұстанымда. Оған қоса, қарапайым адам үшін Ұлттық құрылтайға іріктеу принципі түсініксіз екендігі атап өтілді, өйткені оның барлық мүшелері қоғамдық пікірдің белсенді көшбасшылары емес.

Сарапшылардың пікірлеріне сүйене отырып, екі тәсілді бөліп айтуға болады. Іріктеудің қолданыстағы қағидасын қолдамайтын немесе түсінбейтін сарапшылар мүшелердің сайланбалы болуын ұсынады. Мысалы, көп сатылы жүйені енгізу. Бірінші кезеңде, Құрылтай өзіне белгілі бір дәстүрлерді, белгілі бір мазмұнға ие болуы үшін кәсіби мамандардың көмегімен кандидатураларды таңдау керек. Екінші кезеңде белгілі бір мөлшерде танымал, қоғам ұнататын адамдарды қосуға болады. Сайлауды халықтың жанама қатысуымен өткізу туралы ұсыныстар да бар. Бұл құқықты әртүрлі деңгейдегі мәслихат депутаттарына беруге болады, яғни депутаттар аймақтық принцип бойынша өз өкілдерін ұсына алады. Сондай-ақ, құрамды қалыптастыруға қоғамдық кеңестер кеңінен қатысуы керек. Бірақ оған ешбір жағдайда мемлекеттік органдар араласпауы тиіс [13].

Кейбір сарапшылар халықаралық бағдарламалар жасайтындай ашық конкурсты енгізуді ұсынады: қабылдау жарияланады және әртүрлі адамдар өз кандидатураларын ұсына алады, оларды арнайы комиссия қарайды. Ол сондай-ақ әртүрлі топтардан тұруы қажет және таңдау түсінікті критерийлер арқылы жүзеге асырылуы керек. Сарапшылардың пікірі бойынша, егер Ұлттық құрылтай өзіне барлық әлеуметтік топтардың өкілеттілігін ұсынатын ұйым атын иеленгісі келсе, онда, әрине, іріктеу процедурасы қоғамның жан-жақты мүшелерін қамтуы қажет.

Қолданыстағы іріктеу принципін түсінікті деп санайтындар арасында кез- келген сайлау құралдарын енгізу Ұлттық құрылтайды шектейді және Ұлттық құрылтай мүшелерін депутаттармен ұқсастырады, оған қоса оларда депутаттың құқығы мен мүмкіндіктері жоқ деген пікір басым. Қатысу квоталарын енгізу идеясы екі тараптан да айтарлықтай қолдау таппады.

Ұлттық құрылтайдың басты функциясы ретінде сарапшылар диалог алаңын қарастырады, ол арқылы идеяларды жоғары мемлекеттік деңгейге жеткізуге, қоғамдық пікір көшбасшыларының Президентке тікелей қолжетімділігін қамтамасыз етуге, қауымдастықтың бастамалары мен ұсыныстары үшін алаң құруға болады. Ұлттық құрылтай халықтың үлкен тобының мүддесін, яғни әртүрлі страталар, топтардың

және т.б. мүдделерін білдіруі керек. Ол ешбір жағдайда Мәжілістің халық ресми түрде сайлайтын, халықтың мүддесін депутаттар арқылы білдіретін орган ретіндегі рөлін алмастырмауы қажет. Орган жұмысының нәтижесі Президент Әкімшілігінің азаматтық қоғаммен тікелей ынтымақтастығынан көрінуі тиіс.

Сарапшылар Ұлтық құрылтай табысты болған жағдайда оның Парламенттің беделіне нұқсан келтірмейтініне сенімді. Парламент өкілді орган болып саналады және оған маңызды заңнамалық және бақылау функциясы жүктелген, ал Құрылтай өз кезегінде диалогтық, идеяларды ұсыну алаңы және бейресми мәртебеге ие. Егер бұл жерде Парламент пен Құрылтай арасында жақсы тепе-теңдік, яғни, жақсы өзара іс-қимыл болған жағдайда, проблемалардың туындауы екіталай, олар керісінше бірін-бірі толықтыратын болады. Өйткені, қоғамдық санада депутаттар көбіне халыққа жақын бола бермейді.

Қалыптасу механизмі Ұлттық құрылтай құрамының қалыптасуының нақты тетігін тұжырымдау қажет. Қазіргі уақытта іріктеу алгоритмі ашық емес. Опция ретінде Ұлттық құрылтай мүшелердің белгілі бір санын анықтауға болады, шартты 100%. Кейін институттар арасында бөлуге болады: бір бөлігін Президент өз шешімімен тағайындайды, бір бөлігін Парламент палаталары сайлайды, бір бөлігін жергілікті белсенділер арасынан өңірлер бөледі, бір бөлігін бекітілген тізім бойынша республикалық бірлестіктер тағайындайды. Тағы бір бөлігін институционалды қоғам электронды үкімет платформасы арқылы онлайн дауыс беру арқылы сайлай алады.

Тереңдетілген сұхбаттар нәтижесінен көріп отырғанымыздай, Құрылтайды қалыптастыру тетіктері мен оның мүшелерін іріктеу қағидаттары институттың заңдылығы мен өкілдік сипатын қамтамасыз ету мақсатында ашық академиялық- сарапшылық талқылаулардың нысанына айналуда. Бұл қалыптасқан тәжірибені жан-жақты зерттеуді және сарапшылардың, азаматтық қоғам өкілдерінің, мүдделі тараптардың қатысуымен артық саясиландырылмаған бірқатар ашық ғылыми пікірталастарды ұйымдастыруды талап етеді.

Ұлттық құрылтай азаматтық-қоғамдық дискурс нысаны ретінде. Құрылтай ел тұрғындары ой-пікірін еркін білдіре алатын жалпыұлттық диалогқа арналған негізгі платформаға айналуды көздейді. Бұл, Президент Қ. Тоқаевтың сөзінше, Қазақстанның дамуына мүдделі кооперацияның өзара тиімділігін барынша арттырып, билік пен халықтың арасындағы байланысты нығайтады: «Құрылтай қоғамдық диалогтың біртұтас институционалдық моделін қалыптастыруға тиіс. Сөйтіп, билік пен халықтың арасындағы дәнекерге айналатын болады. Осылайша сан түрлі қоғамдық пікір иелерін түгел қамтитын өкілді құрылым қалыптасады» [14]. Сәйкесінше, Ұлттық құрылтай қоғамдық бірлікті одан әрі нығайтуға бағытталған идеялар мен қадамдарды әзірлейтін басты консультативтік-кеңесші орган ретінде аталды.

Елдегі басты кеңесші орган ретінде Ұлттық құрылтайды құру билік пен қоғамның ашықтық, сенім және мемлекеттік басқару мен шешімдер қабылдау процесіне біріге қатысу ұстанымына сүйене отырып, өзара әрекеттесу идеясының логикалық жалғасы мен дамуы болды. Ұлттық құрылтай тек ұлттық жобалар мен стратегияларды талқылауға ғана емес, Қазақстан дамуының өзекті мәселелері бойынша қоғамдық консенсусты қалыптастыруға, елдегі тұрақтылықты қамтамасыз етуге арналған.

Ұлттық құрылтай мемлекеттің ашықтық, инклюзия және конструктивті өзара әрекеттестік ұстанымына беріктігін айқындайды. Бұл қоғамдық консенсусты нығайтуға, ұлттық мүддені қолдауға және әлеуетін одан әрі күшейту үшін тұрақты платформа құруға бағытталған маңызды құрал. Президент алдағы мақсаттарға қол жеткізу үшін формальды өзара әрекеттесу тәжірибесінен бас тартып, мемлекет пен қоғам арасындағы белсенді және мағыналы серіктестік бағытында қозғалу қажет екенін атап өтті. Осы ретте Ұлттық құрылтай Қазақстандағы өмір сапасын жақсартуға және елдің заманауи, белсенді қоғам ретінде одан әрі дамуына бағытталған бастамалар мен ұсыныстардың ұйысу ортасына айналып, аталған бағытта басты рөл атқаруы тиіс.

Осы тұста бұқара халықтың ортасында Ұлттық құрылтай бейнесі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін жаппай сауалнаманың бірқатар нәтижелерін қарастырамыз.

Ұлттық құрылтайдың жұмысы туралы хабардар болу деңгейі *(Сіз елде Ұлттық құрылтай жұмыс істеп жатқанын естідіңіз бе?)* әртүрлі жас топтары арасында әркелкі қарқынмен өсіп келеді. 2023-2024 жылдар аралығындағы әлеуметтік зерттеулер нәтижелеріне сүйене отырып, төмендегідей үрдістерді байқауға болады:

Біріншіден, жастар арасындағы танымалдықтың өсуі (*18-28 жас)*. 2023 жылы осы жас санатындағы респонденттердің 32%-ы Ұлттық құрылтай туралы білсе, 2024 жылы аталған көрсеткіш 39,7%-ға дейін өсті. Бұл 7,7% өсімді білдіреді, яғни жас буын арасында Ұлттық құрылтайдың танымалдығы артып келеді. Мұны жастардың саяси процестерге белсенді қызығушылық танытуымен, ақпараттық арналардың кеңеюімен және әлеуметтік желілердегі насихат жұмыстарының күшеюімен түсіндіруге болады.

Екіншіден, орта жас топтарындағы тұрақты жоғары көрсеткіш *(29-45 жас және 46-60 жас)* сақталуда. Орта жастағы азаматтар арасында Ұлттық құрылтайдың танымалдығы екі жыл қатарынан ең жоғары деңгейде қалып отыр. 2023 жылы 42,4% болған көрсеткіш 2024 жылы 47,4%-ға жетті. Бұл санаттағы азаматтар қоғамдық-саяси өмірге белсенді қатысатын топтардың бірі болып саналады және көбінесе мемлекеттік бағдарламалар мен реформаларға назар аударып, талқылауға белсенді араласады.

Үшіншіден, 61 жастан асқан азаматтар арасында Ұлттық құрылтайға деген қызығушылық біршама тұрақты күйінде қалды. 2023 жылы 39,7% болған көрсеткіш 2024 жылы 38,1%-ды құрады, яғни айтарлықтай өзгеріс байқалмайды. Ол егде жастағы азаматтардың ақпараттық тұтыну дағдыларының ерекшеліктеріне және саяси жаңалықтарға қатысты тұрақты көзқарастарына байланысты болуы мүмкін.

Осы үрдістерді ескере отырып, алдағы уақытта Ұлттық құрылтай жұмысын халықтың барлық топтарына тиімді жеткізу мақсатында ақпараттық науқанды әр жас санатына бейімдеу маңызды болмақ.

Соңғы уақыттағы ақпараттық алаңдағы кейбір теріс бейнелерге қарамастан, Ұлттық құрылтайға деген көзқарас жоғары деңгейде қалып отыр. Оң бағалайтын азаматтардың қатары *(«оң» және «оң әсер деуге болады» жауаптарын қоса есептегенде)* едәуір көп **(70,6%/76,1%).**

1-кесте. 2023-2024 жж. Ұлттық құрылтай жұмысына көзқарас

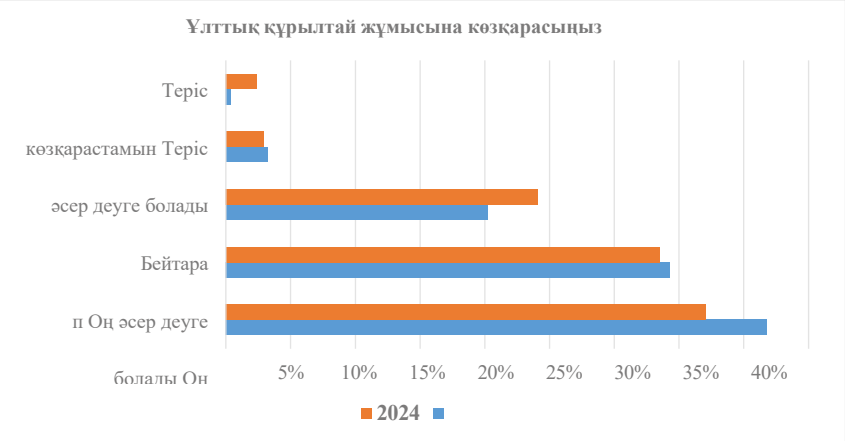

Өткен жылы бейтарап көзқарасты азаматтардың саны 20,2%-дан 24,1%-ға дейін артқанын да айта кету керек. Ол азаматтардың бір бөлігі Ұлттық құрылтай қызметін нақты бағалауға әлі дайын еместігін немесе нақты әсерін көрмегендігін білдіреді.

Ал, теріс көзқарасты респонденттердің саны аса үлкен емес – небәрі 5,3%

(«теріс» және «теріс әсер деуге болады» жауап нұсқаларын қоса есептегенде). Дегенмен, Ұлттық құрылтай жұмысының аясы кеңейіп, халық арасында танымал бола бастауы оған деген көзқарастың да алуандығын көрсетеді. Бастапқы жылдары аталған көрсеткіш 3,6% маңайында болған еді, яғни қазір сыни пікір айтушылар саны біршама артқандығын байқауға болады.

2-кесте. 2023-2024 жж. Ұлттық құрылтайға деген көзқарастың оның қызметі барысында өзгеру динамикасы

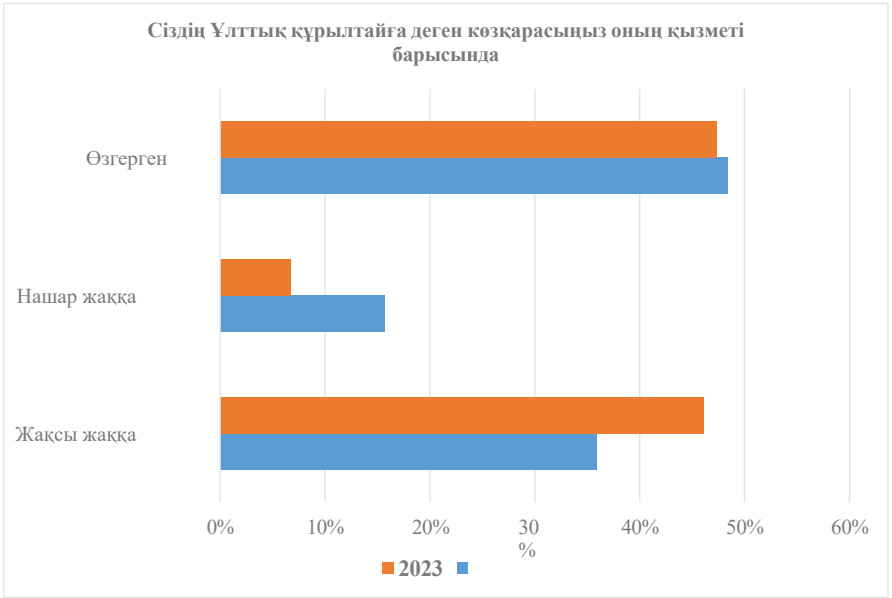

2023-2024 жылдар аралығында Ұлттық құрылтайға деген көзқарастың өзгеру динамикасына назар аударсақ, оның қызметін бағалауға қатысты тұрақты ортаның

қалыптасқанын көруге болады. Яғни, 2023 жылы респонденттердің 47,3%-ы Ұлттық құрылтай қызметі олардың көзқарасына әсер етпегенін мәлімдесе, 2024 жылы да ол көрсеткіш 48,4%-ға дейін аздап қана өсіп отыр. Жалпы, одан аңғаратынымыз халықтың жартысына жуығы Құрылтайдың жұмысына бейтарап қарайды немесе оның қызметін бағалау бойынша орнықты біржақты пікірі қалыптасқан.

2023 жылы респонденттердің 46,1%-ы Ұлттық құрылтайға деген көзқарасының оң бағытта өзгергенін атап өтті. Бұл жаңадан құрылған органның жұмысына алдын ала артылған сеніммен байланысты болуы мүмкін. Ал соңғы көрсеткіштер Ұлттық құрылтай қызметіне қатысты белгілі бір күмәннің пайда болуы, күтілген нәтижелердің толық орындалмауы немесе оның жұмысын қалыптасқан, тұрақты үдеріс ретінде қабылдаудың әсері болуы ықтимал. Дегенмен, соңғы екі жылда Ұлттық құрылтай қызметіне қатысты көқарастарын жақсы жаққа өзгеркен респонденттердің үлесі айтарлықтай жоғары деңгейде сақталып отыр.

Ұлттық құрылтайдың алдағы жұмысы үшін халықтың күткен нәтижелері мен сын-ескертпелерін ескеру маңызды болмақ, өйткені 2024 жылы белгілі бір шешімдерге немесе құрылтай қызметінің кейбір аспектілеріне қанағаттанбаушылықтың әсерінен өз ойын теріс өзгерткендердің саны 15,7%-ды құрады.

Мәліметтерден Ұлттық құрылтай қызметіне қоғамның ерекше назар аударып отырғанын байқауға болады. Оның қызметі бастапқы кезеңде халық тарапынан үлкен қызығушылық тудырса, қазіргі уақытта азаматтар тек қызығушылық танытып қана қоймай, нақты нәтижелер күтетін деңгейге жетті. Ол халықтың саяси процестерге деген белсенділігінің артуын және билік пен қоғам арасындағы диалогтың маңыздылығын айқындайды.

Алдағы уақытта Ұлттық құрылтай жұмысының жетілдірілуі, қабылданатын шешімдердің нақтылығы мен олардың орындалу барысы халықтың оған деген сенім деңгейіне тікелей әсер етпек. Сондықтан, құрылтайдың тиімділігіне деген сұраныстың артуы – билік пен қоғам арасындағы өзара байланысты нығайтуға бағытталған жаңа мүмкіндіктерді қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Тұтастай алғанда, халықтың көпшілігі әлі де саясаттан тыс және күнделікті тұрмыста саяси жүйенің элементтерін, әсіресе жаңа азаматтық институттарды қабылдау енжарлығын ескерсек, нәтиженің қаншалықты жақсы екенін бағалауға болады.

Ұлттық құрылтайдың саяси коммуникациялық рөлі. Ұлытаудағы алғашқы жиыннан кейін Ұлттық құрылтай жұмысының жаңа форматы енгізілді. Оның ерекшелігі – екі жұмыс күні ішінде пленарлық мәжілісі мен секциялар отырысы кезінде бірқатар стратегиялық мәселенің талқылануы. Ұлттық құрылтайдың III отырысынан бері төрт жұмыс секциясы өткізіліп келеді: «Азаматтық қоғам», «Мәдениет. Өнер. Руханият», «Білім және ғылым», «Әлеуметтік-экономикалық даму».

Ұлттық құрылтайдың жұмыс параметрлерінің ауқымы үнемі кеңейіп, жаңа әрекеттесу форматтарын қамтиды. Өңірлерге іссапар ұйымдастырылады. Құрылтайдың жұмыс топтары түрлі сала өкілдерімен белсенді араласып, азаматтардың күн тәртібін шешім қабылдау процесіне енгізуге жол ашады.

Ұлттық құрылтайдың қорытынды отырыстарынан кейін басымдықтар мен жаңа күн тәртібін дамыту жөніндегі жұмыс үздіксіз жалғасады. Президент Қ. Тоқаев экономика,

мәдениет, әлеуметтік-саяси салаларға өкілдік ететін құрылтай мүшелерімен тұрақты түрде кездеседі.

Бұл жоғары биліктің Ұлттық құрылтайды «беделді тұлғалардың құрметті жиыны» ретінде емес, мемлекеттік бюрократия мен күнделікті жұмыстан тыс, ел үшін маңызды жобаларды жүзеге асыруға ықпал ететін жаңа идеялар қалыптастыратын ықпалды сарапшылардың, озық ойлы интеллектуалдардың жұмыс алаңы ретінде қарастыратынын көрсетеді.

Президенттің отырыстар арасындағы құрылтай мүшелерімен кездесулер тізімі және олардың тақырыбы елдің мемлекет саясатын нығайтуға, өзекті мәселелер бойынша тиімді шешім іздеуге бағытталған стратегиялық бағдарын айқын көрсетеді.

3 кесте. Құрылтай отырыстары арасындағы Президент Қ. Тоқаевтың Ұлттық құрылтай мүшелерімен кездесуі

Президент Қ.Тоқаевтың Ұлттық құрылтай мүшелерімен кездесуі	
25 сәуір, 2022 жыл	Белгілі экономист және қоғам қайраткері Ж. Құлекеев Мемлекет басшысына елдің әлеуметтік-экономикалық даму болашағына қатысты көзқарасын білдірді. Жаһандық геосаяси дағдарыс жағдайында ұлттық экономиканы дамыту жөнінде ұсыныстар берілді. Сонымен қатар, елдің мұнай-химия саласын дамыту, мұнай-газ секторының ғылыми-инженерлік әлеуетін нығайту сияқты бірқатар мәселе қаралды.
5 мамыр, 2022 жыл	Президент Мемлекеттік қызмет саласындағы өңірлік хабтың басқарушы комитетінің төрағасы Ә. Байменовты қабылдады. Кездесу барысында Қ. Тоқаевтың мемлекеттік аппаратты бюрократиядан арылту туралы Жарлығын тиімді жүзеге асыру жолдары қарастырылды. Сонымен қатар, басқару жүйесінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес тәсілдері, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін үздіксіз арттыру және кәсіби дағдыларын жетілдіру үдерісін модернизациялау мәселесіне ерекше көңіл бөлінді.
22 маусым, 2022 жыл	Ұлттық құрылтай мүшесі Д. Тұрлыханов Мемлекет басшысына елде бұқаралық спорт пен жоғары жетістіктер спортының дамуы туралы, сондай-ақ физикалық мәдениет пен спортты дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыруға бағытталған шаралар туралы айтты. Кездесу барысында жастарды бұқаралық спортпен айналысуға тарту, өңірлердегі спорттық инфрақұрылымды қолжетімді ету мәселесіне ерекше назар аударылды.
26 тамыз, 2022 жыл	«Қазақстан заңгерлер одағы» республикалық қоғамдық бірлестігінің төрағасы С. Ақылбай азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға бағытталған реформалар процесіне бірнеше ұсыныс білдірді. Солтүстік Қазақстан облысы Қоғамдық кеңесінің мүшесі, «Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту институты» жеке мекемесінің директоры С. Худяков тұрғын үй саясатын және жергілікті басқаруды одан әрі жетілдіруге қатысты ойын ортаға салды.

9 қыркүйек, 2022 жыл	Т. Әубәкіров әлеуметтік мәселелерді шешу жөнінде өз ұсынысын айтты, оның ішінде ғылымды дамыту саласындағы мәселелер де қаралды. Сонымен қатар, ол Қазақстан халқына арнаған Президенттің Жолдауында жарияланған бастамаларды қолдап, елдегі реформаларды жүзеге асыру бойынша пікірін білдірді.
20 желтоқсан, 2022 жыл	Р. Баталов отандық кәсіпкерлікті қолдау және дамыту бойынша атқарылып жатқан жұмыс туралы, мемлекет пен бизнес арасындағы ынтымақтастық, сондай-ақ Ұлттық кәсіпкерлер палатасын трансформациялаудың негізгі бағыттары туралы айтты.
2 ақпан, 2023 жыл	Б. Ізмұхамбетов 2022 жылы «Ардагерлер ұйымы» республикалық қоғамдық бірлестігі атқарған жұмыс нәтижелері мен алдағы кезеңге арналған жоспары туралы хабардар етті және елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының болашағына қатысты бірнеше ұсынысын білдірді. «Ұлттық спорт түрлері қауымдастығы» Президенті И. Салжанов еліміздегі ұлттық спорт түрлерінің жағдайын талдау нәтижелері және бірнеше республикалық федерациялармен ұйымдастыру жұмысының басталғаны туралы мәлімдеді. Сонымен қатар, 2024 жылы Қазақстанда өтетін Дүниежүзілік көшпенділер ойындарын өткізу мәселесін де көтерді.
22 ақпан, 2023 жыл	Т. Қалиев Мемлекет басшысына елде жүзеге асып жатқан реформалар аясында ұлттық бірегейлікті дамытуға қатысты ұсынысын жеткізді. Саясаттанушы, сондай-ақ, қоғамдық өмірдегі ақыл-ой орталықтарының рөлі және Қолданбалы этносаяси зерттеулер институтының жұмысы туралы айтып берді.
11 сәуір, 2023 жыл	Президент «Атамекен» ҰКП президиум төрағасы Р. Баталовты қабылдады. Кездесу барысында елдегі кәсіпкерлікті дамытудың негізгі бағыттарына ерекше назар аударылды. Президент Палата басшысының есебін тыңдап, стратегиялық шешім қабылдау процесінде бизнестің көзқарасын ескерудің маңыздылығын атап өтті.
31 мамыр, 2023 жыл	Мемлекет басшысы Ұлттық ғылым академиясының президенті, Ұлттық құрылтай мүшесі К. Закарьяны қабылдады. Кездесу барысында ғылым саласындағы өзекті мәселелер қаралды. Қ. Тоқаев Академия президентіне талантты жас ғалымдарды ғылыми ортаға кеңінен тарту жөнінде бірқатар нақты тапсырма берді.
10 шілде, 2023 жыл	Президент Ұлттық құрылтай мүшесі, Астана қаласындағы мемлекеттік қызмет хабы басқарушы комитетінің төрағасы Ә. Байменовті қабылдады. Ә. Байменов Мемлекет басшысын Дүниежүзілік тоғызқұмалақ федерациясының қызметі туралы хабардар етті. Мемлекет басшысы ұлттық ойынды ел ішінде және шетелде одан әрі насихаттаудың маңыздылығын атап өтті.
21 тамыз, 2023 жыл	Мемлекет басшысы Ұлттық құрылтай мүшесі, Ұлттық ғылым академиясының вице-президенті А. Жұмаділдаевты қабылдады. А. Жұмаділдаев Мемлекет басшысына Ұлттық ғылым академиясының қызметі туралы баяндап, отандық ғылымды дамыту жөнінде өз ұсынысын білдірді. Сонымен қатар, ол қазақ тілін латын графикасына көшіру мәселесіне қатысты пікірін айтты.

22 тамыз, 2023 жыл	Мемлекет басшысы Ұлттық құрылтай мүшесі А. Сатыбалдыны қабылдады. Кездесу барысында отандық кинематография мен мәдениет саласының даму мәселелері талқыланды.
12 қазан, 2023 жыл	Мемлекет басшысы Ұлттық құрылтай мүшесі, «Қазақ тілі» қоғамының президенті Р. Кенжеханұлын қабылдады. Кездесу барысында тіл саясатын жетілдірудің өзекті мәселелері талқыланды. Президент тілдің тазалығын сақтау үшін оқу және жазу сауаттылығын арттыру шараларының маңыздылығына ерекше тоқталды, бұл шаралар әр түрлі әлеуметтік топтар, оның ішінде жастар арасында жүзеге асырылуы керек. Өз кезегінде Р. Кенжеханұлы «Қазақ тілі» қоғамы жүзеге асырып жатқан жобалар мен жоспары туралы айтып берді.
12 наурыз, 2024 жыл	Ұлттық құрылтай мүшесі А. Күрішбаев Мемлекет басшысына өзі басқарып отырған Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті жүргізіп жатқан ғылыми зерттеулер мен агроөнеркәсіптік саланы жетілдіруге бағытталған жұмыстар туралы баяндады.
21 наурыз, 2024 жыл	Мемлекет басшысы Ұлттық құрылтай мүшесі, «Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығы» қоғамдық қорының жетекшісі Г. Илеуовамен кездесті. Кездесу барысында III Ұлттық құрылтай отырысында көтерілген өзекті мәселелер талқыланды. Г. Илеуова мемлекеттік символдар айналасындағы талқылаулар мен мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдар арасындағы өзара әрекеттестікке қатысты өз ұсынысын білдірді.
24 сәуір, 2024 жыл	Мемлекет басшысы Ұлттық құрылтай мүшелері Ю. Шина мен Л. Буларовты қабылдады. Кездесу барысында Қазақстан халқы Ассамблеясының жұмысын одан әрі жетілдіру мәселелері талқыланды. Президент Қазақстан халқы Ассамблеясының табиғи апаттан зардап шеккендерге көмек көрсетуге қосқан үлкен үлесін атап өтті.
30 мамыр, 2024 жыл	Мемлекет басшысы Ұлттық құрылтай мүшесі Б.Ізмұхамбетовты қабылдады. Ол мұнай-газ саласын, ауыл шаруашылығын, діни ахуалды дамыту және өңірлердегі азық-түлік бағасын тұрақтандыру мәселесі бойынша ұсынысын жеткізді. Сондай-ақ ол «Қоғамдық бақылау туралы» заңды жүзеге асыруда аға буынның белсенді қатысқаны туралы айтты.
18 маусым, 2024 жыл	Мемлекет басшысы Ұлттық құрылтай мүшесі, Балалар құқықтары жөніндегі уәкіл Д. Зәкиеваны қабылдады. Президентке балалардың құқықтарын қорғау және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша өткен жылы атқарылған жұмыс туралы баяндалды. Кездесу барысында жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға тұрғын үй бөлу мәселелері, сондай-ақ ауылдық жерлерде балаларға арналған инфрақұрылымды дамыту мәселесі талқыланды.
17 қаңтар, 2025 жыл	Президент Ұлттық құрылтай мүшелері Ә. Бәйменов пен А. Күрішбаевты қабылдады. Кездесу барысында әлемдегі мемлекеттік басқару саласының даму тенденциялары мен доктриналары талқыланды. Сондай-ақ, Ғылым академиясының негізгі нәтижелері мен жас ғалымдарға әлеуметтік қолдау көрсету шаралары туралы мәселе көтерілді.

Президент Қ. Тоқаевтың Ұлттық құрылтай мүшелерімен жұмыс кездесулері қалыптасқан дәстүрге айналды және үнемі жалғаса береді. Бұл өзара әрекеттесу форматы

мемлекеттік саясаттың маңызды элементі ретінде, уақыттың талабына қарай жедел әрекет етуге және қоғам пікірін ескере отырып, стратегиялық шешімдер қабылдауға мүмкіндік беруде.

Үздіксіз диалог күн сайын жалғасып келеді, ол билік пен азаматтық қоғам арасында шынайы кері байланыс орнатуды қамтамасыз етеді. Президент құрылтай мүшелерімен еліміздің дамуындағы негізгі мәселелерді ашық талқылап, олардың сарапшылық көзқарасы мен конструктивті ұсынысының маңыздылығына мән береді. Осы орайда, 3-кестеге назар қойсақ, бір тұлғаны бірнеше мәрте қабылдағанын көрсетеді. Яғни президент белгілі бір диалогта айтылған мәселелердің жалғасуы мен іске асырылу барысына да мән беріп отырғандығын тұжырымдауға болады. Мәселен, Ә. Бәйменовті 2022 және 2023 жылдары, Б. Ізмұхамбетовты 2023 және 2024 жылдары қабылдады. Сонымен бірге Ұлттық құрылтай мүшесі А. Күрішбаевты да екі мәрте қабылдауы қоғамдағы өзекті мәселелерге азаматтардың да назарын аударады.

Қорытынды

Ұлттық құрылтай жұмысын бастағалы бері үш жыл ішінде Қазақстанда қоғамдық ынтымақты нығайтуға бағытталған маңызды институт ретінде қалыптасты. Оның дамуы мен нақты бастамаларды жүзеге асыруы құрылтайдың өзектілігін дәлелдеп қана қоймай, азаматтық қоғамның күткен нәтижесінен де асып түсті. Ұлттық құрылтай ең өзекті әлеуметтік және саяси мәселелерді талқылап, шешуге арналған тиімді алаңға айналды. Орган мемлекеттік саясаттың қалыптасуы мен жүзеге асырылуына нақты ықпал ете алатынын айқындап, ұлттық дамудың институционалдық құрылымындағы өз орнын бекітті. Сонымен бірге құрылтай қазіргі Қазақстан қоғамы құндылықтарын өндіру мен сабақтастырудың негізгі көзіне айналып отыр.

Құрылтайдың басты миссиясы – қоғамдағы өзекті мәселелерді анықтап, оларды талқылауғана емес, сонымен қатар оларды жүйелі шешу үшін сарапшылар қоғамдастығын жұмылдыру. Азаматтық институт, мемлекеттік құрылым және қоғамдық бірлестіктердің өзара ықпалдастығы ортақ мақсатқа – азаматтардың құқықтарын қорғау, қауіпсіздікті қамтамасыз ету және әлеуметтік әл-ауқатты арттыру жолында біріктірілді.

Ұлттық құрылтайдың басты қағидаты – мемлекеттік билік пен азаматтық қоғам арасындағы өзара серіктестік іс-қимылды қалыптастыру. Саяси трансформациялар тарихы көрсеткендей, тұрақты даму тек осы екі тараптың тығыз ынтымақтастығы жағдайында ғана мүмкін болады. Мемлекет экономикалық өсу, реформаларды іске асыру, халықты әлеуметтік қорғау және қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету үшін жағдай жасауға жауапты, ол икемділікті, диалогқа ашықтықты және қоғамдық пікірді ескеруді талап етеді.

Өз кезегінде азаматтық қоғамның белсенді қатысуы да маңызды рөл атқарады. Сайлау белсенділігінде, қоғамдық бақылауда, реформаларды қолдауда, волонтерлікте және әлеуметтік жауапкершілік танытуда көрінетін азаматтық белсенділік серпінді және тұрақты қоғамның негізін құрайды. Егер осындай өзара әрекеттестік болмаса, ең жақсы ойластырылған реформалар мен бастамалар да қағаз жүзінде қалу қаупіне ұшырайды.

Ұлттық құрылтай қатысу демократиясы ретінде шешім қабылдаудың кейбір элементтері бар қоғам мүшелерімен тікелей әрекет етуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде қоғамдық ұйымдар, азаматтар қоғамдық салаларды реттеуге тікелей қатысады. Осы

процестерге қатысатын адамдар мен топ мүшелері белсенді азаматтықты, демократиялық сананы, тиесілілік пен байланыстылық сезімін дамыта алуы мүмкін. Осындай себептерге де байланысты Ұлттық құрылтайдың жұмысын одан әрі қатысу түрінде жандандыру мақсатында жоғарыда сипатталған әлемдік тәжірибе мен эмпирикалық деректер негізінде келесі ұсыныстарды негіздеуге болады:

– Ұлттық құрылтайдың жұмыс механизмдерін қалыптастыру кезінде әлемдегі кеңесуші демократияның жұмыс үлгілерін назарға алу және олармен санасу;

– «Qurultay» цифрлық қосымшасын ескере отырып, әзірлеушілер Бразилияның цифрлық демократия тәжірибесін зерттеуі қажет және мүмкін болса порталдың қосымшаларын жетілдіру процедураларына қатысуы керек, себебі олардың бағдарламалық коды ашық болғандықтан, пікірталасқа арналған цифрлық алаңдардың мүмкіндігін қалыптастыру аясында Қазақстанда да қолданылу мүмкіндігі бар;

– Делибератив сауалнама алгоритмдерін Қазақстандағы кеңесуші демократия механизмдерінің (Ұлттық құрылтай) жұмыс жағдайларына бейімдеу үшін Стэнфорд университеті Делибератив демократия орталығының (АҚШ) өкілдерін кеңесші ретінде немесе отандық талқы алаңдарына тарту;

– Ұлттық құрылтай құрамын анықтау жүйесін жетілдіру (Ұлттық құрылтай мүшелерін таңдау критерийлерін нақтылап, оны қазіргі құрылтай мүшелері, сарапшы және қоғам белсенділерімен бірлесе талқылау);

– Әртүрлі сала мен бағыттағы ҮЕҰ өкілдерін кеңінен тарту және инклюзияны кеңейту;

– Ұлттық құрылтай аясында көтерілген бастамалардың жүзеге асырылу деңгейін бақылау үшін арнайы интерактивті мониторинг жүйесін енгізу;

– Ұлттық құрылтайдың жұмыс секциялары мен пленарлық отырысын тікелей эфирде трансляциялау арқылы қоғамның кең ауқымды қатысуын қамтамасыз ету (Тікелей эфир барысында бірден көтерілген бастамаларды қолдау деңгейін білдіру тетіктерін қарастыру);

– Алдағы уақытта Ұлттық құрылтай жұмысын халықтың барлық топтарына тиімді жеткізу мақсатында ақпараттық науқанды әр жас санатына бейімдеу.

Осылайша, билік пен қоғам арасындағы өзара түсіністік пен бір-бірін толықтыратын іс-қимылға негізделген тиімді ынтымақтастық тұрақты дамудың берік іргетасы болады. Ұлттық құрылтай бұл қағидатты іс жүзінде жүзеге асырып, қоғамдық көңіл-күйдің индикаторы, мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағыттаушысы және заманауи сын-қатерлерді талқылау алаңы ретінде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, ұлттық құрылтай азаматтардың саяси мәдениеті мен санасын кеңейте отырып, саяси қатысуға деген еріктілікті, белсенділікті де нығайту тетігін құрайды. Ол өз кезегінде елдегі демократияландыру жұмыстарының келесі бір жоғары деңгейіне өтуге мүмкіндік беретінін күтуге болады.

Қаржыландыру. Мақала «Қоғамдық келісімді құру жағдайында үкіметтік емес ұйымдардың әлеуетін зерттеу» (№BR24993126) бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Авторлардың қосқан үлесі.

Тасым Р. – зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негізді қалыптастыру;

Пұсырманов Н. – қорытынды, ұсыныстар және редакциялау жұмысы;

Назарбетова Ә. – талдау және статистикалық деректермен жұмыс.

Әдебиеттер тізімі

1. Bächtiger, A., Dryzek, J.S., Mansbridge, J., Warren, M.E. (2018) The Oxford handbook of deliberative democracy, Oxford University Press. Available via the link: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198747369.001.0001, (Accessed: 3 April 2025)

2. Rawls, J. (2017). A theory of justice, In Applied ethics, Routledge, pp. 21-29.

3. Habermas, J. (1985). Remarks on the concept of communicative action. In Social action. Dordrecht: Springer Netherlands, pp. 151-178.

4. Niemi, J.I. (2005). Jürgen Habermas's Theory of Communicative Rationality: The Foundational Distinction Between Communicative and Strategic Action. Social Theory and Practice, 31(4), pp. 513–532. http://www.jstor.org/stable/23558532 (Accessed: 3 April 2025)

5. Farrell, D.M., Suiter, J., Harris, C. (2018). 'Systematizing' constitutional deliberation: the 2016–18 citizens' assembly in Ireland, Irish Political Studies, 34(1), 113–123. Available: https://doi.org/10.1080/07907184.2018.1534832

6. Fishkin, J.S., Siu, A. (2021). Mongolia: Piloting Elements of a Deliberative System, In Deliberative Democracy in Asia, Routledge, pp. 190-204.

7. Fang, N., Fang, N. (2015). Key Priorities for Democracy Building in China: The Development of Consultative Democracy, China's Democracy Path, pp. 93-105.

8. Wiebrecht, F. (2024). Expertise and Responsiveness in People's Political Consultative Conferences, The China Quarterly, pp. 1–18. Available: https://doi.org/10.1017/S0305741024001486

9. Munno, G., Nabatchi, T. (2014). Public deliberation and co-production in the political and electoral arena: a citizens' Jury Approach, Journal of Deliberative Democracy, 10(2). Available: https://doi.org/10.16997/jdd.206

10. Mitozo, I., Marques, F.P.J. (2019). Context matters! Looking beyond platform structure to understand citizen deliberation on Brazil's Portal e-Democracia, Policy & Internet, 11(3), pp. 370-390. Available: https://doi.org/10.1002/poi3.196

11. «Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық құрылтайды құру және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 14 маусымдағы №930 Жарлығы. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.akorda.kz/kz/kazakstan-respublikasy- prezidentinin-zhanyndagy-ulttyk-kuryltaydy-kuru-zhane-kazakstan-respublikasy-prezidentinin-keybir-zharlyktarynyn-kushi-zhoyyldy-dep-tanu-turaly-145458 (қаралған күні: 10 наурыз 2025 ж.).Ұлттық құрылтайдың ресми сайты. Ұлттық құрылтай құрамы. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://quryltai.kz/ru/members (қаралған күні: 10 наурыз 2025 ж.).

12. Әбішев, Ғ.С. (2023) «Ұлттық құрылтай жұмысының саяси аспектісі» тақырыбындағы талдау баяндамасыю. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://kipd.kz/article/analiticheskie-doklady-po- obschestvenno-politicheskim-temam-v-ramkakh-natsionalnogo-kurultaya (қаралған күні: 10 наурыз 2025 ж.).

13. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» Қазақстан халқына Жолдауы. Сілтеме арқылы қол жетімді:https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan, қаралған күні: 10 наурыз 2025 ж.).

Р. Тасым[1], Н. Пусырманов[2], А. Назарбетова[3]
[1]Центр изучения общественных процессов Казахстанского института общественного развития, Астана, Казахстан
[2]Институт истории государства, Астана, Казахстан
[3]КИСИ, Алматы, Казахстан

Национальный Курултай – как институт делиберативной демократии

Аннотация. Статья посвящена деятельности Национального курултая при Президенте Республики Казахстан, учреждённого по инициативе Касым-Жомарта Токаева. Внимание уделяется формированию и развитию Национального курултая как формы участия и консультативной демократии, обеспечивающей представителям различных общественных групп возможность влиять на процесс принятия решений и участвовать в политике. В этом контексте основными вопросами исследования выступают: концептуальная дискуссия о составе Национального курултая, его функционирование как формы гражданско- общественного дискурса, а также политико-коммуникационная роль курултая.

Особенность исследования заключается в том, что анализ осуществляется через призму вклада курултая, как нового института, в развитие консультативной демократии в Казахстане. Укрепление и развитие подобной делиберативной структуры способствует формированию нового уровня общественного мнения.

В условиях трансформации политической системы создание курултая стало не только шагом по более широкому привлечению населения к процессу принятия решений, но и составной частью концептуального фрейма политической модернизации – модели «Государства, слышащего голос народа». Таким образом, Национальный курултай стал инструментом демократического участия, способным изменять подходы к формированию государственной политики, обеспечивать обратную связь, консультироваться с обществом и предлагать идеи, продвигающие общественное развитие.

Статья основана на анализе нормативных документов, экспертных мнений и эмпирических данных. На этой основе выдвигаются практические рекомендации по продвижению курултая как доступной и удобной платформы для обмена идеями, мнениями и предложениями в целях укрепления верховенства закона и повышения эффективности государственного управления.

Ключевые слова: Национальный курултай, консультативная демократия, общественный диалог, гражданское общество, неправительственные организации, общественное согласие, демократия участия.

R. Tassym[1], N. Pussyrmanov[2], A. Nazarbetova[3]
[1]Center for the Study of Social Processes Institute of Public Development, Astana, Kazakhstan
[2]Institute of State History Astana, Kazakhstan
[3]Kazakhstan Institute for Strategic Studies, Almaty, Kazakhstan

National Qurultay – as an institution of deliberative democracy

Abstract. The article focuses on the activities of the National Qurultay under the president of the Republic of Kazakhstan, created on the initiative of K. Tokayev. The formation and development of

the National Qurultay in the form of a participatory and advisory democracy allows diverse groups of society to participate in decision-making and policy. In this direction, the conceptual discussion on the formation of the National Qurultay, the National Qurultay as a form of civil and public discourse, the political communication role of the National Qurultay became the main questions of our study.

The peculiarity of the study is that it is studied through the prism of the contribution of such a newly established body as the National Qurultay to the development of consultative democracy in Kazakhstan. The establishment and development of such a deliberative structure and its active influence make it possible to form a new level of public opinion.

In the context of the transformation of the political system, the creation of the Qurultay was not only the widespread involvement of the authorities in the decision- making process of the population, but also the conceptual framework of political modernization became an integral part of the model of the " Listening State To The Voice Of The People". In this way, the National Constituent has been able to become a tool for feedback, public consultation, democratic participation that offers ideas that move society forward, changing the way public policy is made.

The article is based on a regulatory document, expert opinion and empirical data analysis. In this regard, it will form the basis for the development of practical recommendations for promotion in the form of an accessible and convenient platform for exchanging thoughts, ideas and opinions on ensuring the rule of law and improving the efficiency of Public Administration.

Keywords: national Qurultay, consultative democracy, public dialogue, civil society, non-governmental organizations, public consent, participatory democracy.

References

1. Bächtiger, A., Dryzek, J.S., Mansbridge, J., Warren, M.E. (2018) The Oxford handbook of deliberative democracy, Oxford University Press. Available via the link: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198747369.001.0001, (Accessed: 3 April 2025)

2. Rawls, J. (2017). A theory of justice, In Applied ethics, Routledge, pp. 21-29.

3. Habermas, J. (1985). Remarks on the concept of communicative action. In Social action. Dordrecht: Springer Netherlands, pp. 151-178.

4. Niemi, J.I. (2005). Jürgen Habermas's Theory of Communicative Rationality: The Foundational Distinction Between Communicative and Strategic Action. Social Theory and Practice, 31(4), pp. 513–532. http://www.jstor.org/stable/23558532 (Accessed: 3 April 2025)

5. Farrell, D.M., Suiter, J., Harris, C. (2018). 'Systematizing' constitutional deliberation: the 2016–18 citizens' assembly in Ireland, Irish Political Studies, 34(1), 113–123. Available: https://doi.org/10.1080/07907184.2018.1534832

6. Fishkin, J.S., Siu, A. (2021). Mongolia: Piloting Elements of a Deliberative System, In Deliberative Democracy in Asia, Routledge, pp. 190-204.

7. Fang, N., Fang, N. (2015). Key Priorities for Democracy Building in China: The Development of Consultative Democracy, China's Democracy Path, pp. 93-105.

8. Wiebrecht, F. (2024). Expertise and Responsiveness in People's Political Consultative Conferences, The China Quarterly, pp. 1–18. Available: https://doi.org/10.1017/S0305741024001486

9. Munno, G., Nabatchi, T. (2014). Public deliberation and co-production in the political and electoral arena: a citizens' Jury Approach, Journal of Deliberative Democracy, 10(2). Available: https://doi.org/10.16997/jdd.206

10. Mitozo, I., Marques, F.P.J. (2019). Context matters! Looking beyond platform structure to understand citizen deliberation on Brazil's Portal e-Democracia, Policy & Internet, 11(3), pp. 370-390. Available: https://doi.org/10.1002/poi3.196

11. «Kazakstan Respublikasy Prezidentinin zhanyndagy Ylttyk қyryltajdy kyru zhane Kazakstan Respublikasy Prezidentinin kejbir zharlyktarynyn kyshi zhojyldy dep tanu turaly» Kazakstan Respublikasy Prezidentinin 2022 zhylgy 14 mausymdagy №930 Zharlygy. Silteme argyly gol zhetimdi: https://www.akorda.kz/kz/kazakstan-respublikasy- prezidentinin-zhanyndagy-ulttyk-kuryltaydy-kuru-zhane-kazakstan-respublikasy- prezidentinin-keybir-zharlyktarynyn-kushi-zhoyyldy-dep-tanu-turaly-145458 (karalgan kyni: 10 nauryz 2025 zh.).

12. Ylttyk қyryltajdyn resmi sajty. Ylttyk kyryltaj kyramy. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://quryltai.kz/ru/members (karalgan kyni: 10 nauryz 2025 zh.).

13. Abishev, F.S. (2023) «Ylttyk kyryltaj zhymysynyn sajasi aspektisi» takyrybyndagy taldau bajandamasyju. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://kipd.kz/article/analiticheskie-doklady-po-obschestvenno-politicheskim-temam-v-ramkakh-natsionalnogo-kurultaya (karalgan kyni: 10 nauryz 2025 zh.).

14. Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyn 2022 zhylgy 16 nauryzdagy «Zhana Kazakstan: zhanaru men zhangyru zholy» Kazakstan halkyna Zholdauy. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan- halkyna-zholdauy-1622340 (karalgan kyni: 10 nauryz 2025 zh.).

Авторлар туралы мәлімет:

Тасым Р.Б. **–** хат-хабарға жауапты автор, Қазақстандық қоғамдық даму институты Қоғамдық процестерді зерттеу орталығының басшысы, Астана, Қазақстан.

Пұсырманов Н.С. **–** PhD, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі, Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан.

Назарбетова Ә.Қ. **–** PhD, Алматы қаласы ҚСЗИ өкілдігі, Алматы, Қазақстан.

Тасым Р.Б. **–** автор для корреспонденции, руководитель Центра изучения общественных процессов Казахстанского института общественного развития, Астана, Казахстан.

Пусырманов Н.С. **–** PhD, директор Института истории государства Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Назарбетова А.К. – PhD, Представительство КИСИ в городе Алматы, Алматы, Казахстан.

Tasym R. – Corresponding author, Head of the Center for the Study of Social Processes of Kazakhstan Institute of Public Development, Astana, Kazakhstan.

Pusyrmanov N. **–** PhD, Director of the Institute of State History, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Nazarbetova A. **–** PhD, Representative Office of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies in Almaty, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

IRSTI 11.25.91
Scientific article
https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-28-36

Central Asia and B. Buzan's regional security complex theory

D.S. Kurmashev, A.M. Kussainova*[1]

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: daniyarkurmashev71@gmail.com, kussainova.am@gmail.com)

Abstract. This article explores regional security and the functioning of related institutions and partnerships in Central Asia through the lens of the regional security complex theory formulated by Barry Buzan in his book "Regions and Powers: The Structure of International Security," published in 2003. This theory introduces four levels of analysis to conceptualize security constellations, one of which is applied to Central Asia to examine the region's capacity to establish a coherent security framework. It provides insights into the evolving relationships, power dynamics, and balance of power within the region.

The analysis highlights the leading role of Kazakhstan in fostering political will to drive regional discussions toward achieving consensus on issues of security and stability in Central Asia. Kazakhstan's initiatives are presented as a strategic effort to overcome the region's long-standing challenges in forming security complex-type relations. Such relations are characterized by integrated and cooperative approaches among member states. By promoting dialogue and partnership-based models, Kazakhstan seeks to build a collective security framework where all regional states jointly define and address shared challenges.

This study contributes to understanding the interplay of regional dynamics, the evolving balance of power, and the potential for a unified security structure in Central Asia. It also sheds light on the broader implications for regional stability and the role of cooperative partnerships in international security frameworks.

Keywords: security, Central Asia, Buzan's theory, regional security complex, Kazakhstan, foreign policy.

Introduction

The end of the Cold War led to the realities in which various regional security arrangements have become an integral part of the world security system centered in the UN Security Council [1]. Those arrangements attract greater attention as the ongoing geopolitical tension between

Received: 1.12.2024; Accepted: 25.09.2025; Available online: 30.09.2025

[1]**Corresponding author**

major powers continues to increase by escalating frozen and long-protected conflicts in regions from Latin America, Africa, Europe, to Middle East and Asia [2]. Such unprecedented escalation of conflict potential brings greater understanding of the fact that:

First, all the security threats are of regional rather than of local, national, or global nature. Second, today's security problems do not have a one-nation identity and cannot be neutralized within the confines of a single nation's borders. Third, the modern state has its own limitations to provide security, which pushes political elites to search for alternatives and to set up regional arrangements to ensure long-term stability within the country's borders and beyond [3]. They are ready to share the burden in security and conflict management with other states at the expense of squeezing national sovereignty.

The growing number of world leaders considers regional arrangements as a massive pillar of the world security system that plays a significant role in managing conflict potential, while the UN Security Council continues to prove its dysfunction. In a statement made by the UN Secretary-General, Antonio Guterres, at the UN Security Council meeting on April 19th, 2021, he stressed that "collaborative effort between the UN and regional and sub-regional organizations has grown exponentially on a roaster of crucial issues ranging from counter-terrorism and the women, peace and security agenda to urgent efforts to confront the COVID-19 pandemic" [4]. As conflicts continue to emerge and deepen worldwide, the UN demonstrates a growing dysfunction in dealing with such crises on its own. "In recent times, multilateralism has faced immense difficulties in holistically addressing such crises as some states prioritize nationalism and isolationism." Regional and subregional organizations have unique roles to play in enhancing dialogue in conflict prevention and resolution," UN Secretary-General Guterres said [4].

Buzan's regional security complex theory is instrumental in ongoing efforts to understand regional dynamics in the global level security arrangements, the relationship between them, power balance within each security frame, as well as their impact on Central Asia.

Materials and research methods

This article is based on information and statistical data from various scientific works in the field of foreign policy of the Republic of Kazakhstan. Among the methods used in the study, it is worth highlighting the analysis, thanks to which individual vectors and constituent elements of Central Asian states` foreign policy were studied; synthesis, which made it possible to bring together, generalize the data obtained as a result of the analysis.

Buzan's Regional Security Complex Theory. In his study, Buzan had combined an operational theory of regional security, realism, liberalism, and constructivism analyzed them against the empirical application of security-related practices across the world in the years that followed the Cold War. And what he frames was the regional security complexes in Africa, the Balkans, CIS-Europe, East Asia, EU-Europe, the Middle East, North America, South America, and South Asia [2].

The theory helps to understand relations between regional and global trends. It distinguishes between the global level interplay of the big powers and the regional level interplay of the middle or smaller powers. The central idea of this theory is that "threats travel more easily

over short distances than over long ones." Therefore, "security interdependence is normally parented into the regional-based clusters" that play the role of regional security complexes [5]. These complexes build on security interdependences that usually grow over time, and despite the penetration of global powers, they keep their relative autonomy.

Following Buzan's logic, regions are geographical clusters embedded in a larger security system that "has a structure of its own." It hinges on the pattern of amity and enmity between its units, defining the constant evolution that the regional system has to go through. It is the place where global security level interplays with the national security of various states, with a consensus agreed on the security agenda. The main actors or units of analysis in Buzan's theory are defined states [2].

It also recommends researching four levels of analysis to set up a security constellation of the regional architecture that includes.

First, analysis of domestic vulnerabilities that pose threats to unites' security.

Second, analysis of in between the states relations that constitute the region.

Third, analysis of the region's interaction with the neighboring regions.

Fourth, analysis of global powers' interests in the region, as well as the role those interests play to ensure greater security or undermine it [2].

There are four types of regional security complexes defined by Buzan. The first two types are a unipolar model in which all the security relations set up by a leading regional power, like Russia in the CIS or a superpower like the United States in North America. The third type is an integrated model where security is defined by all state-members in a cooperative, partnership-like mode. The fourth type is when actors failed to generate their own patterns of security independence and missed an opportunity to set up a regional security complex [2]. It happens when:

1) great power interests dominate a region so heavily that local governments do not engage into security-framed relations.

2) local states lack the resources to transcend their powers across the national borders;

3) geographic landscape makes the in-between-governments interaction impossible (island and mountain separation, etc.).

Regional Security Complex and Central Asia. Central Asia is the region of five countries that includes Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan, and Kyrgyzstan. All five countries have found themselves at a turning point with approximately 83 million of an ethnically diverse population with a median age of 26.6 years [6]. It shares historic, economic, cultural and military ties within the region, as well as with Russia, China, and other powers, including the European Union and the United States [7]. All of them are quite active and have organically coexisted until recently, when the growing geopolitical tension between countries of the West and countries of the East have spurred waves of instability around the world, including in Central Asia [3].

The region, as a part of the former Soviet Union, requires a profound adjustment of IR theories and concepts due to decades-long asymmetrical relations that the region has survived. Following Buzan's theory of regional security complex concerning Central Asia, the main question that needs to be answered is how effective these states around Russia in gain enough independence, resources, knowledge and equality to establish normal security-type relations with Russia, other outside players, and among themselves.

To answer this question, one needs to understand the security constellation of the regional architecture at all four levels: domestic, regional, cross-regional and global.

At the first level of analysis, all Central Asian countries are united in their efforts to ensure domestic security. Political stability and continuity become top priorities for political elites who struggle for political power and build relations with outside players.

At the second level of analysis, that is regional, Central Asia observes security dynamics that in the past resembled with rivalry over the long-term dominance in the region. This state of in-the-region affairs start shifting towards allies-type relations between five central Asian countries with Kazakhstan leading this process through various incentives and trade-offs.

Central Asian states started engaging with other countries, as well as with each other on matters of security. And as President Tokayev said in his statement at the SCO Plus Summit in Kazakhstan on July 5th this year, "the spirit of cooperation has never been higher. At peace with all the major powers, and with one another, countries stand as a region on the threshold of great opportunity" [8].

At the cross-regional level, Central Asia shares a common institutional legacy with Russia that underpins strong security and military ties that have been supported by the public. Russia's role in ensuring peace and stability, as well as across-the-region security, remained unquestionable. Russia's dominance was universally recognized and sealed in bilateral security- and military-type agreements that were institutionalized in various regional security settings, including the Collective Security Treaty Organization.

China has been reluctant to assume a role similar to Russia in defense and security dimensions in Central Asia, while supplanted Moscow in the economic, financial and commercial realms. Some observers called this China's strategy a "Free Riding Strategy," when, at the expense of Russia and the CSTO, Beijing has refrained from direct intervention in the regional security arrangements while concentrating on economic partnerships within the frame of the Belt and Road Initiative. Such a decision has influenced a pervasively passive stance by the Shanghai Cooperation Organization on threats that endanger the security domain in Central Asia. It has also released additional resources by China to address competition in other regions, notably in the Asia-Pacific.

China's decision to delegate Russia the security and defense responsibilities in Central Asia has been challenged right after Moscow's decision to renew the invasion of Ukraine in February 2022. Since the state of Moscow's domination affairs has started gradually eroding, with Central Asian states' distancing themselves from Russia's military campaign. Although Russia has long served as the region's primary security guarantor, its role has become diminished [9].

At the global level, Central Asia quite effectively balanced their intra-regional security partnerships with outside powers. The U.S., together with the E.U. and other European countries, has established and continues developing various forms of security-related relations by providing military equipment, conducting training for military personnel [10].

Challenges to the Regional Security Complex in Central Asia. The ongoing geopolitical tension, instability in the global economy and in the regions surrounding Central Asia, as well as socio-economic problems, have further complicated the security environment in the region [11].

Thus, internal threats, which are typical for almost all countries in the region, include:

– internal political and social-economic instability, including such negative factors as ethnic tensions, confrontation of internal regional elites and clans, high level of unemployment (especially among the youth), impoverishment of inhabitants, deeper inequality in incomes, internal and external migration, corruption, low effectiveness of governmental institutes – all that led to the so-called «color» revolutions in 2005 and 2010 [12];

– growth of influence of radical Islamism among the population of the republics (especially among the youth), its preparedness to use any tensions and social problems for this purpose: low level of incomes, unemployment, absence of social lifts for the youth, etc. [3];

– growth of influence of drug mafia connected with increasing drug traffic from Afghanistan through the region to Russia and further to the EU, increasing number of drug-addicted people [12].

Today's regional threats in Central Asia include:

– transboundary water and energy problems, which exist between the countries of the upper and lower streamlines of the major rivers Amudarya and Syrdarya [12].

– unsolved border disputes for territory, tensions for industrial capacities, which is especially typical for Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan, in areas containing enclaves of neighboring countries, entities existing since the Soviet times and aggravated by the lack of resources, first of all water, pasture areas (considering demographic situation in the region) [13].

– struggle for regional leadership, which is more typical for Uzbekistan and Kazakhstan [13].

The most serious external security threats include the growth of Islamic extremism in the region, the growth of number of terrorist organizations, the growth of transboundary crime and drug traffic, and cyber extremism [13].

Kazakhstan Diplomatic Efforts. Kazakhstan's role in building regional consensus on matters of security in Central Asia is discussed by many experts. One believes that it is Kazakhstan's regional ambitions that push political will to allocate additional resources to generate the regional consensus [12]. Others consider Kazakhstan's diplomatic efforts as a rational choice to survive [13]. The third believes that the ongoing process in Central Asia is a part of evolution, with the region becoming more independent from neighboring and global powers [11]. Therefore, it is so instrumental for the purposes of this analysis to understand what Kazakhstan's President Kassym-Jomart Tokayev proposes at various regional and international forums.

At the first meeting of Security Council Secretaries from all five Central Asian countries in Astana on May 16th, 2024, President Tokayev outlined the main pillars to strengthen security cooperation in Central Asia [14]. First is the fight against international extremism and terrorism, drug and arm-trafficking. Second is to further support economic and trade relations within the region. Third is to enhance comprehensive interaction with external partners within the C5+ formats that include Central Asia-European Union Forum, Central Asian- China Forum, Central Asia – the United States Forum, Central Asia–Japan Forum, Central Asia–Gulf Cooperation Council, Central Asia–Germany Forum. Fourth is to coordinate resistance against external powers attempting to incite conflict and split the region's nations apart.

President Tokayev pushed this agenda through six consultative meetings of Central Asian leaders taking place in various capitals of the region since 2019, with the recent Summit in Astana on August 9th, 2024 [15]. In his address to the regional leaders, he emphasized that regional cooperation in Central Asia is not just an objective reality but a vital necessity to

address shared challenges and unlock the region's vast potential. He proposed a robust agenda that is centered on the principle of regional balance, peace and international law while dealing with great and neighboring powers.

President Tokayev supported his vision by strategic-type initiatives with Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan. Thus, with Uzbekistan President Shavkat Mirziyoyev, he signed the Road Map to strengthen the strategic partnership between two countries, established in 2022 [16]. The Roadmap ensures energy security and greater trade cooperation between Kazakhstan and Uzbekistan – two pillars that are crucially important for the "New Uzbekistan" agenda.

The same type of arrangements Kazakhstan signed and implements with all other central Asian countries [17]. All of them are aimed at overcoming region's inability to set up relations of security complex type with integrated model when security defined by all state-members in a cooperative, partnership-like mode.

Conclusion

The application of Buzan's theory of regional security complex to Central Asia helps further contribute to the existing body of knowledge and understand the ongoing security-related dynamics in this region.

First, it shed light on the region's transition from a state of failure to generate any security arrangements to a state of political will and related practical steps to set up an integrated model of security in Central Asia. Second, it helped to understand the space for such evolution when great and regional powers have relocated all their resources to deter threats coming from the growing geopolitical tension. Third, it defined the driving force of the regional security engagements with Kazakhstan, allocating political, financial and strategic resources into building strategic partnerships and merging them into regional platforms for dialogue and discussions.

Contribution of the authors.

Kurmashev D.S. – collection and analysis of materials, compilation of a scientific article in accordance with the requirements, collection and analysis of theoretical materials;

Kussainova A.M. – definition of the goals and objectives of the scientific article, work with the use of research materials and methods; work with literature, work on systematization of research materials.

References

1. Tavares, R. (2010) Regional Security: the capacity of international organizations. Routledge: Oxon OX14 4RN, p. 232.

2. Buzan, B., Waver, O. (2003) Regional Powers: The Structure of International Security. Cambridge University Press: Cambridge CB2 2RU, UK, p. 592.

3. Huasheng, Z. (2023) Central Asia in Change: Beyond the "Great Game". Available via the link: https://valdaiclub.com/a/highlights/central-asia-in-change-beyond-the-great-game/ (Accessed: 11 December 2024)

4. Guterres, A. (2024) Secretary-General's remarks at the opening of general debates of the 79th Session of the UN General Assembly. Available via the link: https://www.un.org/sg/en/content/sgstatement/2024-09-24/secretary-generals-remarks (Accessed: 11 December 2024)

5. Buzan, B. Diez, T. (1999) The European Union and Turkey, Survival, 41 (1), pp. 41-57.

6. Population division: World Population Prospects. Available via the link: https://population.un.org/wwp/ (Accessed: 15 December 2024)

7. Central Asia: Implications of Russia's War in Ukraine. Available via the link: https://crsreports.congress.gov (Accessed: 15 December 2024)

8. Tokayev, K. (2024) Speech by the President of the Republic of Kazakhstan. Available via the link: https://www.akorda.kz/en/speech-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-at-the-sco-plus-summit-565220 (Accessed: 20 December 2024)

9. Kaleji, V. (2024) China's Free Riding in Central Asia's Security Arrangements. Available via the link: https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13804-china's-free-riding-in-central-asia's-security-arrangements/html (Accessed: 20 December 2024)

10. Jones, I., Rakhimshoeva, S. (2024) Central Asia Needs a New Approach to Security. Available via the link:https://www.usip.org/publications/2023/03/central-asia-needs-new-approach-security (Accessed: 21 December 2024)

11. Adibayeva, A., Saari, D., Aki, M. (2023) Security issues in the region of Central Asia: challenges and prospects, Buketov University Bulletin, 2(110), pp. 21-28.

12. Daneykin, Y., Andreevsky, E., Rigizhin, M., Sernetsky O. (2015) Threats and Challenges to the Regional Security in Central Asian region: The Example of the Republic of Kyrgyzstan, Procedia – Social and Behavioral Science, 166 (1), pp. 86-91.

13. Burnashev, R. (2015) Security Challenges in Central Asia, L'Europe en Formation, 1(375), pp. 106-122

14. Omirgazy, D. (2024) Kazakh, Uzbek Presidents Chart Strategic Path for Bilateral Cooperation, The Astana Times, 2(3), pp. 23-29.

15. Omirgazy, D. (2024) Kazakhstan, Azerbaijan, and Uzbekistan sign Agreement on Energy System Integration, The Astana Times, 6(2), pp. 12-17.

16. Sakenova, S. (2024) Kazakhsatn, Kyrgyzstan intend to expand allied relations, The Astana Times, 1(4), pp. 3-8.

17. Omirgazy, D. (2024) Kazakh, Tajik Governments Ready to Strengthen Strategic Partnership, The Astana Times, 5(1), pp. 7-10.

Д.С. Курмашев, А.М. Кусаинова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Б. Бузанның Орталық Азия аймақтық қауіпсіздігінің кешенді теориясы

Аңдатпа. Мақала Орталық Азиядағы аймақтық қауіпсіздіке қатысты 2003 жылы жарық көрген Барри Бузанның «Өңірлер мен күштер: Халықаралық қауіпсіздік құрылымы» атты кітабында тұжырымдалған аймақтық қауіпсіздік кешені теориясы негізінде институттар мен серіктестіктердің бірлесе жұмыс жасау тұрғысынан зерттейді.

Бұл теория қауіпсіздік құрылымдарын тұжырымдау үшін талдаудың төрт деңгейін ұсынады, олардың бірі Орталық Азияға қолданылады және аймақтың үйлесімді қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру қабілетін зерттеуге бағытталған. Зерттеу аймақтағы қарым-қатынастардың дамуы, күштердің динамикасы және күш тепе-теңдігі туралы түсінік береді.

Талдауда Қазақстанның Орталық Азияда қауіпсіздік пен тұрақтылық мәселелеріне қатысты консенсусқа қол жеткізу үшін аймақтық талқылауларды алға жылжытудағы саяси ерік-жігер қалыптастырудағы жетекші рөлін атап көрсетеді. Қазақстанның бастамалары аймақта қауіпсіздік кешеніне тән қатынастарды қалыптастырудағы ұзақ мерзімді мәселелерді шешуге бағытталған стратегиялық қадам ретінде қарастырылады. Мұндай қатынастар қатысушы мемлекеттердің интеграцияланған және ынтымақтастыққа негізделген тәсілдерімен сипатталады. Диалог пен серіктестікке негізделген модельдерді насихаттай отырып, Қазақстан барлық аймақ елдеріне ортақ мәселелерді бірлесе отырып анықтап ұжымдық қауіпсіздік жүйесін құруға ұмтылады.

Бұл зерттеу аймақтық динамиканың өзара әрекеттесуін, күштер тепе-теңдігінің дамуын және Орталық Азияда бірыңғай қауіпсіздік жүйесін құру әлеуетін түсінуге өз үлесін қосады. Сондай-ақ, ол аймақтық тұрақтылық пен халықаралық қауіпсіздік құрылымдарындағы серіктестіктің рөлі туралы кеңірек түсінік береді.

Түйін сөздер: қауіпсіздік, Орталық Азия, Бузан теориясы, аймақтық қауіпсіздік кешені, Қазақстан, сыртқы саясат.

Д.С. Курмашев, А.М. Кусаинова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Центральная Азия и теория комплекса региональной безопасности Б. Бузана

Аннотация. Данная статья исследует региональную безопасность и функционирование связанных с ней институтов и партнерств в Центральной Азии через призму Теории регионального комплекса безопасности, сформулированной Барри Бузаном в его книге «Регионы и силы: структура международной безопасности», опубликованной в 2003 году. Теория вводит четыре уровня анализа для концептуализации конфигураций безопасности, один из которых применяется к Центральной Азии для изучения способности региона создать согласованную систему безопасности. Работа предлагает взглянуть на эволюцию взаимоотношений, динамику власти и баланс сил в регионе.

Анализ подчеркивает ведущую роль Казахстана в формировании политической воли для продвижения региональных обсуждений, направленных на достижение консенсуса по вопросам безопасности и стабильности в Центральной Азии. Инициативы Казахстана представлены как стратегические усилия по преодолению давних проблем региона в создании отношений, свойственных комплексам безопасности. Такие отношения характеризуются интегрированными и кооперативными подходами между странами-участницами. Продвигая модели диалога и партнерства, Казахстан стремится построить коллективную систему безопасности, где все страны региона совместно определяют и решают общие вызовы.

Это исследование вносит вклад в понимание взаимодействия региональной динамики, эволюции баланса сил и потенциала для создания единой системы безопасности в Центральной

Азии. Оно также проливает свет на более широкие последствия для региональной стабильности и роли кооперативных партнерств в международных структурах безопасности.

Ключевые слова: безопасность, Центральная Азия, теория Бузана, комплекс региональной безопасности, Казахстан, внешняя политика.

Information about authors:

Kurmashev D.S. – PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kussainova A.M. **–** Corresponding author, PhD, Acting Associate Professor of the International Relations Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Курмашев Д.С. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кусаинова А.М. **–** хат-хабарға жауапты автор, PhD, Халықаралық қатынастар кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Курмашев Д.С. **–** PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кусаинова А.М. **–** автор для корреспонденции, PhD, и.о. доцента кафедры международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ГРНТИ 11.01.11
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-37-55

Надежда казахстанцев на эффективность власти: особенности и факторы

А.К. Жунусова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: zhunussova.aigerim.polit@gmail.com)

Аннотация. В статье рассматривается комплексный феномен социально-политической надежды в казахстанском обществе с учетом его сложной природы и влияния на характер настроений, ожиданий и политического поведения граждан. Основываясь на обширных данных теоретического и эмпирического характера, а также на результатах собственного исследования, изучаются содержание и условия формирования надежды казахстанцев на эффективность власти. В статье анализируется концепция надежды, её предназначение для социума, определяется, при каких условиях она может служить благоприятной основой государственного и общественного развития, а при каких условиях может усиливать социально-политические риски.

Автор указывает на то, что надежда играет важную роль в формировании доверия к государству, к его институтам и представителям, а также ожиданий по поводу улучшения качества работы органов власти, служит устойчивости государства и поддержанию политической системы. Следует обратить внимание, что нереализация ожиданий и потеря надежд может приводить к нарастанию протестности в обществе. Результаты исследования позволяют сделать выводы о возможном стабилизирующем и дестабилизирующем эффекте надежды для казахстанцев в настоящем и ближайшем будущем.

Провозглашение политических реформ демонстрирует намерения на изменения и накладывает новые ожидания, а вместе с этим и новые надежды. Но следует обратить внимание, что политические программы не всегда способны доступно объяснить реальные механизмы реформ, и то, чем они отличаются от предыдущих. Поэтому актуализируется вопрос эффективного транслирования политических изменений, особенно в контексте Нового Казахстана.

Ключевые слова: социальная надежда, власть, политическое доверие, слышащее государство, политические ценности.

Поступила: 16.06.2024; Принята: 25.09.2025; Доступна онлайн: 30.09.2025

[1]**автор для корреспонденции**

Введение

При том, что существует достаточно большое количество трудов, связанных с темой надежды, этот феномен всё ещё остаётся предметом научной дискуссии, поскольку присутствуют разные подходы и понимания надежды, ему придают различное значение и не одинаково оценивают его влияние на политическое поведение. В контексте изучения теорий, объясняющих социальную надежду, следует подчеркнуть, что если надежда представляет субъективное восприятие обществ, то требуется формирование актуальных для каждого социума индикаторов измерения, чтобы построить полную картину общества и его надежд.

Феномен социальной надежды. Надежда представляет собой особый феномен, который изучается многими науками, в частности философией, психологией, социологией, политологией и политэкономией. Философское понимание надежды содержится в трудах Эриха Фромма [1], Ричарда Рорти [2], Джудит М.Грин [3] и многих других, и описывается как упование на те или иные события. В рамках многих научных школ надежда оценивается как феномен положительный. Так, Эмиль Дюркгейм [4] связывал надежду с инстинктом самосохранения и с волей к жизни: «какова бы ни была роль надежды в генезисе инстинкта самосохранения, этот последний представляет убедительное свидетельство относительной ценности жизни». Карен Хорни [5] считала, что надежда может выступать опорой личности в определённые моменты жизни, и именно благодаря ей человек может продолжать действия, преодолевая трудности. В теоретической литературе однако существуют и более сдержанные оценки влияния надежды на психологию личности и общества. Так, отмечается, что опора на внешние факторы может вести к безнадежности. Феномен безнадёжности является обратным надежде и выражает потерю смысла, может деморализовать человека, приводить к отчаянию, потере ориентиров в будущем [6; 7].

Также следует отметить, что наряду с дуализмом надежды и безнадежности, теоретики дифференцируют «полезную» и «вредную» надежду как активную и пассивную. Согласно этому разделению, активная надежда является более благотворной, так как характеризуется способностью человека принимать решения, рассчитывать на собственные силы и брать ответственность. Пассивная надежда в большей степени связана с терпением, принятием внешних обстоятельств, ожиданием изменений условий. Это может быть связано с желанием индивида обезопасить себя, но бессилием и невозможностью влиять на настоящее [8].

Следующей дифференциацией феномена надежды является её рассмотрение с точки зрения уровня анализа. В теоретической литературе существует отдельный термин «социальной надежды». Многие исследователи связывают феномен социальной надежды с представлениями граждан о будущем и ориентированностью в будущее, которая может проявлять как позитивные, так и негативные аспекты [9; 10]. Например, коллективная надежда во многом исходит из социально-политического опыта общества, пережившего испытания, а также из солидарности и умения «смотреть» в будущее [11; 12]. Поэтому надежда может быть определена культурными особенностями, историческими

обстоятельствами и условиями. Э.Дюркгейм описывает надежду как возникающую из ряда факторов, зачастую даже под воздействием негативного опыта, и при этом с ориентацией общества на то, что «будущее окупит прошлое» как «вознаграждение за страдания». Таким образом, надежда может быть связана с жертвенностью. Во властных отношениях это может проявляться, например, в том, что граждане будут иметь больше лояльности к власти, «закрывать глаза» на минусы, боясь потерять опору. Соответственно, в основе надежды могут содержаться реальные объективные причины на улучшения, но также она может возникать из-за иллюзорного восприятия, различного рода искажений, религиозных и магических верований и представлений [13].

С точки зрения операционализации теории следует подчеркуть значение работ Андреаса М. Крафта при анализе результатов ежегодных исследований «Барометра надежды» [14]. Согласно данным исследованиям, надежда приобретает особую актуальность во времена кризиса и позволяет людям осознать желаемое будущее, также она позволяет понять по-настоящему значимые для общества смыслы и ценности. При этом важно осознать желаемое и сформулировать цель, а затем определить препятствия [15] – такая последовательность способна не демотивировать, а стимулировать граждан и учить их прагматично смотреть на ситуации, справляться с трудностями.

Существует множество современных научно-исследовательских трудов, рассматривающих предназначение надежды и её характеристики, например, политическая надежда как условие политического участия и продвижения демократии [16], ложная надежда и политическое манипулирование надеждой [17], обусловленность надежд культурными ценностями и интересами [18], важная социальная роль надежды и её взаимосвязь с социальной поддержкой и доверием [19]. С экономической точки зрения надежда рассматривается как фактор преодоления экономических кризисов и потрясений, проблем бедности и голода, является необходимостью для выживания социально-экономических групп [20; 21]. Надежда на прогрессивные и фундаментальные изменения исследуется в контексте новых глобальных вызовов и угроз [22], с возникновением COVID-19 популярны стали исследования изменений уровня и качества социальной надежды [23; 24], а также исследования, связывающие данный феномен с естественным направлением науки [25], изучение надежды также получило большое место в социологических работах, определяя, на что надеются различные социальные группы [26; 27; 28].

Анализ литературы показывает, что, как правило, почвой для надежды служат неопределённые условия. Если условия исключительно положительные, то можно говорить о другом феномене – уверенности в будущем. Если же отсутствует альтернативный вариант или нет «подушки безопасности», определённости, то возникает надежда, значение которой состоит в адаптации к неопределённым условиям [29]. Соответственно, там, где есть надежда, также могут присутствовать и опасения. Поверхностно надежда может восприниматься как более позитивный настрой, однако на глубинном уровне она выступает как средство защиты от страха возможных негативных последствий. То есть надежда возникает, когда есть страх худшего и одновременно желание лучшего.

Признание невозможности повлиять на события может быть более эмоционально сложным и негативным для социального восприятия, поэтому надежда в таком случае

становится более безопасной альтернативой [30; 31]. Мартин Селигман приходит к выводу, что модель поведения человека и его стойкость зависит от того, как он интерпретируют события. Поэтому можно сказать, что надежда обозначает перспективу и отвергает обречённость, безысходность, позволяет человеку обретать смысл. Таким образом, описывается предпочтительное, желаемое будущее, а надеяться - означает готовиться именно к такому будущему, что позволяет снижать тревожность [32; 33; 34].

В целом можно прийти к выводу, что социальная надежда выполняет несколько основных функций: помогает обществу справляться с трудностями и кризисами, не теряя смыслов развития и ориентира в сторону желаемого будущего; способствует общественной деятельности, приложению усилий граждан для общественного развития, обретению терпения и упорства; может поддерживать общественное доверие в целом и доверие к институтам власти

Материалы и методы исследования

В основу исследования, представленного в данной статье, легли методы работы с первичными и вторичными данными. Так, статья опирается на данные фокус-групп и интервью, которые были получены в ходе командировок автора в города Казахстана (Павлодар, Караганда, Актау, Туркестан, Кызылорда) в рамках собственного исследования по образу власти, благодаря чему автору удалось проанализировать надежду казахстанцев на власть и узнать особенности отношения казахстанцев к органам власти. Также проведён анализ данных, полученных исследовательским коллективом научного проекта при участии автора. Количественные данные опроса 2021 года в проекте «Протестный потенциал в Казахстане: особенности, факторы и тренды» (1999 респондентов) [35] показали важность социально-экономических факторов для казахстанцев и доверие к власти как один из индикаторов социально-политической надежды.

Также предпосылкой к изучению надежды стало то, что в 2023 году автор статьи участвовал в исследовании по образу будущего страны глазами граждан Казахстана, которое проводил Центр региональных исследований. По результатам этого опроса в 1500 респондентов 80,5% ответили «да» и «скорее да» на то, что чувствуют уверенность в завтрашнем дне, при этом у 59% из них уверенность основывается на вере в собственные силы и возможности, у 25% на надежде на лучшее, у 13,6% на социально-экономических изменениях в стране. Фраза «Казахстан в 2050 году» ассоциируется у большинства респондентов прежде всего с надеждой (42,5%) и с доверием (36,7%). Таким образом, результаты продемонстрировали, что большое значение имеет то, каков уровень надежды в Казахстане и содержание ожиданий от власти, что в итоге отражается на политическом поведении и особенностях политического участия граждан.

Поэтому данная статья направлена на то, чтобы раскрыть понимание того, какие именно надежды присутствуют в Казахстане, с чем связаны надежды казахстанцев в целом и именно надежда на власть, какие факторы влияют на формирование надежды.

Результаты и обсуждение

Исследование приходит к выводу, что социально-политическая надежда основывается на оценках гражданами как политико-экономических (государственное управление, безопасность, экономика и др.), так и социокультурных факторов (социальная идентичность и историческое прошлое, восприятие справедливости, политические и социальные ценности). Данная статья сосредотачивает своё внимание на следующих аспектах, в которых заключается надежда на эффективность власти: политические ожидания от государственного управления и доверие к власти; ожидания стабильности социально-экономической ситуации; реализация запроса на социальную справедливость; политическая коммуникация между властью и обществом. Хотя ожидания отличаются от надежды и подразумевают то, что граждане считают более вероятным, тем не менее в своей основе содержат социальные ценности и идеалы [36]. Так, например, граждане могут ожидать реализацию ценности справедливости [37] (о которой речь пойдет ниже). В надежде на власть может содержаться желание иметь надёжность, чувство безопасности, поэтому зачастую надежда сравнивается с некой иллюзией, может нести в себе образ благополучного будущего, создавая социальное чувство защищённости в том, что удачный выход будет найден.

Фокус-группы показали, что во многом политическая надежда опирается на отношение к власти и её оценке, а также что главным образом ожидания к власти проявляются в двух основных аспектах: социально-экономическом и политическом. Среди факторов, которые могут оказывать влияние на наличие надежды у казахстанцев, можно выделить следующие. Во-первых, это институциональные факторы, они основываются на политическом доверии к институтам власти, стабильности политической системы, надежде на эффективность власти, опыте политического участия населения. Во-вторых, экономические факторы, которые заключаются как в объективной экономической ситуации в стране, так и в оценке и прогнозах граждан о будущих экономических условиях для себя и своей семьи, надежде на экономическую стабильность и т.д. В-третьих, социокультурные факторы, они включают в себя ценности, идентичность, исторический и социальный опыт, что также влияет на будущие ожидания. В-четвертых, информационные факторы проявляются через влияние СМИ, социальных сетей, различных медиа, которые формируют представления и мнения граждан.

Политические ожидания и доверие. С точки зрения политических ожиданий надежду на эффективность власти следует рассматривать с позиции запросов граждан и того, насколько органы власти могут удовлетворять потребности граждан. Так, население может доверять или лояльно относиться к органам власти и надеяться, что запросы социальных групп будут услышаны. В свою очередь, когда граждане полагаются исключительно на государство и властные органы, это может приводить к патернализму и тому, что граждане будут меньше чувствовать и осознавать собственную ценность. Поэтому важно развивать каналы взаимодействия между властью и обществом, расширять возможности для политического участия.

Проведенные фокус-группы показали, что в Казахстане надежда связана с полномочиями и влиянием государственных органов на страну и будущее. Не раз

респонденты подчеркивали, что будущее «будет зависеть от того, кто будет у власти». Следовательно, итоговые политические решения будут напрямую зависеть от позиции властных органов. Если образ власти положительный, то в целом население склонно надеяться на власть, обращаться к власти с запросами, ожидать положительного результата работы. Поэтому доверие к органам власти выступает важным показателем надежды на эффективность работы госорганов.

Более того, надежда возлагается не просто на абстрактное государство, но личность представителей органов власти. Именно поэтому одним из популярных обращений граждан являются не только обращения в СМИ, но и в блоги представителей госорганов, их страницы в социальных сетях. Опрос прошлого исследования также показал, что в Казахстане присутствует персонификация надежды, и, например, при одобрении деятельности государственной власти, в первую очередь, одобряют граждане Президента и акима своей области [35]. Таким образом, при возникновении проблем большинство обращений будут, вероятно, адресованы, в первую очередь, Президенту и акимам.

Данный тезис подтверждают и данные из других источников. Так, например, в одном из казахстанских исследований [38], фокус-групповые дискуссии показали, что молодёжь и женщины считают, что главным субъектом значимых изменений в социальной сфере выступают именно государственные органы, потому что остальные группы, в том числе и бизнес-сектор, способны помочь лишь в отдельных случаях, но, как правило, не могут стать причиной значительных перемен. Делается вывод о том, что ожидания и представления о будущем у казахстанцев достаточно расплывчатые, а надежды на улучшения граждане во многом связывают с приходом молодого поколения к власти [39], то есть вновь основная надежда связывается с тем, кто именно будет у власти.

Данные собственного исследования также показали надежду на молодых людей и будущие поколения. Например, респонденты в фокус-группах отмечали: «Будущее есть у нас за счёт молодёжи», «Столько умов у нас, сейчас смотришь - молодёжь выигрывает за границей там, те же изобретатели, оставлять их надо, чтоб они здесь всё делали, и инвесторов».

Среди главных политических ценностей респонденты отмечали ценность мира, согласия, стабильности в государстве, желания изменений и развития; делились собственными тревогами о будущем, отмечали, что хотели бы, чтобы государство развивалось быстрее: «Я довольна тем, что у нас мир», «Есть движение (прим* - развитие государства), но хотелось бы больше скорости», «Если будет так же всё происходить, то ничего не поменяется»; высказывали беспокойства за будущее страны: «Тревожит, куда идёт Казахстан», «Меня устраивает, что Казахстан находится в таком среднем положении в мире, но я не знаю будущего».

Экономический фактор. Вопрос государственного управления в восприятии респондентов тесно связан с экономическим положением граждан. Большинство перечисленных респондентами запросов к власти во время фокус-групп касалось экономического положения населения, поэтому можно предположить, что основные ожидания от государства во многом имеют материально-экономический характер. Например, респонденты отмечают: «Надежда на лучшую жизнь, чтобы стабильность была, достаток,

у людей такие же ожидания»; «Хотели бы, чтобы зарплата увеличилась и цены перестали расти». Также среди актуальных для страны проблем в основном респонденты отмечают проблемы, связанные с материально-экономическими и управленческими вопросами, такими, как: экономическое положение; рост цен; коррупция; безработица и жилищная проблема; проблемы в гос. управлении.

Респонденты могут по-разному оценивать будущее страны и экономическую обстановку, в том числе иметь разные сомнения, высказывать предположения о возможном ухудшении ситуации, но надежды на собственное будущее у респондентов, как правило, более позитивные. Так, 40,1% респондентов считают, что через год они и их семья будет жить «значительно лучше» или «несколько лучше», 14,1% считают, что «несколько хуже» и «значительно хуже», а 18,3% - «так же, как и сейчас», в то время как 27,3% затрудняются ответить [35]. Таким образом, у большей части граждан присутствует позитивное видение будущего, с одной стороны, с другой стороны, есть видение того, что изменений не будет («так же, как и сейчас» - 18,3%). При этом данный показатель не должен однозначно интерпретироваться как негативный и может свидетельствовать об устойчивости, о том, что достигнут какой-то определённый уровень удовлетворённости, учитывая, что на вопрос о том, удовлетворены или не удовлетворены респонденты жизнью, которую ведут, 57,1% респондентов ответили, что вполне удовлетворены или скорее удовлетворены своей жизнью. Таким образом, надежда в данном случае может рассматриваться не только как развитие, но ещё и как представление о том, что как минимум хуже не будет, ситуация останется прежней, не будет серьезных потрясений – это надежда на стабильность, на приемлемое будущее.

Рисунок 1 – Как вы считаете, через год вы (ваша семья) будете жить лучше или хуже, чем сейчас? (%)

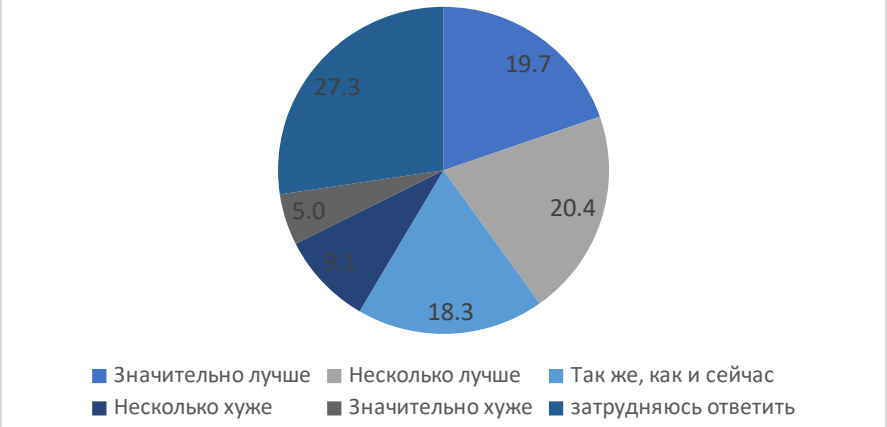

Стоит также отметить, что в большинстве вопросы своей жизни респонденты склонны решать самостоятельно, поэтому 45,5% на вопрос о том, как они поступят, если в ближайший год социально-экономическая ситуация в стране ухудшится, ответили, что будут самостоятельно искать пути для улучшения своей жизни [35].

Респонденты фокус-групп также отмечали, что имеют разные возможности. К примеру, один из респондентов отмечает: «Положительно то, что есть возможности заработка у молодёжи сейчас, только ленивый может быть голодным сейчас, если так подумать».

Рисунок 2 – Как вы вероятнее всего поступите, если в ближайший год социально-экономическая ситуация в стране ухудшится? (%)

При сравнении результатов за 2020 и 2021 год снизилось количество тех, кто «будет терпеливо ждать лучших времён» с 31,9% до 19,1%, и увеличилось количество тех, кто «затрудняется ответить» (с 6,3% до 17%) на вопрос о действиях в случаях ухудшения ситуации в стране [35], таким образом, стратегия ожидания позитивного будущего может со временем меняться в зависимости от социально-экономических условий.

Запрос на справедливость. Стремление полагаться на власть и возлагать ответственность в основном на государственные органы обосновано уровнем доверия к власти, централизованностью принятия важных политических решений, с одной стороны, и определенным социально-политическим опытом казахстанцев, с другой стороны. При этом необходимо подчеркнуть, что с учётом реалий политической модернизации казахстанцы обретают и накапливают всё больший опыт конвенционального политического участия, то есть меняют пассивную выжидательную позиции на более проактивную. И одним из ключевых запросов среди казахстанцев становится запрос на справедливость, так, особенную актуальность он приобретает и после Январских событий 2022 года. В основе данного запроса лежат ожидания не только справедливого распределения ресурсов, но и справедливой судебной системы, справедливого подхода к политическим, социальным трудовым интересам граждан, к вопросам инклюзии, культуры и т.д.

Так, в ходе фокус-групп респонденты отмечают общие запросы на справедливость, истребление коррупции, повышение качества жизни и культуры. В свою очередь идея

справедливости остаётся актуальной и поднимается в концепции «Справедливого Казахстана» [40]. При этом важно обратить внимание, что справедливость представляет собой также категорию субъективного восприятия и, как показывают различные исследования, восприятие справедливости, запросы и ожидания граждан опять же связаны с доверием к политическим институтам [41; 42], что является важным условием стабильности государства.

Еще один тезис заслуживает рассмотрения, а именно о том, что присутствие в обществе такого умонастроения, как надежда, показывает то, насколько в нем сильны социальные связи. В особенности по поводу ценности справедливости и в ситуации распространения протестных настроений, когда коллективные действия участников протеста могут усилить надежду на результативность объединения. Мануэль Кастельс, описывая рост протестных движений, акцентирует внимание на коммуникациях между участниками движений и приходит к выводу, что одним из важных каналов был интернет. После распространения информации, которая вызывала возмущения и гнев, граждане стали выходить на спонтанные протесты и восстания без определённого лидера. Таким образом, происходило накопление эмоций возмущения, которые в дальнейшем через социально-политическую и протестную активность участников этих движений преображались в надежду на успех, а успех движений влиял на рост надежды у участников движений в других странах, создавая «эффект домино» [43].

Информационные факторы и политическая коммуникация. Фокус-группы показали, что граждане активно включены в новостную повестку страны. Так, респонденты делились новостями, которые их интересуют, беспокоят, высказывали своё мнение относительно событий. В основном они следят за ситуацией в стране, используя интернет и социальные сети как наиболее удобный и быстрый способ быть в курсе происходящего. Для многих респондентов информация, которую они получают через СМИ, также позволяет оценить работу власти. При этом к информации, которая им кажется странной или вызывает много вопросов, как правило, относятся настороженно и стараются перепроверять через официальные источники. Опрос 2021 года [35] также показал, что граждане активно следят за новостями: 47,7% каждый день интересуются новостями, 38,4% интересуются от случая к случаю, а значит многие граждане заинтересованы в оценке ситуации, в наблюдении за возможным подтверждением своих ожиданий, политические и социальные вопросы небезразличны для них.

В 2019 году Казахстан стал реализовывать концепцию «Слышащего государства», которая предполагает открытый диалог между властью и обществом и большее политическое участие граждан в принятии политических решений. Для этого были разработаны различные механизмы политической коммуникации, так, например внедрение цифровой системы «Открытое правительство» [44] с рядом цифровых порталов и функционалов, направленных на повышение прозрачности политических процессов, информированность граждан и их возможности для обратной связи. Также заработала единая система подачи петиций онлайн «epetition.kz», при этом если петиция набирает 50 тыс. подписей, то она будет рассмотрена на уровне правительства, если петиция набирает 2500 подписей, то она будет рассмотрена на

уровне городского маслихата. Существует также единый call-center государственного сервиса [45], что позволяет гражданам оперативно решать многие вопросы, связанные с государственными услугами. Данные меры призваны своевременно реагировать на запросы граждан, укреплять доверие к органам власти.

Таким образом, Казахстаном реализуется ряд мер, направленных на политическую коммуникацию, реализацию интересов граждан, однако следует сказать, что это также формирует и новые ожидания и надежды со стороны граждан. Следовательно, реализация этих ожиданий — это также и вопрос воплощений надежд казахстанцев на власть, от которых будет зависеть уровень доверия к политическим институтам.

На уровень политической надежды также влияет опыт политического участия граждан и его результат: направляли ли граждане обращения в госорганы, получают ли обратную связь на свои обращения, не является ли ответ госоргана формальным, насколько их обращения воздействуют и действительно ли госорганы помогают решить проблему. Во многом эффективность будет зависеть от уровня власти, так, например, акиматы в сельской местности могут иметь меньше влияния и больше политических и экономических ограничений. Таким образом, положительный опыт политического и социального участия и коммуникации с госорганами может повышать надежду казахстанцев на эффективность власти, отрицательный, напротив, снижать уровень надежды. Поэтому в Казахстане стремятся совершенствовать систему оценивания эффективности работы госорганов, например, к таким инициативам может относиться внедрение KPI для акимов [46], который будет зависеть от динамики благосостояния жителей. Это будет реализовано через платформу «Цифровая карта семьи» [47], таким образом, KPI акимов будет повышаться, если показатели благополучия казахстанских семей будут становиться выше.

Анализ первичных и вторичных данных теоретического и эмпирического характера, помимо прочего, показывает, что феномен социально-политической надежды раскрывается через следующее: во-первых, она устремлена в будущее и даёт возможность обществу видеть перспективы развития, во-вторых, она повышает политическое доверие и социальную поддержку, в-третьих, помогает справляться с невзгодами и кризисами, в-четвертых, влияет на политическое поведение, формирует те или иные модели поведения. В Казахстане надежда отражается в общественных запросах и ожиданиях, соответствующих моделях политического поведения.

Исследование показывает, что у казахстанцев есть запрос на социально-политические изменения и справедливость, в основе которых лежит надежда на улучшение качества жизни и повышение эффективности власти. Надежда для казахстанцев - стимул и желание жить лучше, она становится важной социально-политической ценностью, сформированной в политических условиях через опыт. Важно использовать те возможности, которые создаёт социальная надежда, а именно - способность людей быть более сплоченными, узнать собственный потенциал и место в обществе, видеть перспективы развития, реализовывать творческий и трудовой потенциал в социальной и политической жизни.

Позитивный настрой казахстанцев говорит о том, что их видение будущего может вселять надежды, но также присутствуют страх и опасения неизвестности,

альтернативного их представлениям будущего. Поэтому важно перенаправить фокус с неопределённости на открытость будущего, не просто предоставлять гражданам прогнозы, утешения или мотивации, но стимулировать их способность формировать разные варианты будущего и перспектив, увеличивать возможности их самостоятельного влияния на будущее, которое представляет собой открытость, ведь «Будущее – это арена разнообразных возможностей, а не линейная последовательность предопределённых событий». Поэтому важно, чтобы граждане могли осознанно планировать своё будущее в Казахстане, но для этого необходимо создание устойчивых условий во всех сферах жизни, создание политики следования чёткому порядку в различных организациях и отраслях, наличие и соблюдение гарантий безопасности в любом виде деятельности, благодаря чему граждане могли бы более конкретизировано и прагматично планировать свою жизнь, ставить цели и достигать их. Тогда основой надежды будет выступать уверенностью граждан в будущем.

Для Казахстана вопрос надежды ставит и вопрос того, какой политический ориентир должен быть более выражен, какие желаемые характеристики общества будущего должны быть представлены. Например, ориентирует ли государство граждан прежде всего осознавать свои частные интересы и добиваться целей, создаёт ли работающие механизмы для этого. Ведь если казахстанское общество в будущем представляется как желаемое общество индивидуалистов, рассчитывающих на свои силы, в основе мотивации которых будет выгода и интерес, то государству необходимо вкладываться в построение отношений, нацеленных на экономическую и социально-политическую активность граждан, поддерживать, прежде всего, инициативность и конкурентную бизнес-среду; выстраивать политику через категории выгод и преимуществ. Тогда надежда на власть должна быть перенаправлена на индивидуальные способности и волю граждан, при этом со временем может расти авторитет не столько госслужащих, сколько бизнесменов, общественников, так как постепенно в таком обществе развеиваются стереотипы о них. Либо ориентир государства направлен на общество с принципами социальной демократии, где важны ценности разных групп общества, их удовлетворённость жизнью, где высоко ценится социальный вклад, чувство общности и социальная деятельность, а государство несёт большую ответственность за благополучие граждан и является основным объектом надежды.

Обратная сторона надежды заключается рисках неоправданных надежд и их последствий в виде повышения уровня депривации граждан, роста девиационного, маргинального поведения в обществе, религиозной радикализации, нарастания конфликтного и протестного потенциала. Зачастую механизмом, временно сдерживающим такие проявления, может служить страх неверного выбора и дальнейшего сожаления о выборе, что описывается в теории сожаления, вклад в которую принадлежит таким учёным, как Грэм Лумс, Роберт Сагден [48], Дэвид Белл [49], Даниэль Канеман, Словик Пауль, Амос Тверски [50] и др. Сторонники данной теории, применяемой в основном социальными и экономическими науками, обнаружили, что на решения индивидов влияют опасения о неверном выборе.

Если образ власти представлен в большей степени как негативный, то граждане могут предъявлять требования, быть категорично настроены по отношению к власти, выходить на несанкционированные протесты с целью того, чтобы добиться своих требований. Это скорее характеризует низкий уровень надежды на эффективность

власти. С другой стороны, отсутствие надежды также может характеризовать, наоборот, бездействие граждан, когда они не видят смысла в своих действиях, так как не ожидают от власти эффективного разрешения проблем. Утрата надежды на власть может сопровождаться процессами десакрализации власти.

Надежда в некоторых случаях помогает перенести собственную ответственность и избавиться от сожалений, поддерживает спокойствие и позитивное отношение граждан, но неоправданные надежды, напротив, могут усиливать разочарования и сожаления граждан за неудовлетворительный выбор или модель поведения, утрату доверия к политике государства. Поэтому изучение надежд и ожиданий общества является важным с точки зрения будущего развития государства, его политико-ценностных ориентиров.

Проводимые политические реформы показывают, что государство делает шаги по совершенствованию эффективности государственного управления, что закладывает в обществе как новые ожидания, так и надежды на лучшее будущее. Поэтому особую значимость приобретает способность власти эффективно транслировать образ будущего, объяснять суть реформ, повышать влияние обратной связи от населения.

Заключение

В Казахстане наблюдается общий относительно позитивный внутренний настрой, но восприятие экономической и политической ситуации гораздо более неоднозначно, что указывают на двоякую роль надежды как одновременно стабилизирующую силу и ответ на ощущение неуверенности. Надежда глубоко переплетена с представлениями граждан об экономических и политических успехах государства, где она служит психологическим барьером от страхов и тревог за будущее. Очевидно, что граждане возлагают надежду на государство особенно в период кризиса, что демонстрирует, что граждане не утратили доверия и уверенности в его способность поддерживать социальную стабильность.

Кроме того, исследование показывает, что надежда в Казахстане формируется из опыта граждан в общении с государством, их политическим участием и эффективностью обратной связи со стороны власти. В этой связи автор подчеркивает, что на фоне продолжающегося становления социально-политической сферы в Казахстане роль надежды как драйвера политических ожиданий и поведения, а также в случае отсутствия реализации как возможного фактора дестабилизации остается критически важной. Следовательно, поддержание первого и недопущение второго будет зависеть от открытости, транспарентности государства, его способности реагировать за запросы граждан, что имеет определяющее значение для поддержания климата политического доверия и общественного единства в стране. Все эти аспекты необходимо учитывать при формировании политики в Казахстане.

Финансирование. Статья подготовлена в рамках научного проекта грантового финансирования молодых ученых «Жас ғалым» на 2024-2026 годы AP22684871 «Влияние СМИ на восприятие казахстанцами образа власти», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

1. Фромм, Э. (2005) Революция надежды. Избавление от иллюзий. Москва: Айрис-пресс, с. 352.

2. Rorty, R. (2000) Philosophy and Social Hope, Penguin Books, 4 th. Pr.ed., p.320

3. Judith, M. (2008) Green Pragmatism and Social Hope: Deepening Democracy in Global Contexts. New York: Columbia University Press, p.304.

4. Дюркгейм, Э. (1991) О разделении общественного труда. / Перевод с фр. и послесловие А.Б. Гофмана. Москва: Наука, с. 575.

5. Horney, K. (2013) Our inner conflicts: A constructive theory of neurosis, Routledge, p. 250.

6. Tecuta, L. et al. (2015) Demoralization: a systematic review on its clinical characterization, Psychological medicine, 45, 4, pp. 673-691.

7. Hillman, J. (1975) Re-visioning psychology. Harper & Row, p. 266

8. Miceli, M., Castelfranchi, C. (2010) Hope: The power of wish and possibility, Theory & psychology, 20, 2 pp. 251-276.

9. Aronson, R. (2017) We: Reviving Social Hope. Chicago: University of Chicago Press, p. 208.

10. Crapanzano, V. (2003) Reflections on hope as a category of social and psychological analysis, Cultural Anthropology, 18, 1, pp. 3-32.

11. Krafft, A.M. et al. (2023) Long-term Future Expectations and Collective Hope, Hope across cultures, p. 103.

12. Snyder, C.R., Feldman, D.B. (2000) Hope for the many: An empowering social agenda, Handbook of hope, Academic Press, pp. 389-412.

13. Aletti, M. (2005) Religion as an illusion: Prospects for and problems with a psychoanalytical model, Archive for the Psychology of Religion, 27, 1, pp. 1-18.

14. Hope barometer. Available via the link: https://www.hopebarometer.com.au/ (Accessed: 02.04.2025).

15. Andreas, M. (2023) Krafft Our Hopes, Our Future: Insights from the Hope Barometer, Springer; 1st ed., p. 192.

16. Goldman, L. (2023) The Principle of Political Hope: Progress, Action, and Democracy in Modern Thought. London: Oxford University Press, p. 235.

17. Studebaker, B. (2023) The Chronic Crisis of American Democracy. London: Palgrave Macmillan, p. 216.

18. Krafft, A.M., Slezackova, A., Marujo, H.Á., Flores-Lucas, V. (2023) Values and Targets of Hope. In: Krafft, A.M., Guse, T., Slezackova, A. (eds) Hope across cultures. Cross-Cultural Advancements in Positive Psychology, Vol. 14, pp. 55-101.

19. Krafft, A.M. et al. (2023). Trust, Social Support and Hope Resources. In: Krafft, A.M., Guse, T., Slezackova, A. (eds) Hope across cultures. Cross-Cultural Advancements in Positive Psychology, Springer, Cham, Vol. 14, pp. 203-257.

20. Blöser, C. (2023) Global Poverty and Kantian Hope, Ethic Theory Moral Prac 26, pp. 287–302.

21. De Sena, A. (2024) Everything for My Children: Social Policies and Traces of Hope, Soc 61, pp. 26-34.

22. Komesaroff, P.A. (2020) Not all Bad: Sparks of Hope in a Global Disaster. Bioethical Inquiry,17, pp. 515–518.

23. Dadgostarnia, M.A., Kalantari, A. & Myslik, B. (2024) Measuring the evolution of social hope since the outbreak of COVID 19 in Iran with a case study of Persian Twitter based on computational social science, Iran J Comput Sci 7, pp. 203–216.

24. Gross, J, Davids, T, Sools, A, Saghai, Y. (2023) Covid-19 and the politics of hope: A comparative analysis of Greek and Ecuadorian letters from a desired post-pandemic future. Futures, 149, pp. 103-115.

25. Chapman, M., Komesaroff, P. (2023) Radicalizing Hope, Bioethical Inquiry 20, pp. 651–656.

26. Scribano, A. (2024) The Sociology of Hope: Classical Sources, Structural Components, Future Agenda, Soc 61, pp. 1–8

27. Bishop, E.C., Willis, K. (2014). 'Without hope everything would be doom and gloom': young people talk about the importance of hope in their lives, Journal of Youth Studies, 17(6), pp. 778–793.

28. Greco, S. (2023) Hope in the Sociological Thoughts of some Founding Fathers, Am Soc 54, pp. 56–75.

29. Левада, Ю. (2003) Фактор надежды. Доступно по ссылке: https://cyberleninka.ru/article/n/faktor-nadezhdy (дата обращения: 16 июня 2024 г.).

30. Scioli, A., Biller, H. (2009) Hope in the age of anxiety. Oxford University Press, p. 427.

31. Snyder, C.R. (2002) Hope theory: Rainbows in the mind, Psychological inquiry, 13, 4, pp. 249-275.

32. Maier, S.F., Seligman, M.E. (1976) Learned helplessness: theory and evidence, Journal of experimental psychology: general, 105, 1, p. 3.

33. Seligman, M.E. (2006) Learned optimism: How to change your mind and your life, Vintage, p. 319.

34. Seligman, M.E. (2004) Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment, Simon and Schuster, p. 336.

35. Protest potential in Kazakhstan: features, factors and trends / G. Nassimova, M. Buzurtanova, O. Simakova, G. Ileuova, K. Smagulov, A. Zhunussova, Sh. Khalikova. Almaty: Qazaq University, 2022, p. 94.

36. Тощева, Н.С. (2011) Понятие «Политическое ожидание»: принципы анализа и его отражение в политическом процессе, Вестник ННГУ. 4 (1), стр. 293-298.

37. Ролз, Д. (2017) Теория справедливости. ЛЕНАНД, с. 536.

38. Отчет по результатам оценки потребностей молодежи и женщин в вопросе использования гражданских технологий для решения социальных проблем. Доступно по ссылке: https://drive.google.com/file/d/1-fBnfvPRQQk44QYYtm44-PUNQa2jD6t2/view (дата обращения: 02 апреля 2025 г.)

39. 30 лет независимости Казахстана глазами граждан: события, символы и герои. Доступно по ссылке: https://drive.google.com/file/d/1XjqNX7jizMZW4v1y2j7xxjdBj7wrxPzd/view (дата обращения: 02 апреля 2025 г.)

40. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. Доступно по ссылке:https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130 (дата обращения: 02.04.2025)

41. Bobzien, L. (2023) Income Inequality and Political Trust: Do Fairness Perceptions Matter? Soc Indic Res, 169, pp. 505–528.

42. Devine, D. (2024) Does Political Trust Matter? A Meta-analysis on the Consequences of Trust. Available via the link: https://link.springer.com/article/10.1007/s11109-024-09916-y (Accessed: 07 may 2025).

43. Castells, M. (2012) Networks of outrage and hope: Social movements in the Internet age. USA Polity Press. p. 328

44. Открытое правительство. Доступно по ссылке: https://egov.kz/cms/ru/articles/communicaions/open_gov (дата обращения: 07 мая 2025 г.).

45. Единый контакт-центр. Доступно по ссылке: https://egov.kz/cms/ru/articles/communications/call_center (дата обращения: 07 мая 2025 г.).

46. В Казахстане внедрят KPI для акимов. Доступно по ссылке: https://kz.kursiv.media/2024-07-29/zmzh-bektenov-akimy/ (дата обращения: 07 мая 2025 г.).

47. В Казахстане запустили цифровую карту семьи для автоматического назначения пособий. Доступно по ссылке: https://www.gov.kz/memleket/entities/uralsk/press/media/details/26062?lang=ru (дата обращения: 07 мая 2025 г.).

48. Loomes, G., Sugden, R. (1982) Regret Theory: An Alternative Theory of Rational Choice Under Uncertainty, The Economic Journal. Published By: Oxford University Press, 92, 368, pp. 805-824.

49. Bell David, E. (1982) Regret in Decision Making under Uncertainty, Operations Research. Published By: INFORMS, 30, 5, pp. 961-981.

50. Канеман, Д., Словик, П., Тверски, А. (2005) Принятие решений в неопределенности. Правила и предубеждения. Харьков: Гуманитарный Центр, с. 632.

А.Қ. Жунусова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақстандықтардың мемлекеттік басқару тиімділігіне үміті: ерекшеліктері мен факторлары

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан қоғамындағы әлеуметтік-саяси үміттің кешенді феномені оның күрделі табиғаты мен азаматтардың көңіл-күйіне, үміт-тілектеріне және саяси мінез-құлқына әсері тұрғысынан қарастырылады. Теориялық және эмпирикалық деректерге, сондай-ақ автордың өз зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, қазақстандықтардың мемлекеттік басқару тиімділігіне деген үмітінің мазмұны мен қалыптасу шарттары зерттеледі. Мақалада үміт концепциясы, оның қоғам үшін маңызы талданып, қандай жағдайда ол мемлекеттік және қоғамдық дамудың қолайлы негізі бола алатыны және қандай жағдайда әлеуметтік-саяси қауіптердің күшеюіне ықпал ететіні анықталады. Автор бұл үміттің мемлекетке, оның институттарына және өкілдеріне деген сенімді қалыптастыруда, сондай-ақ мемлекеттік органдар жұмысының сапасын жақсартуға қатысты күтілімдерді арттыруда маңызды рөл атқаратынын атап өтеді. Бұл мемлекеттің тұрақтылығы мен саяси жүйенің сақталуына ықпал етеді. Алайда, күтілімдердің орындалмауы және үміттің жоғалуы қоғамдағы наразылықтың өсуіне алып келуі мүмкін екеніне назар аударылады. Зерттеу нәтижелері үміттің қазіргі және жақын болашақта қазақстандықтар үшін тұрақтандырушы немесе тұрақсыздандырушы әсері болуы мүмкін деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Саяси реформалардың жариялануы өзгерістерге деген ұмтылысты көрсетіп, жаңа үміттер мен күтілімдерді қалыптастырады. Алайда, саяси бағдарламалар реформалардың нақты механизмдерін және олардың алдыңғыларынан айырмашылығын түсінікті түрде жеткізе алмайтынын ескеру қажет. Осыған байланысты, әсіресе Жаңа Қазақстан контексінде, саяси өзгерістердің тиімді әрі айқын жеткізілуі мәселесі өзекті болып табылады.

Түйін сөздер: әлеуметтік үміт, мемлекеттік басқару, саяси сенім, еститін мемлекет, саяси құндылықтар.

A.K. Zhunussova
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The Hope of Kazakhstanis for Government Efficiency: Features and Factors

Abstract. The article examines the complex phenomenon of socio-political hope in Kazakhstani society, considering its intricate nature and its impact on the sentiments, expectations, and political behavior of citizens. Based on extensive theoretical and empirical data, as well as the author's own research findings, the study explores the content and conditions for the formation of Kazakhstanis' hope for government efficiency. The article analyzes the concept of hope, its role for society, and identifies the conditions under which it can serve as a favorable foundation for state and social development or exacerbate socio-political risks.

The author emphasizes that this plays a crucial role in shaping trust in the state, its institutions, and representatives, as well as in raising expectations for improved performance of government bodies, contributing to the stability of the state and the maintenance of the political system. It is noted that the unfulfilled expectations and loss of hope may lead to an increase in public protest. The research results allow conclusions to be drawn about the potential stabilizing and destabilizing effects of hope for Kazakhstanis in the present and near future.

The announcement of political reforms reflects an intention for change, fostering new expectations and hopes. However, it is important to note that political programs do not always effectively explain the real mechanisms of the reforms or how they differ from previous initiatives. This highlights the growing relevance of effectively communicating political changes, particularly in the context of the New Kazakhstan.

Keywords: social hope, government, political trust, listening state, political values.

References

1. Fromm, E. (2005) Revolyuciya nadezhdy. Izbavlenie ot illyuzij. Moskva: Airis-press, s. 352. [in Russian]

2. Rorty, R. (2000) Philosophy and Social Hope, Penguin Books, 4 th. Pr.ed., p.320

3. Judith, M. (2008) Green Pragmatism and Social Hope: Deepening Democracy in Global Contexts. New York: Columbia University Press, p.304.

4. Дюркгейм, Э. (1991) О разделении общественного труда. / Перевод с фр. и послесловие А.Б. Гофмана. Москва: Наука, с. 575.

5. Horney, K. (2013) Our inner conflicts: A constructive theory of neurosis, Routledge, p. 250.

6. Tecuta, L. et al. (2015) Demoralization: a systematic review on its clinical characterization, Psychological medicine, 45, 4, pp. 673-691.

7. Hillman, J. (1975) Re-visioning psychology. Harper & Row, p. 266

8. Miceli, M., Castelfranchi, C. (2010) Hope: The power of wish and possibility, Theory & psychology, 20, 2 pp. 251-276.

9. Aronson, R. (2017) We: Reviving Social Hope. Chicago: University of Chicago Press, p. 208.

10. Crapanzano, V. (2003) Reflections on hope as a category of social and psychological analysis, Cultural Anthropology, 18, 1, pp. 3-32.

11. Krafft, A.M. et al. (2023) Long-term Future Expectations and Collective Hope, Hope across cultures, p. 103.

12. Snyder, C.R., Feldman, D.B. (2000) Hope for the many: An empowering social agenda, Handbook of hope, Academic Press, pp. 389-412.

13. Aletti, M. (2005) Religion as an illusion: Prospects for and problems with a psychoanalytical model, Archive for the Psychology of Religion, 27, 1, pp. 1-18.

14. Hope barometer. Available via the link: https://www.hopebarometer.com.au/ (Accessed: 02.04.2025).

15. Andreas, M. (2023) Krafft Our Hopes, Our Future: Insights from the Hope Barometer, Springer; 1st ed., p. 192.

16. Goldman, L. (2023) The Principle of Political Hope: Progress, Action, and Democracy in Modern Thought. London: Oxford University Press, p. 235.

17. Studebaker, B. (2023) The Chronic Crisis of American Democracy. London: Palgrave Macmillan, p. 216.

18. Krafft, A.M., Slezackova, A., Marujo, H.Á., Flores-Lucas, V. (2023) Values and Targets of Hope. In: Krafft, A.M., Guse, T., Slezackova, A. (eds) Hope across cultures. Cross-Cultural Advancements in Positive Psychology, Vol. 14, pp. 55-101.

19. Krafft, A.M. et al. (2023). Trust, Social Support and Hope Resources. In: Krafft, A.M., Guse, T., Slezackova, A. (eds) Hope across cultures. Cross-Cultural Advancements in Positive Psychology, Springer, Cham, Vol. 14, pp. 203-257.

20. Blöser, C. (2023) Global Poverty and Kantian Hope, Ethic Theory Moral Prac 26, pp. 287–302.

21. De Sena, A. (2024) Everything for My Children: Social Policies and Traces of Hope, Soc 61, pp. 26-34.

22. Komesaroff, P.A. (2020) Not all Bad: Sparks of Hope in a Global Disaster. Bioethical Inquiry,17, pp. 515–518.

23. Dadgostarnia, M.A., Kalantari, A. & Myslik, B. (2024) Measuring the evolution of social hope since the outbreak of COVID 19 in Iran with a case study of Persian Twitter based on computational social science, Iran J Comput Sci 7, pp. 203–216.

24. Gross, J, Davids, T, Sools, A, Saghai, Y. (2023) Covid-19 and the politics of hope: A comparative analysis of Greek and Ecuadorian letters from a desired post-pandemic future. Futures, 149, pp. 103-115.

25. Chapman, M., Komesaroff, P. (2023) Radicalizing Hope, Bioethical Inquiry 20, pp. 651–656.

26. Scribano, A. (2024) The Sociology of Hope: Classical Sources, Structural Components, Future Agenda, Soc 61, pp. 1–8

27. Bishop, E.C., Willis, K. (2014). 'Without hope everything would be doom and gloom': young people talk about the importance of hope in their lives, Journal of Youth Studies, 17(6), pp. 778–793.

28. Greco, S. (2023) Hope in the Sociological Thoughts of some Founding Fathers, Am Soc 54, pp. 56–75.

29. Levada, Ju. (2003) Faktor nadezhdy. Dostupno po ssylke: https://cyberleninka.ru/article/n/faktor-nadezhdy (data obrashheniya: 16 iyunya 2024 g.).

30. Scioli, A., Biller, H. (2009) Hope in the age of anxiety. Oxford University Press, p. 427.

31. Snyder, C.R. (2002) Hope theory: Rainbows in the mind, Psychological inquiry, 13, 4, pp. 249-275.

32. Maier, S.F., Seligman, M.E. (1976) Learned helplessness: theory and evidence, Journal of experimental psychology: general, 105, 1, p. 3.

33. Seligman, M.E. (2006) Learned optimism: How to change your mind and your life, Vintage, p. 319.

34. Seligman, M.E. (2004) Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment, Simon and Schuster, p. 336.

35. Protest potential in Kazakhstan: features, factors and trends / G. Nassimova, M. Buzurtanova, O. Simakova, G. Ileuova, K. Smagulov, A. Zhunussova, Sh. Khalikova. Almaty: Qazaq University, 2022, p. 94.

36. Toshheva, N.S. (2011) Ponyatie «Politicheskoe ozhidanie»: principy analiza i ego otrazhenie v politicheskom processe, Vestnik NNGU. 4 (1), str. 293-298. [in Russian]

37. Rolz, D. (2017) Teoriya spravedlivosti. LENAND, s. 536. [in Russian]

38. Otchet po rezul'tatam ocenki potrebnostei molodezhi i zhenshhin v voprose ispol'zovaniya grazhdanskih tehnologii dlya resheniya social'nyh problem. Dostupno po ssylke: https://drive.google.com/file/d/1-fBnfvPRQQk44QYYtm44-PUNQa2jD6t2/view (data obrashheniya: 02.04.2025). [in Russian]

39. 30 let nezavisimosti Kazahstana glazami grazhdan: sobytiya, simvoly i geroi. Dostupno po ssylke: https://drive.google.com/file/d/1XjqNX7jizMZW4v1y2j7xxjdBj7wrxPzd/view (data obrashheniya: 02 aprelya 2025 g.). [in Russian]

40. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana. Dostupno po ssylke:https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130 (data obrashheniya: 02 aprelya 2025 g.). [in Russian]

41. Bobzien, L. (2023) Income Inequality and Political Trust: Do Fairness Perceptions Matter? Soc Indic Res, 169, pp. 505–528.

42. Devine, D. (2024) Does Political Trust Matter? A Meta-analysis on the Consequences of Trust. Available via the link: https://link.springer.com/article/10.1007/s11109-024-09916-y (Accessed: 07 may 2025).

43. Castells, M. (2012) Networks of outrage and hope: Social movements in the Internet age. USA Polity Press. p. 328

44. Otkrytoe pravitel'stvo. Dostupno po ssylke: https://egov.kz/cms/ru/articles/communicaions/open_gov (data obrashheniya: 07 maya 2025 g.). [in Russian]

45. Edinyi kontakt-centr. Dostupno po ssylke: https://egov.kz/cms/ru/articles/communications/call_center (data obrashheniya: 07 maya 2025 g.). [in Russian]

46. V Kazahstane vnedryat KPI dlya akimov. Dostupno po ssylke: https://kz.kursiv.media/2024-07-29/zmzh-bektenov-akimy/ (data obrashheniya: 07 maya 2025 g.). [in Russian]

47. V Kazahstane zapustili cifrovuyu kartu sem'i dlya avtomaticheskogo naznacheniya posobii. Dostupno po ssylke: https://www.gov.kz/memleket/entities/uralsk/press/media/details/26062?lang=ru (data obrashheniya: 07 maya 2025 g.). [in Russian]

48. Loomes, G., Sugden, R. (1982) Regret Theory: An Alternative Theory of Rational Choice Under Uncertainty, The Economic Journal. Published By: Oxford University Press, 92, 368, pp. 805-824.

49. Bell David, E. (1982) Regret in Decision Making under Uncertainty, Operations Research. Published By: INFORMS, 30, 5, pp. 961-981.

50. Kaneman, D., Slovik, P., Tverski, A. (2005) Prinyatie reshenii v neopredelennosti. Pravila i predubezhdeniya. Har'kov: Gumanitarnyj Centr, c. 632. [in Russian]

Сведения об авторе:

***Жунусова А.К.* –** постдокторант кафедры политологии и политических технологий, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Жунусова А.Қ. – саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының постдокторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

***Zhunussova A.K.* –** postdoctoral Researcher at the Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ХҒТАР 11.15.11
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-56-69

Идеология және қазақ баспасөзі («Қазақ әдебиеті» материалдарын талдау)

М.Ә. Қайырбек[1]

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: murat1979303@gmail.com)

Аңдатпа. Мақала 2015-2025 жылдары Қазақстандағы мемлекеттік идеологиялық тұжырымдамалардың эволюциясын салыстырмалы талдауға арналған. Бұл ретте, 2015-2019 жылдар Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың билікте болған соңғы 5 жылын, ал 2019-2025 жылдар Қасым-Жомарт Тоқаевтың ең жоғары қызметтегі алғашқы 5 жылдық кезеңін қамтиды. Зерттеу «Қазақ әдебиеті» газетінде 10 жылда жарияланған мақалалар мен материалдарға контент-талдау жасау арқылы жүргізілді. «Қазақ әдебиеті» газеті кездейсоқ таңдап алынған жоқ. Бұл – зиялы қауым өкілдерінің пікірі, ой-тұжырымдары тұрақты түрде жарияланып тұратын негізгі басылымның бірі. Автор Қазақстандағы идеологиялық парадигманың түбегейлі өзгеріске ұшырағанын анықтады: Назарбаев кезеңінде тарихи-консервативтік нарратив басты орында болса (Мәңгілік ел, Рухани жаңғыру), Тоқаев кезеңінде прагматикалық, әлеуметтік-құқықтық мәселелерге (Әділетті Қазақстан, Таза Қазақстан, Заң мен тәртіп, Адал азамат, Алаш қайраткерлерінің мұрасын жаңғырту, цифрландыру, жасанды интеллект) басымдық берілді. Мақалада ұлттық интеллигенция өкілдерінің рөліне айрықша назар аударылды. Олар дәстүр сақшысынан өткір сын айтатын, сананы жаңғыртуға бастамашы болатын әлеуметтік топқа айналды. Зерттеу барысында жаһандық және ішкі сын-қатерлер (пандемия, Украинадағы ахуал, 2022 жылғы қаңтар оқиғасы) идеология саласындағы басымдықтың экономикалық егемендік пен әлеуметтік әділдік мәселелеріне қарай ойысуына түрткі болғаны дәлелденді. Жұмыстың ғылыми жаңалығы ретінде саяси бағдардың ауысуы, баспасөздегі дискурстың эволюциясы және ұлттық бірегейлік туралы көзқарастың өзгеруі арасында тікелей байланыс бар екені дәлелденгенін атап өтуге болады.

Түйін сөздер: идеология, «Қазақ әдебиеті» газеті, баспасөз, зиялы қауым, мемлекеттік саясат, билік, әділдік.

Түсті: 10.07.2024; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

Кіріспе

Қазақстанның ішкі саясатындағы өзекті тақырыптың бірі – идеология мәселесі. Бұл мәселеге қатысты қоғамда әртүрлі пікір бар. Кейбір мамандар идеология деген сөздің өзін жоққа шығарады. Оны Кеңес заманынан қалған ескі ұғым, біздің қоғамға идеология керек емес, керісінше, елдің өркендеуіне септігін тигізетін дұрыс құндылықтар қажет деген пікірді алға тартады (мысалы, Дархан Әбдік) [1]. Түрлі көзқарастың болғаны орынды. Пікір алуандығы және сындарлы диалог қоғамның бір орында тұралап қалмай, тұрақты дамуына жол ашатыны анық. Қазақстанда билік әр кезеңде түрлі идеологиялық тұжырым (Этносаралық татулық пен келісім, Мәңгілік ел, Рухани жаңғыру, Заң мен тәртіп, Әділетті Қазақстан, Адал азамат және тағы басқа) ұсынып, оны барынша дәріптеуге тырысты. Қазір де солай. Дегенмен, бүкіл елді ұйыстыратын жалпыұлттық идея бар ма деген сұраққа нақты жауап беру қиын. Мұны мерзімді басылымда, әлеуметтік желіде жарияланған материалдардан, сарапшылардың пікірінен аңғаруға болады.

Ұлттық идеологияны айқындау ісінде интеллигенция өкілдері, соның ішінде ғалымдар мен қаламгерлер айрықша рөл атқарады. Өйткені, интеллигенцияға жүктелген маңызды миссияның бірі – шындықты айту, билік пен қоғам арасында дәнекер болу [2]. Зиялы қауым – салмақты ақыл-ой айтатын зияткерлер ғана емес, қоғамдық пікір қалыптастыратын және идеологиялық бағыт-бағдар беретін әлеуметтік топ [3]. Олардың пікірі мен идеялары көп жағдайда бұқаралық ақпарат құралдары, соның ішінде баспасөз арқылы таралады. Осы орайда, еліміздегі «Қазақ әдебиеті» газетінің алатын орны ерекше. Бұл газетті тек ақпарат көзі ғана емес, зиялы қауымның мінбері ретінде қарастыруға болады. Сондай-ақ, бұл басылым – Қазақстан қоғамындағы құндылықтар жүйесінің қалыптасу және өзгеру үдерісінен хабар беретін маңызды мәлімет көзі. Газет беттерінде шығармашылық саласының өкілдері – ақын-жазушылар, сыншылар мен мәдениет қайраткерлері, бір сөзбен айтқанда, интеллектуалды элита өкілдері ұлттық бірегейлік, тіл, дін, дәстүр, мемлекеттік саясат мәселелеріне қатысты пікірін ашық білдіріп, өз ойын ортаға салады. Зерттеудің маңыздылығын арттыра түсетін бір факт: газетте жарияланған материалдардың авторлары – қоғамдағы үдерістерді сырттай бақылап, қарекетсіз отыратын адамдар емес, керісінше, идеологиялық үдерістің белсенді қатысушылары. Олардың мақалалары, материалдары мемлекеттің идеологиялық бағдарын айқындап қана қомайды. Сонымен бірге оны ой елегінен өткізіп, тың идеялар ұсынады.

2015-2025 жылдар аралығы зерттеу кезеңі ретінде таңдап алынды. Бұл кезең кездейсоқ алынған жоқ. Осы уақыт аралығы Қазақстанның қазіргі саяси өміріндегі елеулі екі кезеңді қамтиды: 2015-2019 жылдар – Қазақстанның тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың билікте болған соңғы 5 жылы және 2019-2025 жылдар – Қасым-Жомарт Тоқаевтың Президент ретінде қызмет атқарған алғашқы 5 жылы. Осы екі кезеңдегі идеологиялық жұмыстың өзіндік ерекшеліктері де, ұқсастықтары да бар екені анық. Мұны баспасөзде жарияланған материалдардан аңғаруға болады. Газет беттерінде көтерілген тақырыптар – қоғамның түрлі салаларындағы идеологиялық қажеттіліктер мен өзекті мәселелердің көрінісі. Автор идеология тақырыбы «Қазақ әдебиеті» газетінде қаншалықты жиі әрі терең талқыланды, нақты қандай мәселелер көтерілді деген сұрақтарға жауап беруге тырысты.

Зерттеу әдістері мен материалдары

2015-2025 жылдар аралығында «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген мақалаларды зерттеп, ұлттық идеологияның қалыптасуындағы маңызды үрдістер мен негізгі мәселелерді анықтау. Мақалалар мен сұхбаттарға талдау жүргізіп, зиялы қауымның ұлттық құндылықтарды дәріптеу, мемлекеттік идеологияны нығайту және қоғамдық сананы жаңғырту ісіндегі ықпалын айқындау. Осы ретте автор идеологиялық парадигманың өзгеруі туралы мынадай гипотезаны дәлелдеуге тырысты: Саяси көшбасшылықтың ауысуы *(Назарбаев → Тоқаев)* консервативті-тарихи нарративтен («Рухани жаңғыру», «Мәңгілік ел») прагматикалық-реформаторлық дискурсқа көшуге жол ашты. Бұл үрдіс негізгі идеологемалардың газетте жариялану жиілігінің өзгеруінен байқалады. Сондай-ақ, интеллигенцияның рөлі туралы гипотеза ұсынылды: зиялы қауым мемлекеттік идеологияны медиаплатформалар арқылы дәріптеп қана қоймай, оны түзеп-екшеп, баламалы дискурс (мысалы, гендерлік теңдік, экология) қалыптастырды. Бұл үрдіс, әсіресе, 2019-2025 жылдары күшейе түсті. Бұдан бөлек, жаһандық оқиғалар *(COVID-19 індеті, Украинадағы ахуал)* газетте ұлттық мүдде, цифрландыру, әлеуметтік әділдік сияқты тақырыптарды алдыңғы қатарға шығарды. Осының өзі Қазақстандағы идеологиялық жұмыстың сыртқы сын-қатерлерге бейімделгенін аңғартады.

Бұл мақалада контент талдау әдісі арқылы қазақ баспасөзінде идеология тақырыбының қалай өрбігені, қандай мәселелерге басымдық берілгені және олардың қоғамға әсері зерттеледі. Ұлттық интеллигенцияның баспасөз арқылы идеологияға қосқан үлесі мен ықпалына талдау жасалады. Сонымен қатар, қазақ газеттерінің идеологиялық мінбер ретіндегі рөлі мен оның ұлттық бірегейлікті нығайтудағы мән-маңызы сараланады. 2015-2025 жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінде «идеология» сөзі бар 891 мақала/материал жарияланған. Бұл материалдың бәрі газеттің ресми сайты – https://qazaqadebieti.kz/ сілтемесі арқылы қолжетімді. Соның ішінен ұлттық идеологиямен байланысты тақырыптарды (ұлттық бірегейлік, ұлттық код, ана тілі, салт-дәстүр, тарих, дін, қоғамға іріткі салатын ағымдар, Рухани жаңғыру, интеллектуалды ұлт, Мәңгілік ел, әділдік, теңдік және т.с.с) тікелей немесе жанама талқылаған 70 мақала іріктеп алынды. Бұл тақырыптарды жинақтап, бір-бірімен байланысты негізгі 4 топқа бөлуге болады: Ұлттық бірегейлік (тіл, тарих, фольклор); Дін мен қауіпсіздік; Жаңғыру мен дәстүр; Идеология саласындағы интеллигенцияның рөлі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы бар. Өйткені «Қазақ әдебиеті» газетінің 2015-2025 жылдар аралығында жарияланған материалдарына кешенді саяси талдау жасалған жоқ. Жұмыстың нәтижелері Қазақстандағы идеологиялық тұжырымдардың эволюциясын түсініп, олардың медиа кеңістікте қаншалықты көрініс тапқанын анықтау үшін пайдалы болуы мүмкін. Ұлттық идеология тақырыбы маңызды болғанымен, оның қазақ баспасөзінде, әсіресе, нақты газетте және нақты уақыт аралығында талқылануы аз зерттелген бағыттың бірі саналады. Бұл жұмыс он жылдық кезеңдегі жарияланымдарға талдау жасай отырып, осы олқылықтың орнын толтыруға тырысады. Бұдан бөлек, жаһандану үдерісінің және цифрлық медианың ықпалы күшейген қазіргі дәуірде қағаз басылымдарын талдау арқылы дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарының

жаңа жағдайға қалай бейімделіп жатқанын және олардың ұлттық құндылықтарды ілгерілету ісінде қандай рөл атқаратын аңғаруға болады. «Қазақ әдебиеті» газетінде 2015-2025 жылдары жарияланған материалдарды зерттеу ғылыми және практикалық тұрғыдан зор қызығушылық тудырады. Өйткені осы аралықта қандай тақырыптар мен мәселелерге басымдық берілгенін анықтауға мүмкіндік туады. Сонымен қатар авторлардың идеология мәселелерін жариялауға қатысты ұстанымын және олардың аудиторияға әсерін айқындауға болады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Тарихи және саяси контекст. Қазақстанның 2015 – 2019 жылдардағы саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірі, яғни Нұрсұлтан Назарбаевтың билікте болған соңғы бес жылы халықты жұмылдыруға бағытталған ауқымды идеологиялық жобалардың жүзеге асырылуымен ерекшеленеді. Осы кезеңдегі идеологиялық жұмысқа «Мәңгілік ел» идеясы арқау болды [4]. 2016 жылы ресми түрде «Мәңгілік ел» патриоттық актісі қабылданып, қазақ мемлекеттілігінің мынадай жеті тұғыры айқындалды. Олар: Тәуелсіздік және Астана; жалпыұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім; зайырлы мемлекет және руханият; инновация негізіндегі тұрақты экономикалық өсім; жалпыға ортақ еңбек қоғамы; тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы; ұлттық қауіпсіздік және Қазақстанның жаһандық проблемаларды шешуге белсене қатысуы [5]. Бұл тұжырымдама саяси ұран ретінде ғана емес, сонымен қатар азаттықты аңсаған қазақ халқының сан ғасырлық арман-мұраты ретінде дәріптелді. Оның түп-тамыры VII ғасырдағы Түрік қағанаты заманынан бастау алады. Әйгілі Күлтегіннің Орхон жазуларында «Мәңгі Ел» жазуы тасқа қашалып жазылғаны белгілі. Сонымен қатар, 2017 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы жарияланды [6]. Бұл бастама «Мәңгілік ел» идеясының идеологиялық тұжырымдарын нақты жобалар арқылы жүзеге асырудың құралына айналды. Атап айтқанда, қазақ тілін 2025 жылға қарай латын қарпіне көшіру жобасы (технологиялық артықшылықтармен және түркі әлеміне кірігу қажеттігімен ұсынылды); Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы жобасы, цифрландыру және радикалимзге қарсы тұру үшін «дәстүрлі ислам» құндылықтарын дәріптеу жобасы. Бұқаралық ақпарат құралдарында, соның ішінде «Қазақ әдебиеті» газетінде осы тақырыптар жиі талқыланды. Мемлекеттік тілдің мәртебесі, тарихи мұра (әсіресе, Қазақ хандығының, Абай Құнанбайұлының, Шоқан Уәлихановтың мерейтойлары), латын қарпіне көшу жөніндегі дискуссиялар сананы жаңғырту, отарлық психологиядан арылу деп түсіндірілді [7]. Осы кезеңдегі экономикалық саясатта шикізатқа тәуелділікті азайту және ұлттық экономиканы әртараптандыру мәселелеріне басымдық берілді. 2014-2015 жылдары мұнай бағасының құлдырауына қарамастан, 2017 жылға қарай ішкі жалпы өнімнің өсімі қалпына келді (2018 ж. 4,1 пайызға дейін) [8]. Бұған «Нұрлы жол» бағдарламасы аясында қабылданған дағдарысқа қарсы шаралар (мысалы, «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» көлік дәлізі инфрақұрылымына салынған инвестиция, шағын және орта бизнесті қолдау) септігін тигізді. Дегенмен, құрылымдық проблемалар толық шешімін тапқан жоқ. Атап айтқанда, экспорттағы мұнай-газ саласының үлесі 60

пайыздан астам болды, аймақаралық теңсіздік пен жұмыссыздық деңгейі елеулі сын-қатер ретінде сақталды. Әлеуметтік сала жаңғыру мен дәстүрлі ұстаным арасындағы қарама-қайшылыққа толы болды. Билік тіл саясатын жандандыра түсті: 2019 жылға қарай халықтың 95 пайызын қазақ тілін үйретететін үйірмелермен қамтамасыз ету жоспарланды. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы «әлемдік 100 озық оқулықты» аудару, Назарбаев зияткерлік мектептерінің стандарттарын енгізу сияқты білім саласындағы реформаларға жол ашты. Бұған қоса, дін саласына бақылау күшейді. Өйткені қоғамда қазақтың дүниетанымына жат діни ағымдар пайда болып, жұртты адастыра бастады. Осыған орай, «дәстүрлі исламды» насихаттауға басымдық берілді [9]. Жалпы, осы кезеңдегі идеологиялық жұмыс мынадай үш тұғырға негізделді: тұрақтылықтың кепілі – Елбасы (Н.Назарбаев); экономикалық мега-жоба – «Нұрлы жол» және рухани діңгек – «Мәңгілік ел». Аталған үш тұғыр Назарбаевтың саяси бағдарының сабақтастығын қамтамасыз етуге тиіс еді.

Осылайша, 2015-2019 жылдар Назарбаев мұрасының төңірегіне халықты идеологиялық тұрғыдан жұмылдыру кезеңіне айналды. Бұл ретте экономика шикізатқа тәуелділіктен арылмағанына қарамастан, «Мәңгілік ел» және «Рухани жаңғыру» идеялары түркі-ислам құндылықтарын прагматикалық жаңғыру үрдісімен ұштастыруды көздеген ұлттық бірегейліктің матрицасын қалыптастырды.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың алғашқы 5 жылдық мерзімін қамтыған 2019-2025 жылдар Қазақстан үшін саясат, экономика және әлеуметтік саладағы терең әрі ауқымды өзгерістер кезеңі болды. Бұл кезеңде Әділетті Қазақстанды құру ұраны басты орынға шықты [10]. Қолға алынған реформалардың заңдылығы мен дұрыстығын растау (легитимация) және әлеуметтік үдерістерді басқару құралы ретінде қоғамдық диалогты күшейту жүйесіне баса мән берілді. Қ.Тоқаев 2019 жылдың наурыз айында қызметке кіріскен сәттен бастап «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын басшылыққа алды. Сол жылдың маусым айында Президенттің ұсынысымен Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі (ҰҚСК) құрылды [11]. Бұл кеңес сарапшылар қауымы, азаматтық қоғам өкілдері, үкіметтік емес ұйымдардың мүшелері, бизнес пен зиялы қауым өкілдері бас қосатын, қоғамды дамытуға қатысты маңызды мәселелер талқыланатын диалог алаңы ретінде құрылды. ҰҚСК-нің басты міндеті – негізгі саяси, әлеуметтік және экономикалық реформалардың жобаларын талқылау, соған қатысты ұсыныстар әзірлеу және қоғамдық пікір қалыптастыру. Сол арқылы билік қоғаммен кері байланыс орнатуды көздеді. Дегенмен, басқарудың жаңа үлгісі үшін 2022 жылдың қаңтарындағы қайғылы оқиғалар нағыз сынаққа әрі тың өзгерістердің катализаторына айналды. Маңғыстауда газ бағасының қымбаттауына қарсылық білдірген жергілікті жұрттың наразылығы Қазақстанның бірқатар қаласында әлеуметтік әділдікті қалпына келтіру, саяси өзгерістер жасау және олигархтарды ауыздықтау сияқты талаптар көтерілген ауқымды науқанға ұласты. Оның арты қоғамдық тәртіпті жаппай бұзу, мемлекеттік мекемелерге шабуыл жасау сияқты берекесіздікке әкеп соқтырды. Бұл – Қазақстан үшін зор сынақ болған кезең. Осы дағдарысқа жауап ретінде Қасым-Жомарт Тоқаев түбегейлі саяси өзгерістер жасауға кірісті. Тұңғыш Президент Н.Назарбаев Қауіпсіздік кеңесінің төрағасы лауазымынан бас тартып, конституциялық реформа жасалды. Сонымен қатар

қоғамдық диалог форматы эволюциялық жолмен дами бастады. Атап айтқанда, 2022 жылдың маусым айында Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі жойылып, оның орнына Ұлттық құрылтай құрылды [12]. Бұл – қоғамның түрлі өкілдерінен, соның ішінде, жастар мен зиялы қауым өкілдерінен құралған қоғамдық-саяси диалог платформасы. Оның негізгі міндеті елдік мәселелерді талқылап, нақты ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу, жалпыұлттық құндылықтарды дәріптеу, ұлтты ортақ мақсатқа ұйыстыру, халықтың, саяси партиялар мен үкіметтік емес ұйымдардың, мемлекеттік органдардың өкілдері арасында сындарлы диалог орнату. Ұлттық құрылтай Әділетті Қазақстан идеясын талқылау және ілгерілету ісінің маңызды құрылымына айналды. Құрылтайдың бірінші отырысының Ұлытауда өткізілуі оның қазақ мемлекеттілігінің сан ғасырлық дәстүрімен символдық байланысы бар екенін көрсетті.

Жалпыұлттық референдумге шығарылған 2022 жылғы конституциялық реформа саяси жүйені жаңғырту жолында елеулі өзгерістерге жол ашты. Осы реформаның нәтижесінде Президенттің өкілеттігі біршама шектеліп, Парламенттің құзыры кеңейді, аудан және қала әкімдерін тікелей сайлау жүйесі енгізілді. Азаматтардың мемлекет басқару, шешім қабылдау үдерісіне қатысу мүмкіндігі арта түсті. Осының бәрі – супер-президенттік республикадан ықпалды парламенті бар президенттік республика үлгісіне көшу жолындағы маңызды қадамдар. Бұл өзгерістер туралы баспасөзде, соның ішінде Қазақ әдебиеті газетінде жарияланған материалдар аз емес [13]. Ұлттық құрылтай осы және басқа да салалардағы реформаларға белсене атсалысты. Сондай-ақ, жаңа қоғамдық этика қалыптастыру, идеология тақырыптарын жан-жақты талқылап, биліктің шешімдерін түсіндіру және қоғаммен диалог орнату ісіне үлес қосты.

Қ.Тоқаевтың экономикалық саясаты 2022 жылғы қаңтар оқиғасынан кейін айқындала түскен өзара байланысты екі міндетті шешуді көздеді. Бұл – ұлттық байлықты әділ бөлу, баршаға бірдей мүмкіндік беру және инновациялар мен тың салаларды дамыту арқылы экономиканы әртараптандыру жұмысын жандандыру. Осы кезеңде қоғам тарапынан әлеуметтік әділдік талаптары күшейе түскені белгілі. Соған сәйкес ел ішінде маңызды жобалар жүзеге асырылды. Мысалы, Мемлекет басшысының бастамасымен «Ұлттық қор – балаларға» бағдарламасы іске қосылды. Ұлттық қордың инвестициялық табысының бір бөлігі кәмелет жасына толмаған әр баланың арнаулы есеп-шотына аударыла бастады. Бұдан бөлек, заңсыз алынған және пайдаланылмай жатқан жерлерді мемлекет меншігіне қайтару науқаны басталды. Соның арқасында ауыл шаруашылығын тың қарқынмен дамытуға мүмкіндік туды. Бұдан бөлек креативті индустрияға және жасанды интеллектіге басымдық беріле отырып, экономиканы жаңғыртуға күш жұмылдырылды. Креативті индустрияның жалпы қосымша құнға қосқан үлесі 2017 жылмен салыстырғанда 3,2 есе өсіп, 2023 жылы 1,2 триллион теңгеге жетті [14]. Креативті индустрияларды дамытудың 2021 – 2025 жылдарға арналған тұжырымдамасы бекітілді. Соған сәйкес, бірқатар тың салаларға қолдау күшейтілді. Олар – IT, кинематография, дизайн, баспа ісі, музыка және арт-нарық. Астана халықаралық қаржы орталығы (АХҚО) креативті бизнес үшін маңызды хабқа айналды. 2024 жылдың соңындағы жағдайға сәйкес, АХҚО-да креативті сектордың 324 компаниясы тіркелді. Сондай-ақ, Қазақстанда жасанды интеллектіні дамыту стратегиялық міндеттің бірі саналады. Үкімет Жасанды

интеллекті дамытудың 2024 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын қабылдады. Соның аясында «Smart Data Ukimet» платформасы құрылды. Бұл платформа мемлекеттік органдардың 93 ақпараттық жүйесінен келіп түсетін мәліметті жинақтап, жасанды интеллект алгоритмдерін дамытуға жол ашады. Тағы бір маңызды жоба – қазақ тілін заман талабына сай бейімдеуге арналған «KazLLM» ұлттық тіл үлгісі. Жасанды интеллекті туралы арнайы заң әзірленіп, құқықтық негіз қалыптастырылып жатыр. Қасым-Жомарт Тоқаев билікке келген 2019 жылдан бастап, Қазақстанның макроэкономикалық көрсеткіштері де өсті. 2024 жылы ішкі жалпы өнім 288 миллиард долларға жетті. Ал, жан басына шаққандағы табыс 14 мың доллар (төлем қабілеті паритеті бойынша) болды [15]. Дегенмен, экономикада құрылымдық проблемалар толық шешемін таппай отыр. Атап айтқанда, Қазақстан шикізаттың әлемдік нарықтағы құнына деген тәуелділіктен толық арылған жоқ, ішкі жалпы өнімдегі креативті индустрияның үлесі (шамамен 1 пайыз) тым аз және басқа да түйткілдер бар.

2019-2025 жылдардағы әлеуметтік және идеологиялық саясат «Адал азамат», еңбекқорлық, білімпаздық, жасампаздық, тазалық пен үнемшілдік құндылықтарын дәріптеуге, қазақ мемлекеттілігінің тарихын тың зерттеулер кезінде анықталған жаңалықтарға сүйене отырып, қайта жазуға бағытталды. Сонымен қатар, мемлекеттік саясатта қоғамды жат діни ағымдардың ықпалынан қорғау үшін дәстүрлі исламды кеңінен дәріптеу ісіне басымдық берілді. Медиа дискурста, әсіресе, «Қазақ әдебиеті» сияқты басылымдарда Тоқаев ұсынған идеологиялық тұжырымдар туралы кеңінен жазылды [16]. Мысалы, әділ қоғам құру, сыбайлас жемқорлықпен және тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресу, еңбекқорлық пен білімпаздық культін қалыптастыру, ұлттық байлықты әділ бөлу, сананы жаңғырту, жаңа қоғамдық этика қалыптастыру, «Таза Қазақстан» идеясын дәріптеу мәселелері жиі талқыланды.

Осылайша, Қасым-Жомарт Тоқаевтың Президент ретінде қызмет атқарған алғашқы бес жылдық мерзімін Қазақстанның саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірін өзгертуге, халықтың тұрмысын жақсартуға бағытталған кезең деуге болады. Бұл кезеңде «Әділетті Қазақстанды» құру идеясы басты ұранға айналды. Қоғамдық диалог институты берік орнығып, мемлекет басқарудың және шешім қабылдаудың маңызды құралы ретінде танылды. Сыртқы және ішкі сын-қатерлерге төтеп беру үшін өзара байланысты үш мәселеге басымдық берілді: саяси жаңғыру (конституциялық реформа, қоғамдық-саяси диалог платформасы рөлін атқарған Ұлттық құрылтайдың құрылуы), экономикалық әділдік пен әртараптандыру («Ұлттық қор – балаларға» бағдарламасы, заңсыз иеленген жерлер мен активтерді мемлекетке қайтару, креативті индустрияны белсенді қолдау) және «Адал азамат», еңбекқорлық пен білімпаздық сияқты құндылықтардың, «Таза Қазақстан» идеясының төңірегіне жұртты жұмылдырып, тарихи жады мен қоғамдық сананы жаңғырту. Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінен Ұлттық құрылтайға дейін түрленіп, эволюциялық жолмен дамыған диалог институттары Тоқаев дәуірінің бір ерекшелігіне айналды. Бұл институттар қоғам сұранысын ішінара қанағаттандырып, қолға алынған реформаларды легитимді, яғни заңды деп танытуға мүмкіндік берді. Осы кезеңнің жетістіктері ретінде экономиканың шикізатқа тәуелді емес салаларының өркендей бастағанын, цифрлық инфрақұрылымның дами түскенін, жаңа технологияларға

қажетті заңнамалық базаның қалыптасқанын, ұлттық байлықты әділ бөлу қажет деген ұстанымның берік орныққанын және қоғамдық дискуссия үшін тұрақты каналдардың құрылуын ерекше атап өтуге болады. Әрине, оң өзгерістермен қатар, елді дамытуға кедергі келтіретін кейбір сын-қатерлер мен қарама-қайшылықтар да бар екені жасырын емес. Атап айтқанда, ұлттық экономика әлемдік шикізат нарығындағы бағамға қатты тәуелді, экономиканы түбегейлі әртараптандыруға креативті сектор мен жасанды интеллектінің әлеуеті әлі де жеткіліксіз, 2022 жылғы қаңтарда беті ашылған әлеуметтік проблемалар ұдайы назарда болуға тиіс әрі тиімді шешімдер қабылдауды талап етеді.

Қасым-Жомарт Тоқаевтың Президент лауазымындағы алғашқы бес жылдық кезеңінде мемлекет басқарудың жаңа үлгісінің негізі қаланды және қоғамдық диалогқа, әлеуметтік әділдік пен технологиялық жаңғыруға басымдық берілді. Оң өзгерістердің біржола орнығуы, биліктің ел ішінде қордаланған проблемаларды шеше білу қабілеті, азаматтардың мемлекет басқару үдерісіне кеңінен қатысу мүмкіндігін толық қамтамасыз ету мәселелері алдағы уақытта да мұқият бақылауды және талдауды қажет етеді. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық құрылтайдың отырысында атап өткендей, Әділетті Қазақстанды құру – ұзақ әрі күрделі үдеріс, оған бүкіл қоғам болып жұмылуымыз керек [17].

Нұрсұлтан Назарбаев пен Қасым-Жомарт Тоқаевтың идеология саласындағы жұмысының ерекшеліктерін, қандай тұжырымдамаларға басымдық берілгенін мына кестеден көруге болады:

Категория	**Н. Назарбаев кезеңі (2015-2019 жж.)**	**Қ. Тоқаев кезеңі (2019-2025 жж.)**
Идеология өзегі	Тарихи-рухани жаңғыру: - Рухани жаңғыру (дәстүр арқылы сананы жаңғырту); - Мәңгілік ел (мемлекеттілік дәстүрін мифологизациялау); - Интеллектуалды ұлт; - Қазақстан-2050. - Ел бірлігі.	Прагматизм мен әділдік: - Әділетті Қазақстан (әлеуметтік теңдік); - Таза Қазақстан; - Адал азамат; - Заң мен тәртіп; - Тәуелсіздік пен отаншылдық; - Әділдік пен жауапкершілік; - Бірлік пен ынтымақ; - Еңбекқорлық пен кәсіби біліктілік; - Жасампаздық пен жаңашылдық;
Ұлттық бірегейлік	Дәстүрді консервациялау: - Абай, әл-Фараби сияқты тұлғалардың мұрасына басымдық беру; - Көшпенділер өркениеті ұлттық бірегейліктің негізі ретінде; - Алтын Орда дәуірін, Алаш қайраткерлерін дәріптеуге табу.	Тарихқа сыни көзбен қайта қарау: - Алаш қайраткерлерін кеңінен дәріптеу; - Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау; - Алтын Орда тақырыбын мемлекеттік деңгейде насихаттау.

Әлеуметтік басымдықтар	Кез-келген тәсілмен тұрақтылықты қамтамасыз ету: - Этносаралық татулық пен келісімді сақтау; - Діни экстремизммен күрес; - «Нұрлы жол» бағдарламасы.	Жаңғыру мен инклюзивтілік: - Цифрландыру (SMART-қоғам, STEM-білім); - Гендерлік бастамалар (өкілді органдарға сайлану үшін әйелдерге арнайы квота бөлу); - Тұрғын-үй коммуналдық шаруашылықтағы реформалар, елді-мекендерді газбен қамтамасыз ету.
Саяси құндылықтар	Авторитарлық билікті күшейту: - «Нұр Отан» партиясының үстемдігі; - БАҚ саласы мен азаматтық қоғамды қатаң бақылау; - Биліктің жетістіктерін идеализациялау.	Ашықтық пен реформалар: - Халық үніне құлақ асатын мемлекет; - Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет; - Ауыл және аудан әкімдерін сайлау; - Өткен кезеңдегі кландық жүйені сынау.
Экономикалық нарратив	Макро-тұрақтылық: - Инвестиция тарту; - Шикізатқа (мұнай, газ) негізделген үлгі; - Дағдарыстарды ашық айтуды барынша азайту.	Әділдік, әртараптандыру және инновация: - Ұлттық байлықты әділ бөлу; - Жасыл экономика; - Жасанды интеллект; - Транзиттік хабтар.
Символдар мен қаһармандар	Назарбаев культі: - Елорда атауын Нұр-Сұлтан деп өзгерту (2019); - «100 жаңа есім»; - Абай ел бірлігінің символы ретінде	Жеке басқа табынушылықты жою: - Елордаға Астана атауын қайтару (2022); - Алаш қайраткерлері; - Жастар мен цифрлық ұрпақ

Қорытынды

Қазақстандағы мемлекеттік идеологияның даму барысына және оның «Қазақ әдебиеті» газетінде көрініс табуына қатысты жасалған талдаудың негізінде мынадай қорытынды ой-тұжырымдар жасауға болады.

Біріншіден, 2015-2025 жылдар Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың билікте болған соңғы кезеңін (2015-2019) және Қасым-Жомарт Тоқаевтың алғашқы бес жылдық мерзімін қамтиды. Бұл онжылдық кезең саяси парадигмалардың ауысуымен, идеологиялық тұжырымдамалардың қайта қаралып өзгеруімен және жаһандық жаңа сын-қатерлердің пайда болуымен ерекшеленеді.

Екіншіден, осы кезеңде Қазақстандағы идеологиялық парадигма түбегейлі өзгерді, яғни, Назарбаев дәуіріндегі тарихи-мифологиялық (мысалы, Мәңгілік ел, көшпенділер мұрасы) тұжырымдамаларға қарағанда, Тоқаев кезеңінде прагматикалық әлеуметтік күн тәртібі басты орынға шықты. Оның негізгі ерекшелігі – архаикалық ұстанымдардан бас тартылып, «Әділетті Қазақстан», «Таза Қазақстан» тұжырымдамаларына, қоғамдық

сананы жаңғырту, жаңа этика мен жаңа құндылықтар қалыптастыру ісіне басымдық берілді.

Үшіншіден, тарихи саясат айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Егер 2015-2019 жылдары билік тарапынан ұсынылған нарратив Абай, әл-Фараби сияқты тұлғалармен, Қазақ хандығының тарихымен ғана шектелген болса, 2019 жылдан кейін Алаш қайраткерлері, Алтын Орда (Жошы Ұлысының 750 жылдығы) тақырыбы кеңінен дәріптеле бастады. Қазақ мемлекеттілігінің тарихы тереңнен тамыр тартады, Сақ, Ғұн дәуірінен, Түркі қағанаты кезеңінен бастау алады деген дискурс қоғамда берік орныға түсті. Қ. Тоқаевтың тапсырмасымен «Қазақстан тарихы: ежелгі дәуірден бүгінге дейін» атты 7 томдық академиялық еңбек дайындала бастады.

Төртіншіден, негізгі идеологемалардың сабақтастығын және саяси бағдардың өзгеруіне байланысты олардың да өзгергенін аңғаруға болады. Идеологиялық сабақтастық тіл, дәстүр, дін, ел бірлігі, яғни ұлттық мүдде мәселелеріне келгенде айқын көрінеді. Зерттеу кезеңінің барлық сатысында ұлттық бірегейлікті сақтауға баса мән берілді [18]. Атап айтқанда, қазақ тілін «ұлттың рухани коды» ретінде қорғау риторикасы күн тәртібінен түскен емес. Бұдан бөлек, дәстүрлі құндылықтарды сақтау, қазақтың дүниетанымына жат діни ағымдармен күрес мәселесі айрықша назарда болды. Бұған, әсіресе, ұлттық интеллигенция өкілдері зор алаңдаушылық білдіріп, баспасөзде көптеген материал жариялады.

Бесіншіден, зиялы қауымның және бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдағы рөлі де өзгерді. Мысалы, «Қазақ әдебиеті» газетінде 2019-2025 жылдары жарияланған материалдардан қоғамдық дискуссия, пікір алуандығы арта түскені аңғарылады. Әсіресе, гендерлік теңдік, экология тақырыптары, технократтар мен дәстүрлі ұстанымды жақтаушылар арасындағы пікір талас қалыпты жайтқа айналды.

Алтыншыдан, жаһандық сын-қатерлер (COVID індеті, Украинадағы жағдай, «сауда» соғысы) идеологиялық жұмысқа да ықпал етті. Пандемия ұлттық байлықты әділ бөлу, әлеуметтік әділдік мәселелерінің маңыздылығын арттыра түсті.

Халықаралық ахуалдың күрделенуі, санкциялық теке-тірес пен қысым экономикалық егемендік нарративін алдыңғы қатарға шығарды.

Қорыта айтқанда, 2015-2025 жылдары Қазақстандағы идеология саласы тарихи мифтерге негізделген дискурстан заман ағымына бейімделген прагматикалық дискурсқа қарай ойысты. Бұл ретте, әділдік пен теңдік категорияларын, қоғамдық диалог пен жаңғыру үдерісін жаңа кезеңнің басты ерекшелігі деуге болады. «Қазақ әдебиеті» газеті осы өзгерістердің айнасына ғана емес, жаһандық дағдарыс кезеңінде ұлттық бірегейлікті сақтап қалудың амал-тәсілі кеңінен талқыланған идеялар теке-тіресінің алаңына айналды. Әрине, қордаланған түйткілдер жойылған жоқ, сондықтан барлық саладағы тың реформалар жалғасын табуға тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбдік, Д. (2017) Идеологияға уланған ортада парасат жоқ. Қазақ әдебиеті газеті. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://qazaqadebieti.kz/12300/darhan-bdik-zhurnalist-ideolo-giya-a-ulan-an-ortada-parasat-zho (қаралған күні: 16 шілде 2024 ж.).

2. Chomsky, N. (1967) The Responsibility of Intellectuals, New York Review of Books. Available via the link: https://www.jstor.org/stable/j.ctv9b2xdv.8?seq=1 (Accessed: 02 July 2024).

3. Грамши, А. (1991) Тюремные тетради. — М.: Издательство политической литературы. Доступно по ссылке: https://www.civisbook.ru/files/File/Gramshi,tetradi.pdf (дата обращения: 16 июля 2024 г.).

4. «Мәңгілік Ел» идеясы: кеше, бүгін, ертең. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://assembly.kz/upload/medialibrary/7da/7dad3ee17df21297af3ddd3ddb18f4b2.pdf (қаралған күні: 16 шілде 2024ж.).

5. «Мәңгілік ел» патриоттық актісі. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://assembly.kz/news/mgilik-el-patriotty-akt/ (қаралған күні: 16 шілде 2024 ж.).

6. Назарбаев, Н. (2017) Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (қаралған күні: 10 шілде 2024 ж.).

7. Әбжанов, Х. (2017) Рухани жаңғыру және қазіргі тарих ғылымы. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://qazaqadebieti.kz/11047/ruhani-zha-yru-zh-ne-azirgi-tarih-ylymy (қаралған күні: 16 шілде 2025 ж.).

8. Севостьянова, И. (2019) Экономика РК в 2018: реальность оказалась лучше ожиданий. Доступно по ссылке: https://forbes.kz/articles/ekonomika_rk_v_2018_realnost_okazalas_luchshe_ojidaniy (дата обращения: 10 июля 2024 г.).

9. Кенжетай, Д. (2017) Салафи діни танымының қатері. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://qazaqadebieti.kz/12912/salafi-dini-tanymyny-ateri (қаралған күні: 10 шілде 2024 ж.).

10. Тоқаев, Қ. (2022) Мемлекет басшысының «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416 (қаралған күні: 14 шілде 2024 ж.).

11. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі туралы ереже. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/kazakstan-respublikasy-prezidentinin-zhanyndagy-ulttyk-kogamdyk-senim-kenesinin-erezhesin-zhane-kuramyn-bekitu-turaly (қаралған күні: 10 шілде 2024 ж.).

12. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық құрылтай туралы ереже. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.akorda.kz/kz/kazakstan-respublikasy-prezidentinin-zhanyndagy-ulttyk-kuryltaydy-kuru-zhane-kazakstan-respublikasy-prezidentinin-keybir-zharlyktarynyn-kushi-zhoyyldy-dep-tanu-turaly-145458 (қаралған күні: 16 шілде 2024 ж.).

13. Қосан, Ә. (2023) «Конституцияңа қарап көсіл! Сілтеме арқылы қол жетімді: https://qazaqadebieti.kz/40021/mirzhan-osan-sayasatker-konstitutsiya-a-arap-k-sil (қаралған күні: 16 шілде 2025 ж.).

14. Креативные индустрии Казахстана: тренды и перспективы. Доступно по ссылке: https://aifc.kz/wp-content/uploads/2025/01/kreativnye-industrii-kazahstana-trendy-i-perspektivy-1.pdf (дата обращения: 10 июля 2024 г.).

15. Беляева, Е. (2025) За шесть лет ВВП на душу населения превысил 14 тысяч долларов в Казахстане. Доступно по ссылке: https://www.zakon.kz/sobytiia/6470798-za-shest-let-vvp-na-dushu-naseleniya-prevysil-14-tysyach-dollarov-v-kazakhstane.html (дата обращения: 10 июля 2024 г.).

16. Әдебиетші қауым реформаларды қолдайды. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://qazaqadebieti.kz/33437/debietshi-auym-reformalardy-oldajdy (қаралған күні: 08 шілде 2024 ж.).

17. Тоқаев, Қ.К. (2023) Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында сөйлеген сөзі. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.akorda.kz/kz/speeches?page=3&category= (қаралған күні: 17 шілде 2024 ж.).

18. Аманшаев, Е. (2024) Ұлттық сана және әлеуметтік желі. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://qazaqadebieti.kz/43949/ltty-sana-zh-ne-leumettik-zheli (қаралған күні: 17 шілде 2024 ж.).

М.А. Кайырбек

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Идеология и казахская пресса (анализ материалов «Қазақ әдебиеті»)

Аннотация. Настоящая статья представляет собой сравнительный анализ эволюции государственных идеологических концептов в Казахстане за период 2015–2025 годов, где 2015–2019 гг. отражают поздний этап президентства Н. Назарбаева, а 2019–2025 гг. — первую пятилетку правления К.-Ж. Токаева. Исследование проведено через призму контент-анализа публикаций газеты «Қазақ әдебиеті» за 10 лет. Газета «Қазақ әдебиеті» выбрана не случайно. Это – один из основных изданий, где регулярно публикуются мнения и взгляды представителей казахской интеллигенции. Выявлена радикальная трансформация парадигм: от доминирования историко-консервативных нарративов (Рухани жаңғыру, Мәңгілік ел) при Назарбаеве к прагматичной социально-правовой повестке при Токаеве (Справедливый Казахста», Таза Қазақста», Закон и порядок, Адал азамат, реабилитация наследия Алаш, цифровизация, искусственный интеллект). Особый акцент сделан на роли интеллигенции: из «хранителя традиций» она превратилась в социальную группу, которая инициирует можернизацию общественного сознания. Доказано, что глобальные и внутренние вызовы (пандемия, война в Украине, январьские события 2022 г.) ускорили смещение акцентов к экономическому суверенитету и социальной справедливости. Научная новизна исследования заключается в доказательстве прямой связи между сменой политического курса, эволюцией языка СМИ и изменением представлений о национальной идентичности.

Ключевые слова: идеология, газета «Қазақ әдебиеті», пресса, интеллигенция, государственная политика, власть, справедливость.

M.A. Kaiyrbek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Ideology and the Kazakh Press (Content Analysis of «Qazaq adebieti» materials)

Abstract. This article presents a comparative analysis of the evolution of state ideological concepts in Kazakhstan from 2015 to 2025, where 2015–2019 marks the late presidency of N. Nazarbayev and 2019-2025 represents the first five years of K.-J. Tokayev's rule. The study employs a decade-long content analysis of publications in the newspaper "Qazaq ádebieti" (Kazakh Literature), selected as a

primary platform for the views of Kazakh intellectuals. A radical paradigm shift is revealed: from the dominance of historical-conservative narratives under Nazarbayev (Rukhani Zhangyru, Máńgilik El) to Tokayev's pragmatic socio-legal agenda (Just Kazakhstan, Taza Qazaqstan, Rule of Law, Adal Azamat [Man of integrity], rehabilitation of the Alash heritage, digitalization, and AI). The research highlights the transformed role of intellectuals: from "guardians of tradition" to agents modernizing public consciousness. Global and domestic challenges (the pandemic, the Ukraine war, January 2022 events) accelerated shifts toward economic sovereignty and social justice. The study's novelty lies in proving a direct correlation between political changes, the evolution of media discourse, and reimagined national identity.

Keywords: ideology, newspaper Qazaq literature, press, intellectuals, state policy, power, justice.

References

1. Abdik, D. (2017) Ideologiyaga ulangan ortada parasat zhok. Kazak adebieti gazeti. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://qazaqadebieti.kz/12300/darhan-bdik-zhurnalist-ideolo-giya-a-ulan-an-ortada-parasat-zho (karalgan kyni: 16 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

2. Chomsky, N. (1967) The Responsibility of Intellectuals, New York Review of Books. Available via the link: https://www.jstor.org/stable/j.ctv9b2xdv.8?seq=1 (Accessed: 02 July 2024).

3. Gramshi, A. (1991) Tyuremnye tetradi. — M.: Izdatel'stvo politicheskoj literatury. Dostupno po ssylke: https://www.civisbook.ru/files/File/Gramshi,tetradi.pdf (data obrashheniya: 16 iyulya 2024 g.). [in Russian]

4. «Mangilik El» ideyasy: keshe, bygin, erten. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://assembly.kz/upload/medialibrary/7da/7dad3ee17df21297af3ddd3ddb18f4b2.pdf (қаралған күні: 16 шілде 2024 ж.). [in Kazakh]

5. «Mangilik El» patriottyk aktisi. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://assembly.kz/news/m-gilik-el-patriotty-akt/ (karalgan kyni: 16 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

6. Nazarbaev, N. (2017) Bolashakka bagdar: Ruhani zhangyru. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (karalgan kyni: 10 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

7. Abzhanov, H. (2017) Ruhani zhangyru zhane kazirgi tarih gylymy. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://qazaqadebieti.kz/11047/ruhani-zha-yru-zh-ne-azirgi-tarih-ylymy (karalgan kyni: 16 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

8. Sevost'yanova, I. (2019) Jekonomika RK v 2018: real'nost' okazalas' luchshe ozhidanij. Dostupno po ssylke: https://forbes.kz/articles/ekonomika_rk_v_2018_realnost_okazalas_luchshe_ojidaniy (data obrashheniya: 16 iyulya 2024 g.). [in Russian]

9. Kenzhetaj, D. (2017) Salafi dini tanymynyn kateri. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://qazaqadebieti.kz/12912/salafi-dini-tanymyny-ateri (karalgan kyni: 10 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

10. Tokaev, K. (2022) Memleket basshysynyn «Adiletti memleket. Birtytas ylt. Berekeli kogam» atty Kazakstan halkyna Zholdauy. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416 (karalgan kyni: 14 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

11. Kazakstan Respublikasy Prezidentinin zhanyndagy Ylttyk kogamdyk senim kenesi turaly erezhe. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/kazakstan-respublikasy-

prezidentinin-zhanyndagy-ulttyk-kogamdyk-senim-kenesinin-erezhesin-zhane-kuramyn-bekitu-turaly (karalgan kyni: 10 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

12. Kazakstan Respublikasy Prezidentinin zhanyndagy Ylttyk kyryltaj turaly erezhe. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://www.akorda.kz/kz/kazakstan-respublikasy-prezidentinin-zhanyndagy-ulttyk-kuryltaydy-kuru-zhane-kazakstan-respublikasy-prezidentinin-keybir-zharlyktarynyn-kushi-zhoyyldy-dep-tanu-turaly-145458 (karalgan kyni: 10 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

13. Kosan, A. (2023) «Konstituciyana karap kosil! Silteme arkyly kol zhetimdi: https://qazaqadebieti.kz/40021/mirzhan-osan-sayasatker-konstitutsiya-a-arap-k-sil (karalgan kyni: 16 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

14. Kreativnye industrii Kazahstana: trendy i perspektivy. Dostupno po ssylke: https://aifc.kz/wp-content/uploads/2025/01/kreativnye-industrii-kazahstana-trendy-i-perspektivy-1.pdf (data obrashheniya: 16 iyulya 2024 g.). [in Russian]

15. Belyaeva, E. (2025) Za shest' let VVP na dushu naseleniya prevysil 14 tysyach dollarov v Kazahstane. Dostupno po ssylke: https://www.zakon.kz/sobytiia/6470798-za-shest-let-vvp-na-dushu-naseleniya-prevysil-14-tysyach-dollarov-v-kazakhstane.html (data obrashheniya: 16 iyulya 2024 g.). [in Russian]

16. Adebietshi kauym reformalardy koldajdy. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://qazaqadebieti.kz/33437/debietshi-auym-reformalardy-oldajdy (karalgan kyni: 08 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

17. Tokaev, K.K. (2023) Ylttyk kyryltajdyn «Adiletti Kazakstan – Adal azamat» atty ekinshi otyrysynda sojlegen sozi. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://www.akorda.kz/kz/speeches?page=3&category= (karalgan kyni: 17 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

18. Amanshaev, E. (2024) Ylttyk sana zhane aleumettik zheli. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://qazaqadebieti.kz/43949/ltty-sana-zh-ne-leumettik-zheli (karalgan kyni: 17 shilde 2024 zh.). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Қайырбек М.Ә. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кайырбек М.А. **–** PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kaiyrbek M.A. **–** PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

IRSTI:11.15.37
Scientific article

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-70-82

Pride and prejudice: how trust in institutions may affect nation-building processes in Kazakhstan

K.T. Kovyazina

Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan

(E-mail: kamila.kovyazina@gmail.com)

Abstract. For decades, Kazakhstan has been in search of a national idea that will unite its citizens regardless of their ethnic, religious, and regional origins. A number of programs were introduced to enhance the sense of shared history and belonging to our country; some of them were more successful, some – less. However, there is a clearly overlooked factor that may affect the sense of belonging to a state, whether a citizen feels comfortable and cared for by it.

In my article, I want to explore how trust in public institutions may affect the nation-building processes in Kazakhstan. For this aim, I employed the dataset of the World Values Survey for Kazakhstan (7th wave). The results show a positive and statistically significant association between the trust in police, government, and courts, on one side, and the pride in Kazakhstan, and the sense of belonging to a local place of residence, on the other side. The findings also demonstrate that there is a statistically significant negative association between feeling close to a place of residence and the propensity to protest.

Keywords: nation-building, national identity, national idea, trust in public institutions, protests, collective action

Introduction

As for any relatively new state, for Kazakhstan, the issues of nation-building are of great importance, and the discussion in the scholarly field is still ongoing. There is clearly no consensus on what type of nation is being built in Kazakhstan. Scholars classified two types of nation models that are frequently discussed: ethno-centered Kazakh-based and civic Kazakhstani nations [1, 2, 3, 4]. The dichotomy itself is not unique for Kazakhstan [3], but the necessity for maneuvering between the two types of nationalisms has been crucial to preserving the statehood itself. At the dawn of independence, Kazakhs constituted a minority of citizens [5] and serious efforts have been taken to keep inter-ethnic peace and harmony. One of such ways was to focus on a civic nation inclusive of more than 130 ethnic groups of Kazakhstan. This argument is supported by the language policies and by the introduction of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan and even by its renaming into the Assembly of the People of Kazakhstan [2].

Received: 20.05.2025; Accepted: 25.09.2025; Available online: 30.09.2025

[1]**Corresponding author**

On the other hand, Kazakhs were many times stated as a state-forming ethnic group around which all others are gathering. The basics for such conclusions about the nation-building processes in Kazakhstan are a number of conceptual documents, such as the Conception of formation of state identity (May 1996), Doctrine of national unity (2009), the Conception of the strengthening and developing Kazakhstani identity and unity (2015), Rukhani Zhanghyru program, etc. Their main role is to develop ideas that have a consolidating potential: ideas of shared past, shared vision of the future, shared values [2, 6]. In this regard, the consolidating power of the Kazakhstani strategic documents is frequently overlooked. Though they are focused mainly on the state capacity building also have a significant part in shaping the vision of the future, and the state principles. For example, one such document is the Plan of the Nation – 100 concrete steps (2015), which sets the fundamentals for institutionalizing our state and interpersonal relations. Equality of opportunities, justice, and supremacy of the law may, in fact, be influential for Kazakhstani citizens to feel more "at home", belong to the nation.

Sabina Insebayeva proposes a more comprehensive and extensive view on the competing discourses on the issue of nation-building and national identity formation [7]. According to her, for decades, contention has been happening between the pan-Islamist, ethnic nationalist, and republican nationalist ideas of nationalism in Kazakhstan. Apart from these large groups, Insebayeva mentions the existence of two small, but in a certain way influential groups that are also adding to the national identity negotiations: a group backing Slavist discourse (Russian language as a second state language, protecting Russian culture, etc.) and a group of liberals who stand for basing *a civic nation on the principles of democracy.* The latter view on the nation-building processes in Kazakhstan is the most intriguing for me, as long as the support base for it seems to grow over time.

The demand for a more just state that would treat all the citizens on the principles of equity and supremacy of law is becoming evident. Sharipova [4] provides the results of the survey according to which a crucial element of Kazakhstani identity, along with holding citizenship of Kazakhstan (96%), being patriotic (94%), knowing its history and language (93%), is to "respect the law and political institutions" (93%). Kurmanov and Knox [8] claim that the introduction of the "Listening state" principle has also led to citizens' empowerment because they felt heard and that their needs and demands are taken into account. This, in turn, leads to higher levels of trust in the government and state bodies: "…greater access to information via open government should improve government transparency, enable more effective citizen participation, empower the public, and build trust between the state and citizens" [8]. Simultaneously, there are high level of critique in regard to such public institutions as law enforcement bodies and courts. The perception of them as highly corrupted and unjust led to the civil society consolidation around the reform of the Ministry of Internal Affairs in order to make it more human-centered, which, however, failed to be implemented in full [9,10].

Taking into account the above-mentioned studies, I got interested in how trust in state institutions in Kazakhstan is associated with "patriotic" senses. If people believe that police protect their rights, will they be prouder of their country? If people trust their government and believe that it's doing everything for their well-being, will they be more attached to their place of living?

Trust in public institutions and nationalism. The existing literature on political trust shows that the stronger is national identity, the more cohesive and trustworthy the society [11, 12, 13], which assumes that countries where the population has higher levels of national identity are more likely to trust each other and, thus, build trustworthy institutions. Putnam [14] claimed at least in the short run and at least in the American context, ethnic diversity negatively affects social solidarity and social capital (trust between people) in communities. Reeskens&Wright [15], however, bring examples of British and Dutch studies that provide mixed results on the influence of ethnic diversity on social cohesion, and cross-national studies that have limited evidence to this. Reeskens and Wright's own findings show that it's not the ethnic diversity that erodes social capital, but the type of nationalism that is prevalent in societies. Their study shows that ethnic-centered nationalism is associated with lower levels of social capital.

The potential to overcome this lies in the constitutional and even civic patriotism that is based on the respect to the civic procedures and laws [16, 17]. "To love one's own country meant for republican writers […]to love the republic; that is, common liberty and the laws, and the civil and political equality that makes it possible. [17]. According to Ferry [18], one of the scholarly followers of Habermas, social connections between co-citizens should rather be based not on the geographical, cultural, or historical grounds, but on the legal, political, and moral. This is especially significant in multinational states where inclusivity and equality between ethnic groups are essential for ethnic minorities to feel like at home. Wimmer [19], on the basis of a cross-national sample with 165,000 respondents, argues that feeling of belonging and pride in a country lies in the plane of political representation. The groups that feel that their presence is noted and their needs and interests are met tend to have more national pride, while those lacking their representation have less pride. In his work, he also pays attention to how trust in the stability and that the status quo remains unchanged affects the feeling of pride of different ethnic groups. Trust in state institutions, feeling of being represented and powerful are closely connected, influencing each other and providing people with the feeling of safety and meaningfulness. "Citizens will not embrace the idea of the nation as a community of trust and solidarity if it is not accompanied by beneficial exchange relationships with the state." [19]

Chung and Choe [20] discuss the interplay between patriotism, national identity and national pride, considering that national pride is a component of national identity that frequently leads to or strengthens the national identity through creating and sustaining positive feelings to a country or a territory. The source of such feelings is usually achievements in sport, science, culture [20]. However, there is also a variation in what people feel proud of: for example, women tend to be prouder of the nation's arts and literature than men; older people are prouder of achievements in science, technology, literature, and the economy than younger people. We see that what people can be proud of is varying a lot, and may include many different things.

Intriguingly, though there is an abundance of articles and books on nation-building in Kazakhstan, a few of them are focused on exploring the connection between trust to state institutions and nation-building. At the same time, empirical research in different contexts shows that confidence in government and satisfaction with the democracy influence the sense of national pride [21, 22].

Theoretical framework and hypotheses. With this premise in mind, I posit first hypothesis.

Hypothesis 1. A higher level of confidence in the state institutions is associated with a higher level of pride for Kazakhstan and a higher sense of belonging to the place of residence.

My second hypothesis does not answer the main research question, but rather is an assumption of the association between nation-building processes and protesting as a form of political participation. I base it mainly on the idea of Henri Lefebvre on the "right to the city" [23, 24] that assumes that dwellers of a city have the right to appropriate the urban spaces and play a central role in its politics. In her empirical study, Richey [25] (2023) found that local patriotism affects people's desire to improve their place of residence and, thus, they are more likely to participate in collective action. Based on the above-mentioned studies, I considered that people who are more closely connected to their places of residence will be more likely to try to improve them, including by participating in peaceful demonstrations.

Hypothesis 2. A higher sense of belonging to the place of residence is associated with a higher level of propensity to participate in protests.

Operationalization of the main concepts.

Trust in state institutions. Although there is a number of approaches to measure trust in state institutions, I am using the one that is available in the dataset – how much confidence people express in regard to certain institutions.

In WVS, the question sounds as follows: "I am going to name a number of organizations. For each one, could you tell me how much confidence you have in them: is it a great deal of confidence, quite a lot of confidence, not very much confidence or none at all? 1. Police 2. Courts 3. Government". The response range is the following: "A great deal", "Quite a lot", "Not very much", "None at all". The positive responses were added together as an indicator of trust, and were labeled as 1, and all others were labeled as 0.

Pride for Kazakhstan: "How proud are you to be of Kazakhstan's nationality?". The responses are the following: "Very proud", "Quite proud", "Not very proud", "Not at all proud". For our study, it is more informative to look at those who are absolutely proud of being Kazakhstani citizens, i.e., the most patriotic. Those who are "very proud" are labeled as 1, all others as 0.

Sense of belonging to Kazakhstan, and place of residence: "Would you tell me how close you feel to a village/town where you live?" The response range is the following: "Very close", "Close", "Not very close",

"Not close at all". Those who feel "very close" were labeled as 1, others as 0.

The formula to test hypothesis 1 was:

Pride/closeness to the place of residence=$\alpha+\beta$*trust_in (courts/police/government)+γ_1 *sex+γ_2*married+γ_3*urban/rural+γ_4*education+γ_5*ethnic+ε

Propensity to protest. In the World Values Survey, there are several types of collective action that people can participate in: boycotts, strikes, are radical ones, which are not in the focus of our interest. What is informative for us are peaceful demonstrations that may be aimed at drawing the attention of public bodies to a certain problem. However, as long as even participating in a peaceful demonstration may be considered dangerous, too few respondents actually participate in protests, and we don't have the necessary level of variability of this outcome. This is why in this study we look at those who not only participated in peaceful demonstrations, but also could do so in certain conditions, i.e., have the *propensity to protest.*

In the WVS questionnaire, the question sounds as follows: “Now I’d like you to look at this card. I’m going to read out some forms of political action that people can take, and I’d like you to tell me, for each one, whether you have done any of these things, whether you might do it or would never under any circumstances do it: Attending peaceful demonstrations”. The response range is following: “Have done”, “Might do”, “Would never do”. We are more interested in those who have attended peaceful demonstrations and might attend them, so the first two responses were added together and labeled as 1, and others as 0.

The formula to test hypothesis 2 was:

Propensity_to_protest=$\alpha+\beta$*pride/closeness_to_local+γ_1*sex+γ_2*married+γ_3*urban/rural+γ_4*education+γ_5*ethnic+ε

Table 1. The list of dependent and independent variables

Dependent variables	Independent variables	Control variables
Pride for being a Kazakhstani citizen (1 “very proud”, 0 “others”)	Confidence in police, courts, government (1 “A great deal + Quite a lot”, 0 “Others”)	Sex, type of location, ethnicity, education, marital status, income
Sense of belonging to a place of residence (1 “very close”, 0 “others”)	Confidence in police, courts, government (1 “A great deal + Quite a lot”, 0 “Others”)	
Propensity to protest (1 “Have done+Might do”, 0 “Others”)	Pride for being a Kazakhstani citizen (1 “very proud”, 0 “others”) Sense of belonging to Kazakhstan, place of residence (1 “very close”, 0 “others”)	

Materials and research methods

For my study, I used the 7th wave dataset of the World Values Survey for Kazakhstan. After the exclusion of the respondents who didn’t answer questions of our interest, the number of respondents was 1182.

Taking into account that the dependent variables are dichotomous, to test my hypotheses, I used logistic regression. Apart from the discussed independent and dependent variables, I used control variables that include sex, marriage status, type of location (urban/rural), income, and education (In the tables with the results of logistic regressions, male respondents, unmarried people, urban citizens, Kazakhs are reference categories in relation to which other groups in the category are considered. For example, in the table 3, we see that female respondents are 29% more likely to feeling close to their place of residence if they trust in courts than male respondents (though the difference is not statistically significant), rural respondents 95% more likely to feel close to their place of residence if they trust in courts than urban respondents (statistically significant difference), Russians are 31% less likely to feel close to their place of residence if they trust in courts than Kazakhs (statistically not significant difference).

Considering that many respondents in Kazakhstan were found in small villages, some observations cannot be absolutely independent, so I clustered standard errors at the primary sample unit level.

Table 2. Sample characteristics

Characteristics	N	Share
Type of location		
Urban	694	59%
Rural	488	41%
Ethnic group		
Kazakh	783	66%
Russian	254	22%
Other ethnic groups	145	12%
Sex		
Male	540	46%
Female	642	54%
Age		
16-24	110	9%
25-34	331	28%
35-44	261	22%
45-54	244	21%
55-64	161	14%
65+	75	6%
Language spoken at home		
Kazakh	635	53%
Russian	469	40%
Other	78	7%

Results and discussions

Tables 3-5 present the results of logistic regression on the association between the trust of citizens in state institutions and feelings of pride of being a Kazakhstani citizen and feeling close to the place of their residence. When interpreting the results of logistic regression, we need to look at odds ratio – the probability of some event – and p-value meaning whether the results are statistically significant or not. Odds ratio higher than 1 mean a positive relationship, while odds ratio between 0 and 1 mean a negative relationship.

In Table 3, we see that there is a statistically significant positive association between confidence in courts and feeling close to the place of residence and feeling proud of being a Kazakhstani citizen. That is people who express trust in courts are more probably to feel close to their place of residence, and more probably will feel pride for being a Kazakhstani citizen.

In Table 4, we see the same statistically significant positive association between trusting in police and a sense of belonging to Kazakhstan (pride and closeness to the place of their residence). In Table 5, we see the statistically significant positive association between trust in

government and pride in being a Kazakhstani citizen and closeness to the place of residence. Hypothesis 1 is supported.

Table 3. The results of logistic regression on the association between the confidence in courts and sense of belonging to a place of residence, pride for being a Kazakhstani citizen

	Feeling very close to the place of their residence			Feeling very proud to be a citizen of Kazakhstan		
	Odds ratio	SE	p-value	Odds ratio	SE	p-value
Confidence in courts	1.604**	0.264	0.004	1.968**	0.365	0.000
Female	1.291	0.189	0.082	1.201	0.177	0.212
Married	1.006	0.134	0.963	1.005	0.147	0.972
Income (increasing)	1.037	0.039	0.340	1.034	0.043	0.414
Rural	1.950**	0.429	0.002	2.248**	0.545	0.001
Russian	0.692	0.147	0.083	0.491**	0.104	0.001
Other ethnic groups	1.181	0.312	0.528	0.778	0.196	0.319
Primary education (ISCED 1)	1			0.457	0.405	0.377
Lower secondary education (ISCED 2)	0.859	0.514	0.800	0.625	0.375	0.433
Upper secondary education (ISCED 3)	1.488	0.77	0.442	0.539	0.28	0.235
Post-secondary non-tertiary education (ISCED 4)	2.193	1.157	0.137	0.99	0.525	0.986
Short-cycle tertiary education (ISCED 5)	1.619	0.848	0.358	0.792	0.417	0.658
Bachelor or equivalent (ISCED 6)	1.684	0.877	0.317	0.75	0.392	0.582
Master or equivalent (ISCED 7)	2.17	1.129	0.136	1.363	0.713	0.553
Cons.	0.270	0.115	0.002	0.520	0.314	0.279
	Number of obs 1174 Wald chi2(13) 37.17 Prob > chi2 0.0004 Pseudo R2 0.0446			Number of obs 1182 Wald chi2(13) 52.37 Prob > chi2 0.0000 Pseudo R2 0.0787		

Table 4. The results of logistic regression on the association between confidence in the police and sense of belonging to a place of residence, pride in being a Kazakhstani citizen

	Feeling very close to the place of their residence			Feeling very proud to be a citizen of Kazakhstan		
	Odds ratio	SE	p-value	Odds ratio	SE	p-value
Confidence in courts	1.482**	0.248	0.019	2.211**	0.376	0.000
Female	1.279	0.186	0.093	1.188	0.174	0.237
Married	0.996	0.132	0.974	0.992	0.145	0.960

Income (increasing)	1.040	0.040	0.307	1.037	0.043	0.379
Rural	1.988**	0.440	0.002	2.228**	0.558	0.001
Russian	0.700	0.148	0.091	0.513**	0.108	0.001
Other ethnic groups	1.204	0.321	0.485	0.801	0.210	0.397
Primary education (ISCED 1)	1			0.467	0.413	0.389
Lower secondary education (ISCED 2)	0.99	0.589	0.987	0.72	0.432	0.584
Upper secondary education (ISCED 3)	1.644	0.848	0.335	0.585	0.305	0.303
Post-secondary non-tertiary education (ISCED 4)	2.373	1.249	0.101	1.036	0.55	0.947
Short-cycle tertiary education (ISCED 5)	1.77	0.925	0.274	0.849	0.448	0.756
Bachelor or equivalent (ISCED 6)	1.84	0.956	0.239	0.785	0.411	0.644
Master or equivalent (ISCED 7)	2.4	1.244	0.091	1.485	0.778	0.450
Cons.	0.253	0.109	0.001	0.439	0.262	0.168
	Number of obs 1174 Wald chi2(13) 35.06 Prob > chi2 0.0008 Pseudo R2 0.0420			Number of obs 1182 Wald chi2(14) 56.57 Prob > chi2 0.0000 Pseudo R2 0.0846		

Table 5. The results of logistic regression on the association between confidence in the government and sense of belonging to a place of residence, pride in being a Kazakhstani citizen

	Feeling very close to the place of their residence			Feeling very proud to be a citizen of Kazakhstan		
	Odds ratio	SE	p-value	Odds ratio	SE	p-value
Confidence in government	1.726**	0.301	0.002	2.547**	0.486	0.000
Female	1.303	0.192	0.072	1.224	0.182	0.174
Married	0.998	0.133	0.988	0.994	0.147	0.967
Income (increasing)	1.039	0.040	0.324	1.036	0.045	0.418
Rural	1.929**	0.426	0.003	2.189**	0.540	0.002
Russian	0.693	0.147	0.083	0.496**	0.105	0.001
Other ethnic groups	1.131	0.300	0.643	0.716	0.180	0.183
Primary education (ISCED 1)	1			0.454	0.404	0.375
Lower secondary education (ISCED 2)	0.982	0.588	0.975	0.72	0.439	0.590
Upper secondary education (ISCED 3)	1.56	0.812	0.392	0.54	0.287	0.246
Post-secondary non-tertiary education (ISCED 4)	2.3	1.22	0.116	0.992	0.537	0.989
Short-cycle tertiary education (ISCED 5)	1.706	0.899	0.311	0.8	0.431	0.680
Bachelor or equivalent (ISCED 6)	1.784	0.933	0.269	0.757	0.404	0.602

Master or equivalent (ISCED 7)	2.262	1.183	0.118	1.356	0.725	0.569
Cons.	0.239	0.102	0.001	0.421	0.258	0.159
	Number of obs 1174 Wald chi2(13) 37.39 Prob > chi2 0.0004 Pseudo R2 0.0466			Number of obs 1182 Wald chi2(14) 69.72 Prob > chi2 0.0000 Pseudo R2 0.0907		

The results of logistic regression on the association between pride for being a Kazakhstani citizen and propensity to protest showed there is no association between the two variables. However, there is a statistically significant negative relationship between feeling close to the place of residence and propensity to protest. That is, those who feel very close to their village or town are less likely to participate in peaceful demonstrations. Hypothesis 2 is not supported.

Table 6. The results of logistic regression on the association between the sense of belonging to a place of residence and a propensity to participate in peaceful demonstrations

	Participated or might participate in peaceful demonstrations		
	Odds ratio	SE	p-value
Feel very close to the place of their residence	0.595**	0.125	0.013
Female	0.850	0.131	0.294
Married	0.743	0.130	0.089
Income (increasing)	0.875**	0.040	0.003
Rural	1.355	0.375	0.272
Russian	0.727	0.184	0.209
Other ethnic groups	0.620	0.202	0.142
Cons.	2.225	1.636	0.277
Number of obs 1174 Wald chi2(13) 48.77 Prob > chi2 0.0000 Pseudo R2 0.0485			

The results of our empirical study show that there is an association between trust in state institutions and feelings of national pride and feeling close to the place of residence. This may become a foundation for constructing nation-building based on constitutional or civic patriotism – when people are proud of their country and want to be a part of it because its institutions are inclusive and allow for representation. It can be essential for us, taking into account our positionality as a multinational state. As it was discussed in the introduction section, considering the globalizing world, high rates of migration, and varying levels of mortality and birth rates societies can no longer evolve around kinship-based social bonds, they cannot be based only on the shared history, geography, and culture. In order to keep up with the global processes, modern nations need to have some universal grounds for people's consolidation and nation-

building, and such are the beliefs and trust in state, its institutions and their stability. Following standards, official rules, and laws can be significant not just for people's psychological and social well-being but also to the sense of their political representation – being heard, their needs being taken into account – and through it feeling closer to their country and feeling proud of it. And this may consolidate the nation around this sense of inclusion.

The results of all regressions testing the association between trust in state institutions and the sense of pride and/or belonging to the place of residence look similar to each other, and it is probably because people who trust one state institution trust in all of them. Zhorayev [26] in his study found that in 38 countries of the world, confidence in police is associated with the general trust in the state institutions. This may mean that for future studies employing statistical analysis, it is possible to use the trust in only one institution as an indicator of general trust in institutions.

My assumption that the closer people feel to their place of residence the more they will be willing to protest, because they feel more right to it proved to be wrong. On the contrary, the higher sense of belonging to the place of residence is associated with the lower level of propensity to protest. One reason may be that people consider protests as a destructive means of political participation and, thus, are trying to prevent it from happening in the place they consider home. However, the additional examination showed that people with a higher sense of belonging to their place of residence have lower propensity to petition, too, though petitioning is much safer and less destructive way of political participation. It could also mean that people who feel close to their place of residence have this sense because they have less problems overall.

Limitations of the study

I need to point out that the results of logistic regression don't show the direction of the association between the two phenomena: trust in institutions and national pride and sense of belonging. Thus, it would be incorrect to claim that it is the trust in state institutions that increases the sense of pride and belonging, not vice versa.

The alternative explanation is that, as it was discussed in the introduction, there is a possibility that it's national pride that provides cohesive ties for people and this leads to higher mutual trust and societal institutions more. It is also possible that the sense of national pride makes people less perceptive to injustices and more trusting to the state institutions. I also supposed that the overall satisfaction with life could affect both pride and confidence in state institutions; however, logistic regression analysis didn't support this assumption. Still, there can be an unknown factor, or a factor that is difficult to operationalize and capture through surveys.

Another limitation of the study is that it employed the results of already conducted World values survey, and there was no chance to adapt the questions to our context. There was no possibility to expand the range of the questions and operationalize nation-building, national pride, sense of belonging is a more rigorous way.

Conclusion

In conclusion, the results of my study show that there is still a lot to study and explore about the nation-building processes in Kazakhstan. We should not stop at discussing the dichotomy of ethnic-centered or civic nation; there are deeper things to discuss in each of these directions, too. Civic nation, for example, may be built on various bases, be it a national idea, national symbols,

or the promise to develop an inclusive society with the supremacy of laws. Civic nationalism based on republicanism, i.e., respecting and following civic procedures, can be more sustainable in the long run, providing people with the bonding ties, and social solidarity, apart from their kinship ties. This is especially crucial for such multicultural states as Kazakhstan.

There is a clear need for more in-depth, rich research to study the people's perceptions of what attracts them to Kazakhstan and what may, on the contrary, repulse them from it. It's obviously significant to pay attention to the national idea and national values that unite citizens, regardless of their ethnic origin. The attractiveness of any country lies in the plane of the basic conditions it provides. Among such conditions can be not only economic ones, but as we see here, basic trust in state institutions.

It's also significant to pay deeper attention to studying what constitutes the national identity of Kazakhstani citizens. What role do shared history and collective memories play in the shaping of people's identities? How are these collective memories created and maintained and who are the main actors in this area?

Acknowledgement, conflict of interests. The study was funded within the grant №BR21882266 "The study of population's historical memory and of nation-building policies in Kazakhstan in the independence years" received by the Research Institute of Jochi Ulus studies.

References

1. Aitymbetov, N., Toktarov, Y., Ormakhanova, Y. (2015) Nation-building in Kazakhstan: Kazakh and Kazakhstani identities controversy, Bilig Journal of Social Sciences in Turkish World, 74(74), pp. 1-20. Available via the link: https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder1808/Nurken%20Aitymbetov.pdf (Accessed: 20 May 2025).

2. Melich, J., Adibayeva, A. (2013) Nation-building and cultural policy in Kazakhstan. Eurasian multidisciplinary forum. Proceedings, vol.2. Available via the link: https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=9671f43e5a9b9fc999ffb247d59525a8ade1b258#page=275 (Accessed: 20 May 2025).

3. Ó Beacháin, D. and Kevlihan, R. (2013) Kazakhstan between civic and ethno-nationalist state-building, Nations and Nationalism, 19 (2), pp. 337-356. Available: https://doi.org/10.1111/nana.12022

4. Sharipova, D. (2020) Perceptions of national identity in Kazakhstan: Pride, Language, and Religion, The Muslim World, 110, pp. 89-106. Available: DOI: 10.1111/muwo.12320

5. Olcott, M. (1995) The Kazakhs. Hoover Institution Press: Stanford University Press. 388 p.

6. Sagatova, A., Abdrakhmanova, A. (2019) About the role of the national idea «Mangilik El», as a strategy for the development of Kazakhstan in the context of globalization, Karaganda University bulletin. History and Philosophy series, 2 (94).

7. Insebayeva, S. (2016) Imagining the nation: identity, nation-building and foreign policy in Kazakhstan, Central Asian program papers, 175. Available via the link: https://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2016/10/CAP-Papers-175-September-2016-Sabina-Insebayeva.pdf (Accessed: 20 May 2025).

8. Kurmanov, B., Knox, C. (2022) Open government and citizen empowerment in authoritarian states, Journal of Eurasian Studies, 13(2), pp.156–171. Available: https://doi.org/10.1177/18793665221104118.

9. Altes, O. K. (2019) Security sector reform in Central Asia: exploring the policy-practice gap of police reforms and the civil society factor in Kazakhstan and Kyrgyzstan. Research paper №5. OSCE Academy. Available via the link: https://osce-academy.net/upload/file/Research_Paper_5.pdf (Accessed: 20 May 2025).

10. Slade, G., Trochev, A., & Talgatova, M. (2022) The limits of authoritarian modernisation: Zero tolerance policing in Kazakhstan, In Justice, Crime, and Citizenship in Eurasia, Routledge, pp. 178-199

11. Ferrera, M. (2005) The boundaries of welfare. European integration and the new spatial politics of social protection, Oxford, UK: Oxford University Press.

12. Bartolini, S. (2007) Restructuring Europe. Centre formation, system-building, and political structuring between the nation state and the European Union, Oxford, UK: Oxford University Press.

13. Berg, L., Hjerm, M. (2010) National identity and political trust, Perspectives on European Politics and Society, 11(4), pp. 390–407. Available: https://doi.org/10.1080/15705854.2010.524403

14. Putnam, R.D. (2007) E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century. Scandinavian Political Studies, 30, pp. 137-174.

15. Reeskens, T., Wright, M. (2013) Nationalism and the Cohesive Society: A Multilevel Analysis of the Interplay Among Diversity, National Identity, and Social Capital Across 27 European Societies. Comparative Political Studies, 46(2), pp.153-181. Available: https://doi.org/10.1177/0010414012453033

16. Habermas, J. (1992) Citizenship and national identity: Some reflections on the future of Europe. Praxis International, 12 (1), pp. 1 – 19.

17. Viroli, M. (1995) For love of country. An Essay on Patriotism and Nationalism, Oxford, UK: Clarendon Press.

18. Ferry, J.-M. (1992) Une "philosophie" de la communaute. In J. M. Ferry and Paul Thibaud, Discussion sur l'Europe. Paris: Calmann-Le ´vy, 174 p.

19. Wimmer, A. (2017) Power and pride: national identity and ethnopolitical inequality around the world, World Politics, 69 (4), pp. 605-639. Available: https://doi.org/10.1017/S0043887117000120

20. Chung, K., Choe, H. (2008) South Korean national pride: determinants, changes, and suggestions, Asian perspective, 32 (1), pp. 99-127. Available: DOI: https://doi.org/10.1353/apr.2008.0032

21. Vlachová, K. (2019) "This country is not for anyone": explanations of low national pride in the Czech Republic, Nationalities papers, 47(6), pp. 1000-1012. Available: doi:10.1017/nps.2018.22

22. Fabrykant, M. (2021) National pride and social trust in Russia in cross-national comparative perspective. Available via the link: https://doi.org/10.31235/osf.io/yq3nk (Accessed: 20 May 2025).

23. Lefebvre, H. (2012) From the production of space, In Theatre and performance design, Routledge, pp. 81-84.

24. Lefebvre, H. (2014) Critique of everyday life, The one-volume edition. Verso Books.

25. Richey, S. (2023) The Influence of Local Patriotism on Participation in Local Politics, Civic participation, Trust in Local Government and Collective Action. American Politics Research, 51(3), pp. 357-372. Available: https://doi.org/10.1177/1532673X221125449

26. Zhorayev, O. (2020). Determinants of Trust in Police: A Cross-National Analysis, MPRA Paper, 109068. Available via the link: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/109068/1/MPRA_paper_109068.pdf (Accessed: 20 May 2025).

К.Т. Ковязина

Жошы ұлысы ғылыми зерттеу институты, Астана, Қазақстан

Мақтаныш пен алалаушылық: Қазақстандағы ұлт құру процестеріне институттарға артылған сенім қалай әсер етуі мүмкін

Аңдатпа. Ондаған жылдар бойы Қазақстан этникалық, діни және аймақтық шығу тегіне қарамастан Қазақстандықтарды біріктіретін өзінің ұлттық идеясын іздестіруде. Ортақ тарих пен өз еліне деген тиесілік сезімін арттыру үшін бірқатар бағдарламалар енгізілді, олардың кейбіреулері сәтті, ал кейбіреулері сәтсіз болды. Дегенмен, мемлекетке тиесілілік сезіміне әсер етуі мүмкін бірақ назардан тыс қалған бір фактор бар: азаматтың мемлекетте өзін жайлы және қамқорлықта болғанын сезуі.

Мен өз мақаламда мемлекеттік институттарға сенім Қазақстандағы ұлт құру процестеріне қалай әсер ететінін зерттегім келеді. Осы мақсатта мен Қазақстан үшін Әлемдік Құндылықтарды Зерттеу деректер жинағын (7-ші толқын) пайдаландым. Нәтижелер бір жағынан полицияға, үкіметке және соттарға деген сенім мен екінші жағынан Қазақстан үшін мақтаныш пен жергілікті тұрғылықты жерге тиесілі болу сезімі арасындағы позитивті және статистикалық маңызы бар байланысты көрсетеді. Нәтижелер сонымен қатар тұрғылықты жеріне жақын болу сезімі мен наразылық білдіруге бейімділік арасында статистикалық маңызы бар теріс байланыс бар екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: ұлт құру, ұлттық бірегейлік, ұлттық идея, мемлекеттік институттарға деген сенім, наразылықтар, ұжымдық іс-қимыл.

К.Т. Ковязина
Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Гордость и предубеждение: как доверие институтам может влиять на процессы нациестроительства в Казахстане

Аннотация. На протяжении десятилетий Казахстан находится в поиске своей национальной идеи, которая объединит его граждан независимо от их этнического, религиозного и регионального происхождения. Был реализован ряд программ, направленных на усиление чувства общей истории и принадлежности к нашей стране, некоторые из них оказались более успешными, некоторые – менее. Однако есть явно упущенный из виду фактор, который может повлиять на чувство принадлежности к государству – чувствует ли гражданин себя комфортно и что государство о нем заботится.

В своей статье я хочу изучить, как доверие к государственным институтам может повлиять на процессы национального строительства в Казахстане. Для этой цели я использовала набор данных Всемирного исследования ценностей для Казахстана (7-я волна). Результаты показывают положительную и статистически значимую связь между доверием к полиции, правительству и судам, с одной стороны, и гордостью за Казахстан и чувством принадлежности к местному месту жительства, с другой стороны. Результаты также показывают, что существует статистически значимая отрицательная связь между ощущением близости к месту жительства и склонностью к протестам.

Ключевые слова: нациестроительство, национальная идентичность, национальная идея, доверие государственным институтам, протесты, коллективное действие

Information about the author:

Kovyazina K.T. **–** PhD, Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan.

Ковязина К.Т. **–** PhD, Жошы Ұлысы ғылыми зерттеу институты, Астана, Қазақстан.

Ковязина К.Т. **–** PhD, научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ҒТАМР 11.15.11
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-83-97

Цифрлық дәуір және саяси үгіт-насихат: ақпараттың жаһандануы жағдайында қоғамдық пікірдің қалыптасуы (2024 жылғы АҚШ пен Ресейдегі президенттік сайлау науқандары және Қазақстандағы референдум мысалында)

М.К. Дюсембекова*[1], Е.К. Қожбанхан[2], Ж.Ж. Куптлеуова[3]

[1,3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2]Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: maira.enu67@gmail.com, kozhbankhan@gmail.com, zhan_asyl2002@mail.ru)

Аңдатпа. Бұл мақала ақпараттық жаһандану жағдайында цифрлық технологиялардың саяси үгіт-насихатқа әсерін зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты – цифрлық ортаның әсерінен қоғамдық пікірді қалыптастыру механизмдерін талдау. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы саяси коммуникация әдістерінің эволюциясын, соның ішінде таргетинг, персонализация және жалған ақпараттың таралуын зерттеуде жатыр. Практикалық маңыздылығы қоғамдық сананы манипуляциялауға қарсы іс-қимыл бойынша ұсыныстарды әзірлеуде жатыр.

Зерттеу әдістемесі саяси хабарламаларға контент-талдауды, цифрлық науқандардың кейс-стадилерін және әртүрлі саяси режимдері бар елдердегі саяси үгіт-насихат әдістерін салыстырмалы талдауды қамтиды. Мысал ретінде АҚШ пен Ресейдегі саяси науқандар және Қазақстанда атом электр станциясын салу жөніндегі референдум таңдалды (2024 ж.). Негізгі қорытындылар ақпаратты персонализациялау, жалған ақпарат беру және қоғамдық пікір көшбасшыларының ықпалы саяси процестерді айтарлықтай өзгерткенін көрсетті. Ақпараттың жаһандануы жаңалықтардың тез таралуына ықпал етеді, бірақ сонымен бірге қоғамдық пікірдің поляризациясын арттырады.

Мақаланың үлесі цифрлық ортаның саяси үгіт-насихатқа әсерін түсінуді тереңдету және демократиялық процестердің тұрақтылығын арттыру үшін ұсыныстар беру болып табылады. Нәтижелердің практикалық маңыздылығы-оларды жалған ақпаратпен күресу және саяси коммуникацияның тиімділігін арттыру үшін қолдану мүмкіндігі.

Түйін сөздер: цифрлық технологиялар, саяси үгіт-насихат, қоғамдық пікір, жалған ақпарат, ақпараттың жаһандануы, әлеуметтік желілер, таргетинг.

Түсті: 03.02.2025; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

Кіріспе

Қазіргі цифрлық дәуір коммуникацияның жаңа көкжиектерін ашты, бірақ сонымен бірге қоғамдық пікірді манипуляциялаудың күрделі процестері ойналатын аренаға айналды. Бұрын радио, теледидар және баспа сияқты дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарымен шектелген саяси үгіт-насихат цифрлық ортада айтарлықтай өзгерді. Әлеуметтік желілер, интернет-платформалар мен мессенджерлер, жасанды интеллект ақпарат ағындарының құрылымын және аудиторияға әсер ету әдістерін түбегейлі өзгертті.

Философ Жан Бодрияр постмодерндік қоғамда «симулякрлар шындықты алмастырады» деп атап өтті [1]. Симулякр (фр. simulacre лат. simulacrum-ұқсастық, көшірме) – постмодерндік философияның негізгі термині, ол кескінді, шын мәнінде жоқ нәрсенің көшірмесін білдіреді. Бүгінгі таңда бұл ұғым бастапқы үлгінің формасын көшіретін мәдени немесе саяси жаратылыс ретінде түсініледі. Симулякр кез-келген нәрсе мен мағынаға қатысты болуы мүмкін [2]). Цифрлық дәуір, шын мәнінде, бұл бақылаудың квинтэссенциясы болды: ақпарат көбінесе симулякрлармен алмастырылады, ал нақты фактілер интерпретация, жалған ақпарат және қасақана манипуляция ағымында жоғалады. Зерттеудің өзектілігі цифрлық технологиялардың саяси процестерге әсер ету ауқымымен де, демократиялық институттардың тұрақтылығы контексінде олардың салдарын түсіну қажеттілігімен де анықталады.

Жалған ақпарат пен дезинформация мәселесін егжей-тегжейлі зерттеген Фришлих Л. және Хумпрехт Е. өз еңбектерінде «цифрлық платформалар арқылы жалған ақпарат тарату қоғамның поляризациялануына алып келеді және институционалдық құрылымдарға деген сенімді азайту арқылы демократия үшін жүйелі тәуекелдер тудырады» деп атап өтеді [3]. Ақпаратты манипуляциялау мәселелері, әсіресе жаһандану жағдайында, ұлттық саяси жүйелердің егемендігі мен тәуелсіздігі туралы сұрақтар туғызатын цифрлық инфрақұрылымды бақылайтын трансұлттық корпорациялардың ықпалының артуына байланысты өзекті болып отыр.

Бұл зерттеуде цифрлық технологиялардың саяси үгіт-насихатқа ықпалын зерттеу іргелі және заманауи аспектілерді қамтитын еңбектерге негізделген.

Гарольд Лассуэллдің коммуникацияның бұқараға әсері туралы классикалық теориялары, әсіресе оның «Кім не айтады, қандай арна арқылы, кімге және қандай әсермен айтады?» моделі өзекті болып қала береді [4]. Мануэль Кастельс «Желілік қоғамның өркендеуі» атты еңбегінде билік пен ықпал құрылымын өзгертудегі цифрлық желілердің рөлін атап өтті [5].

Эли Паризердің «Сүзгі көпіршігі: Интернет сізден не жасырады» еңбегі сияқты заманауи зерттеулер әлеуметтік медиа алгоритмдерінің поляризацияны күшейтетін ақпараттық көпіршіктерді қалай жасайтынын анықтайды [6]. Джейсон Джонсон саяси жарнамадағы таргетингті зерттеп, оның тиімділігін де, этикалық тәуекелдерін де атап өтеді [7]. Ал Кейлин О`Коннор мен Джеймс Оуэн Уэзероллдың цифрлық платформалар арқылы жалған ақпараттың таралу тетіктерін зерттейтін «The Misinformation Age» еңбегі саясаттану ғылымына айтарлықтай үлес қосқан [8].

Бұл тақырып қазақстандық ғылыми қауымдастықтың да жіті назарында. Мәселен, қазақстандық зерттеуші С.Боқаев өзінің диссертациясында саяси технологиялардың қоғамдық пікір мен электоралдық мінез-құлықты қалыптастыру факторы ретіндегі рөлін зерттеді [9]. Ал Асима Ишанова болса өзінің еңбектерінде жалған ақпарат мәселелеріне және оның Қазақстандағы қоғамдық пікірге әсеріне назар аударады [10].

Дегенмен, цифрлық технологиялар үнемі өзгеріп, дамып келе жатқанын атап өткен жөн. Бұл өз кезегінде аталмыш тақырыпты зерттеудің өзектілігін арттырады. Осыған байланысты әртүрлі саяси жүйелердегі цифрлық үгіт-насихаттың салыстырмалы аспектілерін зерттеу және жалған ақпаратқа қарсы тиімді стратегияларды әзірлеу өте маңызды. Бұл зерттеу ақпараттың жаһандануына және оның саяси процестерге әсеріне жаңа көзқарас ұсына отырып, осы салаға өз үлесін қосады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты ақпараттың жаһандануы жағдайында цифрлық технологиялардың саяси үгіт-насихатқа әсерін зерттеу және олардың қоғамдық пікірді қалыптастыруға әсерін талдау болып табылады. Негізгі зерттеу сұрағы цифрлық технологиялар саяси үгіт-насихат тетіктерін қалай өзгертті және олардың жаһандану дәуірінде қоғамдық пікірді қалыптастырудағы салдары қандай болды.

Зерттеудің бастапқы гипотезасы – цифрлық технологиялар саяси үгіт-насихат мүмкіндіктерін күшейтіп қана қоймайды, сонымен қатар шындық пен манипуляция арасындағы шекаралар бұлыңғыр болатын жаңа шындықты жасайды. Нәтижесінде демократиялық процестерге қауіп төніп тұр, себебі сайлаушылар жалған ақпараттың әсерінен осал болып қалуда, ал қоғамдық пікір болса ақпараттық көпіршіктер мен эхо-камералары жағдайында қалыптасуда [11].

Зерттеу кезең-кезеңімен жүргізілді. Алдымен саяси үгіт-насихат пен цифрлық технологияларға арналған классикалық және заманауи еңбектерді зерттеуді қамтитын теориялық базаға талдау жасалды. Кейін цифрлық платформалар арқылы таратылатын саяси хабарламалар және АҚШ пен Ресейдегі сайлау науқандарына, Қазақстанда АЭС салу жөніндегі референдумге қатысты материалдар жиналды. Әртүрлі зерттеу әдістері, соның ішінде контент-талдау, кейс-стади және салыстырмалы саяси талдау қолданылды. Соңғы кезеңде нәтижелер жүйеленді және цифрлық технологиялардың саяси үгіт-насихатқа әсер ету тетіктері туралы тұжырымдар жасалды.

Цифрлық платформалардағы саяси хабарламалардың мазмұнын талдау үшін мәтіндік басылымдар, визуалды материалдар және жарнамалық науқандарды қоса алғанда, контент-талдау қолданылды. Деректерді жүйелеу үшін Scispace сияқты бағдарламалық құралдар қолданылды. Кейс-стади жасанды интеллекттің генеративті моделі сияқты цифрлық технологияларды қолданудың нақты мысалдарын зерттеуге мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау АҚШ, Ресей және Қазақстандағы саяси үгіт-насихатта цифрлық технологияларды қолдану тәсілдеріндегі айырмашылықтарды анықтауға бағытталды.

Зерттеу материалдары цифрлық технологиялар және олардың саяси процестерге әсері туралы басылымдар болды. Бұдан басқа, Қазақстанның талдау орталықтары мен халықаралық ұйымдар жариялаған ресми есептер мен статистика пайдаланылды.

Жұмыстың жаңалығы ақпараттың жаһандануы контексінде цифрлық үгіт-насихаттың бірегей ерекшеліктерін анықтау үшін халықаралық және қазақстандық тәжірибені ұштастыруда жатыр. Деректерді өңдеудің алгоритмдік әдістерін пайдалана отырып, АҚШ, Ресей және Қазақстанда цифрлық насихаттау әдістеріне салыстырмалы талдау жүргізілді, бұл жалған ақпарат пен ақпараттық поляризация тетіктерін, сондай-ақ олардың демократиялық процестерге салдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу 2024 жылы саяси үгіт-насихатта цифрлық технологияны қолданудың негізгі аспектілерін анықтады. Таргетинг саяси науқандардың коммуникациялық стратегияларында басты орын алды. Талдау көрсеткендей, әлеуметтік медиа платформалары арқылы таратылатын жеке хабарламалар мақсатты аудиторияның қол жетімділігін едәуір арттырды. Цифрлық саяси науқан сайлаушылармен өзара әрекеттесудің негізгі құралына айналған АҚШ-та осындай әдістерді қолдануға ерекше назар аударылды [12].

Зерттеудің маңызды нәтижесі дезинформацияның кең таралуын анықтау болды. АҚШ-та контентті бақылау және сүзу үшін алгоритмдерді қолдануды қамтитын жалған ақпараттармен күресуге айтарлықтай күш жұмсалды. Ресейде жалған ақпарат оппозицияның беделіне нұқсан келтіру құралы ретінде пайдаланылды, ал Қазақстанда жалған ақпаратты әшкерелеу науқандары атом электр станциясының құрылысы туралы референдум тақырыбына бағытталды.

Блогерлер мен әлеуметтік желілердің рөлі ақпараттық науқандардың негізгі элементіне айналды. Қазақстанда пікір көшбасшылары халыққа атом энергетикасының артықшылықтары туралы білім беру үшін пайдаланылды, ал АҚШ-та олардың белсенділігі жастарды жұмылдыруға ықпал етті. Ресейде дәстүрлі БАҚ пен мемлекеттік бақылаудағы платформалар басым орынға ие болды.

Инновациялық технологияларды, соның ішінде жасанды интеллект, генеративті контент үлгілері және виртуалды шындықты пайдалану ақпараттық стратегиялардың көрнекті ерекшелігіне айналды. Қазақстанда ChatGPT технологиясы ядролық энергияның қауіпсіздігін көрсететін иммерсивті тәжірибе жасау үшін пайдаланылды [13]. АҚШ-та ұқсас технологиялар цифрлық коммуникацияларды оңтайландыру үшін пайдаланылды, ал Ресейде инновациялар ақпарат ағындарын бақылау мен басқаруға бағытталған.

Сайлау науқанында киберқауіпсіздік те маңызды рөл атқарды. Америка Құрама Штаттары араласу әрекеттерінің әсерін барынша азайта отырып, өзінің сайлау инфрақұрылымын қорғау үшін тиімді шаралар қабылдады. Ресейде кибершабуылдар оппозицияның беделін түсіру үшін қолданылса, Қазақстанда қауіпсіздік шаралары референдумға қатысты жалған ақпарат тарату шабуылдарына қарсы тұруға бағытталды.

Әлеуметтік желілердің алгоритмдері ақпараттық көпіршіктердің қалыптасуын күшейтетіні, бұл өз кезегінде қоғамдық пікірдің поляризациясын тереңдететіні анықталды. Бұл құбылыс идеологиялық поляризацияның өсуі әлеуметтік топтардың одан әрі бөлінуіне әкеліп соқтырған АҚШ-та ерекше байқалды. Алынған деректер цифрлық үгіт-

насихаттың негізгі параметрлерінің таралуын және әртүрлі елдердегі инновациялық технологиялардың әсер ету дәрежесін көрсететін графиктер мен кестелер түрінде ұсынылды.

Зерттеу нәтижелері цифрлық технологиялар саяси коммуникация әдістерін айтарлықтай өзгертіп, таргетинг пен персонализация заманауи саяси науқандардың өзегіне айналдырғанын көрсетеді. Мысал ретінде 2024 жылғы АҚШ президенттік сайлауын келтіруге болады, онда екі партия да Facebook, Instagram және TikTok сияқты платформаларда таргетинг – мақсатты жарнаманы көп қолданды [14]. Үлкен деректерді талдау және машиналық оқыту аудиторияны қызығушылықтары, жасы және басқа сипаттамалары бойынша бөлуге мүмкіндік берді, бұл саяси хабарламалардың тиімділігін айтарлықтай арттырды.

Трамптың таргетинг саясатының негізгі ерекшеліктерінің бірі дәстүрлі түрде бейне ойындармен байланысты платформа Twitch арқылы жастар аудиториясын бағыттау болды. Стрим митингілер мен баяндамалар оған дәстүрлі саяси мазмұнды ұстанбайтын техникалық және жас аудиторияны тартуға мүмкіндік берді. Трамп сонымен қатар Логан Пол және Аддин Росс сияқты танымал инфлюенсерлермен және контент-креаторлармен белсенді жұмыс істеді, бұл оған саяси пассивті жастарға жетуге және оның қолжетімділігін арттыруға көмектесті [15].

Трамп сонымен қатар «The Joe Rogan Experience» сияқты подкасттарды пайдаланды, онда ол өзінің жеке басын көрсете алады және бейресми жағдайда идеяларды жеткізе алады [16]. Ол сонымен қатар Мичигандағы кейбір мұсылман ұйымдарының күтпеген қолдауына ие болды, бұл негізгі сайлаушыларға бағытталған жергілікті маркетингтік стратегияның нәтижесі.

Трамп сайлаушылардың әртүрлі топтарымен, әсіресе жастармен персоналанған және мақсатты байланыс орнату, сондай-ақ электорат үшін күрестегі өз ұстанымын нығайту үшін цифрлық технологиялар мен инфлюенсерлерді кеңінен пайдаланды.

Атом электр станциясының құрылысына қатысты референдум туралы халықты хабардар ету үшін таргетинг жарнаманы қолданылған Қазақстанда да осындай тәсіл байқалды.

Акция аясында мемлекеттік органдар мен мүдделі тараптар азаматтарды ақпараттандыру үшін Facebook, Instagram және Telegram сияқты әлеуметтік желілерді пайдаланды. Таргетинг жарнама әртүрлі топтарға бағытталды: жастарға технологияның артықшылықтары мен мансаптық мүмкіндіктер туралы бейнероликтер ұсынылды, ал аға буын өкілдеріне энергетикалық қауіпсіздік пен импортқа тәуелділікті азайтудың маңыздылығы туралы бейнероликтер ұсынылды [17].

Telegram да референдум мәселелерін талқылау және жобаның мәнін түсіндіру үшін чаттар мен арналарды іске қосты. Атом электр станциясының құрылысы тікелей әсер етуі мүмкін аймақтардың тұрғындарына сарапшылар мен экологтардың сұрақтарға жауап беріп, түрлі мифтерді жоққа шығаратын бейнероликтер ұсынылды. Бұл шаралар сайлаушылардың кең ауқымын қамтуға, олардың хабардарлығын арттыруға және референдумға қатысуды ынталандыруға мүмкіндік берді.

Дезинформация цифрлық дәуірдің ең маңызды қауіптерінің бірі болып қала береді. 2024 жылғы Ресейдегі президенттік сайлауда мемлекеттік БАҚ және анонимді Telegram

арналары арқылы оппозицияның беделін түсіру үшін жалған ақпарат белсенді түрде қолданылды [18].

Құрама Штаттарда, керісінше, күш-жігер жалған ақпараттың таралуын болдырмауға бағытталған [19]. Осыған қарамастан, дезинформацияның қоғамдық пікірге белгілі бір ықпалы сақталуда, бұл осы проблемамен күресудің тиімді тетіктерін әзірлеудің маңыздылығын растайды.

Мысалы, АҚШ-та 2024 жылғы сайлау науқаны кезінде екі президенттікке кандидат Камала Харрис пен Дональд Трампқа қарсы жалған ақпарат таратушы мәлімдемелер әлеуметтік желілерде белсенді түрде таратылды. Негізгі нарративке Харристің өткені туралы жалған мәлімдемелер кірді, мысалы, жезөкшелікпен айналысты немесе ол кішкентай қызды ұрды деп айыптау және ток-шоу кезінде Трамптың зәр ұстайтын төсегіштер пайдаланды деп айыптауы. X (бұрынғы Twitter), Telegram және YouTube сияқты платформалар жалған ақпараттың таралуына тап болды. Жасанды интеллект фейктерді, соның ішінде президент Байден мен Тейлор Свифт бейнеленген фейктерді жасауда да рөл атқарды. Президент Джо Байденнің сайлаушыларды сайлауға бармауға шақыратын аудиожазбасы және коммунистік киім киген Тэйлор Свифттің Трампты немесе Камала Харристі қолдайтыны бейнеленген дипфейктер жасау үшін жасанды интеллект қолданылған жағдайлар болды [20].

Референдум кезінде Қазақстан да жалған ақпаратпен бетпе-бет келді, бірақ фейктерді бақылау және жою үшін халықаралық платформалармен ынтымақтастыққа баса назар аударылды.

Мәселен, 2024 жылғы 6 қазандағы референдумның алдында әлеуметтік желіде тараған видеода Google Maps-тегі «Үлкен АЭС» белгісіне сілтеме жасап, Алматы облысындағы Үлкен ауылында атом электр стансасы салынғаны айтылған. Алайда, Factcheck.kz анықтағандай, бұл мәлімдеме жалған болып шықты. Шын мәнінде, видеода бейнеленген нысан сонау 2014 жылы белгісіз мерзімге тоқтатылған Балқаш ЖЭО құрылысына қатысты инфрақұрылымның бір бөлігі болып шықты [21].

Әлеуметтік желілер мен блогерлер 2024 жылғы ақпараттық науқандарда басты рөл атқарды. Қазақстанда блогерлер Instagram және TikTok сияқты платформалар арқылы интернет пайдаланушылар арасында референдумды танымал ету үшін пайдаланылды.

Мәселен, Қазақстанның Энергетика министрлігі блогерлердің, журналистердің және белсенділердің елде атом электр станциясын салу жоспары туралы «түсіндіру жұмыстарын» жүргізу үшін шетелге сапарларын ұйымдастырды. Осы бағдарлама аясында қоғамдық пікір көшбасшылары атом электр станциясын пайдалану технологиялары мен қауіпсіздігімен танысу үшін Оңтүстік Корея, Түркия және Франциядағы атом электр станцияларына барды. Министрлік мұндай сапарлар қоғамдық қабылдауды жақсартуға көмектескенін және бұрын теріс көзқараста болған адамдардың айтарлықтай бөлігі қазір жобаға бейтарап немесе оң көзқараста екенін атап өтті [22].

Америка Құрама Штаттарында пікір көшбасшылары сайлаушыларды, әсіресе жас сайлаушыларды жұмылдыруға көмектесті Pew Research Center өткізген «Америка жаңалықтарының инфлюенсерлері» атты зерттеуі, әсіресе 2024 жылғы сайлау кезінде, жаңалықтар мен ақпаратты жеткізудегі әлеуметтік медиа инфлюенсерлерінің өсіп келе

жатқан рөлін көрсетеді. Зерттеуге сәйкес, әрбір бесінші американдық (21%) әлеуметтік желілердегі инфлюенсерлерден үнемі жаңалықтар алатынын айтады, бұл үлес 30 жасқа дейінгілер арасында 37% дейін өскен. Ақпараттық инфлюенсер – ағымдағы оқиғалар туралы үнемі жариялап тұратын және кемінде 100 000 жазылушысы бар адамдар ретінде анықталған - әдетте X (бұрынғы Twitter), Instagram және YouTube сияқты платформаларда кездеседі [23].

Ресейде дәстүрлі БАҚ басты назарда болғанымен, Telegram арналары саяси ақпаратты таратудың маңызды құралы болып қала берді. Telegram Ресейде өте танымал болды және танымал болуды жалғастыруда. Статистикаға сәйкес, ресейліктердің 40% -дан астамы қосымшаны күнделікті, ал 60% -дан астамы кем дегенде айына бір рет пайдаланады. Бұл Telegram-ды елдегі байланыс, жаңалықтар және мазмұнды бөлісудің жетекші платформаларының біріне айналдырады [24].

Әлеуметтік медианың саяси белсенділікке әсері артты, өйткені ол дәстүрлі ақпараттық сүзгілерді айналып өтіп, саясаткерлер мен олардың аудиториялары арасында тікелей байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Ақпараттың жаһандануы саяси хабарлардың таралу жылдамдығын да, қоғамдық пікірдің поляризациялану дәрежесін де арттырды. 2024 жылы Америка Құрама Штаттарында әлеуметтік медианы талдау «эхо-камераларының» өсуін анықтады, мұнда пайдаланушылар тек өздерінің сенімдерін растайтын ақпаратты көреді. Ресейде ақпаратқа орталықтандырылған бақылау күшті поляризациядан аулақ болды, бірақ мемлекеттік нарратив пен тәуелсіз ақпарат көздері арасындағы алшақтықты арттырды. Қазақстанда қоғамды ағартуға бағытталған науқандар мен қоғамдық пікір көшбасшыларының белсенді қатысуы арқылы теңгерімді көзқарас байқалды. Дегенмен, жаһандану саяси коммуникациядағы цифрлық технологиялардың артықшылықтары мен кемшіліктерін арттыруда.

Бұл аспектілер цифрлық технологиялар, бір жағынан, саяси жұмылдыру мен коммуникация үшін жаңа мүмкіндіктер ашса, екінші жағынан, жалған ақпарат пен поляризация сияқты бар мәселелердің одан әрі күрделілендірілетіндігін көрсетеді.

Жүргізілген саяси зерттеулердің нәтижесінде АҚШ, Ресей және Қазақстандағы 2024 жылғы саяси науқандарда ақпараттық технологияларды пайдалану ерекшеліктерін көрсететін салыстырмалы кесте құрастырылды. Бұл тәсіл деректерді жүйелеуге және әртүрлі саяси және әлеуметтік контекстерде цифрлық құралдарды пайдаланудағы негізгі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

1-кестеде әлеуметтік желілерді пайдалану, жасанды интеллект рөлі, жалған ақпаратпен күресу шаралары және әрбір науқанның өзіндік ерекшеліктері сияқты негізгі аспектілер қамтылған. Бұл түсінік бізге ақпараттық технологиялардың қоғамдық пікірді қалай қалыптастыратынын, саяси үгіт-насихатты күшейтетінін және әртүрлі елдердің ерекше жағдайларына бейімделетінін жақсырақ түсінуге көмектеседі.

Салыстырмалы талдау жаһандық цифрландырудың жалпы тенденцияларына қарамастан, науқандардың әрқайсысы өздерінің саяси жүйелеріне, әлеуметтік ерекшеліктеріне және мақсаттарына сәйкес ақпараттық технологияларды пайдаланғанын көрсетеді.

1-кесте. 2024 жылғы саяси науқандарда ақпараттық технологияларды пайдаланудың салыстырмалы кестесі

Сипаттама	АҚШ (Президент сайлауы)	Ресей (Президент сайлауы)	Қазақстан (АЭС референдумы)
Негізгі платформалар	Facebook, Instagram, TikTok, X	ВКонтакте, Telegram, Telegram	Instagram, TikTok, мобильді қосымшалар
Қолдану мақсаты	Хабарламаларды персонализациялау, жастарды тарту	Орталықтандырылған ақпаратты басқару, қоғамдық пікірді бақылау	Азаматтарды ақпараттандыру, атом энергиясынан қорқуды азайту
Таргетинг	Үлкен деректерді талдау негізінде белсенді түрде қолданылады	Мемлекеттік платформаларға баса назар аудара отырып, шектеулі түрде қолданылады	Әлеуметтік желіде шектеулі пайдалану
AI және үлкен деректер	Сайлаушылардың қалауларын талдау, персонализацияланған хабарламалар жасау	Пайдаланушының мінез-құлқын талдау, үгіт-насихат материалдарын жасау	Оқу және танымдық материалдарды жасау үшін пайдалану
Дезинформация	Фейк жаңалықтармен күресу, әлеуметтік желілерді бақылау	Анонимді арналар арқылы фейктерді тарату, оппозициялық платформаларды бұзу	Атом электр станцияларының құрылысы туралы жалған ақпаратпен белсенді күрес
Әлеуметтік желілер мен блогерлер	Идеяларды алға жылжыту үшін пікір көшбасшыларын қарқынды пайдалану	Бұқаралық ақпарат құралдарын бақылау, тәуелсіз пікір көшбасшыларын шектеу	Блогерлер мен қоғам қайраткерлерін кеңінен тарту
Инновациялық технологиялар	Мазмұнға арналған генеративті AI үлгілері, білім беру мақсаттары үшін VR/AR	Ақпаратты бақылау және басқару үшін автоматтандырылған жүйелерді пайдалану	АЭС қауіпсіздігін көрсететін иммерсивті тәжірибе жасау үшін ChatGPT қолдану
Киберқауіпсіздік	Платформаны қорғаудың жоғары деңгейі, кедергіге қарсы	Оппозицияға кибершабуылдарды қолдану	Дезинформациялық қауіптерді бақылау, халықаралық платформалармен ынтымақтастық
Аудиторияға көзқарас	Хабарларды жекелендіріңіз, нақты уақытта стратегияны бейімдеңіз	Орталықтандырылған бұқаралық үгіт-насихат	Білім беру тәсілі, АЭС қауіпсіздігін көрсету үшін заманауи технологияларды пайдалану
Нәтижелер	Персонализацияны күшейту, белсенділікті арттыру	Ақпаратқа мемлекеттік бақылауды күшейту, қоғамдық пікірді поляризациялау	Халықтың хабардарлығын арттыру, АЭС жобасына сенімсіздікті азайту

Ескерту: салыстырмалы талдау негізінде құрастырылған.

Жоғарыда келтірілген салыстырмалы кестеде 2024 жылғы АҚШ, Ресей және Қазақстандағы саяси науқандарда ақпараттық технологияларды пайдаланудың негізгі аспектілері көрсетілген.

Бұл салыстырмалы талдау саяси жүйе контексінің және науқан мақсаттарының технологиялары мен оларды пайдалану стратегияларын таңдауға әсерін көрсетеді.

Қорытынды

Соңғы 10 жылда саяси коммуникация әдістері цифрлық технологиялардың, әлеуметтік медианың және жасанды интеллекттің дамуының нәтижесінде айтарлықтай дамыды. 2010 жылдары әлеуметтік медиа (Facebook, Twitter, Instagram) саясаткерлердің сайлаушылармен тікелей байланыс жасауының негізгі құралына айналды, ал таргетинг және Big Data деректерін талдау персонализацияланған науқандарды жасауға мүмкіндік берді. 2020 жылдары TikTok және мессенджерлер (WhatsApp, Telegram) сияқты платформалар саяси ақпаратты тарату және қолдаушыларды жұмылдыру үшін танымал болды. Бейнеконференциялар мен тікелей трансляциялар маңызды рөл атқарды. Жасанды интеллект деректерді талдауға, сайлаушылардың мінез-құлқын болжауға, контент құруды автоматтандыруға және жалған ақпаратпен күресуге көмектесетін саяси коммуникацияның ажырамас бөлігіне айналды. Нәтижесінде, саяси коммуникация әлдеқайда икемді, жауапты және персонализацияланған болды.

Зерттеу барысында ақпараттық технологиялар заманауи саяси науқандарды түрлендіруде шешуші рөл атқаратыны анықталды. Олар хабарламаларды персонализациялауға, аудиторияның белсенділігін арттыруға және саяси үгіт-насихатты күшейтуге кең мүмкіндіктер береді. Дегенмен, цифрлық құралдарды пайдалану саяси, әлеуметтік және мәдени контекске байланысты өзгеріп отырады, бұл оларды нақты жағдайларға бейімдеу қажеттілігін көрсетеді.

Заманауи технологиялар саяси коммуникация стратегияларының ажырамас бөлігіне айналып, сайлау үдерістерін жаһандық цифрландыруға ықпал етті. Әлеуметтік медиа, жасанды интеллект және үлкен деректерді талдау саяси науқандардың дәлдігі мен тиімділігін айтарлықтай жақсарта алады. Таргетинг және генеративті AI үлгілері аудиторияны сегменттеу, персонализацияланған мазмұнды қамтамасыз ету және сайлаушылармен байланысты оңтайландыру үшін белсенді түрде қолданылады.

Жалпы жаһандық тенденцияларға қарамастан, әрбір ел өзінің бірегей қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне сәйкес ақпараттық технологияларды пайдалануды бейімдейді. Мысалы, АҚШ-та науқандарды персонализациялауға және жас сайлаушыларды тартуға баса назар аударылды, ал Ресей цифрлық құралдарды негізінен ақпаратты орталықтандырылған бақылау үшін пайдаланды. Қазақстан, керісінше, қоғамды ағарту мақсаттарына бағытталған және халық арасындағы сенімсіздікті төмендететін жаңашыл көзқарасымен ерекшеленді.

Дегенмен, сайлау процестерін цифрландыру жалған ақпараттың таралуы, кибершабуылдар және эхо-камераларының қалыптасуы сияқты күрделі қиындықтармен бірге келеді. Елдер бұл қауіптерге әртүрлі жауап береді: АҚШ пен Қазақстан әлеуметтік желілерді бақылауға және фейктермен күресуге назар аударды, ал Ресей дезинформацияны саяси ықпал ету құралы ретінде пайдаланды.

Әлеуметтік желілер мен пікір көшбасшылары саяси дискурсты қалыптастыруда ерекше мәнге ие болуда. Олар сайлаушыларды жұмылдыруда және саясаткерлер мен олардың аудиторияларының арасындағы байланысты нығайтуда маңызды рөл атқарады.

Цифрлық технологиялардың демократияландыру және саяси процестердің ашықтығын арттыру үшін айтарлықтай әлеуеті бар. Оларды пайдалану, Қазақстанның тәжірибесі көрсеткендей, VR/AR сияқты инновациялық құралдарды енгізу және жасанды интеллектті белсенді пайдалану арқылы халықтың сенімін қалыптастыруға ықпал ете алады. Дегенмен, бұл мүмкіндіктерді сәтті жүзеге асыру киберқауіпсіздікті дамытуды, жалған ақпаратпен күресуді және технологияларға тең қолжетімділікті қамтамасыз етуді қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді.

Осылайша, цифрландыру саяси үгіт-насихатты ұйымдастыру әдістерін айтарлықтай өзгертеді, олардың нақтылығын, динамизмін және тиімділігін арттырады. Тұрақты нәтижелерге қол жеткізу үшін тек жаһандық үрдістерді ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы технологияларды пайдаланудың тәуекелдерін барынша азайтатын және максималды пайда әкелетін жергілікті контекстің ерекшеліктерін ескеру маңызды.

Жоғарыда айтқанымыздай, Жан Бодрияр постмодерндік қоғам туралы айта отырып, цифрлық дәуірде болып жатқан процестерді тамаша көрсететін «симулякрлар шындықты алмастырады» деп дәлелдеді. Осылайша, ақпарат фактілер жиынтығынан гөрі, түрлі интерпретациялар, дезинформация және манипуляциялар арасында еритін симулякрларға айналуда.

Осыған байланысты саяси коммуникацияны цифрландыру саласындағы одан әрі зерттеулердің перспективалары оның жергілікті мәдени және саяси контекске бейімделуін зерттеуді, сайлаушылардың мінез-құлқын болжау және жалған ақпаратпен күресу үшін жасанды интеллект құралдарының тиімділігін талдауды, сондай-ақ цифрландырудың демократиялық процестер үшін ұзақ мерзімді салдарын бағалауды қамтиды. Этика және реттеу мәселелері, соның ішінде таргетинг пен сайлаушылардың деректерін пайдалану, сондай-ақ саяси дискурсты қалыптастырудағы қоғамдық пікір көшбасшыларының рөлін зерттеу негізгі бағыттарға айналуы тиіс. Бұл зерттеулер цифрлық технологиялардың саясатқа әсерін тереңірек түсінуге және оларды қолданудың тиімді әдістерін жасауға ықпал етеді.

Қазақстан үшін цифрлық дәуірде қоғамдық сананы манипуляциялауға қарсы тұру сыни ойлауды дамытуға бағытталған білім беру бағдарламалары арқылы халықтың цифрлық сауаттылығын арттыруға баса назар аударуды талап етеді. Дезинформацияны анықтау және онымен күресу технологияларын енгізу, оның ішінде әлеуметтік желілерге мониторинг жүргізу, цифрлық платформалар мен саяси науқандардың жұмысының ашықтығын қамтамасыз ететін заңнамалық тетіктерді әзірлеу қажет. Киберқауіпсіздікті күшейту, соның ішінде мемлекеттік ақпараттық жүйелерді қорғау

және пікір көшбасшыларымен жұмыс істеу псевдо-саяси манипуляцияның әсерін азайтуға көмектеседі. Дезинформацияға қарсы күресте фактчекингтің тәуелсіз бастамаларын және халықаралық ынтымақтастықты қолдау тұрақты ақпараттық ортаны құрудағы маңызды қадамдар болады.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды (тіркеу нөмірі BR24993082).

Авторлардың қосқан үлесі.

Дюсембекова М.К. – зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негізді қалыптастыру;

Қожбанхан Е.К. – ұсыныстар және редакциялау жұмысы;

Куптлеуова Ж.Ж. – талдау және статистикалық деректермен жұмыс, техникалық рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Бодрийяр, Ж. (2013) Симулякры и симуляция. Москва: Рипол Классик, с. 318.

2. Симулякр, Новая философская энциклопедия. Доступно по ссылке: https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHe582c0684b9932e2c8eae5 (дата обращения: 19 января 2025 г.) .

3. Frischlich, L., Humprecht, E. (2021) Trust, democratic resilience, and the infodemic. Zurich: Policy Paper Series, p. 37.

4. Lasswell, H.D. () 1948The structure and function of communication in society, The communication of ideas, 1(37), pp. 136-139.

5. Castells, M. (2011) The rise of the network society. New Jersey: John wiley & sons, p. 597.

6. Pariser, E. (2011) The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. London: Penguin, p. 304

7. Johnson, J. (2018) Political Consultants and Campaigns: One Day to Sell. New York: Routledge, p. 320.

8. O'Connor, C., Weatherall, J.O. (2018) The misinformation age: How false beliefs spread. London: Yale University Press, p. 280.

9. Бокаев, С.О. (2009) Политические технологии как фактор формирования общественного мнения и электорального поведения: мировой опыт и Казахстан: автореферат диссертаций на соискание кандидата политических наук. Алматы, с. 26.

10. Айгелова, А.М., Ишанова, А.К. (2023) Проблемы анализа fake news в социальных медиа, Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Журналистика, 1(142), стр. 97-103. Доступно по адресу: DOI: https://doi org/10.32523/2616-7174-2023-142-1-97-103

11. Sunstein, C. (2018) Republic: Divided democracy in the age of social media. Princeton: Princeton university press, p. 336.

12. Chakraborty, P.P. (2024) Strategic Use of Social Media and Podcasts in Donald Trump's 2024 Presidential Campaign, European Economic Letters, 4(14), pp. 705-724.

13. Как будет выглядеть АЭС в Казахстане, показал ChatGPT. Доступно по ссылке: https://informburo.kz/novosti/kak-budet-vyglyadet-aes-v-kazaxstane-pokazal-chatgpt (дата обращения: 19 января 2025 г.).

14. The use of social media in the 2024 US election campaign. Available via the link: https://media-beats.com/en/social-media-us-election-campaign-2024/ (Accessed: 03 February 2025).

15. The Bold Marketing Tactics Behind Trump's Return. Available via the link: https://www.adweek.com/social-marketing/trumps-bold-marketing-tactics-in-2024/ (Accessed: 03 February 2025).

16. Joe Rogan Experience №2219 - Donald Trump. Available via the link: https://www.youtube.com/watch?v=hBMoPUAeLnY&t=2062s (Accessed: 03 February 2025).

17. В Казахстане прошел референдум о строительстве АЭС. Доступно по ссылке: https://www.bbc.com/russian/articles/cgk7empj22lo (дата обращения: 19 января 2025 г.).

18. Эксперты: "ВКонтакте" и Telegram - главные фейковые площадки Рунета. Доступно по ссылке: https://rg.ru/2024/08/11/proverka-faktov.html (дата обращения: 19 января 2025 г.).

19. As social media guardrails fade and AI deepfakes go mainstream, experts warn of impact on elections. Available via the link: https://apnews.com/article/election-2024-misinformation-ai-social-media-trump-6119ee6f498db10603b3664e9ad3e87e (Accessed: 03 February 2025).

20. Fact check: Disinformation's impact on the US election. Available via the link: https://www.dw.com/en/fact-check-what-role-did-disinformation-play-in-the-us-election/a-70729575 (Accessed: 03 February 2025).

21. «АЭС уже построили»: проверяем видео. Доступно по ссылке: https://factcheck.kz/fastchesk/aes-uzhe-postroili-proveryaem-video/ (дата обращения: 19 января 2025 г.).

22. Минэнерго: казахстанских блогеров возили в Корею и Францию в рамках «разъяснительной работы» о строительстве АЭС. Доступно по ссылке: https://rus.azattyq.org/a/32201639.html (дата обращения: 19 января 2025 г.).

23. America's News Influencers. Available via the link: https://www.pewresearch.org/journalism/2024/11/18/americas-news-influencers/ (Accessed: 03 February 2025).

24. Telegram в России. Доступно по ссылке: https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:Telegram (дата обращения: 19 января 2025 г.).

М.К. Дюсембекова[1], Е.К. Кожбанхан[2], Ж.Ж. Куптлеуова[3]

[1,3]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[2]Международный университет Астана, Астана, Казахстан

Цифровая эпоха и политическая пропаганда: формирование общественного мнения в условиях глобализации информации (на примере президентских избирательных кампаний в США и России в 2024 году и референдума в Казахстане)

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию влияния цифровых технологий на политическую пропаганду в условиях глобализации информации. Целью исследования является анализ механизмов формирования общественного мнения под воздействием цифровой среды. Научная значимость работы заключается в изучении эволюции методов политической коммуникации, в том числе таргетинга, персонализации и распространения дезинформации. Практическая значимость заключается в выработке рекомендаций по противодействию манипуляции общественным сознанием.

Методология исследования включает контент-анализ политических сообщений, кейс-стадии анализа цифровых кампаний и сравнительный анализ методов политической пропаганды в странах с различными политическими режимами. В качестве примеров были выбраны политические кампании в США и России (2024) и референдум по строительству АЭС в Казахстане. Основные результаты показали, что использование персонализированной рекламы, дезинформация и влияние лидеров мнений существенно изменили политические процессы. Глобализация информации способствует ускорению распространения новостей, но одновременно усиливает поляризацию общественного мнения.

Вклад статьи заключается в углублении понимания воздействия цифровой среды на политическую пропаганду и предоставлении рекомендаций для повышения устойчивости демократических процессов. Практическое значение результатов состоит в возможности их применения для борьбы с дезинформацией и повышения эффективности политической коммуникации.

Ключевые слова: цифровые технологии, политическая пропаганда, общественное мнение, дезинформация, глобализация информации, социальные сети, таргетинг.

M.K. Dyussembekova[1], Ye.K. Kozhbankhan2, Zh. Zh. Kuptleuova[3]
[1,3]L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]Astana International University, Astana, Kazakhstan

The Digital Age and political propaganda: shaping public opinion in the context of information globalization (using the example of the presidential election campaigns in the United States and Russia in 2024 and the referendum in Kazakhstan)

Abstract. This article is dedicated to studying the impact of digital technologies on political propaganda in the context of information globalization. The aim of the research is to analyze the mechanisms of public opinion formation under the influence of the digital environment. The scientific significance of the work lies in the study of the evolution of political communication methods, including targeting, personalization, and the spread of disinformation. The practical significance is in developing recommendations for countering the manipulation of public consciousness.

The research methodology includes content analysis of political messages, case studies of digital campaigns, and comparative analysis of political propaganda methods in countries with different political regimes. Examples include political campaigns in the USA and Russia (2024) and the referendum on the construction of a nuclear power plant in Kazakhstan. The main findings showed that the use of personalized advertising, disinformation, and the influence of opinion leaders have significantly changed political processes. Information globalization facilitates the rapid spread of news but simultaneously increases the polarization of public opinion.

The contribution of the article lies in deepening the understanding of the impact of the digital environment on political propaganda and providing recommendations for enhancing the stability of democratic processes. The practical value of the results lies in their potential application in combating disinformation and improving the effectiveness of political communication.

Keywords: digital technologies, political propaganda, public opinion, disinformation, information globalization, social networks, targeting.

References

1. Bodrijyar, Zh. (2013) Simulyakry i simuljacijya. Moskva: Ripol Klassik, s. 318. [in Russian]

2. Simulyakr, Novaya filosofskaya jenciklopediya. Dostupno po ssylke: https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHe582c0684b9932e2c8eae5 (data obrashheniya: 19 yanvarya 2025 g.). [in Russian]

3. Frischlich, L., Humprecht, E. (2021) Trust, democratic resilience, and the infodemic. Zurich: Policy Paper Series, p. 37.

4. Lasswell, H.D. () 1948The structure and function of communication in society, The communication of ideas, 1(37), pp. 136-139.

5. Castells, M. (2011) The rise of the network society. New Jersey: John wiley & sons, p. 597.

6. Pariser, E. (2011) The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. London: Penguin, p. 304

7. Johnson, J. (2018) Political Consultants and Campaigns: One Day to Sell. New York: Routledge, p. 320.

8. O'Connor, C., Weatherall, J.O. (2018) The misinformation age: How false beliefs spread. London: Yale University Press, p. 280.

9. Bokaev, S.O. (2009) Politicheskie tehnologii kak faktor formirovaniya obshhestvennogo mneniya i jelektoral'nogo povedeniya: mirovoj opyt i Kazahstan: avtoreferat dissertacij na soiskanie kandidata politicheskih nauk. Almaty, s. 26. [in Russian]

10. Ajgelova, A.M., Ishanova, A.K. (2023) Problemy analiza fake news v social'nyh media, Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Zhurnalistika, 1(142), str. 97-103. Dostupno po adresu: DOI: https://doi org/10.32523/2616-7174-2023-142-1-97-103. [in Russian]

11. Sunstein, C. (2018) Republic: Divided democracy in the age of social media. Princeton: Princeton university press, p. 336.

12. Chakraborty, P.P. (2024) Strategic Use of Social Media and Podcasts in Donald Trump's 2024 Presidential Campaign, European Economic Letters, 4(14), pp. 705-724.

13. Kak budet vyglyadet' AJeS v Kazahstane, pokazal ChatGPT. Dostupno po ssylke: https://informburo.kz/novosti/kak-budet-vyglyadet-aes-v-kazaxstane-pokazal-chatgpt (data obrashheniya: 19 yanvarya 2025 g.). [in Russian]

14. The use of social media in the 2024 US election campaign. Available via the link: https://media-beats.com/en/social-media-us-election-campaign-2024/ (Accessed: 03 February 2025).

15. The Bold Marketing Tactics Behind Trump's Return. Available via the link: https://www.adweek.com/social-marketing/trumps-bold-marketing-tactics-in-2024/ (Accessed: 03 February 2025).

16. Joe Rogan Experience №2219 - Donald Trump. Available via the link: https://www.youtube.com/watch?v=hBMoPUAeLnY&t=2062s (Accessed: 03 February 2025).

17. V Kazahstane proshel referendum o stroitel'stve AJeS. Dostupno po ssylke: https://www.bbc.com/russian/articles/cgk7empj22lo (data obrashheniya: 19 yanvarya 2025 g.). [in Russian]

18. Jeksperty: "VKontakte" i Telegram - glavnye fejkovye ploshhadki Runeta. Dostupno po ssylke: https://rg.ru/2024/08/11/proverka-faktov.html (data obrashheniya: 19 yanvarya 2025 g.). [in Russian]

19. As social media guardrails fade and AI deepfakes go mainstream, experts warn of impact on elections. Available via the link: https://apnews.com/article/election-2024-misinformation-ai-social-media-trump-6119ee6f498db10603b3664e9ad3e87e (Accessed: 03 February 2025).

20. Fact check: Disinformation's impact on the US election. Available via the link: https://www.dw.com/en/fact-check-what-role-did-disinformation-play-in-the-us-election/a-70729575 (Accessed: 03 February 2025).

21. «AJeS uzhe postroili»: proverjaem video. Dostupno po ssylke: https://factcheck.kz/fastchesk/aes-uzhe-postroili-proveryaem-video/ (data obrashheniya: 19 yanvarya 2025 g.).

22. Minjenergo: kazahstanskih blogerov vozili v Koreyu i Franciyu v ramkah «razyasnitel'noj raboty» o stroitel'stve AJeS. Dostupno po ssylke: https://rus.azattyq.org/a/32201639.html (data obrashheniya: 19 yanvarya 2025 g.).

23. America's News Influencers. Available via the link: https://www.pewresearch.org/journalism/2024/11/18/americas-news-influencers/ (Accessed: 03 February 2025).

24. Telegram v Rossii. Dostupno po ssylke: https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:Telegram (data obrashheniya: 19 yanvarya 2025 g.).

Авторлар туралы мәлімет:

Дюсембекова М.К. **–** хат-хабарға жауапты автор, саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қожбанхан Е.К. **–** PhD, Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан.

Куптлеуова Ж.Ж. **–** PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Дюсембекова М.К. **–** автор для корреспонденции, кандидат политических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Қожбанхан Е.К. **–** PhD, Государственный институт истории, Астана, Казахстан.

Куптлеуова Ж.Ж. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Dyussembekova M.K. **–** Corresponding author, Candidate of Political Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kozhbankhan E.K. **–** PhD, State Institute of History, Astana, Kazakhstan.

Kuptleuova Zh.Zh. – PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

IRSTI 11.25.15
Scientific article

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-98-108

Political Strategies in the Gulf Cooperation Council (GCC) Countries in the Face of Declining Oil Demand: Critical Risks and Solutions

B.A. Amanbek*[1], A.Z. Bissenova[2], A.A. Abdikalyk[3]

[1]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
[2,3]*Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: bauyrzhan0099@gmail.com, abissenova1972@mail.ru, aina_09-1981@mail.ru)

Abstract. The Gulf Cooperation Council (GCC) countries have long been heavily reliant on oil revenues to fuel their economies and facilitate political stability. However, the global transition towards renewable energy, combined with fluctuating oil prices and the global push to mitigate climate change, poses a significant challenge to the traditional oil-dependent economies of the Gulf region. This research explores the political strategies that GCC states are adopting in response to the declining demand for oil and the strategic risks associated with these changes. We identify key political risks such as economic diversification challenges, political instability, unemployment, and the potential for social unrest. Furthermore, the paper examines the shift in governance, state-society relations, and international diplomacy as a response to these risks. By analyzing policy adaptations, such as Vision 2030 in Saudi Arabia, the UAE's diversification efforts, and Qatar's shift towards non-hydrocarbon sectors, this paper evaluates the effectiveness of these strategies in mitigating the risks of oil demand reduction. We also discuss the role of regional collaboration and the potential for GCC countries to adopt a more integrated approach to economic diversification. The research concludes by proposing a set of political and economic solutions to help GCC countries reduce their dependency on oil, enhance governance frameworks, and increase regional collaboration to ensure long-term stability and sustainable development.

Keywords: Gulf Cooperation Council (GCC), Oil Demand Decline, Political Stability, Oil Dependency, Oil Price Fluctuations, Political Risk, Sustainable Development

Introduction

The Gulf Cooperation Council (GCC) is an alliance of six Middle Eastern countries: Saudi Arabia, the United Arab Emirates (UAE), Qatar, Kuwait, Oman, and Bahrain, established

Received: 15.12.2024; Accepted: 25.09.2025; Available online: 30.09.2025

[1]**Corresponding author**

to foster political and economic cooperation. Since its establishment in 1981, the GCC has relied extensively on oil exports as the bedrock of its economic prosperity and political clout. Oil has been the primary source of national revenue and the foundation of political stability and governance in these nations. However, the global transition towards renewable energy, heightened concerns about climate change, and the unpredictable nature of oil prices have raised questions about the long-term sustainability of oil-dependent economies. The diminishing demand for oil poses a considerable risk to these economies, which depend heavily on oil revenues to finance social services, infrastructure development, and political legitimacy. The political implications of this economic vulnerability are substantial. As oil represents a significant portion of national revenue, any decline in its demand could lead to budget deficits, increased unemployment, and social unrest, particularly among the youth. Furthermore, GCC countries face the challenge of diversifying their economies beyond oil and gas, which requires comprehensive political strategies, economic reforms, and substantial investments in non-oil sectors. Initiatives like Saudi Arabia's Vision 2030 and the UAE's Vision 2021 exemplify the GCC states' efforts to transition towards economic diversification by concentrating on sectors such as tourism, technology, manufacturing, and renewable energy.

This paper delves into the political strategies employed by the GCC nations in reaction to the worldwide decrease in oil demand. It underscores the primary risks linked to these strategies and assesses their success in fostering sustainable political stability and economic resilience. By scrutinizing the achievements and obstacles of diversification initiatives, the paper provides recommendations on how the GCC countries can harmonize political governance with economic sustainability. Through an in-depth exploration of both domestic policies and regional cooperation, this paper seeks to add to the ongoing conversation about the future of the GCC in a world beyond oil. The Gulf Cooperation Council (GCC) countries – Saudi Arabia, the UAE, Qatar, Kuwait, Oman, and Bahrain – have historically depended on oil as the foundation of their economic frameworks. As highlighted by Al-Moneef (2017), oil revenues have supported not only the construction of essential infrastructure but also the comprehensive welfare programs that have maintained political stability in the area. The political economies of these countries are influenced by the rentier state model, where income from oil rents has enabled the ruling class to provide benefits to citizens in return for political allegiance (Luciani, 1987). Nonetheless, this reliance on oil has rendered the GCC economies highly susceptible to global price changes and decreasing demand. Oil, which has traditionally accounted for up to 90% of export revenues (Sakr, 2019), is no longer a reliable source of national income due to global shifts in energy production and consumption (Baldwin, 2020). These changes present significant challenges to both economic sustainability and political stability, as the region's political systems have been deeply intertwined with oil wealth (Mikdashi, 2020).

A substantial amount of research has identified the global shift towards renewable energy as a pivotal factor in the reduction of oil demand. Johnson et al. (2021) indicate that global oil consumption is projected to stabilize and eventually decline due to the rapid adoption of electric vehicles (EVs), advancements in energy efficiency, and international commitments to lower carbon emissions. The Paris Agreement (2015), signed by over 190 countries, represented a crucial turning point in the global energy transition, encouraging nations to prioritize renewable

energy sources (Müller, 2020). This trend is particularly evident in the European Union and the U.S., which are actively working towards achieving net-zero emissions in the coming decades (IEA, 2022). Furthermore, as global oil production becomes more decentralized, with countries like the U.S. increasing their domestic oil production through shale, the global oil market has experienced volatility that threatens the stability of oil-exporting economies such as those in the GCC (Pirog, 2021). The transition to renewable energy, along with technological advancements in the energy sector, means that oil-exporting nations are under increasing pressure to adapt to a new economic paradigm (Kumagai, 2020). The most immediate political risk associated with declining oil demand is economic instability. As El-Hassani (2019) notes, GCC countries face significant budget deficits when oil prices fall or when demand decreases sharply. For example, Saudi Arabia experienced a fiscal deficit of over $60 billion in 2020, largely due to the combined effects of the COVID-19 pandemic and the ongoing transition to cleaner energy sources (Khalid, 2020). The reliance on oil revenues leaves these countries vulnerable to oil price volatility, as economic buffers such as sovereign wealth funds may not be sufficient to cover long-term deficits (Al-Rashid, 2021).

Moreover, the social implications of economic downturns are profound. Youth unemployment is an escalating issue, particularly in nations with substantial young populations, such as Saudi Arabia and Egypt (Hughes, 2020). In regions where economies are heavily reliant on oil, the future of young individuals in the GCC is intricately connected to oil revenues. As employment opportunities in traditional sectors like oil, gas, and construction dwindle, the likelihood of political unrest and social upheaval increases (Harris, 2018). Smith (2019) highlights that the social contract in GCC nations has traditionally been based on the provision of public sector jobs and welfare programs, which may become unsustainable with declining oil revenues. Furthermore, the question of political legitimacy is critical. The rentier state model, which leverages oil wealth to exert political control, may falter if oil revenues fail to satisfy the population's demands. This could prompt a reassessment of existing political frameworks and heighten the risk of instability, as observed by Ruler (2020). Governments that do not diversify their economies or reform governance structures may encounter legitimacy crises, potentially leading to regime changes or unrest. In response to the anticipated decline in oil demand, GCC countries have launched ambitious economic diversification initiatives. Saudi Arabia's Vision 2030, spearheaded by Crown Prince Mohammed bin Salman, stands out as the most prominent of these initiatives. It seeks to diminish the nation's dependence on oil by investing in sectors such as entertainment, tourism, technology, and non-oil industries (Al-Fawaz, 2018). Al-Rahim (2021) describes Vision 2030 as a comprehensive strategy for transformation, aiming to stimulate private sector growth, boost non-oil exports, and attract foreign investment. However, challenges persist in converting these aspirations into tangible economic growth, particularly due to bureaucratic obstacles and institutional inertia (King & Smith, 2019).

In a similar context, the UAE has been actively working to diversify its economy by enhancing its tourism, financial, and real estate sectors. A pivotal aspect of the UAE's strategy to reduce its dependency on oil revenue is the development of "future cities" like Dubai and Abu Dhabi (Zayed, 2020). As part of this initiative, the UAE has achieved significant progress in renewable energy projects, with the Mohammed bin Rashid Al Maktoum Solar Park serving as a notable example (Rizk, 2019). However, despite advancements in certain sectors, researchers such as

Johnson (2021) highlight that non-oil industries in the UAE still constitute only a small segment of the total GDP, emphasizing the challenges in achieving true economic diversification. Similarly, Qatar's National Vision 2030 underscores the significance of non-oil sectors, including education, healthcare, and sports (Sassoon, 2020). Qatar's approach to diversifying its economy and reducing oil reliance involves investments in international projects, such as the FIFA World Cup 2022 (Al-Kuwari, 2019). Nonetheless, as Habib (2020) points out, smaller states like Qatar face challenges in diversification efforts due to their economic scale and the dominance of the hydrocarbon sector. Despite these ambitious diversification strategies, numerous studies (e.g., Khalid, 2021) suggest that the pace of diversification has been slow, and overcoming significant obstacles such as administrative barriers, a lack of skilled labor, and geopolitical challenges will be crucial for the success of these strategies. As oil wealth diminishes, the political governance structures of GCC states must adapt. Historically, the ruling elite has utilized oil wealth to establish a strong social contract with the population, offering generous public sector jobs, subsidies, and welfare programs. However, with declining oil revenues, these traditional political strategies may become unsustainable. The concept of "governance without oil" has been explored by scholars like Al-Mahmoud (2020), who argue that political elites need to implement reforms to maintain political stability while transitioning away from oil dependency. Some countries, such as Saudi Arabia, have embarked on significant governance reforms to enhance public sector efficiency and reduce reliance on oil-based revenue (Khalil, 2018). Meanwhile, the UAE has introduced labor law reforms and allowed greater foreign business ownership to attract international investment (Hassan, 2021). Nonetheless, these governance reforms often encounter resistance from entrenched political elites who benefit from the current system, as well as from societal sectors accustomed to oil-based largesse. Scholars like Al-Dosari (2019) assert that any meaningful transition will require a shift in the social contract towards fostering entrepreneurship and private sector growth, rather than relying on public sector employment as the primary means of social mobility.

Regional collaboration within the GCC is a vital element for navigating the challenges posed by declining oil demand. The GCC has historically functioned as a political and economic bloc that emphasizes collective action on issues such as energy security, defense, and economic development. As noted by Al-Jaber (2020), GCC collaboration is essential in responding to the global energy transition. Joint initiatives such as the GCC's efforts in renewable energy, including solar and nuclear energy projects, could significantly reduce the region's reliance on oil (Seyed, 2021).

Furthermore, the changing global energy landscape has prompted shifts in GCC foreign policy. As energy markets evolve, these countries must adapt their diplomatic strategies to safeguard their national interests. According to Brown (2021), GCC nations are increasingly concentrating on enhancing their renewable energy capabilities while simultaneously securing their oil interests through strategic international partnerships. The growing importance of renewable energy in international diplomacy may lead to a shift in the geopolitical alignment of GCC countries.

Materials and research methods

This research utilizes a qualitative methodology, combining document analysis and expert interviews, to explore the political strategies adopted by the Gulf Cooperation Council (GCC)

countries in response to declining oil demand. The primary objective of the study is to understand how GCC countries are adapting their political, economic, and governance frameworks to mitigate the risks associated with oil dependency. Given the complexity of the topic, the research draws from multiple data sources and analytical techniques to provide a comprehensive analysis of the region's responses to these challenges. Below, the research methods are outlined in detail.

The research follows an exploratory design, as it aims to investigate and understand the political strategies and risks faced by GCC countries in light of declining oil demand. Given the evolving nature of the energy transition and its geopolitical implications, an exploratory approach allows for a comprehensive understanding of how these countries are navigating a future beyond oil dependence.

Document analysis is the primary method for collecting data in this study. The documents analyzed include policy papers, government reports, national Vision strategies, academic articles, and industry reports. These documents provide insights into the official strategies and political discourse surrounding economic diversification, energy transitions, and governance reforms within the GCC region.

In addition to document analysis, this study incorporates semi-structured interviews with key experts and stakeholders in the GCC region. Experts are selected from the fields of economics, energy, political science, and regional studies, ensuring a diverse range of perspectives on the challenges and strategies in the face of declining oil demand.

The interviews are semi-structured to allow flexibility in the discussions while still concentrating on key themes such as economic diversification, governance strategies, social stability, and regional collaboration. A set of predefined questions was developed, with room for follow-up questions based on the responses. The interviews were conducted either in person or via video conferencing platforms, with the duration ranging from 30 minutes to one hour.

The research also uses a case study approach to investigate the political strategies of specific GCC countries in detail. The case studies concentrate on Saudi Arabia, the UAE, and Qatar—three of the largest and most influential economies in the GCC region. These countries have implemented distinct diversification strategies (Vision 2030 for Saudi Arabia, Vision 2021 for the UAE, and Qatar National Vision 2030) that serve as important examples of how GCC nations are navigating the transition away from oil dependence.

Each case study involves an in-depth examination of the respective national vision documents, policy frameworks, and key development projects, such as Saudi Arabia's NEOM city or the UAE's concentrate on renewable energy projects. Comparative analysis between these case studies helps identify the similarities and differences in political responses, allowing the research to conclude the efficacy and challenges of different approaches.

A comparative analysis is used to assess the different approaches adopted by the GCC countries. By comparing the strategies of Saudi Arabia, the UAE, and Qatar, the researcher can evaluate the effectiveness and challenges associated with each nation's efforts to reduce oil dependency. The comparative approach also helps identify best practices and lessons learned that can be applied across the region.

Content analysis of policy documents is used to quantify the frequency and emphasis placed on specific topics such as economic diversification, renewable energy, and social stability.

By counting the frequency of key terms and analyzing the context in which they appear, the researcher can assess the priority of various policy objectives in the national development plans of the GCC countries. This method is particularly useful for identifying shifts in political discourse and priorities over time.

Ethical considerations were taken into account throughout the research process. All interviewees provided informed consent prior to participation, and their confidentiality was guaranteed. The research adheres to ethical guidelines in handling sensitive political and economic information. Additionally, care was taken to avoid any political biases in the analysis of data, ensuring that the research findings are based on objective and empirical evidence.

Results and discussion

The results of this research are presented in the comparative table below, which outlines and compares the political strategies adopted by Saudi Arabia, the UAE, and Qatar in response to the challenges posed by declining oil demand. The strategies are evaluated based on key factors such as economic diversification, governance reforms, social stability, regional collaboration, and sustainability initiatives. The table also includes an explanation of the findings for each country.

Strategic Element	Saudi Arabia (Vision 2030)	UAE (Vision 2021)	Qatar (National Vision 2030)
Economic Diversification	Concentrate on non-oil sectors like tourism, entertainment, and technology. Significant investments in NEOM city (a futuristic urban project) and renewable energy.	Strong emphasis on diversifying into finance, tourism, technology, and real estate. Concentrate on creating "future cities" like Dubai and Abu Dhabi.	Concentrate on sustainable economic diversification, including education, healthcare, and sports. Investment in international events (e.g., FIFA 2022) to drive growth.
Governance Reforms	Centralized decision-making under the Crown Prince. Efforts to streamline the public sector and promote private sector growth. Some administrative barriers remain.	Governance reforms have allowed greater foreign ownership and the creation of business-friendly policies. Increased concentration on smart governance and transparency.	Continue to concentrate on centralization and efficiency of public administration. Attempts to modernize the public sector, but slower pace compared to the UAE.
Social Stability	The social contract is being redefined; some reforms in labor laws and social programs, but risks of discontent due to potential cuts in subsidies.	Social welfare programs are well-established, but efforts are concentrated on moving towards private sector jobs. Lower reliance on oil subsidies.	The government provides extensive social benefits, but challenges exist in creating private sector employment opportunities for the youth.

Energy Transition	Major investments in renewable energy (e.g., solar, wind). Development of new energy initiatives like green hydrogen and carbon capture.	Significant concentration on renewable energy (e.g., the Mohammed bin Rashid Al Maktoum Solar Park). Moving towards clean energy to complement economic diversification.	Qatar has developed significant energy projects, such as the Barzan Gas Project, but is more concentrated on energy security rather than an aggressive transition to renewables.
Regional Collaboration	Active participation in OPEC+ agreements to stabilize oil prices. Limited regional collaboration in diversification efforts.	The UAE has led regional efforts in creating a regional renewable energy market (e.g., the UAE Nuclear Program). Strong concentration on diplomatic ties to promote sustainable economic growth.	Strong emphasis on regional collaboration in energy (particularly natural gas) and investments in regional infrastructure projects, though less concentrated on broader economic collaboration.
Sustainability & Innovation	Concentrate on innovation and sustainability as part of Vision 2030. Development of new sectors such as the "circular economy," including waste management and eco-friendly tech.	Leading in sustainability initiatives, with a strong concentration on green urban planning, sustainable tourism, and energy-efficient infrastructure.	Significant concentration on sustainability, particularly in energy, urban planning, and development of "smart cities." Sustainability is part of the broader vision, but at a slower pace.

Saudi Arabia has concentrated heavily on diversifying its economy away from oil dependency under its Vision 2030 strategy. Major investments in projects such as NEOM (a futuristic mega-city) aim to create non-oil sectors like tourism, technology, and entertainment. While significant progress has been made, the country's economy is still heavily reliant on oil revenues, and the diversification process faces challenges related to institutional inertia and resistance from entrenched interests (Al-Fawaz, 2018).

The UAE, with its Vision 2021, has taken a more advanced approach to diversification, particularly in sectors like finance, tourism, and real estate. The UAE's concentration on creating "future cities" such as Dubai and Abu Dhabi has contributed to significant growth in non-oil industries. However, economic diversification in the UAE is still reliant on sectors like real estate and tourism, which are vulnerable to global economic cycles and crises (Johnson, 2021).

Qatar's diversification efforts under its National Vision 2030 are also noteworthy. The country has invested heavily in sectors such as education, healthcare, and sports, with events like the FIFA World Cup 2022 serving as catalysts for economic growth. However, Qatar's economy remains strongly linked to its natural gas exports, and although it is making progress, diversification is occurring at a slower pace compared to the UAE and Saudi Arabia (Habib, 2020).

Saudi Arabia has implemented significant governance reforms as part of Vision 2030. These

reforms are designed to streamline the public sector, reduce reliance on state employment, and promote private sector growth. However, the centralized decision-making structure, led by Crown Prince Mohammed bin Salman, has created a gap in political participation and led to occasional concerns about top-down governance (Al-Rashid, 2021).

In contrast, the UAE has made notable strides in governance reforms by allowing greater foreign ownership and improving business transparency. These reforms have made the UAE an attractive destination for foreign investment. The UAE government is also embracing technology to create "smart cities" and improve the efficiency of public services. While progress has been rapid, some bureaucratic challenges remain (Rizk, 2019).

Qatar has also worked on public sector reforms, but at a slower pace compared to Saudi Arabia and the UAE. Despite ongoing modernization efforts, Qatar's governance remains more centralized, which can hinder more widespread economic and social reforms (Al-Kuwari, 2019).

Conclusion

The comparative analysis of Saudi Arabia, the UAE, and Qatar reveals distinct modes of political strategies in response to declining oil demand. While all three countries recognize the importance of diversification, governance reform, and sustainability, their strategies vary in terms of speed, concentration, and success. The UAE appears to be the most advanced in terms of economic diversification and governance reforms, while Saudi Arabia is undergoing a more gradual transition with its Vision 2030. Qatar, while making significant strides, faces more challenges in diversifying its economy due to its smaller size and heavy reliance on natural gas.

In summary, the literature demonstrates that the political and economic challenges faced by GCC countries due to declining oil demand are profound and multifaceted. While diversification strategies such as Saudi Arabia's Vision 2030 and the UAE's economic plans show promise, their long-term success will depend on overcoming structural barriers, including governance reform and the diversification of human capital. Political stability, often ensured by oil wealth, may be at risk if these economies fail to transition effectively. However, regional collaboration and international diplomacy may provide essential support in reducing dependency on oil, ensuring the region's continued relevance in a post-oil world.

Contribution of the authors:

Amanbek B.A. – collection and analysis of materials, compilation of a scientific article in accordance with the requirements, collection and analysis of theoretical materials;

Bissenova A.Z. – definition of the goals and objectives of the scientific article, work with the use of research materials and methods.

Abdikalyk A.A. – work with literature, work on systematization of research materials.

References

1. Al-Dosari, M. (2020). Youth employment and economic diversification in Qatar: Challenges and opportunities, Qatar University Press.

2. Al-Fawaz, M. (2018). Vision 2030 and the diversification of Saudi Arabia's economy, Saudi Journal of Economics, 45(2), pp. 210-229.

3. Al-Kuwari, A. (2019). Governance and public sector reforms in the Gulf Coloboration, Council countries: A comparative analysis, Journal of Middle Eastern Politics, 33(1), 55-71.

4. Al-Moneef, H. (2017). Sustainability initiatives and their impact on urban development in the UAE, International Journal of Environmental Sustainability, 12(4), pp. 112-126.

5. Al-Rashid, S. (2021). The political economy of Saudi Arabia's Vision 2030: Centralization versus decentralization, Middle Eastern Review of Politics, 28(3), 1 pp. 89-207.

6. Brown, C. (2021). Qatar's energy policy: Regional coloboration and natural gas expansion, Gulf Energy Review, 14(1), pp. 92-104.

7. El-Hassani, A. (2019). OPEC+ and the future of oil in Saudi Arabia: A strategic analysis, Journal of Energy Policy, 27(6), pp. 390-405.

8. Habib, R. (2020). Economic diversification in Qatar: Trends and challenges, Journal of Gulf and Arabian Peninsula Studies, 18(2), pp. 134-145.

9. Harris, P. (2018). The social contract in Saudi Arabia: Rewriting the future, International Politics, 50(2), pp. 129-144.

10. Johnson, C. (2021). The UAE's diversification strategy: Challenges and triumphs, Middle East Economic Review, 56(1), pp. 72-89.

11. Kumagai, Y. (2020). Qatar's sustainability initiatives: Progress and obstacles, Environmental Policy Review, 9(3), pp. 202-215.

12. Müller, J. (2020). Saudi Arabia's renewable energy transition: A step towards economic diversification, Energy Sustainability Review, 18(4), pp. 234-248.

13. Rizk, M. (2019). Economic diversification and governance reforms in the UAE: A case study of Dubai and Abu Dhabi, Gulf Studies Quarterly, 12(3), pp. 99-113.

14. Sassoon, S. (2020). Energy security and sustainability in Qatar: Balancing natural gas with renewable energy, Energy Security Journal, 8(2), pp. 145-160.

15. Seyed, N. (2021). The UAE's regional strategy: Diplomacy and sustainable economic growth, Global Affairs, 27(1), pp. 34-46.

16. Smith, J. (2019). Social welfare reforms in the UAE: Managing private sector integration, Journal of Middle Eastern Social Policy, 11(4), pp. 208-222.

17. Zayed, R. (2020). Renewable energy in the UAE: The path to sustainable growth, International Journal of Renewable Energy, 5(1), pp. 67-81.

Б.А. Аманбек[1], А.З. Бисенова[2], А.Ә. Әбдіқалық[3]

[1]Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[2,3]Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Политические стратегии в странах Совета сотрудничества стран Персидского залива (ССАГПЗ) в условиях снижения спроса на нефть: критические риски и решения

Аннотация. Страны Совета сотрудничества стран Персидского залива (ССАГПЗ) уже давно сильно зависят от доходов от продажи нефти, которые подпитывают их экономику и поддерживают политическую стабильность. Однако глобальный переход к возобновляемым

источникам энергии в сочетании с колебаниями цен на нефть и глобальными усилиями по смягчению последствий изменения климата создает серьезные проблемы для традиционно зависящих от нефти экономик стран Персидского залива. В этом исследовании рассматриваются политические стратегии, которые государства ССАГПЗ принимают в ответ на снижение спроса на нефть, и стратегические риски, связанные с этими изменениями. Мы определяем ключевые политические риски, такие как проблемы диверсификации экономики, политическая нестабильность, безработица и потенциал социальных волнений. Кроме того, в статье рассматриваются изменения в управлении, отношениях между государством и обществом и международной дипломатии как реакция на эти риски. Анализируя адаптацию политики, такую как Концепция развития до 2030 года в Саудовской Аравии, усилия ОАЭ по диверсификации и переход Катара к неуглеводородным секторам, в данной статье оценивается эффективность этих стратегий в снижении рисков сокращения спроса на нефть. Мы также обсуждаем роль регионального сотрудничества и потенциал стран ССАГПЗ в принятии более комплексного подхода к диверсификации экономики. В заключение исследования предлагается ряд политических и экономических решений, которые помогут странам Персидского залива снизить свою зависимость от нефти, усовершенствовать систему управления и расширить региональное сотрудничество для обеспечения долгосрочной стабильности и устойчивого развития.

Ключевые слова: Совет сотрудничества стран Персидского залива (СССПЗ), снижение спроса на нефть, политическая стабильность, нефтяная зависимость, колебания цен на нефть, политический риск, устойчивое развитие

Б.А. Аманбек[1], А.З. Бисенова[2], А.Ә. Әбдіқалық[3]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

[2,3]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Парсы шығанағы елдері ынтымақтастығы кеңесіне (SSAGPS) мүше мемлекеттердегі саяси стратегиялар мұнайға деген сұраныстың төмендеуі жағдайында: сын-қатерлер мен шешу жолдары

Аңдатпа. Парсы шығанағы ынтымақтастық кеңесінің (SSAGPS) елдері ұзақ уақыт бойы олардың экономикасын қуаттандыратын және саяси тұрақтылықты қолдайтын мұнай сатудан түскен табысқа қатты тәуелді болды. Алайда, жаңартылатын энергияға жаһандық көшу мұнай бағасының ауытқуымен және климаттың өзгеруін азайтуға бағытталған жаһандық күш-жігермен бірге дәстүрлі мұнайға тәуелді Парсы шығанағы экономикалары үшін үлкен қиындықтар туғызады. Бұл зерттеу ССАГӨЗ мемлекеттерінің мұнайға деген сұраныстың төмендеуіне жауап ретінде қабылдайтын саяси стратегияларын және осы өзгерістерге байланысты стратегиялық тәуекелдерді қарастырады. Біз экономиканы әртараптандыру мәселелері, саяси тұрақсыздық, жұмыссыздық және әлеуметтік толқулардың әлеуеті сияқты негізгі саяси тәуекелдерді анықтаймыз. Сонымен қатар, мақалада басқарудағы, мемлекет пен қоғам арасындағы қатынастардағы және халықаралық дипломатиядағы өзгерістер осы тәуекелдерге жауап ретінде қарастырылады. Сауд Арабиясындағы 2030 жылға дейінгі даму Тұжырымдамасы,

БАӘ-нің әртараптандыру әрекеттері және Катардың көмірсутегі жоқ секторларға көшуі сияқты саясаттың бейімделуін талдай отырып, бұл мақалада мұнайға деген сұраныстың төмендеу қаупін азайтудағы осы стратегиялардың тиімділігі бағаланады. Біз сондай-ақ өңірлік ынтымақтастықтың рөлін және ССАГӨЗ елдерінің экономиканы әртараптандыруға неғұрлым кешенді тәсілді қабылдаудағы әлеуетін талқылаймыз. Зерттеу Парсы шығанағы елдеріне мұнайға тәуелділікті азайтуға, басқару жүйесін жетілдіруге және ұзақ мерзімді тұрақтылық пен Тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін аймақтық ынтымақтастықты кеңейтуге көмектесетін бірқатар саяси және экономикалық шешімдерді ұсынады.

Түйін сөздер: Парсы шығанағы елдерінің ынтымақтастық кеңесі (ПШЕЫК), мұнайға сұраныстың төмендеуі, саяси тұрақтылық, мұнайға тәуелділік, мұнай бағасының ауытқуы, Саяси тәуекел, тұрақты даму.

Авторлар туралы мәлімет:

Amanbek B.A. – Corresponding author, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

***Bissenova A.Z.* –** PhD, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

***Abdikalyk A.A.* –** Candidate of Political Science, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

***Аманбек Б.А.* –** хат-хабарға жауапты автор, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Бисенова А.З. – PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Әбдіқалық А.Ә. – саяси ғылымдар кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

***Аманбек Б.А.* –** автор для корреспонденции, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

***Бисенова А.З.* –** PhD, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.

Әбдіқалық А.Ә. – кандидат политических наук, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

ГРНТИ 11.25.59
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-109-121

Интеграция Казахстана в мировое образовательное пространство: ретроспективный и перспективный анализ интернационализации

Ж.Е. Нурбаев*[1], А.Н. Жолдасбекова[2], М.К. Болысбекова[3]

[1]Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан
[2,3]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com, eic.astana@gmail.com, Memoldir@yandex.kz)

Аннотация. В современных условиях глобализации интернационализация высшего образования стала ключевым фактором для повышения качества образования, развития научных исследований и укрепления международных связей. Так, в рамках интеграции в мировую образовательную среду Казахстан сталкивается с рядом вызовов, снижающих привлекательность и конкурентоспособность казахстанских вузов на международной арене через отсутствие доступа к международным научным ресурсам, несоответствия учебных программ мировым стандартам и прочее. В этой связи исследование направлено на анализ интеграции казахстанских вузов в международное образовательное пространство. При этом исследование интернационализации высшего образования требует междисциплинарного подхода, объединяющего знания из разных областей, таких, как международные отношения, социология, экономика, политология, педагогика, история и т.д. Целью работы является проведение исследования процесса интернационализации высшего образования в Казахстане, определив вызовы и перспективы интеграции в глобальное образовательное пространство, что, возможно, станет усилием для успешной интеграции отечественных вузов в мировую образовательную систему с акцентом на расширение международных академических связей.

Ключевые слова: Казахстан, высшие учебные заведения, мировое образовательное пространство, интернационализация, интеграция.

Введение

Отечественная система образования нацелена на поддержку инновационного роста экономики Казахстана. В этом аспекте одной из ключевых задач выступает формирование нового типа социальной адаптации выпускников школ, колледжей и университетов.

Президент Казахстана в Послании 2024 года акцентировал внимание на важности образования и кадрового потенциала для устойчивого развития страны. Он подчеркнул,

Поступила: 15.02.2025; Принята: 25.09.2025; Доступна онлайн: 30.09.2025

[1]автор для корреспонденции

что система образования должна быть направлена на подготовку специалистов, востребованных в экономике будущего. Для этого планируется интернационализация высшего образования через привлечение международных вузов, укрепление связей университетов с реальным сектором и развитие профессионально-технического обучения [1].

Углубление культурных и образовательных связей с другими странами может содействовать лучшему взаимопониманию и сотрудничеству, что особенно важно в многонациональной стране. Казахстан сталкивается с рядом вызовов, включая миграцию квалифицированных специалистов, недостаточно высокое качество образования и нехватку ресурсов, что требует определения возможных стратегических направлений для улучшения ситуации. Анализ текущих тенденций и успешных зарубежных моделей интернационализации может помочь Казахстану разработать собственные стратегии интеграции в глобальное образовательное пространство.

Материалы и методы исследования

Цель исследования заключается в изучении процесса интернационализации высшего образования в Казахстане. Основное внимание уделено выявлению ключевых проблем и возможностей, связанных с интеграцией в мировое образовательное пространство.

Исследование интернационализации высшего образования в Казахстане требует комплексного подхода и использования различных методов: анализ документации и научной литературы, статистический и сравнительный анализы, кейс-стадии и др. Применение данных методов позволит сформировать более целостное представление о текущем состоянии и перспективах интернационализации высшего образования в стране, а также определить основные вызовы и возможности для его дальнейшего развития.

Посредством анализа документации (правительственные документы, отчеты образовательных учреждений, международные соглашения и пр.) изучены существующие стратегии, программы и политика, касающиеся интернационализации образования в Республике Казахстане.

Применение анализа научной литературы в исследовании интернационализации высшего образования в Казахстане позволяет систематизировать существующие знания и выявить ключевые тенденции, факторы и особенности данного процесса в регионе. Этот метод помогает обобщить опыт зарубежных и местных исследователей, оценить динамику развития интернационализации, а также определить актуальные вызовы и перспективы для образовательных учреждений в контексте глобальных процессов.

Метод кейс-стади подразумевает глубокое изучение конкретных вузов или программ, которые успешно реализуют интернационализацию, чтобы выявить факторы их успеха.

Результаты

В первые годы после обретения независимости Республика Казахстан до конца 1990-х годов следовала консервативному подходу, который заключался в сохранении

ключевых элементов советской системы высшего образования с их адаптацией к новым национальным условиям. Однако кризис 1998 года и последовавший экономический спад наглядно продемонстрировали недостаточную устойчивость этих мер. Финансовые ресурсы государства были недостаточны для расширения системы высшего образования, а централизованная модель распределения выпускников перестала удовлетворять потребности быстро меняющегося рынка труда. Формирование образовательной политики прошло через последовательный и тщательно проработанный процесс, следуя ретроспективному и этапному подходу, что позволило выявить и учесть ключевые уроки прошлого.

Процесс интернационализации системы высшего образования в Казахстане прошел несколько важных этапов, каждый из которых внес свой вклад в развитие образовательной сферы, обеспечивая её адаптацию к новым условиям и международным стандартам.

I этап (1991-1994 гг.). В этот период закладывались основные принципы национальной образовательной системы. Основное внимание уделялось разработке законодательства, регулирующего все уровни образования, в том числе высшего. В этот период были заложены первые основы автономии учебных заведений, что стало важным шагом к дальнейшим реформам.

II этап (1995-1998 гг.) характеризовался началом активного процесса модернизации системы образования. Вводились новые образовательные стандарты, важным шагом стало введение новых образовательных программ и начало интеграции мировых образовательных практик.

III этап (1999-2003 гг.) стал периодом децентрализации и расширения экономической свободы вузов. Высшие учебные заведения получили больше самостоятельности в управлении финансами. Это способствовало ускорению процесса интернационализации, поскольку вузы могли теперь активнее взаимодействовать с зарубежными партнерами, участвовать в международных проектах и обменных программах.

IV этап (2003-2010 гг.). В этот период акцент был сделан на внедрении международных стандартов качества и гармонизации казахстанского образования с Болонским процессом. Этот этап также характеризуется активным сотрудничеством с зарубежными университетами, развитием программ академической мобильности и интеграцией казахстанских вузов в международное образовательное пространство.

V этап (2010-2019 гг.): усиление интернационализации и цифровизация образовательной системы. Этот этап характеризуется интеграцией в Болонский процесс, цифровизацией образования, развитием международных партнерств, академической мобильности, усилением аккредитации и привлечением иностранных преподавателей для повышения качества подготовки студентов.

VI этап (2019 – настоящее время) начался в контексте глобальных вызовов и пандемии COVID-19, что привело к ускоренной трансформации системы высшего образования. Основное внимание было уделено внедрению дистанционных форм обучения, развитию устойчивой цифровой инфраструктуры, а также расширению международного сотрудничества в новых форматах. Например, более 70% вузов Казахстана в этот период наладили партнерства с зарубежными учреждениями для реализации совместных программ обучения.

Неравномерное развитие интернационализированной системы оценки качества образования в Казахстане связано с различными факторами, такими, как образовательная политика, финансирование и соответствие потребностям образовательной системы. Несмотря на сравнительно стабильную экономику и участие в Болонском процессе, существует определенное сопротивление к внешнему контролю, что иногда затрудняет полное внедрение международных стандартов. Хотя Казахстан демонстрирует лидерство в регионе по интернационализации образования, прозрачность процессов оценки качества все еще нуждается в значительном улучшении.

Среди основных вызовов, с которыми сталкивается Казахстан в процессе интернационализации высшего образования, можно выделить следующие:

– недостаточное финансирование: требуются инвестиции в инфраструктуру, учебные материалы, программы обмена и стипендии;

– нехватка квалифицированных преподавателей: необходимо привлекать специалистов из других стран, а также развивать систему повышения квалификации местного педагогического состава.

– языковой барьер: важно развивать преподавание на английском языке и создавать программы по изучению других иностранных языков;

– отсутствие единой стратегии: необходимо разработать единую стратегию интернационализации для региона в целом.

Вышеуказанное свидетельствует о том, что исследование интернационализации высшего образования в Казахстане требует комплексного подхода. В нем освещены вопросы различных моделей интернационализации, применяемые в вузах РК, включая привлечение иностранных студентов, сотрудничество с зарубежными университетами, разработку совместных программ и т.д.

Таким образом, исследование может внести значительный вклад в понимание текущих процессов и выработку рекомендаций для будущего развития высшего образования в Республике Казахстан. Очевидна необходимость создания ресурсной базы для интернационализации высшего образования, включающую информацию о программах обучения, стипендиях, исследовательских проектах, международных организациях и др. Также важно определить направления международного сотрудничества между вузами Казахстана и другими государствами, чтобы повысить качество образования и обеспечить студентам доступ к лучшим образовательным ресурсам.

По итогам исследования представлены следующие результаты.

Текущее состояние оценки уровня интернационализации в Казахстане, существующих программ и инициатив в области международного сотрудничества вузов, показателей мобильности студентов и преподавателей, качества и доступности международных образовательных программ показывает хорошую тенденцию. В последние годы Казахстан активно продвигает интернационализацию высшего образования. Программа "Болашак" с 1993 года предоставила более 12 000 стипендий для обучения за рубежом, способствуя повышению квалификации специалистов. Университеты, такие, как Казахстанско-Британский технический университет, предлагают совместные программы с зарубежными вузами, включая Лондонскую школу экономики. Сулейман

Демирель Университет сотрудничает с 70 университетами по всему миру в рамках программ академической мобильности. Однако, по данным Министерства образования и науки РК, доля иностранных студентов в казахстанских вузах составляет около 5%, что свидетельствует о необходимости дальнейшего развития международных образовательных программ и повышения их качества.

В рамках реализации поручений Главы государства и Концепции развития высшего образования и науки на 2023–2029 годы проводится работа по открытию филиалов зарубежных вузов. Это развитие отечественной системы высшего образования, повышение его качества через трансферт знаний и лучших международных практик, а также увеличение доли иностранных студентов. На сегодняшний день проработано 19 стратегических партнерств, из них 15 филиалов зарубежных вузов. В работе 8 стратегических партнерств [2]. Основной акцент сделан на вузах, имеющих международные кампусы, в том числе их партнерские отношения с казахстанскими вузами. Сформирована карта региональной потребности.

Интернационализация высшего образования в Казахстане определяется рядом внешних и внутренних факторов, среди которых выделяются экономические условия, политическая ситуация и международное сотрудничество. Экономическая стабильность страны способствует привлечению иностранных студентов и преподавателей. Политическая поддержка интеграции в мировое образовательное пространство, включая участие в Болонском процессе, усиливает международные связи. Внутренние факторы включают политику вузов, инфраструктуру, качество образования и кадровый потенциал. Университеты внедряют программы двойных дипломов и академической мобильности, улучшая инфраструктуру и повышая квалификацию преподавателей. По данным Бюро национальной статистики, в 2023 году численность профессорско-преподавательского состава составила 37 391 человек, что свидетельствует о росте кадрового потенциала [3]. Однако остаются вызовы, связанные с обеспечением качества образования и расширением международного сотрудничества

Университеты Казахстана, Центральной Азии, России и Китая активно развивают сотрудничество в сфере образования. По состоянию на 2024 год между казахстанскими и китайскими вузами подписано 249 соглашений, реализуется 20 совместных международных проектов [4]. Высшими учебными заведениями реализуется около 245 совместных образовательных программ и двудипломных программ. Ежегодно выделяются средства на привлечение 200 ученых. Внедрен новый Классификатор направлений подготовки кадров. В Реестр включено более 8 тыс. образовательных программ, 57% из них обновлено. Разработана модель цифровых университетов, с этого года планируется запуск данной модели в пилотном режиме на базе КазНИТУ им. К.Сатпаева и ВКТУ им. Д.Серикбаева.

В целях развития сотрудничества и применения инновационных технологий обучения подписаны Меморандумы с такими крупными компаниями, как Coursera, «Huawei Technologies Kazakhstan» LLP, Binance Kazakhstan. Для предоставления сертифицированных курсов Huawei на базе 35 вузов созданы Huawei ICT Academy. При поддержке Binance Kazakhstan около 350 преподавателей ИКТ факультетов 22 вузов прошли обучение блокчейн-технологиям [2].

Результаты и обсуждение

Согласно определению профессора Дж. Найт, интернационализация высшего образования представляет собой процесс внедрения международного, межкультурного или глобального аспекта в цели, функции и формы предоставления образования. Этот процесс охватывает как отдельные университеты, так и государственные или существующие в стране системы высшего образования, которых может быть несколько и которые нередко условно называются «национальными» [5].

Исследование М. Брэя, Б. Адамсона, М. Мейсона представляет собой комплексное исследование, где акцентируется внимание на межкультурных и глобальных аспектах образовательных систем, их историческом развитии и современных вызовах [6].

В работе Ф. Альтбаха предлагается глобальный взгляд на развитие высшего образования. Так, исследование посвящено анализу таких ключевых проблем и тенденций, как глобализация, интернационализация вузов, доступ к образованию, а также влияние технологий и исследований на развитие университетов [7].

Согласно вышеуказанным исследованиям, процесс интернационализации образования охватывает как отдельные университеты, так и государственные или существующие в стране системы высшего образования, которых может быть несколько и которые нередко условно называются «национальными».

Однако обсуждение результатов исследования обусловлено неоднородностью и зависит от конкретных аспектов, среди которых можно выделить следующие:

1. Исследование специфики образовательного ландшафта страны

Казахстан является уникальным государством, где процессы интернационализации высшего образования происходят на фоне постсоветской трансформации, культурного разнообразия и геополитических вызовов. Исследования предоставляют новые данные о том, как университеты Казахстана адаптируются к международным стандартам, например, через участие в Болонском процессе. К примеру, М.А. Тажик (Tajik) и Т.М. Макоэлле (Makoelle) рассматривают современные подходы к образовательному лидерству в Центральной Азии и в особенности в Казахстане, подчеркивая необходимость пересмотра моделей управления образованием в условиях трансформации системы [8].

Погорельская А.М, Троицкий Е.Ф., Пакулин В.С. провели оценку изменений в политике Казахстана по интернационализации высшего образования в связи с трансформацией международных отношений с февраля 2022 года [9].

Работа Коха Н. рассматривает проекты в области интернационализации высшего образования в Казахстане и Саудовской Аравии. В частности, изучается геополитический контекст, в котором эти проекты были обусловлены и материализованы с акцентом на то, как они легитимированы политиками в двух рассматриваемых странах [10].

Азимбаева Г. провела сравнительный анализ изменений в управлении высшим образованием в Казахстане, России и Узбекистане после распада Советского Союза. Автор исследует, как реформы в этих странах повлияли на образовательные системы, и какие результаты были достигнуты в области автономии университетов, финансирования и интернационализации [11].

В целом это помогает глубже понять, как образовательные системы реагируют на глобальные изменения, адаптируя их к местным условиям.

2. Разработка новых моделей сотрудничества

Интеграция подразумевает развитие международного сотрудничества в области образования на уровне государств и ведет к сближению национальных образовательных систем. В работе Д. Қанашқызы отмечалась возможность взаимодействия по программе Японского Агентства международного сотрудничества (JICA), с помощью которого растет число молодых квалифицированных специалистов с уникальным набором опыта [12]. В свою очередь, Даулетова Г.О., Байсултанова К.Ш. отмечали вопросы сотрудничества в области образования в рамках инициативы «Один пояс - Один путь» между Казахстаном и Китаем [13].

Еще одним примером может служить создание Центральноазиатского пространства высшего образования (САНЕА, ЦАПВО). Как описано в работе А. Муратбековой, инициатива представляет собой инновационную попытку объединить усилия стран региона для повышения уровня мобильности студентов и преподавателей, а также для признания образовательных квалификаций [14]. Российские авторы также рассматривают перспективы развития ЦАПВО, поскольку Россия является одним из главных интересантов в привлечении абитуриентов из стран Центральной Азии [15].

3. Интернационализация как инструмент повышения качества образования

Важным аспектом исследования является изучение того, как интернационализация способствует повышению качества образования в регионе. Так, в докладах ЮНЕСКО подчеркивается, что интернационализация помогает внедрять лучшие практики в преподавание и исследования, развивать академические программы с международными партнерами [16], а также оказывать положительное влияние на экономическое и социальное развитие [17].

Китайский исследователь Т. Цзэн отмечает значимость языкового образования и выбора языка обучения в контексте интернационализации как факторов, влияющих на качество высшего образования [18].

В 2018 г. в целях оказания консультационной поддержки казахстанским вузам Центром Болонского процесса и академической мобильности МОН РК были разработаны методические рекомендации для реализации стратегии интернационализации в казахстанских вузах [19].

Последним нововведением является открытие филиалов зарубежных вузов в стране. Можно согласиться с мнением отечественного исследователя К. Ергалиева, что подобные меры способствуют социально-экономическому развитию регионов и страны в целом, улучшению качества высшего образования, научной деятельности и укреплению позиций Казахстана на международной арене [20].

4. Роль интернационализации высшего образования в развитии человеческого капитала

Исследования подчеркивают важность международных образовательных инициатив для развития человеческого капитала в регионе. Так, в работах рассматривается интерес к привлечению самых ярких студентов и ученых из других стран для повышения

научной, технологической и экономической конкурентоспособности и повышению уровня образованности населения как механизма увеличения благосостояния общества [21].

Таким образом, несмотря на довольно высокий уровень изученности темы, стоит отметить, что значительная часть публикаций ориентируется на Центральную Азию в целом, нежели на Казахстан отдельно. Это, в свою очередь, объясняет актуальность изучения темы через призму реалий Казахстана, в особенности учитывая возникающие новые вызовы и угрозы на фоне затянувшегося конфликта между Россией и Украиной и разгорающегося между Израилем и Ираном. В этом плане укрепление регионального сотрудничества во всех сферах выступает в качестве ключевого фактора для сохранения национальной идентичности и экономической стабильности, а также выработки правильных политических решений и стратегий.

Заключение

На основе анализа данных об интернационализации высшего образования в Казахстане можно сделать следующие выводы. Казахстан активно интегрируется в Болонский процесс, развивает программы двойных дипломов и академической мобильности, что позволяет вузам улучшить свое позиционирование на международной арене. Однако остаются существенные вызовы, такие, как недостаточное финансирование, нехватка квалифицированных преподавателей, языковые барьеры и необходимость стратегического планирования.

Роль государства в процессах интернационализации остается ключевой. Разработанная Концепция развития высшего образования и науки на 2023–2029 годы отражает стремление Казахстана увеличить долю иностранных студентов, открыть филиалы ведущих зарубежных университетов и внедрить цифровые университеты. Это подтверждает стратегический подход государства к модернизации образования.

Сотрудничество с Китаем, Россией и странами Центральной Азии стало важной частью образовательной политики. Эти инициативы не только повышают качество образования, но и способствуют укреплению межгосударственных связей. Интернационализация помогает внедрять международные стандарты качества и лучшие практики, что положительно сказывается на уровне подготовки выпускников. Привлечение иностранных преподавателей и создание совместных исследовательских проектов способствуют повышению уровня преподавания и научных исследований.

Таким образом, Казахстан демонстрирует устойчивое движение к интеграции в мировое образовательное пространство, несмотря на существующие вызовы. Это требует комплексного подхода и поддержки со стороны государства, бизнеса и международного сообщества.

Финансирование.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP26100283)

Вклад авторов.

Нурбаев Ж.Е. – утверждение окончательного варианта статьи для публикации; согласие нести ответственность за все аспекты работы, надлежащую проверку и решение вопросов, связанных с надежностью данных или целостностью всех частей статьи;

Жолдасбекова А.Н. – написание текста и критический пересмотр его содержания;

Болысбекова М.К. – вклад в концепцию и оформление работы; сбор, анализ и интерпретация результатов работы.

Список литературы

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» от 2 сентября 2024 года. Доступно по ссылке: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39262280 (дата обращения: 15 октября 2024 г.).

2. Развитие науки и высшего образования, исследования и международное сотрудничество. 25 июля 2024 года. Доступно по ссылке: https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-polugodiya-razvitie-nauki-i-vysshego-obrazovaniya-issledovaniya-i-mezhdunarodnoe-sotrudnichestvo-28837 (дата обращения: 25 октября 2024 г.).

3. Статистика образования, науки и инноваций. Доступно по ссылке: https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/ (дата обращения: 22 октября 2024 г.).

4. Казахстан и Китай укрепляют сотрудничество в сфере образования. 5 сентября 2023 года. Доступно по ссылке: https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/613747?lang=ru (дата обращения: 15 октября 2024 г.).

5. Knight, J. (2003) Updating the Definition of Internationalization, International Higher Education, 33, p. 2.

6. Исследование по сравнительному образованию (2019): подходы и методы, Под ред. М. Брэя, Б. Адамсона, М. Мейсона; пер. с англ. М.Л. Ваховского, И.В. Разнатовского. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, с. 472.

7. Альтбах, Ф. (2019) Глобальные перспективы высшего образования, Под науч. ред. А. Рябова; пер. с англ. Ю. Каптуревского. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, с. 548.

8. Redefining Educational Leadership in Central Asia (2024), Ed. by M.A. Tajik, T.M. Makoelle. Leeds: Emerald Publishing Limited, p. 22.

9. Pogorelskaya, A., Troitskiy, E., Pakulin, V. (2024) Higher Education Internationalisation in Kazakhstan (2022-2023): Course Continuity or Change in the Focus? Higher Education in Russia, 33, 1, pp. 68-86.

10. Koch, N. (2014) The shifting geopolitics of higher education: Inter/nationalizing elite universities in Kazakhstan, Saudi Arabia, and beyond, Geoforum, 56, pp. 46-54.

11. Azimbayeva, G. (2017) Comparing post-Soviet changes in higher education governance in Kazakhstan, Russia, and Uzbekistan, Cogent Education, 1, 4, pp. 9-18.

12. Қанашқызы, Д. (2023) Интернационализация системы высшего образования в странах Центральной Азии: опыт взаимодействия с японским агентством международного сотрудничества (JICA), Сборник материалов международной научно-практической конференции «Современные проблемы регионоведения», Астана, стр. 69-74.

13. Даулетова, Г.О., Байсултанова, К.Ш. (2020) Международное сотрудничество Казахстана и Китая в области образования в режиме онлайн, Известия. Серия: Международные отношения и Регионоведение, 42, 4, стр. 20-26.

14. Muratbekova, A. (2021) Creation of the Central Asian Higher Educational Area: Prospects for Regional Internationalization, E-Bulletin, 316, pp. 1-2.

15. Погорельская, А., Троицкий, Е., Пакулин, В., Погодаев, Н., Турдикулов, О., Юн, С. (2024) Центрально-Азиатское пространство высшего образования в глазах стран-участниц, Экспертный комментарий, Томск, 9, с. 9

16. Internationalization of Higher Education Policies and Practices in Central Asia and Asia-Pacific. Available via the link: https://www.unesco.org/en/articles/internationalization-higher-education-policies-and-practices-central-asia-and-asia- (Accessed: 15 February 2025).

17. Высшее образование в Центральной Азии: аналитическая записка (2021). Алматы, с. 6.

18. Цзэн, Т. (2020) Полиязычное образование в высших учебных заведениях стран Центральной Азии, Педагогическое образование, 2, стр. 102-117.

19. Методические рекомендации по реализации стратегии интернационализации (2018). Астана: Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК, с. 43.

20. Ергалиев, К. (2024) Интернационализация высшего образования открывает большие возможности для развития, Казахстанская правда, 6 сентября.

21. Nurligenova, Z.N. (2020) Influence of internationalization on the development of higher education in the Republic of Kazakhstan, European Journal of Natural History, 3, pp. 12-16.

Ж.Е. Нұрбаев[1], А.Н. Жолдасбекова[2], М.К. Болысбекова[3]

[1]Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан

[2,3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциясы: интернационалданудың өткені мен болашағына талдау

Аңдатпа. Жаһандану жағдайында жоғары білім беруді интернационалдандыру білім сапасын арттырудың, ғылыми зерттеулерді дамытудың және халықаралық байланыстарды нығайтудың негізгі факторы болып отыр. Осыған орай, әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялану үдерісінде Қазақстан бірқатар қиындықтарға тап болуда. Олар: халықаралық ғылыми ресурстарға шектеулі қолжетімділік, оқу бағдарламаларының халықаралық стандарттарға сай келмеуі және т.б. Осы мақалада қазақстандық жоғары оқу орындарының жаһандық білім беру кеңістігіне ықпалдасу үдерісі талданады. Жоғары білімді интернационалдандыру пәнаралық тәсілді қажет етеді, яғни халықаралық қатынастар, әлеуметтану, экономика, саясаттану, педагогика, тарих және т.б. салалардағы білімді біріктіреді. Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы жоғары білім беруді интернационалдандыру үдерісін зерттеу, осы бағыттағы қиындықтар мен болашақ мүмкіндіктерді анықтау арқылы ұлттық жоғары оқу орындарының әлемдік білім беру жүйесіне табысты кірігуіне ықпал ету, халықаралық академиялық байланысты кеңейтуге негіз болу.

Түйін сөздер: Қазақстан, жоғары оқу орындары, әлемдік білім кеңістігі, интернационалдандыру, интеграция.

Zh.Ye. Nurbayev[1], A.N. Zholdasbekova[2], M.K. Bolysbekova[3]

[1]Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

[2,3]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Integration of Kazakhstan into the global educational space: a retrospective and prospective analysis of internationalization

Abstract. In the current context of globalization, the internationalization of higher education has become a key factor in improving educational quality, fostering scientific research, and strengthening international ties. As part of its integration into the global educational environment, Kazakhstan faces a number of challenges that hinder the attractiveness and competitiveness of its universities on the international stage. These include limited access to international scientific resources, misalignment of academic programs with global standards, and others. This study aims to analyze the integration of Kazakhstani universities into the global educational space. The internationalization of higher education requires an interdisciplinary approach that unites knowledge from various fields such as international relations, sociology, economics, political science, pedagogy, history, and more. The objective of this research is to examine the process of higher education internationalization in Kazakhstan, identifying the challenges and prospects for integration into the global educational space, which may contribute to the successful incorporation of national universities into the world education system with an emphasis on expanding international academic cooperation.

Keywords: Kazakhstan, higher education institutions, global educational space, internationalization, integration.

References

1. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Spravedlivyj Kazahstan: zakon i poryadok, jekonomicheskij rost, obshhestvennyj optimizm» ot 2 sentyabrya 2024 goda. Dostupno po ssylke: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39262280 (data obrasheniya: 15 oktyabrya 2024 g.). [in Russian]

2. Razvitie nauki i vysshego obrazovanija, issledovanija i mezhdunarodnoe sotrudnichestvo. 25 ijulja 2024 goda. Dostupno po ssylke: https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-polugodiya-razvitie-nauki-i-vysshego-obrazovaniya-issledovaniya-i-mezhdunarodnoe-sotrudnichestvo-28837 (data obrasheniya: 15 oktyabrya 2024 g.). [in Russian]

3. Statistika obrazovaniya, nauki i innovacij. Dostupno po ssylke: https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/ (data obrasheniya: 22 oktyabrya 2024 g.). [in Russian]

4. Kazahstan i Kitaj ukreplyayut sotrudnichestvo v sfere obrazovaniya [Kazakhstan and China strengthen cooperation in the field of education]. 5 sentyabrya 2023 goda. Dostupno po ssylke: https://

www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/613747?lang=ru (data obrasheniya: 15 oktyabrya 2024 g.). [in Russian]

5. Knight, J. (2003) Updating the Definition of Internationalization, International Higher Education, 33, p. 2.

6. Issledovanie po sravnitel'nomu obrazovaniyu (2019): podhody i metody, Pod red. M. Brjeja, B. Adamsona, M. Mejsona; per. s angl. M.L. Vahovskogo, I.V. Raznatovskogo. Moskva: Izdatel'skij dom Vysshej shkoly jekonomiki, c. 472. [in Russian]

7. Al'tbah, F. (2019) Global'nye perspektivy vysshego obrazovanija, Pod nauch. red. A. Rjabova; per. s angl. Ju. Kapturevskogo. Moskva: Izdatel'skij dom Vysshej shkoly jekonomiki, s. 548. [in Russian]

8. Redefining Educational Leadership in Central Asia (2024), Ed. by M.A. Tajik, T.M. Makoelle. Leeds: Emerald Publishing Limited, p. 22.

9. Pogorelskaya, A., Troitskiy, E., Pakulin, V. (2024) Higher Education Internationalisation in Kazakhstan (2022-2023): Course Continuity or Change in the Focus? Higher Education in Russia, 33, 1, pp. 68-86.

10. Koch, N. (2014) The shifting geopolitics of higher education: Inter/nationalizing elite universities in Kazakhstan, Saudi Arabia, and beyond, Geoforum, 56, pp. 46-54.

11. Azimbayeva, G. (2017) Comparing post-Soviet changes in higher education governance in Kazakhstan, Russia, and Uzbekistan, Cogent Education, 1, 4, pp. 9-18.

12. Kanashkyzy, D. (2023) Internacionalizaciya sistemy vysshego obrazovaniya v stranah Central'noj Azii: opyt vzaimodejstviya s yaponskim agentstvom mezhdunarodnogo sotrudnichestva (JICA), Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Sovremennye problemy regionovedeniya», Astana, str. 69-74. [in Russian]

13. Dauletova, G.O., Bajsultanova, K.Sh. 2020 () Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo Kazahstana i Kitaja v oblasti obrazovanija v rezhime onlajn, Izvestija. Serija: Mezhdunarodnye otnoshenija i Regionovedenie, 42, 4, str. 20-26. [in Russian]

14. Muratbekova, A. (2021) Creation of the Central Asian Higher Educational Area: Prospects for Regional Internationalization, E-Bulletin, 316, pp. 1-2.

15. Pogorel'skaya, A., Troickij, E., Pakulin, V., Pogodaev, N., Turdikulov, O., Jun, S. (2024) Central'no-Aziatskoe prostranstvo vysshego obrazovaniya v glazah stran-uchastnic, Jekspertnyj kommentarij, Tomsk, 9, s. 9 [in Russian]

16. Internationalization of Higher Education Policies and Practices in Central Asia and Asia-Pacific. Available via the link:https://www.unesco.org/en/articles/internationalization-higher-education-policies-and-practices-central-asia-and-asia- (Accessed: 15 February 2025).

17. Vysshee obrazovanie v Central'noj Azii: analiticheskaya zapiska (2021). Almaty, s. 6. [in Russian]

18. Czjen, T. (2020) Polijazychnoe obrazovanie v vysshih uchebnyh zavedenijah stran Central'noj Azii, Pedagogicheskoe obrazovanie, 2, str. 102-117. [in Russian]

19. Metodicheskie rekomendacii po realizacii strategii internacionalizacii (2018). Astana: Centr Bolonskogo processa i akademicheskoj mobil'nosti MON RK, s. 43. [in Russian]

20. Ergaliev, K. (2024) Internacionalizacija vysshego obrazovanija otkryvaet bol'shie vozmozhnosti dlja razvitija, Kazahstanskaja pravda, 6 sentjabrja. [in Russian]

21. Nurligenova, Z.N. (2020) Influence of internationalization on the development of higher education in the Republic of Kazakhstan, European Journal of Natural History, 3, pp. 12-16.

Сведения об авторах:

Нурбаев Ж.Е. **–** автор для корреспонденции, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Жолдасбекова А.Н. – кандидат политических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Болысбекова М.К. – PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Нұрбаев Ж.Е. **–** хат-хабарға жауапты автор, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан.

Жолдасбекова А.Н. **–** саяси ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Болысбекова М.К. **–** PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Nurbayev Zh.Ye. **–** Corresponding author, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Zholdasbekova A.N. **–** Candidate of Political Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Bolysbekova M.K. **–** PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

IRSTI 11.15.19
Scientific article

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-122-141

Exploring the Socio-Economic and Environmental Determinants of International Migration Flows in Mongolia

A. Shugatai*[1], H. Barcus[2]

[1]*Institute of International Studies Mongolian Academy of Sciences, Ulaanbaatar, Mongolia*
[2]*Macalester College, Saint Paul, USA*

(E-mail: amangulsh@mas.ac.mn, international2025@mail.ru)

Abstract. During the socialist period, Mongolian citizens had limited rights to settle and travel abroad. The migration of the population was carried out only under the strict control of the state and for specific purposes. Since 1990, Mongolia has undergone significant political and socio-economic reforms, marking the beginning of a transition to a market economy with a free and democratic system. As a result, citizens of Mongolia have the opportunity to freely choose their place of residence; consequently, the number of Mongolian citizens moving abroad is not decreasing.. Instead, international migration flows are significantly increasing year by year. Over the past thirty years, thousands of Mongolian citizens have left their native homeland for foreign countries seeking better lives.. The mass migration of young people of labor-force age to foreign countries, who are an integral part of the country's social resources, has become a sensitive and pressing problem facing Mongolian society. This research is focused on large numbers of international migrants who have migrated to foreign countries and the reasons why people want to leave their homeland. This study illustrates how and why increasing international migration from Mongolia is occurring, and what social, economic, and environmental factors influence the flow of international migration. Factors such as economic instability, high unemployment and poverty rates, and environmental pollution are key drivers of their decision to migrate from Mongolia.

Keywords: International migration flows, economic conditions, unemployment, poverty, socio-economic and environmental factors, Mongolia

Introduction

Millions of people migrate from their places of origin to other regions, leaving their homeland in search of a better quality of life, and safety of their families, and improved futures for their children. As a result, the flow of international migrants around the world is steadily increasing.

Received: 15.01.2025; Accepted: 25.09.2025; Available online: 30.09.2025

[1]**Corresponding author**

In 1995, 174 million people worldwide, or 2.8 percent of the world's population (IOM UN Migration, 2019), lived outside their home country. By 2020, this number had increased to 281 million people, or 3.6 percent of the world's population (IOM UN Migration, 2020). Global North countries are receiving migrants, while developing countries are the sending countries, providing low-cost labor in tight Global North labor markets.

In Mongolia, the government applied strict regulations to internal and external migration of the population during the socialist period (1921-1990), limiting the population's right to travel freely to foreign countries. At that time, the internal and external migration of the population of Mongolia was under strict state control, and there were no legal documents for citizens to voluntarily travel, travel or reside in foreign countries.

In the early 1990, due to the political and socio-economic reforms that took place in Mongolia, the strict control system ended, and opportunities opened up for citizens to freely travel, work, live, and study abroad. In 1992, Mongolia approved its new Constitution, declaring that it would establish a civil society that respects human rights, freedom, and justice. Article 16, Section 18 of the Constitution states that "people have the right to freely travel within the territory of their country, and to choose temporary or permanent residence, to go abroad, to reside, and to return to their homeland" (Great Congress of Mongolia, 1992). This is the legal basis for free voluntary participation in population migration. Therefore, thousands of people who previously could not go to foreign countries to work, live, and study took advantage of this opportunity to go abroad.

As of 2020, there are 3,296,000 citizens of Mongolia, of which 3,174,000 live within the Mongolian territory and 122,301 live in foreign countries (NSOM, 2021). This only includes citizens who live legally in officially registered foreign countries. The number of Mongolian citizens living abroad increased by 14.2 percent in 2020 compared to 2010 (NSOM 2021). As of 2022, 167,520 citizens of Mongolia live abroad in 87 countries(Ministry of Foreign Affairs of Mongolia, 2022). However, in addition to the impossibility of determining the number of illegal residents, there are unofficial figures that indicate some Mongolians settle illegally in foreign countries for long or short periods.

Significant social and economic reforms have occurred in Mongolia since the early 1990s. Increased unemployment, higher levels of poverty among the population, and growing income inequality were the consequences of these reforms. As a result, Mongolia's economy declined for four years from 1990 to 1994. The worst year of the economic downturn was 1993, when it contracted by as much as -9.3% (NSOM, 1996). The recovery of economic growth began in 1994, with an average annual growth rate of 3.8 percent between 1996 and 2000. After 2000, Mongolia encountered several challenges that had a significant impact on rural herdsmen and the agricultural industry. Between 2000 and 2002, agriculture, which is responsible for over 30% of Mongolia's economy, saw an average annual decline of 16%, which significantly hindered overall economic growth (NSOM, 2018). increased unemployment and poverty caused thousands of rural herdsmen to lose their livelihoods. The population’s quality of life declined significantly due to the negative impact on their access to employment, education, health, and basic social services. These challenges led to a significant migration of rural herdsmen. Numerous individuals migrated to the capital city of Ulaanbaatar from the countryside or sought work abroad in an attempt to enhance their living conditions. The trend of individuals seeking employment opportunities abroad has been increasing to this day.

This study of why Mongolians are migrating abroad in large numbers has become crucial for understanding demographic change, workforce structure, and socioeconomic development. The migration of the population has become a prominent and sensitive problem in Mongolian society, so it is necessary to examine it from a scientific perspective.

This paper seeks to evaluate three dimensions of the current international migration situation in Mongolia (1990-2020), to identify the factors affecting the various flows of migrants. Specifically, our research questions include:

1. Economic factors such as high unemployment and poverty rates, low wages
2. Social factors such as inadequate education, worse living conditions
3. Environmental factors such as air pollution and an increase in diseases caused by environmental pollution

International Migration in Mongolia: Theory and Previous Studies. Theoretical approaches to international migration: This research work explains the socio-economic factors affecting the external migration of the population (reasons for migration) in connection with the "push and pull migration" theoretical approach. In neo-classical migration theory, lack of job opportunities, limited, poor social services, high poverty, lack of housing, and unfavorable conditions in the place of residence are factors that 'push' people and individuals to move abroad (Lewis 1954, Lee 1969, Todaro 1974, Borjas 1989, Taylor et.al. 1996). On the other hand, the 'pull' theory emphasizes factors that attract people to migration: the availability of jobs, good living conditions, high wages, quality education, health services, political and religious freedom, a safe environment to live in, favorable economic conditions, developed industrialization, and favorable climatic conditions (Lewis 1954, Lee 1969).

It is believed that the foundation for the theory explaining population migration was laid by Ernest Gorg Ravenstein's Law of Migration, which was published at the end of the 19th century (Ravenstein, 1885). During this period, influenced by industrialization in England, there was a surge in both internal and external population migration. It was a time when a significant portion of the population sought employment opportunities in large numbers, thus contributing to the development of this theory (Ravenstein 1885). Population migration is an inevitable social phenomenon driven by factors such as economic development, living conditions, food supply, population density, as well as farmers transitioning from traditional agriculture to urban industrialization. This phenomenon is commonly referred to as population migration (Lewis 1954, Lee, 1969, Borjas, 1989).

Personal mobility decisions are often made with a great deal of thought, because leaving one's homeland, family, and culture for another country is a significant decision for anyone to take. The international migration of Mongolia's population is contingent upon numerous factors, including the purpose and underlying reasons for individuals' initial move abroad. Decisions regarding personal mobility are seldom made lightly, as leaving one's homeland, family, and culture for a foreign country is a profound choice. Individuals typically deliberate extensively, research thoroughly, and consult closely with their relatives before making such a decision. Regrettably, not all countries possess the economic resources necessary to ensure the emotional, spiritual, economic, and social well-being of their citizens. Consequently, many individuals are motivated to seek residence in places that offer better living conditions than their current locations.

The tendency to explain the reasons for people's migration in connection with economic factors has received substantial attention in academic research. According to the theories proposed by scholars, population movement is significantly influenced by economic factors, as seen in the Neoclassical theory. The primary factors that attract populations to migrate to new areas include the presence of ample job opportunities, favorable living conditions, well-paying employment, access to quality education and healthcare services, political and religious freedoms, a secure living environment, economic prosperity, industrialization, and favorable climatic conditions. These factors are identified as pull factors that attract populations to new destinations (Borjas 1989, Massey et al. 1993).

Researchers (Kapur &John, 2009) have conducted extensive studies on remittances sent by migrants to their families in their home countries. These studies have revealed that remittances have a profound impact not only on household economies but also on national economies. It is well-established that remittances sent from wealthier countries to economically disadvantaged ones constitute a substantial source of income, significantly contributing to the enhancement of recipients' quality of life. Furthermore, international migration has an effect on remittance prices (Kapur & John, 2009). It has been suggested that the developmental contributions of remittances can be greatly amplified through the implementation of certain macroeconomic policies and financial reforms in labor-sending countries' remittance transmission systems (Stuart, 2006). Additionally, the outcomes of international migration exert a significant influence on the financial and exchange rate policies of developing nations. Researcher David Singer (2010) collected data on remittances from 74 developing countries spanning from 1982 to 2006 and analyzed real exchange rate regimes. His findings indicate that remittances from individuals engaged in international migration reduce the costs associated with domestic monetary policy autonomy and foster economic development. Research has also demonstrated that remittances serve as a mechanism for risk-sharing among countries on the international stage. In light of these findings, it is evident that remittances sent by citizens living and working abroad offer substantial benefits.

Current Research on International Migration Related to Mongolia. There is limited research explaining the migration of the population of Mongolia in connection with the socio-economic changes over the past thirty years.

Enkhbaatar Ulziilhan (2016) conducted research on human security in Mongolian foreign policy, linking migration to key indicators of human trafficking and human security. Tricking citizens into forced labor abroad and crossing the country's borders is considered an organized human trafficking crime (Enkhbaatar, 2016) and has been widely studied from a legal point of view.

Tsuneo Akaha (2018 investigated how Mongolians are becoming subject to labor exploitation abroad and also examined problems faced by foreign immigrants in Mongolia, such as the refugee status, exposure to human trafficking, human security, involvement in crime, and illegal residence. The above studies (Ulziilkham 2016, Tsuneo 2018) did not study in detail the socio-economic factors affecting population migration, nor explain the reasons for migration in relation to theoretical approaches.

Researchers Altanchimeg Zanabazar et. al (2021) article explores the factors influencing Mongolians' migration to South Korea. South Korea has been a prominent destination for

Mongolians seeking employment, business opportunities, education, travel, and residency since the early 1990s. The study reveals that economic factors, such as low wages and poverty, primarily drive Mongolians to migrate to South Korea. Additionally, it identifies high wages, quality of life, environmental factors, and certain socio-cultural attractions as the key factors that attract Mongolian citizens to South Korea.

Western scholars (Barcus H, Werner C, Emmelhainz C, & Brede N, 2006 and 2008-2009, Diener A, 2009, Barcus H, Shugatai A, 2015-2016) conducted large-scale ethnographic field research on the process of transnational migration of ethnic Kazakhs from Mongolia to Kazakhstan that began in 1991 in Bayan-Olgii and Khovd provinces. Their research explained the large-scale transnational migration process, and migration decision-making explained the factors influencing the migration decision-making by linking them with theories of transnational migration and ethnic migration. Barcus and Shugatai (2015-2016) also conducted a field study of Kazakh ethnic migration to the central region of Mongolia to determine the factors affecting changes in their localization. Their comprehensive field research program carried out from 2016-18 sought to explain the reasons for the migration of ethnic Kazakhs in relation to population, socio-economic, environmental, cultural, and historical factors (Barcus & Shugatai, 2018).

"One homeland or two? Territorialization of Identity and the Migration Decision of the Mongolian Kazakh Diaspora" by Diener A (2009) is a descriptive study of the migration of Kazakh ethnic groups in Mongolia based on concepts of kinship and cultural relations

The above studies have not investigated the process and reasons for international migration in Mongolia in relation to socio-economic and natural factors. Therefore, the present work is based on the main theories of migration, asking: from where to where, due to what factors, and when, in the context of the time and space system.

Materials and research methods

The purpose and reasons for the departure of people from Mongolia to foreign countries vary depending on many environmental and socioeconomic factors. It is not an easy decision for an individual to leave their native homeland, parents, and siblings and go to a foreign country. This study uses statistical data, theoretical approaches to migration, sociological survey questionnaires, and interviews to identify socio-economic and natural factors affecting the migration process. Human development indices, quality of life research, and health research report materials were also used in this research.

– *Statistical data:* Before 2010, statistics on population migration were not officially published by the National Statistics Committee of Mongolia (NSOM, 2011). However, the official statistics on population migration were released only twice in 2010 and 2020. The National Statistics Committee of Mongolia conducts the Population Housing Census once every 10 years. Therefore, a comparative analysis of the dynamic changes in international migration was made using the primary statistical data from 2010 and 2020. Also, in order to determine the availability of some numerical data and dynamic changes in the international migration of the population, an analysis of the figures of the Ministry of Foreign Affairs of Mongolia and the General Directorate of Border Protection of Mongolia was carried out.

– *Sociological survey and interview:* Decisions to migrate are made at the individual or family level. To find out the reasons for citizens' migration and its consequences, sociological survey questionnaires were collected from 104 people from Mongolia who are currently living abroad. In addition, a sociological questionnaire was collected and processed from 80 people who returned to Mongolia after living and working abroad for more than 6 months. The study participants were classified by age, gender, education, and years of living abroad. Also, in-depth life history interviews were conducted with 16 people living abroad. Participants were informed that the interview and questionnaire responses would be used solely for research purposes. Once consent was obtained from each participant, a questionnaire survey was administered. The interviews conducted with participants have been incorporated into the study while using pseudonyms to protect the respondents' identities.

This research used an online survey program to administer two sociological surveys over a period of 2 months, from mid-January to the first week of March 2023. The first was a survey with 22 questions and a comment section for people currently living in foreign countries and who had been living abroad for more than 6 months. A total of 104 people participated. 102 people answered all questions.

The second survey was administered to 80 people who returned to Mongolia after living abroad for more than 6 months, with 19 questions and a summary section. 77 people answered all questions, and 3 people did not answer or skipped some questions.

Life history interviews were taken from a total of 16 people. 10 of them (in-person interviews) were taken from people who had returned to Mongolia after living abroad for more than 6 months.

In recent years, a large number of language centers and foreign placement bureaus have arisen in Mongolia. These centers focus on improving students' IELTS and TOEFL scores in anticipation of studying and living abroad. We went to two such training centers and interviewed students participating in the training.

Reasons for migration are related to the socio-economic conditions of the country of origin and the country of destination. Due to the political and socio-economic changes that have taken place in Mongolia since 1990, unemployment and poverty have negatively affected the living standards of the population. Therefore, when determining the flow and intensity of international migration of the population, we tried to detect economic changes in Mongolia in the past thirty years (1990-2020), and unemployment, poverty, and environmental indicators.

Results and discussions

According to official statistics,112.3 thousand citizens or 3.7% of the total population of Mongolia lived abroad as of 2023 (NSOM, 2021). However, in the data of the General Authority for Border Protection, between 1990-2023, there are more than 338,000 citizens living in foreign countries based on the difference between the number of Mongolian citizens entering and leaving the country's border (General Authority for Border Protection, 2023). In other words, due to certain factors such as the visa status of Mongolian citizens living abroad, it is difficult to determine their exact number.

Mongolia's economic changes have a certain influence on the intensity of population migration.

Graph № 2. Annual Changes of Gross Domestic Product 1991-2021 (percent)

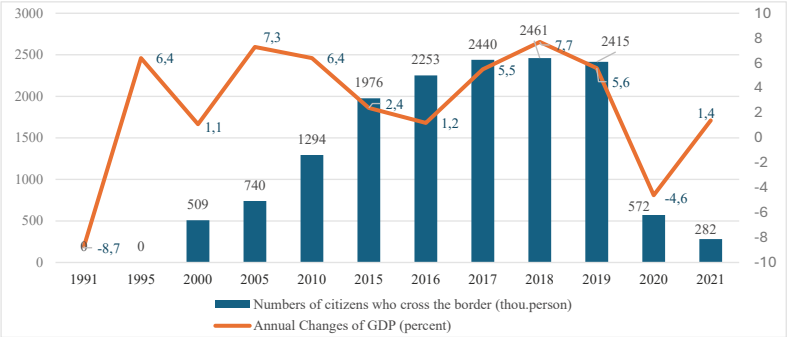

Data source: Mongolian Statistical Information Service 2022, "Numbers of citizens who cross the border

This graph illustrates the relationship between Mongolia's economic growth and the intensity of foreign migration. It is evident that during years of robust economic growth, there is a lower rate of population migration, whereas during economic downturns, the number of people migrating to foreign countries tends to rise. Mongolia's economy experienced a growth rate of 2.4 percent in 2015, 1.2 percent in 2016, 5.5 percent in 2017, and reached 7.7 percent in 2019, only to contract by -4.6 percent in 2020 due to the COVID-19 global pandemic.

Over the last two years, the number of people from Mongolia moving to foreign countries has increased sharply due to the economic crisis caused by the pandemic. The number of people absent from Mongolia for more than 90 days increased from 30,683 in 2010 to 123,389 in 2022, an increase of 4.02 times (General Authority for Border Protection 2023).

The country where most Mongolians live and work is South Korea. As of 2022, there are about 53,038 Mongolian citizens residing in the country (Korea Immigration Service, Ministry of Justice 2023). In 2012, when Mongolia's economic growth reached 12.3 percent, the number of citizens living in Korea decreased to 26,461. However, in 2019, the year before the pandemic, when the economic growth was 5.6 percent, 48,185 people lived in South Korea, and in 2020, the year of the pandemic lockdown, when Mongolia's economy declined -4.6 percent, the number of citizens living in South Korea reached 42,511, (Korea Immigration Service, Ministry of Justice 2023) making Korea the country where most Mongolian expatriats live and work.

Most Mongolian citizens residing in foreign countries are actively employed and living abroad. When examining their age distribution, 10.6 percent fall within the age group of 0-14 years, 6.6 percent belong to the 45-64-year-old category, and a mere 0.3 percent are aged 65 and above. The most significant portion, constituting 82.53 percent, falls within the economically active population aged 15-44, which represents the working-age group (NSOM, 2021) or economically active population.

Compared to 2010 permanent residents abroad, the number of permanent residents aged 0-18 has almost doubled in 2020 (NSOM, 2021), indicating an increasing trend towards family residence. Regarding the family status of citizens residing abroad who participated in

our sociological research, 24.0 percent had 2-3 family members, 36.5 percent had 4-5 family members, 12.5 percent had more than 5 family members, and 26.5 percent were single. This indicates that there are many citizens living abroad for a long time with their families, working and studying. 46.3% of Mongolians living abroad are men and 53.7% are women (NSOM, 2021).

The labor force participation rate of the population living abroad is 63.5 percent. Labor force participation is highest in the 30-59 age group, with 80.3-90.3 percent for men, and 69.3-87.3 percent for women in the 30-54 age group (NSOM, 2021). This indicates that economic activity is the highest at these ages.

Mongolian citizens tend to live in foreign countries for a long period of time. Among citizens residing abroad, the number of citizens residing for 11 years or more is higher in European countries such as Great Britain, Ireland, Poland, Hungary, and Germany (NSOM 2021). Most Mongolian citizens residing in Russia, China, Japan, and South Korea stay for one year or less. About 50% of citizens living in India, Turkey, and Australia have lived there for 2-5 years, and about 30% of citizens living in Kazakhstan, France, and Canada have lived there for 6-10 years (NSOM, 2021). Considering the population of Mongolia living abroad for 6 or more months by country of residence, South Korea (32.7 percent), the United States (15.7 percent), Japan (7.2 percent), Kazakhstan (5.9 percent), the Czech Republic (4.9 percent), Australia (4.5 percent), and China (4.2 percent) havethe most (NSOM, 2021).

In order to develop an appropriate population migration policy suitable for the current conditions of Mongolia, which has a vast territory with a small population, it is appropriate to study it in conjunction with the features of the population's territorial location. When Mongolian citizens living abroad are studied according to their location of origin in Mongolia, there are significant differences.

According to the labor force survey (NSOM, Labor 2021), there is a high risk of unemployment or long-term unemployment among the residents of provinces other than Ulaanbaatar. In line with this, unemployed rural people with no income tend to actively participate in international migration. Considering the citizens who migrated from local to foreign countries by province, 94.9 percent of the citizens who migrated to foreign countries from Bayan-Olgii province and 63.7 percent from Khovd province live in Kazakhstan (NSOM, 2021). In the western region of Mongolia, Bayan-Ulgii aimag, 88 percent of the total population is ethnic Kazakh. In Khovd aimag, about 10 percent of the total population is ethnic Kazakh.

31.7 percent of the total population living abroad from Ulaanbaatar lives in South Korea, 19.1 percent in the United States, and 7.7 percent in Japan (NSOM, 2021). In South Korea, Japan, and China, 16.4 percent from Sukhbaatar province, 15.3 percent in Dornogovi province, 10.4 percent in Gobi-Altai province, 11.5 percent in Dornod province in Russia, 10.8 percent in Uvs province, 12.7 percent in Uvurkhangai province in Japan, 12.3 percent live in Uvs province, 11.9 percent in Dundgov province, 10.5 percent in Central and Khuvsgul provinces, 12.3 percent in Sukhbaatar province in the Czech Republic, and 12.2 percent in Zavkhan province in India. However, 15.8-57.7 percent of the provinces except Bayan-Olgii are studying, working and living in South Korea (NSOM, 2021).

The majority of expatriates who moved to foreign countries originated in the capital city of Ulaanbaatar or the provinces of Darkhan, Orkhon, Tuv, and Selenge, which have developed

infrastructure and communications and large populations relative to other provinces. The pattern of migration from large urban areas to foreign countries is changing. The pattern of migration from urban areas to foreign countries is changing, and the migration of rural areas to foreign countries is increasing. This is because the telecommunications sector is developing in rural areas of Mongolia, and the rural population is becoming more informed about foreign countries. This is leading the rural population to seek out opportunities to study, work, and live abroad.

Mongolian citizens go to foreign countries to improve the livelihood of their families, and thus make a significant contribution to the country's economy. This is shown by remittances sent by Mongolians living abroad to Mongolia. In the mid-1990s, Mongolian citizens sent money to their home country through individuals who did not have the knowledge and opportunity to send their earned money through the banking system, so there is a lack of statistics on foreign remittances at that time. Since 1998, Mongolians living abroad have transferred money to Mongolia through the banking system. In 1998, 5.8 million US dollars were sent to Mongolia. From 2001 on, the amount of foreign remittances sent to Mongolia has increased every year. In 2021, remittances worth 536.5 million US dollars or 4.2 percent of GDP were sent to Mongolia (World Bank, 2022). This remittance is equivalent to approximately 1.75 trillion MNT at the official exchange rate of the Bank of Mongolia in December 2022, or 3444.6 MNT.

Graph №3 Remittances from abroad to Mongolia, 1998-2021 (million USD)

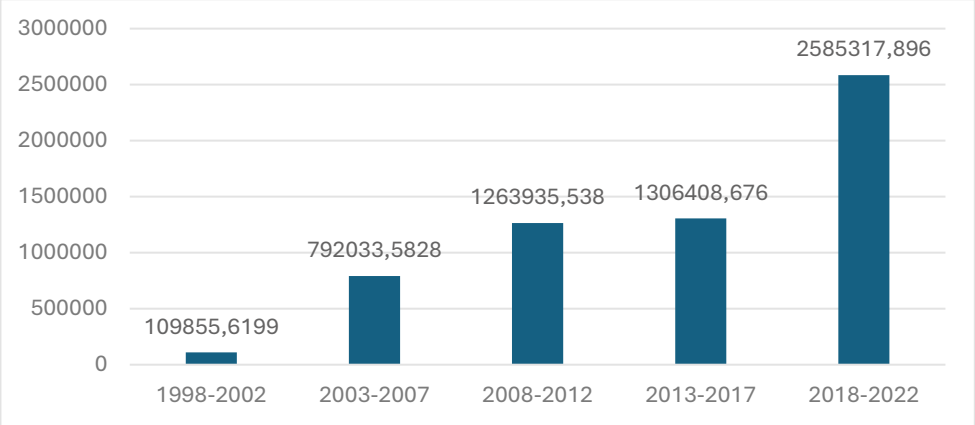

Data Source: World Bank 2022, "Personal remittances, received (current US$) – Mongolia", World Development Indicators

Approximately 66.3 percent of the survey research participants said that they send remittances to Mongolia. 45.9 percent of those who send remittances said that they send remittances every month, 23.5 percent send remittances to their home country once every six months, 14.0 percent once every six months, and 16.6 percent send remittances to their home country more than three times per year. According to this data, remittances sent by Mongolian citizens living abroad not only improve the livelihood of that person's household but also have a certain positive effect on the country's economy.

This research shows that the main component of Mongolian young people who can work and have a strong desire to go abroad is for a long time. This is due to the low value of labor in

Mongolia, which makes them less interested in working and living in their country of origin. One of the major reasons for the international migration pattern is a push to earn more money in foreign countries.

Socio-Economic and Environmental Factors Influencing the International Migration Pattern. International migration flows are driven by high unemployment and poverty rates. Prior to 1990, during the socialist system, the aid of the Soviet Union, which was equivalent to ⅓ of Mongolia's GDP, disappeared, and the country faced a severe economic crisis. During the transition to the market economy, 1/3 of all households were affected by unemployment and poverty due to the failure to establish a proper labor value and social security system (Batkhishig 2020). The factories and enterprises that were working at that time lost government subsidies and went bankrupt, leaving thousands of workers unemployed and without income. Thousands of unemployed people were left with no choice but to go to Russia, China, or other foreign countries to make a living or to work abroad.

Economic recession, rising inflation, unemployment, and poverty have negatively affected the quality of life, pushing Mongolians to move abroad. The poverty rate among the entire population of Mongolia was 36.3 percent in 1995 (NSOM, 2001), 39 percent in 2000, 38.8 percent in 2010, and reached 27.8 percent in 2020 (World Bank, 2021). This shows that approximately 903.4 thousand people live in poverty in Mongolia. Although the poverty rate here appears to have decreased slightly, it remains high among the population that has not declined sharply.

In response to the survey question, "If you had the opportunity to study and work in a foreign country, what would be your choice?" 35.2 percent said they would leave Mongolia permanently, while 53 percent said they would leave temporarily. In the last two years, due to the impact of the pandemic, the living standards of the middle class have decreased and the poverty range has expanded, which has increased the desire of people to go abroad to work. The main reason for the increase in the price of goods is the fluctuation of the exchange rate and the increase in the price of fuel. Since Mongolia obtains most of its products from foreign markets, there is an unwritten law that the prices of goods rise sharply due to fluctuations in the exchange rate and fuel prices, but the prices never decrease. According to statistics, between 2017 and 2021, the prices of some consumer products increased by 57.5 percent (Statistical News Tentsver, 2022, NSOM 2021).

The quality of life of Mongolians has been negatively impacted by economic indicators, unemployment, inflation, price increases, and insufficient wages. In 1991, the first year of transition in Mongolia, the unemployment rate was 6.3 percent. The highest level of unemployment reached 9.9 in 2010 (Table №1).

Table № 1. Unemployment, Inflation rates (percent 1991-2022), and average wages (thou. ₮)

	1991	**1995**	**2000**	**2005**	**2010**	**2012**	**2018**	**2022**
Unemployment rate, %	6.5	5.5	4.6	3.3	9.9	8.2	7.8	5.3
Inflation rate, %	52.7	50.5	8.1	9.5	12.9	14.0	8.1	13.2
Average wages, thou. ₮	0.6 1990	22.7	62.3	101.2	341.5	557.6	1002.9	1157.4

One of the main indicators of the standard of living of the population of Mongolia is the

poverty level, and poverty affects a large number of people in Mongolia. Researchers (Tsend-Ayush, 2021) have warned that the livelihood of the middle class has decreased due to the impact of the pandemic in the last two years, and the range of poverty has widened. Economist Davaadorj R emphasized that *"... half a million middle-class citizens who are ready to enter the lower class if they become unemployed and have no income have started to move into the ranks of the poor (Tsend-Ayush 2021). The risks of poverty have started to be realized in real life, and researchers have determined that one out of every two people in Mongolia is not only affected by poverty, but this number is likely to increase rapidly (Davaadorj, R., 2021).*

People of working age with low educational levels and little work experience are affected by poverty and unemployment. Consequently, the flow of Mongolians going abroad due to poverty and unemployment is intensifying. To the question "Was your income sufficient for household needs in Mongolia?", 57.3 percent of citizens living abroad answered that their income was insufficient, 32 percent said it was moderate, and 5.7 percent said it was sufficient, while only 5.0 percent answered that it was more than sufficient. Judging from these problems, it can be considered that the first basis of the flow of people leaving their native homeland and migrating to foreign countries is unemployment and poverty, and the goal is to improve the standard of living of their families.

Among those living abroad, 33.1 percent of the participants in the survey answered that they moved abroad to study, 31.3 percent to earn money and improve their lives, 9.2 percent moved due to a lack of jobs or because they could not find a suitable job, 8.5 percent to work and live in a peaceful and safe environment, 7.8 percent to escape environmental pollution, 4.4 percent to consume quality food, 3.6 percent for health reasons, and 2.1 percent for other reasons.

Graph №4: Sociological Survey

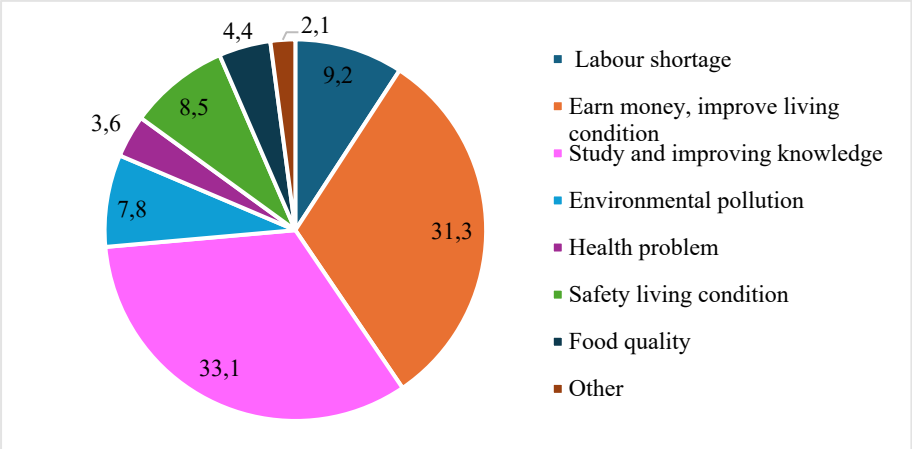

Data source: Sociological Survey 2023 он

Although the prices of goods have increased several times, this is not the only economic reason for increased expatriation; there are also increases in the number of people who want to work abroad for high-paying jobs, build savings in a relatively short period of time, and improve their livelihoods. Our research shows that some people seek not only a salary, but

stable employment or full-time work. For example, *while they want to work in their acquired education and profession, their salary expectations are equal to the actual salary (LH_11_p.04).* However, 41.6 percent of the respondents expressed that the value of labor in Mongolia is very low, and it is difficult to find a stable job. If the economic instability in Mongolia continues for a long time, there is no doubt that Mongolian expatriation will continue unabated.

Among the participants of the study, young people who have a profession and are just starting life after graduating from university mentioned that there is no opportunity to live adequately in Mongolia by working in their profession and they have no confidence in the future. As one respondent stated, *"In Mongolia, it is impossible to build a life by working all the time. There is no opportunity to live in Mongolia with your own house or car. Therefore, if I go and live in a place where my work will be appreciated, I think that the standard of living and everything else will improve a little faster" (LH_06_p.04).*

The difference in wages in Mongolia, the lack of stable jobs, and the desire to improve their living conditions by saving money are among the reasons that push people to foreign countries. *"Since the employer pays for the accommodation, food and transportation of contract workers, it is quite possible for them to save 80% or more of their salary if they are financially disciplined, committed and stable" (LH_05_p.02).*

The minimum monthly salary in South Korea is 1,795,310 won as of 2020, which is equivalent to about 7 million Mongolian MNT (Korean) at the 2020 exchange rate. However, if the monthly minimum wage in Mongolia is 420,000 MNT and 110 dollars, the average wage with 13.2 percent of inflation is 1.15 million MNT (NSOM, Average Wages Data 2020) or 310 US dollars. In Mongolia, although the prices of goods have increased several times, the real wages still do not increase, which is a factor that pushes the population to foreign countries: *"In Mongolia, the government does not control the increase in the price of goods; it is interpreted as a market of free competition. The seller arbitrarily increases and increases the price of goods every day." LH_04_p.02.*

When asked whether the income of their family had increased after moving to a foreign country, 81 percent of participants answered yes, while 19 percent answered no. When asked why otherwise, 87.8 percent said they study, and the rest use it for household needs. From this, it can be observed that most expatriates manage to increase their income and improve their living conditions after moving to a foreign country.

Research has shown that there are quite a few Mongolians who are working while studying abroad. Mongolians participate in the study-work and travel-work programs for students in Australia. *"A student in the program: earned $15 an hour for three months to pay for tuition. But in Mongolia, if a student works for three months in the summer, he cannot even earn tuition fees. This is because most of the hourly wages in Mongolia are 3,500-4,000 MNT, which is equivalent to $1.1 an hour. Moreover, it is rare to find a job even with such a salary in Mongolia (LH_12_p.04)".*

It can be seen from this that the international migration made a positive contribution to the well-being of the household and family.

In developed countries, the number of elderly people in the total population is increasing. In this regard, the number of deaths is increasing year by year, the birth rate is decreasing, and the number of young people is decreasing, creating a labor shortage and increasing demand for labor. One of the reasons is the attraction of cheap labor to developed countries in the form

of young people seeking to improve their lives. Because young people in foreign countries are not interested in doing heavy industrial and agricultural work, this void in the labor market is filled by cheap foreign workers. This is because some developed countries, which are expected to have a large labor shortage in the labor market in the future, have officially announced to the world that they will receive a large number of foreign immigrants in the coming years (Canada, Australia, the Czech Republic, Belgium, South Korea, and Japan). For example, the Canadian government plans to receive 500,000 immigrants annually from January 2023 until the end of 2025 (Colin Singer, 2023), and it is believed that receiving a large number of foreign workers will play an important role in strengthening the country's economy (OECD, 2022). It is also believed that the young people's relatives' expectations of immigrants contribute to the country's population problem and fill the workforce shortage.

Education seekers drive international migration flows. In 1990, with the change in the political and social system, the education sector also changed, and it was no longer the case that students were sent only to countries with a socialist system for education and vocational training. Mongolian students are now enrolled in the scholarship programs around the world and student-student exchange programs have started to take place in foreign universities.

Quality education is the guarantee of Mongolian youths' future lives. They strive to master high culture, rapid development, and new advanced technology, and the desire to improve their knowledge and skills through quality education is one of the reasons for international migration (Ulaanbaatar Youth Development Center, 2018). According to statistics (NSOM, 2021), the number of people living abroad for study has increased from 37 percent in 2010 to 46.7 percent in 2020.

Year by year, the number of Mongolian students participating in government scholarships as well as the competitive scholarship programs of other foreign countries and universities offering fee discounts is increasing. Many talented young people who have received a doctorate or master's education in Mongolia go abroad, and a significant part of intelligent and intellectual young people are working and living abroad.

Some wealthy citizens travel to study abroad at their own expense. Also, it has been observed that there are many young people who are interested in successfully studying at world-renowned universities and working productively in well-known international organizations, banking, technology, and software companies. There is a tendency for students who have graduated from foreign universities to stay in the country where they graduated and work with an official permit.

"Studying and working abroad changes your perspective to a certain extent. Instead of being stuck in one place, you look at other outsiders, get inspiration, or learn about your own truth, so you strive to grow and progress even more" LH_11_p.02".

Also, among the young people studying for language training, there are young people who want to study in countries like South Korea, the United States, Australia, and Germany.

Mongolian citizens who pursue education abroad enjoy the advantages of immersing themselves in a new environment, cultivating professional networks, experiencing diverse cultures, witnessing rapid development, and gaining exposure to advanced technologies. Additionally, they benefit from the process of learning and self-assessment, allowing them to identify and enhance their strengths while addressing their weaknesses. Notable examples of this can be found in initiatives such as the "Silk Road Foundation" and the "Insider" online television

program, both of which are part of the "Mongolian People - Mongolian Wealth" (Mongol khun-Mongoliin Baylag) initiative. These platforms showcase the accomplishments and insights of Mongolian expatriates who have earned global recognition for their knowledge, talents, and intelligence. The interviews with numerous young Mongolians living abroad highlight the significance of these opportunities. These Mongolian youths have studied at world-renowned universities, and some of them are currently employed at the United Nations, its affiliates, and other international organizations such as Google, Yahoo, the World Bank, and Silicon Valley.

Citizens living and working abroad create invaluable intellectual and labor wealth, learn modern management, and transfer new ideas and technologies to their homeland, contributing to the development of the country. Therefore, an important challengefor the government is to implement policies to effectively and realistically use the skilled labor force to participate in the development of the country.In light of these observations, it becomes crucial to formulate policies that create pathways for highly skilled professionals and academics abroad to contribute to their country's development from afar. Simultaneously, attracting skilled personnel back to their home country should be a priority. Such policies can play a pivotal role in advancing the nation's growth and progress.

Lack of safe living conditions drives international migration flows. Recently, the world has avoided the approach of measuring the level of development only by economic growth, and has paid special attention to the issue of human development. There is a trend toward the belief that the main wealth of a nation, the power of development, and the values that determine its future are its people.

According to the human development index, Mongolia ranks 92 out of 189 countries in the world, which is below average. This human development index is expressed in three main dimensions: living a long and healthy life, acquiring knowledge, and living in decent living conditions (Human Development Report, 2021). In line with this, the balance of the environment affects people's ability to be born and live in a safe and peaceful environment.

Factors such as chaos around human habitats, traffic jams, lack of guarantee of safe life, poor environment for children, lack of schools and hospitals, quality of public transportation, air pollution, and noise influence the migration of the population. When asked:

"Has your life changed since you moved to the country where you currently live? 14.2 percent of participants answered that they could live in a peaceful and safe environment, 11.8 percent could eat healthy food, and 4.2 percent could get access to quality health and social services.

In many foreign countries, people's living conditions are comfortable and clean and children and the elderly have the opportunity to live in a safe environment, which is one of the factors that attracts expatriates Some citizens living abroad have expressed that they miss their homeland and sometimes feel like going back to live there, but they cannot return to Mongolia because their quality of life has not changed and is getting worse. They explained why Mongolians live happier, healthier, more peaceful, and better lives abroad because the social and economic policies are more people-oriented there, justice is established there, people can be valued according to their hard work, and people are respected there. They answered that

"...everything was arranged so that they could spend time at home, because they already understood that children and young people are their future there, people live more peacefully and better there (LH_11_p.03).

According to the definition of the researchers, the concept of "quality life of the population" (Batbaatar 2016) means personal success of an individual, having a healthy body, and living in a peaceful, safe and worry-free environment. The researchers defined that quality of life does not depend on the individual, but is especially related to the social protection provided by the state. However, in Mongolia in recent years, the conditions for comfortable living of the population have become more and more narrow, and the increasing stress and frustration in the society leads to the conclusion that it is a push factor that stimulates the population to go out to live. 28.6 percent of the surveyed citizens said that Mongolia is not comfortable for people to live in, the living conditions are not good enough, and they suffer a lot from stress and anxiety. *"... We live in different time schedules, but most of us spend time in traffic jams in the circle of home – children's school – work, which is the main factor causing stress and frustration LH_14_p.04".*

We live in the midst of a lot of sounds created by society, such as car horns, construction, workplace and household noise. People expressed that traffic congestion, lack of parking spaces, and that most the people waste time looking for vacant parking spaces. As of 2020, there are 615,622 registered vehicles in Ulaanbaatar city with a population of 1,499,140, or one out of every 2 people is using a vehicle. The better a country is developed, the better its society and the better its living environment is for individuals. If people in their home country were given a fair appreciation for their work and were given the opportunity to spend their non-working hours in their personal lives instead of spending them in traffic jams, no one would be tempted to live abroad.

International Migration flows caused by Environmental Pollution. Environmental problems are no longer a problem of rural herdsmen, but have become one of the pressing problems facingurban citizens. The population of large urban areas of Mongolia has become completely dependent on smoke, soil, water, and environmental pollution for their health and life, and environmental pollution in large urban areas has affected the sustainable settlement and migration of the population to a certain extent.

In the past 20 years in Mongolia, the deterioration of the environment due to the influence of human activities has become more widespread, becoming an issue of concern for citizens. 7.8 percent of the respondents said that they went abroad due to environmental pollution, and 3.6 percent due to health reasons. As one respondent said:

"Our children go to kindergartens and schools on an equal footing with local children, get a good education, work and live in an environment where the air is clean and the food is healthy. LH_11_p.02".

In Mongolia, 66 percent of Mongolia's total population lives in urban areas, while 48 percent of the country's population lives in the capital of Ulaanbaatar, which occupies 0.3 percent of the country's territory (NSOM 2022). Ulaanbaatar is home to half of Mongolia's population and is one of the most polluted capital cities in the world. On the coldest day of the year, the daily average of PM2.5 pollution reaches 687 micrograms per cubic meter, which is 27 times higher than the safe level recommended by WHO (UNICEF 2020). This emerged in our interviews and surveys as a clear reason for migration. Common air pollutants have a direct effect on the respiratory system, cardiovascular system, immune system, and nervous system. In the selection of the countries with the most PM10 particles, which cause various types of cancer, Mongolia took the lead, and in 2015, Ulaanbaatar became the leading city in the world for air pollution.

In the past 10 years, respiratory diseases among the residents of Ulaanbaatar have increased rapidly, and the number of respiratory infections per 10,000 people has increased 2.7 times.

As of 2020, respiratory system diseases are the top 10 categories of diseases of Ulaanbaatar city hospital patients per thousand people (Ulaanbaatar City Health Department, 2021). Cardiovascular disease and cancer are the leading causes of death in Mongolia, and both are affected by air pollution and environmental pollution. According to health research, 9-15 percent of deaths recorded in Ulaanbaatar city are somehow related to air pollution (Ulaanbaatar City Health Department, 2021). According to statistics on the causes of death of the population, 29 percent of deaths due to heart and respiratory system diseases, and 40 percent of deaths due to lung cancer in Ulaanbaatar city were caused by air pollution, which accounted for 10 percent of all deaths (Ulaanbaatar City Health Department, 2021).

The residents of large cities cannot be provided with comfortable and healthy living conditions, and the level of air pollution is reaching dangerous level. This contributes to pushing the population to move to cleaner, safer countries.

Conclusion

Over the past three decades, international migration has increased continuously due to social, economic, and environmental factors in Mongolia

Despite the gradual growth of Mongolia's economic indicators, the flow of population towards foreign developed countries has not stopped, in part due to the failure to raise the standard of living of the population, reduce poverty, and increase employment. In the future, it is expected that the outflow of the population will further increase, depending on factors such as unemployment, poverty, wages, quality education, social stresses, and environmental pollution caused by the economic needs of the population.

People are the wealth of any nation, so it is important that the goal of government policy is to create a favorable environment for people to live long, healthy, and creatively.

The high percentage of women, children, young people, educated, working-age age and experienced people among the people living abroad has made it challenging for the Mongolian population to stabilize and flourish economically. It shows that there is a lack of demographically oriented government policies that balance the income inequality of households and create a balanced natural and ecological environment for human life.

By addressing these factors, the conditions for the population to settle and live in the country will be improved, leading to a less disruptive flow of international migration.

Contribution of the authors.

Shugatai A. – collection and analysis of materials, compilation of a scientific article in accordance with the requirements, collection and analysis of theoretical materials;

Barcus H. – definition of the goals and objectives of the scientific article, work with the use of research materials and methods; work with literature, work on systematization of research materials.

References

1. Altanchimeg, Z., Nam Son Kho, Sarantuya. J. (2021). The Push and Pull Factors Affecting the Migration of Mongolians to the Republic of South Korea, SHS Web of Conferences 90, 01023, https://doi.org/10.1051/shsconf/20219001023

2. Barcus, H.R., Werner, C. (2010). The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational Migration from 1990-2008, Asian Ethnicity Journal, 11(2) pp. 209-228.

3. Batkhishig, B. (2020). Problems of market economy development in Mongolia. Ulaanbaatar 2020. Book, Department of Politic and Economy, Institute of Philosophy Mongolian Academy of Sciences, ulaanbaatar, 'Mongol dahi zah zeeliin ediin zasiin hugjliin asuudluud'. [in Mongolian]

4. Colin, R, Singer (2023). Canada Immigration Policies. Available via the link: https://www.immigration.ca/canada-immigration-policies-in-2023-what-to-expect/ (Accessed: 15 January 2025).

5. Devesh Kapur, & John, McHale (2009). International migration and the world income distribution, Journal of International Development, Wiley InterScience, J. Int. Dev. 21, pp. 1102-1110.

6. Diener, A. (2003). One Homeland or Two? Territorialization of Identity and the Migration Decision of the Mongolian-Kazakh Diaspora, Ph.D. Dissertation, University of Wisconsin-Madison.

7. Enkhbaatar Ulziilham. (2015), Mongolian National Security its impact of international migration, National University of Mongolia, Ulaanbatar, 'Irgediin gadaad shiljih hodolgoon Mongol Ulsiin Ayulgui baidald nolooloh'. [in Mongolian].

8. General Authority for Border Protectio. Available via the link: http://bpo.gov.mn/page/Infograph (Accessed: 15 January 2025).

9. Great Congress of Mongolia (1992). Available via the link: https://legalinfo.mn/api/front/cons-detail-1992.html (Accessed: 15 January 2025).

10. Human Development Report (2021). National Statistical Office of Mongolia, Khunii hugjiliin index. [in Mongolian].

11. International Organization for Migration (IOM) (2019). World Migration Report 2020. IOM, UN Migration, p.22.

12. International Organization for Migration (IOM) (2021). World Migration Report 2022. IOM, UN Migration, p.3.

13. Korea Immigration Service, the Ministry of Justice. (2023). Immigration information of Korea. p.21. Available via the link: https://viewer.moj.go.kr/skin/doc.html?rs=%2Fresult%2Fbbs%2F227&fn=temp_1681197606783100&fbclid=IwAR3W7Z5LcT8B6QBNeRlc-htt6Cu-q8RGBA6OP8gH8QCi8yfIsrxlMoxlMXg (Accessed: 15 January 2025).

14. Lee, E.A. (1969). Theory of Migration", J.A. Jackson (ed) Cambridge UK pp. 282-297.

15. Massey, D.S, Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (Massey et al 1993) (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. Population and Development Review, 19(3), pp. 431-466.

16. Mongolian Statistical Information Service. (2022). Number of Outbound Mongolian, by country, gender, year and purpose of visit. Available via the link: https://www2.1212.mn/tables.aspx?TBL_ID=DT_NSO_1800_005V3 (Accessed: 15 January 2025).

17. NSOM (2011) National Statistic Office in Mongolia. Mongolians in abroad. National Population and Housing Census of Mongolia, Ulaanbaatar. Gadaad dahi Mongolchuud. [in Mongolian]

18. NSOM (2021) National Statistic Office in Mongolia. Migration and Settlement 2020. National Population and Housing Census of Mongolia, Ulaanbaatar. 'Shiljih huduulguun ba suurshil'. [in Mongolian]

19. NSOM (National Statistical Office of Mongolia), (1996). Mongolian Statistical Yearbook 1995. Ulaanbaatar. [in Mongolian]

20. NSOM (2018) National Statistical Office of Mongolia. Mongolian Statistical Yearbook 2017. Unemployment rate data 1995-2017 p.76, Inflation rate data 1999, 2000 p.28. Average wages data 1995-2017 p.80 .Ulaanbaatar. [in Mongolian]

21. NSOM (2020) National Statistical Office of Mongolia. Mongolian Statistical Yearbook 2020, Unemployment rate data 2018-2020 p.94. Available via the link: https://www2.1212.mn/Stat.aspx?LIST_ID=976_976_L55&type=sectorbook (Accessed: 15 January 2025).

22. NSOM Labor (2021) National Statistic Office in Mongolia. Labour, Main Report of Labour Force Survey 2018,2019, 2020. Mongolian Statistical Information Service. 'Ajillah huch, hudulmuriin nootsiin negdsen tailan'. Available via the link: https://www2.1212.mn/Stat.aspx?LIST_ID=976_L04&type=sectorbook (Accessed: 15 January 2025). [in Mongolian]

23. NSOM Price (2021) National Statistical Office of Mongolia. Mongolian Statistical Yearbook, Ulaanbaatar, pp. 509-510. [in Mongolian]

24. NSOM Trade (2021). National Statistical Office of Mongolia. Number of Registered Vehicles, by type, by region, aimags and the capital, by year 2021. Mongolian Statistical Information Service. Available via the link: https://www2.1212.mn/tables.aspx?tbl_id=DT_NSO_1200_013V3&13999001_select_all=0&13999001SingleSelect=_T8&SOUM_select_all=0&SOUMSingleSelect=_0&YearY_select_all=0&YearYSingleSelect=_2021&viewtype=table (Accessed: 15 January 2025). [in Mongolian]

25. OECD (2022). The Contribution of Migration to Regional Development, Chapter 4 Regional economic development: The role of migration 10 Mar 2022. Available via the link: https://www.oecd-ilibrary.org/sites/99ac61a3-en/index.html?itemId=/content/component/99ac61a3-en#chapter-d1e6715 (Accessed: 15 January 2025).

26. Statistical News Tentsver (2022). In 4 years, main goods price increase by 57.6, Statistical News, 4 jiliin hugatsaand zarim duteegdekhuunii une 57.5 huviar neemegdejee. Available via the link: https://tentsver.mn/s/451 (Accessed: 15 January 2025). [in Mongolia]

27. Stuart, S. B. (2006). Can remittances spur development? A critical survey, International Studies Review, 8, pp. 55-75.

28. Taylor, J. E. Arango, J. Hugo, G. Kouaouci A. Massey, D.S. Pellegrino, A. (Taylor et.al 1996) (1996). International Migration and Community Development, Population Index, 62(3), pp. 397-418.

29. Todaro, M.P. (1969). A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries, The American Economic Review, 59(1), pp. 138-148.

30. Tsuneo, A. (2018). International Migration and Human Security and Development in Mongolia, Mongolian Journal of International Affairs. Doi: https://10.5564/mjia.v20i0.1024

31. Ulaanbaatar City Health Department (2021). Population health indicators of capital city 2020. 'Niisleliin hun amiin eruul mendiin uzuulelt 2020'.Ulaanbaatar. [in Mongolian]

32. Ulaanbaatar Youth Devlopment Center (2018). Mongolian youths who graduated from abroad. Ulaanbaatar, 'Gadaadad surch, bolovsrol ezemshisen zaluuchuudiin sudalgaa'. [in Mongolian]

33. UNICEF (2020). Environmental Pollution: UNICEF 2020 for every child. 'Khureelen bui orchin, agaariin bohirdol'. Available via the link: https://www.unicef.org/mongolia/mn/environment-air-pollution (Accessed: 15 January 2025). [in Mongolian]

34. Werner, C., Barcus, H. R. (2009). Mobility and immobility in a transnational context: Changing views of migration among the Kazakh diaspora in Mongolia, Migration Letters, 6(1), pp. 49-62.

35. World Bank. (2022). Personal Remittances, Received–Mongolia, World Development Indicators. Available via the link: https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?locations=MN (Accessed: 15 January 2025).

А. Шұғатай[1], Х.Баркус[2]
[1]Монғолия ғылым академиясы Халықаралық зерттеулер институты Аймақтық зерттеулер бөлімі зерттеушісі
[2]Макалестер колледжі, Сейнт-Пол, Миннесота, АҚШ

Монғолиядағы халықаралық көші-қон ағымдарының әлеуметтік-экономикалық және экологиялық себептері

Аңдатпа. Социалистік кезеңде монғол азаматтарының шетелге қоныс аудару және саяхат жасау құқықтары шектеулі болды. Халықтың көші-қоны тек мемлекет қатаң бақылауында және нақты мақсаттар үшін жүзеге асырылды. 1990 жылдан бастап Монғолияда саяси және әлеуметтік-экономикалық реформалар жүргізіліп, нарықтық экономикаға және еркін, демократиялық жүйеге өту кезеңі басталды. Нәтижесінде, монғол азаматтары өз тұратын жерін еркін таңдау мүмкіндігіне ие болды; соған сәйкес, шетелге қоныс аударушылар саны төмендемей, керісінше жыл сайын айтарлықтай өсуде. Соңғы отыз жылда мыңдаған монғол азаматтары жақсы өмір сүруді көздеп туған жерінен шетелдерге қоныс аударды. Еңбекке жарамды жас ұрпақтың шетелге жаппай көші-қоны, ол елдің әлеуметтік ресурстарының маңызды бөлігі болып табылады, монғол қоғамы үшін сезімтал әрі өзекті мәселе болып табылады. Бұл зерттеу шетелдерге қоныс аударған халықаралық көші-қонның үлкен ауқымына және адамдардың туған жерден кетуді қалайтын себептеріне назар аударады. Зерттеу Монғолиядан халықаралық көші-қонның неге және қалай артқанын, сондай-ақ халықаралық көші-қон ағымына әсер ететін әлеуметтік, экономикалық және экологиялық факторларды көрсетеді. Экономикалық тұрақсыздық, жоғары жұмыссыздық пен кедейлік деңгейі, экологиялық ластану сияқты факторлар олардың Монғолиядан көшу шешімінің басты қозғаушы күштері болып табылады.

Түйін сөздер: халықаралық көші-қон ағымдары, экономикалық жағдай, жұмыссыздық, кедейлік, әлеуметтік-экономикалық және экологиялық факторлар, Монғолия

А. Шугатай[1], Х. Баркус[2]
[1]Институт международных исследований, Монгольская Академия наук, Улан-Батор, Монголия
[2]Колледж Макалестер, Сейнт-Пол, Миннесота, США

Исследование социально-экономических и экологических факторов международных миграционных потоков в Монголии

Аннотация. В период социализма граждане Монголии имели ограниченные права на переселение и поездки за границу. Миграция населения осуществлялась только под строгим контролем государства и с определенными целями. С 1990 года в Монголии произошли значительные политические и социально-экономические реформы, ознаменовавшие начало перехода к рыночной экономике с свободной и демократической системой. В результате граждане Монголии получили возможность свободно выбирать место проживания; соответственно, число монгольских граждан, переезжающих за границу, не уменьшается. Напротив, международные миграционные потоки значительно растут с каждым годом. За последние тридцать лет тысячи граждан Монголии покинули свою родину в поисках лучшей жизни. Массовая миграция молодёжи трудоспособного возраста – важной части социальных ресурсов страны – стала чувствительной и

актуальной проблемой для монгольского общества. Это исследование сосредоточено на большом количестве международных мигрантов, переехавших в другие страны, и причинах, по которым люди хотят покинуть родину. В работе показано, как и почему происходит рост международной миграции из Монголии, а также какие социальные, экономические и экологические факторы влияют на ее потоки. Такие факторы, как экономическая нестабильность, высокий уровень безработицы и бедности, экологическое загрязнение, являются ключевыми причинами принятия решения о миграции из Монголии.

Ключевые слова: международные миграционные потоки, экономические условия, безработица, бедность, социально-экономические и экологические факторы, Монголия.

Information about authors:

Shugatai A. **–** Corresponding author, Researcher, Regional Studies Department, Institute of International Studies, Mongolian Academy of Sciences, Ulaanbaatar, Mongolia.

Barcus H. **–** DeWitt Wallace Professor of Geography, Geography Department, Macalester College, Saint Paul, MN, USA.

Шұғатай А. **–** хат-хабарға жауапты автор, Аймақтық зерттеулер бөлімі зерттеушісі, Халықаралық зерттеулер институты Монғол ғылым академиясы, Улан-Батор, Моңғолия.

Баркус Х. **–** Макалестер колледжі География кафедрасының ДеУит Уоллес профессоры, Сейнт-Пол, Миннесота, АҚШ.

Шугатай А. **–** автор для корреспонденции, исследователь, Отдел региональных исследований, Институт международных исследований, Монгольская академия наук, Улан-Батор, Монголия.

Баркус Х. **–** профессор географии имени ДеУит Уоллес, кафедра географии, колледж Макалестер, Сейнт-Пол, Миннесота, США.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 11.25.40
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-142-158

The Formation of the Image of China in the Context of School Textbooks on the History of Kazakhstan

А. Мұхаметжан

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: muhametzhanova_ayaulym@mail.ru)

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының көші-қон саясаты, сондай-ақ оның Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭО) еңбек ресурстарын өзгертудегі рөлі сипатталған. Қазақстан Республикасының көші-қон саласындағы саясатының негізгі мақсаты — елдің ұлттық қауіпсіздігі мен бірегейлігін сақтау мен нығайту үшін көші-қон үдерістерінің кері әсерлерін төмендету, сонымен қатар заңсыз көші-қонды шектеу және елге пайдалы, мақсатты көші-қонды дамыту.

Эмигранттар мен иммигранттардың сыртқы көші-қонына және оның Қазақстан Республикасының экономикалық, әлеуметтік және саяси жағдайына әсеріне статистикалық талдау жүргізілді. Посткеңестік кеңістіктегі көші-қонның 2020 жылғы пандемия жағдайына тарихи байланыстары, сондай-ақ цифрлық еңбек биржасы жүйесі қолға алған бастамалар берілген. ЕАЭО аумағында эмигранттар мен иммигранттарды қадағалаудың ортақ цифрлық жүйесі ұсынылады. Қазақстанның көші-қон саясаты аймақтық және жаһандық еңбек нарығындағы өзгерістерге бейімделуді қажет етеді, сондықтан ол демографиялық ахуалды тұрақтандыруға да бағытталған. Сонымен қатар адами капиталды тиімді пайдалану және шетелден білікті мамандарды тарту елдің инновациялық дамуына ықпал етеді. Көші-қон үдерістерін басқаруда халықаралық ынтымақтастық пен интеграциялық тетіктердің маңызы артып отыр.

Түйін сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО), көші-қон саясаты, эмигранттар, иммигранттар, сыртқы көші-қон.

Кіріспе

Мемлекетаралық еңбек миграциясы посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық байланыстарды нығайтудың маңызды факторларының бірі болып табылады. Қазіргі уақытта Армения, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан және Ресей Еуразиялық

Түсті: 20.01.2024; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

экономикалық одақ (ЕАЭО) құрамында интеграциялық үдерістерді тереңдетіп, біртұтас еңбек кеңістігін дамытуға ықпал етуде. Мұндай жұмыстар көші-қон саясатында да жүргізілуде, мұнда ЕАЭО-ға мүше елдердің көші-қон заңнамасын үйлестіру және біріздендіру және біртұтас еңбек нарығын қалыптастыру бойынша ынтымақтастықтың ықтимал жолдары қарастырылуда.

Еңбек – интеграциялық одақ құру жағдайында ортақ нарықты қалыптастырудың қажетті шарты. Сонымен қатар, Еуразиялық экономикалық кеңістікте ортақ еңбек нарығын қалыптастырудың өзіндік ерекшеліктері бар, олар Кеңес Одағының ыдырауы нәтижесінде шекарада жұмыс істейтін жекелеген ұлттық еңбек нарықтарының пайда болуымен айқындалады. Егеменді мемлекеттердің, сонымен бірге, ортақ еңбек нарығын қалыптастыру саясатының негізгі мақсаты, ең алдымен, интеграциялық одаққа мүше елдердің аумағында жұмыс күшінің еркін қозғалысы үшін жағдай жасау болуы керек және мұндай қозғалыс тараптардың экономикалық және әлеуметтік мүдделерінің теңгеріміне негізделген, саясаткерлердің келісілген көші-қон құралдарын пайдалану.

Сыртқы саясатта да, сыртқы экономикалық байланыстар саласында да көпвекторлылық қағидатын ұстанады. Қазақстан үшін Ресеймен, сондай-ақ ЕО, Қытай және басқа серіктестермен ынтымақтастықтың маңызы зор. Астана үшін ұлттық егемендік мәселесі өте нәзік. Бүкіл посткеңестік кезең ішінде Қазақстан өзінің әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасын дәйекті түрде жүзеге асырып келеді және сыртқы экономикалық өзара іс-қимылды, сондай-ақ интеграциялық жобаларға қатысуды тек өзінің ұлттық басымдықтары мен міндеттеріне қатысты қарастырады.

Тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан-ақ көші-қон үдерістерін басқару мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі ретінде қарастырылды. Көші-қонға қатысты заңнамалық база көші-қон жағдайындағы өзгерістерге сай қалыптасып, үнемі жаңартылып отыр. 1997 жылы «Халықтың көші-қоны туралы» Заң қабылданып, кейін 2001-2010 жылдарға арналған көші-қон саясатының салалық бағдарламасы әзірленді. Бұл құжаттар елдің әлеуметтік, экономикалық және демографиялық тұрақтылығын қамтамасыз етуге, көші-қон процестерін тиімді басқаруға, мигранттардың құқықтарын қорғауға қажетті жағдайлар жасауға және мемлекеттік қауіпсіздікті күшейтуге бағытталған. Сонымен қатар, Қазақстан үкіметі көші-қон үдерістерін тиімді басқару мақсатында қолданыстағы механизмдерді жетілдіріп, оларды жаңа сапалық деңгейге көтеруге бағытталған «Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының тұжырымдамасын» қабылдады. Бұл тұжырымдамада этникалық көші-қонды реттеу көші-қон саясатының басты бағыты ретінде қарастырылады.

Қазіргі көші-қон проблемаларын ескере отырып, Қазақстан жоғары тәуекел тобына кіреді. Бұл жағдайдың туындауына ықпал еткен негізгі себептер объективті сипатқа ие және көбіне Қазақстанның геосаяси ерекшеліктерімен байланысты. Елдің Еуропа мен Азияның түйіскен тұсында орналасуы, мемлекеттік шекарасының ауқымды болуы, сондай-ақ Қытай мен Өзбекстан сынды халық тығыз орналасқан мемлекеттермен, Орталық Азияның оңтүстік аймақтарымен, Оңтүстік Азия және Кавказ өңірлерімен шектесуі – мұның бәрі Қазақстанды түрлі санаттағы мигранттар үшін транзиттік дәлізге, әрі өмір сүруге ыңғайлы әрі тартымды мекенге айналдырады.

Қазақстан Республикасы үшін қауіптің жоғарылауына әсер ететін қосымша факторлар – жаһандық экономиканың үдемелі интеграциясы, халықаралық еңбек миграциясының артуы, Қытайдағы экономикалық даму қарқынының жеделдеуі, сондай-ақ ел ішіндегі құрылымдық өзгерістермен байланысты қазіргі заманғы үдерістер. Бұл құбылыстар әсіресе демографиялық салада айқын көрініс табуда. Алайда қазіргі уақытта қолданылып жүрген бақылау құралдары көші-қон ағындарының өсу қарқынына төтеп бере алмай отыр. Дегенмен, Қазақстанның ішкі демографиялық мәселелерін қозғамағанның өзінде, көші-қоннан туындайтын қауіп-қатерлердің күшею үрдісі байқалады. Қазақстан Республикасында тұрақты саяси-экономикалық даму түріндегі қолайлы жағдайдың сақталуын және тіпті күрделі әлеуметтік дағдарыстардың болмауы болжанған жағдайда да, алдағы уақытта Қазақстан жаппай иммиграцияның салдарынан жаңа қауіп-қатерлерге тап болуы мүмкін. Бұл ретте Қазақстанның демографиялық қауіпсіздігі көбіне көршілес мемлекеттердегі жағдайларға тәуелді болады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақаланы жазу кезінде ғылыми зерттеудің салыстырмалы, жүйелеу, проблемалық-хронологиялық, мазмұндық талдау және сараптамалық қорытынды сияқты әдістері тиімді пайдаланылды.

Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының негізгі мақсаты – заңсыз көші-қонның көлемін азайтып, мақсатты көші-қонды дамыту арқылы елдің ұлттық ерекшелігін сақтау, қауіпсіздігін нығайту және көші-қонның теріс әсерлерін төмендету.

1992 жылғы 26 маусымда Қазақстанда Иммиграция туралы заң қабылданды. Тәуелсіздіктің жариялануымен бірге Үкімет қазақтардың тарихи отанына оралуын қамтамасыз ету үшін дайын екенін жариялады. Мемлекет басшысының жарлығымен жыл сайын қабылданатын оралмандардың отбасыларының санына арналған иммиграциялық квоталар бекітілді. Ресми мәліметтерге сүйенсек, 90-шы жылдары Қазақстанға шамамен 180 мың оралман келген, алайда нақты деректер бойынша тәуелсіздік жылдарында елге екі есе көп оралмандар көшіп келген.

1997 жылғы 13 желтоқсанда «Халықтың көші-қоны туралы» Заң қабылданып, 2000 жылы 17 тамызда Үкіметтің қаулысымен «Қазақстан Республикасының мемлекеттік демографиялық және көші-қон саясатының тұжырымдамасы» бекітілді. Үкіметтің қабылдаған шешімдерінде оралмандарды тұрғын үймен қамтамасыз ету, олардың жаңа жерлерінде бейімделуін жеңілдету және әлеуметтік ортаға интеграциясын қамтамасыз ету үшін арнайы шаралар қарастырылған.

Индикативтік тенденция көші-қонның жаппай өсуі болып табылады: егер 1997 жылы елімізге әртүрлі мақсатта 60 мыңға жуық адам келген болса, тек 2003 жылы олардың саны 800 мыңнан асты. Алайда, Қазақстандағы көші-қон жағдайына елеулі түзетулер енгізуге болатын басты мәселе. Қытайдың өсуімен және жан-жақты нығаюымен байланысты. Бұл елдің негізгі сипаттамаларына сүйене отырып, оның жақын болашақта жаңа жаһандық державаға айналуына толық мүмкіндігі бар. Сонымен бірге оның кейбір сипаттамалары мен даму тенденциялары көршілес мемлекеттер үшін белгілі

тәуекелдерді тудырады. Бұл негізінен жер бетіндегі ең көп және ең мобильді халқы бар елдің - ҚХР-дың демографиялық сипаттамалары.

1989 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанда 3,6 мың адамнан тұратын қытай диаспорасы өмір сүрген. Алайда, 1990 жылдардың басынан бастап жағдай тез өзгере бастады – ҚХР-дан көші-қон ағыны күшейіп келеді және бүгінгі таңда ҚХР Қазақстанға заңсыз мигранттарды жеткізуші негізгі елдердің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнағаннан кейін екі ел арасындағы әртүрлі салалардағы қарым-қатынастардың дамуын айқындайтын екіжақты құжаттарға, соның ішінде Азаматтардың өзара сапарлары туралы келісімге қол қойылды. Қызметтік іс-сапармен жүретін паспорттардың барлық түрлерінің иелері үшін визасыз режим үшін. Бұл сауда байланыстарының, ең алдымен, трансшекаралық сауданың және «дүкен туризмінің» дамуына үлкен ықпал етті. Шекара қызметінің мәліметтері бойынша, 1993-1995 жылдары Қазақстанға күніне 150-ден 200-ге дейін қытайлық турист кірсе, оның 30-дан 50-ге дейіні оралмаған, яғни елге қоныстанған немесе ПК-дан басқа елдерге кеткен. Есептер бойынша, осы үш жылда кем дегенде 130-150 мың Қытай азаматы Қазақстанға жетістік пен транзиттік ел ретінде келуі мүмкін еді. Шетелдік мәдениетке жататын осындай елеулі топтың елде пайда болуының өзі оның қауіпсіздігіне қатер төндіреді. Қытай азаматтарының көп бөлігінің Қазақстан аумағына бақылаусыз кіруі шынымен де қылмыстық жағдайдың шиеленісуіне әкеліп соқтырды және халықтың әртүрлі топтары тарапынан теріс қабылданып, Қазақстанды « жынсыздандыру » қорқынышын тудырды.

Бекітілген визасыз тәртіптің келеңсіз көріністерін тоқтату ниетін басшылыққа ала отырып, Қазақстан тарапы көп ұзамай ҚХР-мен еларалық сапарлар режимін қатайту қажеттігі туралы шешім қабылдады. Нәтижесінде тек дипломатиялық және қызметтік паспорты бар азаматтардың өзара сапарларына визасыз режим енгізетін жаңа Қазақстан-Қытай келісімдеріне қол қойылды. Бұл шешім уақытында қабылданып, қазақ-қытай шекарасындағы жағдайды белгілі бір дәрежеде тұрақтандыруға әсер етті, алайда Қытайдан заңсыз миграцияның ағынын тоқтату мүмкін болмады.

Босқындармен жұмыс істейтін мемлекеттік органдардың қызметі халықтың көші-қоны туралы заңға және 1951 жылғы Женева конвенциясы мен оның 1967 жылғы Хаттамасына негізделеді. Осы халықаралық құжаттарға қосылу арқылы Қазақстан босқындарға қатысты бірқатар міндеттемелерді қабылдады. Бұл міндеттемелер, ең алдымен, қайтармау принципін, іс жүргізуге қол жеткізу құқығын, хабардар ету, шешімдерге шағымдану мүмкіндігін, сондай-ақ істер мен өтініштерді қарау мерзімдерін сақтау мен тіркеуді қамтамасыз етуге қатысты. 2007-2015 жылдарға арналған Қазақстанның көші-қон саясатының тұжырымдамасында көшіп келген адамдарды заңдастыру, бейімдеу және интеграциялау бойынша шаралар жүйесін әзірлеу маңызды бағыттардың бірі ретінде анықталған.

2010 жылдың басынан бастап елімізде «Босқындар туралы» Заң қабылданды, ол Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі Көші-қон комитетінің тиісті органдарында қажетті құжаттарды тіркеу және беру тәртібін реттейді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі мен

Біріккен Ұлттар Ұйымының Босқындар ісі жөніндегі Жоғарғы Комиссар Басқармасы арасындағы келісім бойынша БҰҰ БЖКБ-да тіркелген пана іздеушілер мен мандат босқындары Қазақстанның Көші-қон комитетінің Алматы қаласындағы бөлімшесіне ауыстырылды. 2010 жылдың мамырынан бастап департамент бұл тұлғаларды Қазақстан Республикасының уәкілетті органдарында қайта тіркеу және олардың құқықтық мәртебесін анықтау үшін қажетті құжаттарды беру бойынша жұмыстарды бастады.

Қазақстан әлемде үш елдің бірі және ТМД-дағы жалғыз мемлекет болып, этникалық көші-қон саясатын жариялап, жүзеге асыруда, сонымен қатар дүниежүзіне тараған қандастарымызды елге қайтару жұмыстарын тұрақты түрде жүргізіп келеді. 1991 жылдан бері Қазақстан 703 мыңнан астам этникалық қазақты қабылдады.

Мигранттарды жаңа өмірге тез бейімдеп, Қазақстан қоғамына интеграциялау мақсатында Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың тапсырмасымен Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі «Нұрлы көш» бағдарламасын әзірлеп, оны Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен бекітті.

Бағдарламаның жүзеге асырылуы этникалық, ішкі және сыртқы көші-қон процестерін тиімді үйлестіруге және оларды өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуының қажеттіліктеріне сәйкестендіруге мүмкіндік береді; этникалық және ішкі мигранттардың өмір сүру деңгейін арттыруға, Қазақстаннан кеткен жоғары білікті мамандарды елге қайтаруды ынталандыруға, көшіп-қонушылардың бейімделуі мен интеграциясындағы қиындықтар, жұмыссыздық және стихиялық көші-қон салдарынан туындайтын әлеуметтік тәуекелдерді болдырмауға бағытталған. Сонымен қатар, бағдарлама ұлттық бірлік пен қоғамдық тұрақтылықты нығайтуға, елдегі демографиялық ахуалды жақсартуға ықпал етеді.

Осы факторларды ескере отырып және 2002 жылы қабылданған құқықтық саясат тұжырымдамасына сәйкес, көші-қон саясатын жетілдіру жөніндегі жұмыстар жалғасуда. Алайда соңғы кездері көші-қон мәселесі, ТМД-ның басқа елдерімен қатар, Қазақстан үшін де күрделі әлеуметтік-экономикалық проблемаға айналды.

Қазақстан Республикасы Еуразиялық экономикалық одақтың негізін қалаушы болып табылады. 2014 жылдың мамыр айында Қазақстан астанасына Қазақстан, Ресей және Беларусь президенттері жиналды. Үш мемлекет басшыларының қатысумен, тарихы сәт – Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) құру туралы шартқа қол қойылды.

Осы Шартқа сәйкес 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап Кеден одағы негізінде өңірлік интеграцияны тереңдетуге және «төрт еркіндікті» қамтамасыз етуге бағытталған Еуразиялық экономикалық одақ жұмыс істей бастады: тауарлардың, қызметтердің, капиталдың және еңбек.

Ортақ еңбек нарығын қалыптастыру бөлігінде Шартқа сәйкес ЕАЭО елдерінің еңбекшілері одаққа мүше басқа мемлекетте өз қызметін еркін жүзеге асыра алады, өйткені оларға ұлттық еңбекті қорғау бойынша шектеулер қойылмайды. Нарық, сондай-ақ оларға жұмысқа рұқсат алу талаптары қойылмайды. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында Шартта және мүше мемлекеттердің заңнамасында көзделген шектеулер ерекшелік болады. Мемлекет берген білім туралы құжаттарды заңдастырусыз тану және жұмысқа қабылдау кезінде білімі туралы құжаттардың баламалылығын

(нострификациясын) белгілеу еңбек ресурстарының еркін қозғалысына ықпал ететін болады. Бұдан бөлек, одаққа мүше бір мемлекеттің азаматтарының ЕАЭО-ға мүше басқа мемлекеттің аумағында болуына байланысты рәсімдерді жеңілдету қарастырылған. Жалпы, Қазақстан азаматтары үшін әртүрлі мамандықтар бойынша тәжірибе алмасуды көздейтін еңбек географиясын кеңейту жұмысшылардың біліктілігін арттыруға көмектесуі мүмкін, бұл өз кезегінде олардың жалақысы мен табысының өсуіне ықпал етеді. Шартқа сәйкес, басқа мүше мемлекетте жұмыс істейтін ЕАЭО елдерінің азаматтары зейнетақыны қоспағанда, жұмысқа орналасқан мемлекеттің азаматтары сияқты шарттарда және тәртіпте әлеуметтік қамсыздандыруға құқылы.

2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап Одаққа мүше елдердің аумақтарында ортақ еңбек нарығының жұмыс істей бастауы өте маңызды, ол арқылы жұмыс күшінің қозғалысы еркіндігі жүзеге асырылады. Бұл сала ЕАЭО туралы шарттың XXVI «Еңбек көші-қоны» бөлімімен реттеледі. Бұл бөлімде тұрақты еңбек нарығын қалыптастыру және еңбекші мигранттарға әлеуметтік және құқықтық көмек көрсетуге арналған бірнеше нормалар қарастырылған (96-98-баптар). Негізгі ережелердің арасында мына мәселелер ерекше назар аударуға тұрарлық. Атап айтқанда, жұмысшы мен оның отбасы мүшелерінің жұмысқа орналасқан елде уақытша болу мерзімі жұмыс беруші мен тапсырысшы арасында жасалған еңбек немесе азаматтық-құқықтық келісімшарттың ұзақтығына байланысты анықталады.

Көші-қон ағындарының жүйелілігі, көлемі мен бағыты тұрғысынан алғанда, Қазақстанның Орталық Азия аймағында да, реципиент мемлекет ретінде де орын алып отырғанын атап өткен жөн. Ал посткеңестік кеңістікте Ресейден кейін екінші орында, ЕАЭО аясында ел еңбек мигранттарының донор мемлекеті болып табылады. Қазақстан Қырғызстан, Беларусь және Ресейден еңбек мигранттарын қабылдайды. Қазақстаннан келетін ағындар негізінен Ресейге бағытталған. Бұл тұрғыда біз білікті жұмыс күші мен реттелетін көші-қон туралы айтып отырмыз.

Жалпы, қазақстандық экономикаға шетелдік мамандарды тарту жалпы еңбек көші-қоны саласындағы және ұйым ішіндегі мемлекеттік саясаттың маңызды мәселелерінің бірі болып қала береді. 2015 жылға шетелдік жұмыс күшін тартуға квота республиканың экономикалық белсенді халқының 0,7%-ы (шамамен 63,9 мың адам) мөлшерінде белгіленді.

Бұл ретте жұмыс берушілер шетелдік жұмыс күшін тарту, отандық мамандар үшін тұрақты жұмыс орындары ашылып, қазақстандық азаматтарды кәсіби қайта даярлау, біліктілігін арттыру жұмыстары ұйымдастырылуда.

ЕАЭО үшін бұл квота тәртібі Одаққа мүше елдерге қолданылмайды. ЕАЭО елдерінің еңбек мигранттары резиденттермен тең шарттарда ұлттық нарықта жұмысқа орналасуға өтініш бере алады. Бұл жалпы еңбек нарығын құруды жеделдетіп, экономикалық және интеграциялық әсерді күшейтеді, сонымен бірге белгілі бір қиындықтарды да тудырады. Одақ жұмысының басталуымен қатысушы елдерден көші-қон ағыны, әрине, күшейе түсуде. ҚР Ұлттық экономика министрлігінің мәліметінше, 2014 жылдың өзінде Беларусь Республикасында жұмыс істейтін Қазақстан азаматтарының саны 3,9 есеге және Ресей Федерациясында 27%-ға өскен.

Ресейлік ақпарат көздеріне сүйенсек, ЕАЭО-ға мүше елдер азаматтарының да айтарлықтай өскені байқалады. Мәселен, Қазақстан азаматтарының саны – 46,8 мыңға (7,8%), Беларусь – 18,5 мыңға (3,6%), Армения – 16,3 мыңға (3,4%) өсті [10]. 2015 жылдың сәуір айының басына осы мәліметтер бойынша Ресей Федерациясында Қазақстанның 644,4 мың азаматы, Беларусьтің 536,3 азаматы, Қырғызстанның 507,4 азаматы және Арменияның 496,4 мың азаматы болған. IFS мәліметтері бойынша, маусым айына дейін Қазақстанда 668 160 азамат (оның ішінде 393 523 ер адам және 274 637 әйел), 508 123 Қырғызстан азаматы (307 713 ер адам және 200 410 әйел) болды.

Дегенмен, біздің ойымызша, ЕАЭО кеңеюі қосымша реттеу тетіктерін қажет етеді. Қазақстан үшін мигранттар мен жұмыспен қамту секторлары туралы нақты статистика әзірге жоқ. Донор ел болып табылатын Қырғызстанның Ресейге де, Қазақстанға да кіруі отандық еңбек нарығына жоғары білікті және төмен білікті жұмыс күшінің, яғни үй жұмысшылары деп аталатын еңбек ағынын арттырудың қосымша факторы болып табылады.

Сонымен жол, көші-қон Қазақстан үшін ЕАЭО аясындағы үдерістер қабылдаушы және жіберуші мемлекет ретіндегі рөлін сақтайды. Одақтың кеңеюіне келетін болсақ, бұл тек ұлттық деңгейде ғана емес, ұйым ішінде де теңгерімді және икемді саясатты қажет етеді.

Әрине, ЕАЭО деңгейінде 2030 жылға дейінгі даму бағыттарын белгілейтін біртұтас құжаттың болуы барлық мүше мемлекеттердің белгілі бір мерзімде Одақтың дамуына ортақ көзқараста екенін көрсетеді. Жоғарыда көрсетілген барлық міндеттерді шешу (бәсекеге қабілеттілікті арттыру, макроэкономикалық реттеуді үйлестіру, инвестиция тарту және адам ресурстарын дамыту) Одақтың өз экономикасын дамытуға мүдделі әрбір мемлекетінде өте құптарлық. Сонымен қатар, мүше мемлекеттердің әрқайсысы экономикалық дамудың әртүрлі ерекшеліктеріне байланысты еуразиялық экономикалық интеграция аясында өзіндік басымдықтар мен өзекті міндеттердің ауқымын құрады. ЕАЭО-ның болашақта 2030 жылға дейінгі интеграциялық дамуының жоғарыда аталған бағыттарын ескере отырып және Одақ елдеріндегі ресми және сарапшылық дискурстарды талдау негізінде Одақ аясындағы интеграцияны дамытудың басым бағыттарын бөліп көрсетуге болатын сияқты. ЕАЭО мүше мемлекеттердің әрқайсысы үшін және олардың орта мерзімді перспективада интеграциялық үдерістерді қабылдауына әсер ететін факторларды анықтау.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған сәттен бастап жаһандық COVID 19 пандемиясына дейінгі көші-қон талдауы.

1991 жылы Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін алу кезеңі бұрынғы КСРО-дағы трансформациялық процестермен және түрлі этностардың тарихи отандарына оралу мүмкіндіктерінің кеңеюімен сипатталды. Көптеген басқа елдермен қатар, Қазақстанда да ТМД елдерінде теріс көші-қон сальдосының өсу үрдісі байқалды. Осылайша, 1991 жылдан 2001 жылға дейін көші-қонның теріс сальдосы халықтың табиғи өсімін толықтай жойып қана қоймай, одан екі есе асып түсті, себебі 90-шы жылдары туылғандар санының күрт төмендеуі нәтижесінде халықтың табиғи өсімі екі есе қысқарды және 80-ші жылдармен салыстырғанда өлім-жітім деңгейі артты.

1-сурет. Көші-қон сальдосы (1991-2001 ж.)

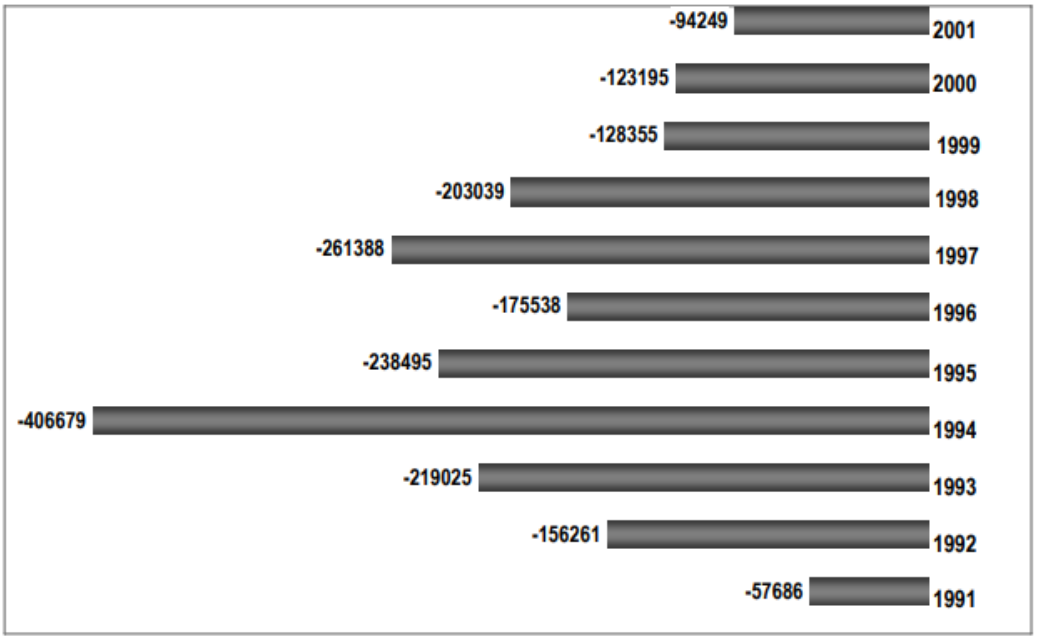

Ең белсенді көші-қон үдерісі бұрынғы Кеңес Одағының ыдырауынан кейінгі алғашқы үш жылда байқалды. 1992-1994 жылдар аралығында Қазақстаннан 1 125 000 адам шыққан, олардың 73%-ы ТМД елдеріне қоныс аударды. Осы уақытта Қазақстанға барлығы 343 000 адам келді, олардың 91%-ы ТМД елдерінен. 1995 жылдан бастап елімізде эмиграцияның азаюы байқалып, соның нәтижесінде көші-қонның теріс сальдосы да төмендеді. Мәселен, 1999 жылы эмигранттар саны 1994 жылмен салыстырғанда 2,9 есе азайып, көші-қонның теріс сальдосы үш еседен астамға төмендеді.

2-сурет. 1991-2002 жылдардағы посткеңестік кезеңдегі Қазақстандағы көші-қон. (мың адам)

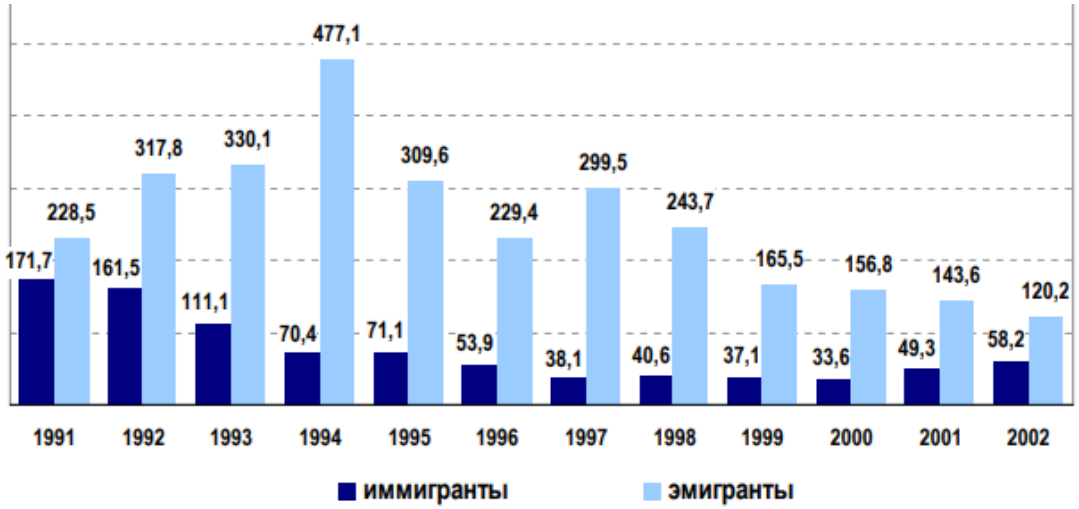

Негізгі көші-қон ағындары Қазақстан мен көршілес елдер (негізінен Ресей, Украина және Орталық Азия елдері) арасында қалыптасты. 1996 жылы ТМД елдеріне көшіп

кеткендердің үлесі 63,5% (155,7 мың адам) құрады, оның 89% (138,7 мың) Ресейге, 3,7% (5,8 мың) Өзбекстанға, 3,1% Украинаға кетті (4,8 мың), Қырғызстан мен Беларусь – тиісінше 1,7% (2,6 мың) және 1,4% (2,1 мың адам).

Қазақстаннан шығатын негізгі көші-қон ағыны көбінесе ТМД елдеріне бағытталды, оның ішінде эмигранттардың көп бөлігі Ресей Федерациясына қоныс аударды. Эмигранттардың ең көп саны 1994 жылы тіркелген. Мысалы, 1994 жылы Ресей Федерациясына 344,4 мың адам көшті, бұл сол жылы елден кеткендердің шамамен 70%-ын құрады, ал жалпы кезең ішінде Ресейге эмиграция жасағандардың саны 2 миллионнан асты.

Зерттеулер көші-қонға әсер ететін факторлардың ішінде әлеуметтік-экономикалық сипаттағы факторлармен қатар саяси факторлардың да маңызды екенін көрсетті. Алайда, экономикалық факторлардың жалғыз емес екені анық, өйткені жүздеген мың адам Ресейге кетті, ол өзі экономикалық дағдарысқа ұшыраған, сонымен қатар оның саяси өмірі үлкен болжаусыздықпен сипатталады. Саяси факторды негізгі деп атауға болмайды, мұны Балтық жағалауы елдерінің мысалы дәлелдейді. Онда орыстардың азамат ретіндегі және этникалық азшылық ретіндегі құқықтары бұзылады, бірақ бұл елдердегі қолайлы экономикалық жағдайға байланысты Балтық елдерінен эмиграция мардымсыз. Саяси себептердің эмиграциялық көңіл-күйге ықпалының күшеюі 1994–1995 жылдардағы көші-қон статистикасында көрсетілген.

Бұл ең қарқынды эмиграция жылдарында мемлекеттік басқарудағы авторитарлық тенденциялар күшейді. Заңсыз иммиграция да посткеңестік кезеңде айтарлықтай үлеске ие болды. Егер 90-жылдардың бірінші жартысында заңсыз иммигранттар арасында Қытай азаматтары басым болса, 90-жылдардың екінші жартысында түрік азаматтары басым болды. 1999-2000 жылдары әсіресе Ауғанстан мен Шри-Ланкадан заңсыз иммиграцияның (транзиттің) күрт өсуі байқалды, бұл осы елдердегі саяси жағдайдың шиеленісуімен байланысты болды. «Ыстық нүктелерден» келген босқындар да бейімделуде қиындықтарға тап болды. Агенттіктің мәліметінше, 2001 жылы Қазақстанда 900-ден астам босқын ресми тіркелген. Халықаралық көші-қон ұйымының (ХКҰ) мәліметі бойынша, Қазақстанда 19 мыңнан астам босқын бар.

Қазақстан Республикасындағы халық саны да 2000 жылдардың басына дейін қысқару тенденциясына ие болды және 2010 жылға қарай ғана 1995 жылғы деңгейге жетті. 2010-2013 жылдар аралығында. Қазақстан халқының саны 16,2 миллионнан 16,9 миллион адамға өсті. Беларусь Республикасы осындай проблемаларды бастан өткерді, онда халық саны азайып, 9,5 миллион адамды құрады. 2010-2013 жж. нәтижесінде КО және БЭК елдерінің жалпы халқының саны 2000 жылдардың ортасына дейін қысқару тенденциясына ие болды, ал 2006-2008 жылдар кезеңінде тұрақтанды. тек 2009 жылдан бастап ол біртіндеп өсе бастады, 2014 жылға қарай 169,8 миллион халыққа жетті .

Кадрларды даярлау деңгейі мен біліктілігі, Ресей мен Беларусьтің еңбекке қабілетті тұрғындарының жынысы мен жас құрылымы көп жағынан бір-біріне ұқсас, ал Қазақстанда жұмыс күшінің, ең алдымен, біліктілігі жоқ жұмысшылардың айтарлықтай артық ұсынысы, бір мезгілде жетіспеушілік байқалған дайын, білікті мамандардан тұрады. Бұл ретте Беларусь пен Қазақстан халық санының өсу динамикасын ескере отырып, келешекте еңбек ресурстарына деген ішкі қажеттіліктерді сандық жағынан қанағаттандыру мүмкіндігіне ие болса, Ресейде еңбек ресурстарының тапшылығын

арттыру тенденциясы айқын байқалады. Ресей ғылым академиясының Ұлттық экономиканы болжау институтының болжамы бойынша, 2015 жылы еңбекке жарамды халық саны 5,8%-ға, ал 2030 жылы 2010 жылғы деңгейден 12%-ға төмендейді. Бұл жағдай алаңдаушылық туғызбайды және шешу жолдарын іздеуді көздейді.

Бұл күндері әртүрлі елдер арасындағы адамдардың көші-қоны бұрын-соңды болмаған ауқымға жетті: 150 миллион адам (жер шары халқының 2%-дан астамы) өз отанын тастап, басқа елде тұрып жатыр. Көптеген адамдар экономикалық себептермен шетелге көшеді, себебі олар мұнда жоғары жалақы алып, кәсіби тұрғыда өсу үшін жақсы жағдайлар табады. Басқалары соғыс, адам құқықтарының бұзылуы, саяси қуғын-сүргін және қоршаған ортаның ластануы сияқты проблемалардан құтылу мақсатында туған жерін тастап кетеді. Соңғы 40 жылда эмигранттар саны екі есе артты. Бұл жағдайдың негізгі себептерінің бірі – үшінші әлем елдерінің халқының жедел өсуі, бұл өз кезегінде үлкен жұмыссыздықты туғызды. Жер шарындағы 6 миллиард тұрғынның 15 пайызы ғана ең бай 22 елде шоғырланған. Бүгінгі эмигранттардың көпшілігін тартатын олардың дамып келе жатқан экономикасы, көбінесе жұмыс күші тапшы елдер.

Халықаралық көші-қон ұйымының мәліметтеріне сүйенсек, Қазақстан көші-қон процестері ең қарқынды болып жатқан елдердің бірі болып табылады. Осылайша, жаһандық дағдарыс жағдайында көрші елдермен салыстырғанда Қазақстан да иммиграциялық ағынның үлкен қысымына тап болып, бұл өз кезегінде елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайына айтарлықтай әсер етеді.

1-кесте. COVID 19 пандемиясына дейін соңғы 10 жыл ішінде ЕАЭО-ға кіретін елдер бойынша Қазақстан Республикасынан кеткен адамдардың саны

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Барлығы	26 541	32 920	29 722	24 384	28 946	30 047	34 900	37 725	41 868	45 225
Армения	1	4	6	6	7	3	2	1	4	6
Беларусь	705	791	663	1052	1 605	605	399	289	343	355
Қырғызстан	83	89	97	128	139	164	144	195	204	177
Ресей	23 499	29 850	26 998	20 839	23 859	25 682	30 277	32 874	36 778	39 774

2-кесте. COVID- 19 пандемиясына дейінгі соңғы 10 жыл ішінде ЕАЭО-ға кіретін елдер бойынша Қазақстан Республикасына келгендердің саны

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Барлығы	42 057	38 016	28 296	24 105	16 784	16 581	13 755	15 595	12 747	12 255

Армения	219	205	164	130	96	200	101	70	72	34
Беларусь	131	116	110	99	201	175	155	123	113	75
Кыргызстан	1 501	1779	1 139	1 455	932	695	590	662	497	374
Ресей	8 239	6 629	4,935	4,278	3,711	3 905	3 723	4 346	3 901	3,378

Пандемия Қазақстандағы көші-қон процестерінің динамикасын өзгертті. Соңғы жеті жылда алғаш рет кеткендер көбеймей, азайған. Мұны Ұлттық статистика бюросының, стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің статистикалық мәліметтері растайды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мәліметі бойынша 2020 жылдың қаңтар-желтоқсан айларында Қазақстаннан басқа елдерге тұрақты тұруға 29,1 мың азамат кеткен, Қазақстан Республикасына 11,4 мың адам келген. Келгендер мен кеткендер арасындағы айырмашылық — көші-қон ағыны — болды минус 17,6 мың

2010-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасы БНС жыл сайынғы статистикалық жинақтарының жиынтық деректері Қазақстандағы көші-қон сальдосы 10 жылдан астам уақыт бойы теріс сальдода болғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ал 2013 жылдан бері бұл көрсеткіш жыл сайын ғана артып отыр, яғни жыл сайын кететіндер саны келетіндерден көбейіп барады. 2020 жылдың соңында көші-қон ағыны минус 33 мың адамнан минус 17,6 мың адамға немесе 46,6%-ға қысқарды.

Статистикалық жинағынан алынған мәліметтерге сәйкес, ұлты бойынша кеткендердің ішінде орыстар ең көп (70%). Кеткен украиндардың үлесі – 7%, қазақтар – 4,5%. Көшіп кеткендердің басым бөлігі қала тұрғындары. Барлық көшіп-қонушылардың 86%-ы жаңа тұрғылықты жері үшін Ресей Федерациясын таңдайды.

Бірінші жартыжылдықтағы Одақ елдеріндегі еңбек мигранттарының саны 2019 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда ол шамамен 41%-ға – 471 мың жұмысшыдан 279 мыңға дейін қысқарды. Бұл Ресейдегі еңбек нарығына көбірек әсер етті - жұмысшылар саны 444 мыңнан 247 мыңға дейін қысқарды. Негізінен Қырғызстаннан, сондай-ақ Арменияда келген еңбек мигранттары елден кеткен.

Армения, Беларусь және Қазақстанда жұмысшылар саны аздап өскен. Қырғызстанда былтырғыдай биыл да Одақ елдерінен келген жұмысшылар тіркелмеген.

Естеріңізге сала кетейін, ЕАЭО жұмысшылары Одақтың басқа елінде заңды түрде уақытша орналасқан және сол жерде еңбек қызметін жүзеге асыратын Одақ елінің азаматтары болып табылады. Және бұл құқық олар үшін пандемия кезінде де қамтамасыз етілуі керек.

Нәтижелер мен талқылаулар

Постпандемия жағдайында Қазақстан Республикасының ЕАЭО-ға одан әрі интеграциялануы және проблемалары .

Қазақстандықтар бүгінде індетке байланысты ел ішінде ғана емес, оның сыртында да қиындықтарға тап болды. Еуразиялық экономикалық одаққа мүше елдерде осыдан

бірнеше ай бұрын жоспарлар мен перспективаларға бай ЕАЭО жұмысы жаһандық пандемияда дағдарысқа тап болатынын елестету қиын еді. Оған не қатты әсер етті? Не ықпал етті?

ЕАЭО туралы шарт төрт еркіндіктің болуын көздеді: тауарлардың, капиталдың, қызметтердің және жұмыс күшінің қозғалысы еркіндігі. Біріктіру аясында ішкі шекаралардағы кедендік бақылау алынып, ЕАЭО елдерінің азаматтары кез келген одақ елінде рұқсатсыз еңбек қызметін жүзеге асыра алатын болса, бұл трансшекаралық ұтқырлықтың артуына әкеліп соқтырды. Дегенмен бүгінгі таңда мемлекеттердің коронавируспен күресу шаралары ұлттық шекарадан шығу мүмкіндіктері мен еркіндігін айтарлықтай шектеді. ЕАЭО-дағы осы төрт еркіндіктің ішінде пандемия қызметтердің бірыңғай нарығына және жалпы еңбек нарығына ең көп әсер етті. Қалыптасып келе жатқан көп қырлы ЕАЭО орнына жаңа, әдеттен тыс жұмыс және өмір сүру жағдайлары эмоционалды серпілістерді және посткеңестік интеграциялық бірлестіктердің болашағы туралы әртүрлі мәлімдемелерді тудырды. Бұқаралық ақпарат құралдарында «Интеграция кідіртуде», «ЕАЭО коронавирус сынағына төтеп бере ме ?», « Коронавирус ЕАЭО-ны қызбаға түсірді» және т.б. тақырыптарға толы болды. Мұндай өзекті тақырыптар ЕАЭО құру қабілетіне күмән тудырады. Ал қазіргі жағдай интеграцияның қарсыластарына белгілі бір «козыр» береді.

Дәлел келесідей: адамдар кете алмай, олар шекарада тұрып қалды. Мәселен, Қырғызстанда жүк көліктерінің Қазақстан шекарасынан өте алмайтыны наразылық тудырды. Шекарадағы бақылау ЕАЭО құзыретіне жатпайтынымен, мұның бәрі жанама түрде ЕАЭО имиджіне нұқсан келтірді. Жалпы еңбек нарығы пандемиядан қатты зардап шекті. Бұл туралы толығырақ сөйлесейік. Уақытша тыныңудан кейін екінші рет карантинге ұшыраған Қазақстан бүгінде өзге елдердің азаматтарымыз үшін шекараны қуана ашуы үшін тартымды ел емес. Жалпы еңбек нарығы туралы айтатын болсам, әсіресе өз шекарасынан тыс жұмыс күшін экспорттайтын елдер зардап шегеді деп айта аламын. Еңбек мигранттары жергілікті тұрғындармен үлкен бәсекелестікке тап болады. Мемлекет көптеген мәселелерді өз бетінше шешуге мәжбүр болады, демек, экономикалық өзімшілдіктің өсуі және ішкі ресурстарға оралу.

Еуропалық Одаққа (ЕО) мүше сегіз мемлекеттен 10 000-нан астам жасты қамтыған трансшекаралық ұтқырлық зерттеуін жүргізді. Зерттеушілерге қойылған сұрақ: Еуропаны аралау жастардың еуропалықтық сезімін қалай арттыра алады? Нәтижелер көрсеткендей, жастар Еуроодақтың басқа елдеріне неғұрлым көп барса, соғұрлым олардың үйдегі белсенділігі артады, жан-жақты көзқарасы бар, олар өз Отанында патриоттық сезімді көрсете бастайды. ЕО елдерінің, ең алдымен, коронавирусқа байланысты эпидемиологиялық жағдайдағы айырмашылыққа қарамастан, бір-біріне шекараларын ашуы кездейсоқ емес. Бірақ посткеңестік интеграциялық бірлестіктердің қызметі аясында ешқандай қатысу шекараларды ашудың негізгі факторы болып табылмайды. Неліктен? Ағымдағы жылдың маусым айында ЕАЭО мемлекеттерінің аумақтарында COVID -19 және басқа да жұқпалы аурулардың таралуын болдырмау бойынша кешенді іс-шаралар жоспарының жобасы жасалды. Құжатты бекіту күтілуде, сондай-ақ енгізілген шектеулерді, оның ішінде Бірыңғай экономикалық кеңістікте халықтың еркін қозғалысы үшін шарттарды жұмсарту жоспарлануда. Рас, бұған жақын арада қол жеткізу мүмкін емес, өйткені қабылданып жатқан карантиндік шаралар ЕАЭО бойынша тым біркелкі емес. Беларусь қатал шаралардан бас тартты, Ресейде олар

айтарлықтай әлсіреді. Қырғызстан, Қазақстан және Армения да карантиндік режимде болды.

Эпидемияның экономикалық зияны айтарлықтай болды. Әлем өзгерді, жаһандану процестері сәтсіздікке ұшырады, қызметтер мен бірқатар тауарларды сату (азық-түлік пен дәрі-дәрмектен басқа) айтарлықтай төмендеді. Пандемия аяқталмайынша, біз әлемдік экономиканың құлдырау ауқымы туралы болжауға болмайды, өйткені деректер тым аз. ЕАЭО-ны құру кезінде құрылтайшы елдер «win-win» тәсілін, яғни басқа елдермен осындай өзара іс-қимыл жасау мүмкіндігі идеясын басшылыққа алды, оған барлық тараптар пайда әкелді. Қазір әр мемлекет өз мәселелерін дербес шешуге тырысуда. Осылайша, Еуразиялық даму банкінің (ЕАДБ) мәліметтері бойынша, бірлестік елдерінің ішкі жалпы өнімінің сыртқы факторлардан жоғалуы 2020 жылы шамамен 2%-ды құрады. Бұл ретте карантиндік шаралардың әрбір айы ЕАЭО елдеріне ЖІӨ-нің 1,5%-дан 3%-ға дейін төмендеуіне әкеледі. Жалпы, ЕАЭО елдерінің жалпы ішкі жалпы өнімі жыл соңында 2,2%-ға төмендеді. Қазіргі дағдарыс ерекше сипат алды: оған экономистер немесе шенеуніктер болжай алмайтын фактор себеп болды. Сонымен, COVID -19 вирусының экономикалық апаттардағы рөлі қандай екенін әлі де зерттеу қажет. Бірақ қиындықтар әрқашан күтпеген жерден болады. Вирус біздің өмірімізге енетінін ешкімге ескертпеді.

Еуразиялық экономикалық комиссия (ЕЭК) дағдарысты жою және індетпен күресу шараларын одақтық деңгейде тез арада қолға ала бастады. Мәселен, тұрғылықты жеріңізден шықпай-ақ жұмыс іздеу мүмкіндігін қамтамасыз ету мақсатында қазіргі таңда Еуразиялық электронды еңбек биржасы құрылуда.

Пандемия ЕАЭО даму бағдарламалары мен жоспарларына әсер етті. Бірақ интеграциялық жобалар, әдетте, ұзақ мерзімді болып табылады. Коронавируспен күрес ерте ме, кеш пе сәтті болады. Сондықтан одақ елдерінің күш-жігері қазір өзара саудадағы бар базаны сақтауға және оның айналымын арттыруға бағытталған. Біз коронавируспен күрес аясында ЕАЭО елдері жақсы динамикамен түрлі деңгейдегі онлайн байланыстарды жалғастырып жатқанын көріп отырмыз. Тез және тиімді шешімдер пайдаланылды. ЕАЭО елдері пандемиядан туындаған дағдарыстан кейін және сәйкес белгісіздік жағдайларына сенімді, интеграциялық күш-жігерді одан әрі біріктіру ерекше маңызды болады. COVID-19 пандемиясына байланысты қауымдастық қажет мүмкіндігінше тезірек жаңа өмір сүру жағдайында жаңа критерийлер мен стратегияларды әзірледі.

Еуразиялық электронды еңбек биржасын құру, сондай-ақ көші-қон ағындарын цифрлық қадағалау перспективалары. Еуразиялық электронды еңбек биржасы ЕАЭО елдері аумағында азаматтарды жұмысқа орналастыруды жеңілдететін негізгі тетікке айналады деп күтілуде. Сарапшылардың пікірінше, ЕАЭО электронды биржасын пайдалану арқылы алынатын мәліметтер одақ елдері экономикасының жұмыс күшіне қажеттілігін анықтауға ғана емес, сонымен қатар ұлттық еңбек нарықтарын толтыруға көмектеседі.

Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт мүше мемлекеттердің барлық азаматтары үшін тең жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін белгіледі. Оларға үшінші елдерден келген жұмысшылар қол жеткізе алмайтын бірқатар преференциялар беріледі. Одаққа мүше мемлекеттердің азаматтары ұлттық еңбек нарықтарын қорғау бойынша шектеулерді есепке алмастан интеграциялық кеңістікте жұмыс істеуге құқылы және еркін жұмыс іздеушілер болып табылады.

Еңбек нарығын цифрландыру заманауи технологияларды ескере отырып, бірыңғай еңбек нарығын одан әрі дамытуға мүмкіндік береді. Дегенмен, ЕАЭО-ның ортақ

еңбек нарығын цифрландыру үшін бізге еңбек көші-қоны саласындағы келісілген достық саясат, мүше мемлекеттердің мүддесі, оның ішінде ортақ көші-қон кеңістігін қалыптастыру арқылы қажет.

Бастамашылар мен әзірлеушілер біртұтас цифрлық жүйе «жұмысшылардың ұйымдасқан түрде тартылуына, қаржылық тәуекелдерді азайтуға және жұмысқа орналасу жайлылығын арттыруға» ықпал етеді деп санайды.

Электрондық еңбек биржасы арқылы мүше мемлекеттер ЕАЭО елдеріндегі еңбек нарығының жағдайы туралы ақпарат алатын болады. Электронды жүйе жұмысқа орналастыру процесіне қатысты барлық дерлік қызметтерді көрсетеді деп болжануда. Мысалы, жұмысқа орналасқан елдің мемлекеттік органдарына тіркелу, медициналық көмекке жүгіну, балаларды оқу орындарына қабылдау және т.б.

Осы жүйеге қосымша ЕАЭО көші-қон ағындарын цифрлық қадағалауға арналған жалпы мәліметтер базасын құруы керек, онда ЕАЭО-ға кіретін елдердің азаматтары шекараны кесіп өтуден екі күн бұрын саяхаттау мақсатында шығу мен кіруді онлайн тіркеуден өткізуі тиіс. Иммигранттар мен эмигранттардың нақты баратын жерін көрсетеді. Бұл жүйе халықтың көші-қонын қадағалауды жеңілдетеді және ЕАЭО елдерін заңсыз көші-қоннан қорғайтын көші-қон қызметтерінің хабарлау жүйесін жетілдіруге көмектеседі.

Қорытынды

Көші-қон саясаты мемлекеттің жалпы саяси бағыты мен оның даму стратегиясының бөлігі болып табылады.

Жалпы, көші-қон мәселесі ресми билік көрсетпек болғандай таза ішкі саяси мәселе емес, сыртқы саяси күрделі мәселе. Сонымен қатар, биліктің өз азаматтарының әртүрлі мақсатта және әртүрлі негізде көшіп-қонуын тоқтатуға дәрменсіздігі мен құлықсыздығы бар. Бір жағынан, реформалар нәтижесінде қиын экономикалық жағдайға тап болған көптеген азаматтар үшін жұмыспен қамту секторы қалай құрылды, бұл ЕАЭО әлеуметтік мәселелерін шешуге ішінара ықпал етеді.

Орталық Азия қазіргі уақытта көші-қон құралдарын қолдануға болатын жаңа перспективалы бағытқа айналып отыр. Көрші елдердің геосаяси үстемдігі әрқашан Қазақстандағы көші-қон процестеріне әсер ететін әлеуетті фактор болып қала береді.

Тәуелсіздіктің бастауынан біз халықтың ағылып келуі мен кетуін көреміз. ЕАЭО елдерінің үкіметі көші-қонды теңгерімдемейді, бұл Қазақстан Республикасы халқының әлеуметтік-экономикалық өмірінің нашарлауына әкеледі. ЕАЭО-дағы тұрақсыз жағдайға және пандемияның күтпеген жерден пайда болуына байланысты шет елдерге, әсіресе Батысқа көші-қон үлкен қадам жасайды, бұл теріс және оң көрініс береді.

Қазақстан Республикасының көші-қон заңнамасы және ЕАЭО аясындағы іс-шараларды жүзеге асыру көші-қон ағындарын реттеу жүйесін жақсартуға, этникалық қазақтарды қабылдауға, олардың бейімделуі мен интеграциясын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді деп күтілуде. Сонымен қатар, бұл шаралар Қазақстан қоғамын нығайтуға және білікті ұлттық еңбек нарығын қалыптастыру үшін сыртқы еңбек миграциясының мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға бағытталған.

Көші-қон саясатын дамытуда бірыңғай еңбек нарығына қатысушылардың ақпараттық-техникалық өзара іс-қимылын қамтамасыз ету үшін цифрлық қызметтерді қалыптастыру тетігі ұсынылатын болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Бодварсон, О.Б., Ван ден Берг, Х. (2013) Иммиграция экономикасы: теория және саясат, О.Б. Бодварсон Х. Ван ден Берг. Нью-Йорк: Спрингер-Верлаг, с. 459.

2. Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт. Сілтеме арқылы қол жетімді: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_170264/ (қаралған күні: 30 ақпан 2024 ж.).

3. 2019 жылы Орталық Азиядағы ең маңызды 10 оқиға. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://asiaplustj.info/ru/news/centralasia/20190228/10-naibolee-vazhnih-sobitii-v tsentralnoi-azii-v-2019-godu (қаралған күні: 10 наурыз 2024 ж.).

4. БҰҰ (2016) 2015 жылғы халықаралық көші-қон туралы есеп: маңызды оқиғалар, Біріккен Ұлттар Ұйымының халықты орналастыру бөлімі, Экономикалық және әлеуметтік мәселелер департаменті. Нью Йорк, б. 250.

5. ЕЭО (2019) Еуразиялық экономикалық одақ сандармен: қысқаша статистикалық жинақ; Еуразиялық экономикалық комиссия. Мәскеу, б.199.

6. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2008 жылғы 19 қарашадағы № 613 бұйрығымен адамдарды шетелге оқуға жіберу, оның ішінде академиялық ұтқырлық шеңберіндегі ережелері бекітілген (2022). Сілтеме арқылы қол жетімді: http://adilet.zan.kz/rus/docs/V080005499_ (қаралған күні: 15 наурыз 2023 ж.).

7. Еуразиялық экономикалық одақ сандармен: қысқаша статистикалық жинақ (2022). Сілтеме арқылы қол жетімді: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/education.aspx (қаралған күні: 08 сәуір 2023 ж.).

8. Осипов, Г.В., Осадчая, Г.И., Андреев, Е.М. (2018) Еуразиялық интеграциялық процестер: әлеуметтік-саяси өлшем / Г.В. Осипов, Г.И. Осадчая, Е.М. Андреев. Мәскеу: BIBLIO GLOBUS, б. 374.

9. Бордачев, Т.В., Вишневский, К.О., Глазатова, М.К. және т.б.. (2019) Еуразиялық экономикалық интеграция: Ресейдің даму перспективалары мен стратегиялық міндеттері: XX сәуір Инт . Science. conf . Экономикалық және әлеуметтік даму проблемалары туралы, Мәскеу, 9-12 сәуір. Мәскеу: Жоғары экономика мектебінің үйі, б.123.

10. Киреев, Е.Ю. (2019) Мәскеудегі Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттерден келген мигранттар: экономикалық мінез-құлық және еңбек нарығына бейімделу мәселелері. Экономикалық теория және экономикалық практика: жаһандық мәселелер, «Халықаралық сауда жүйесінің эволюциясы: проблемалары мен болашағы - 2018» халықаралық конференциясының материалдары. Санкт-Петербург, бб. 241–251.

11. 1999 жылы 19 маусымда Болоньяда өткен Еуропалық білім министрлерінің бірлескен декларациясы (Болонья декларациясы). Сілтеме арқылы қол жетімді: http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/Ministerial_conferences/02/8/1999_Bol (қаралған күні: 08 сәуір 2024 ж.).

А. Мұхаметжан

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Влияние миграции на социально-экономическое развитие Республики Казахстан

Аннотация. В данной статье описана миграционная политика Республики Казахстан, а также ее роль в изменении трудовых ресурсов Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Цель миграционной политики Казахстана заключалась в минимизации негативных последствий миграционных процессов при сохранении и развитии национальной идентичности и

безопасности страны через максимально возможное сокращение незаконной миграции и развитие селективной миграции.

Проводится статистический анализ внешней миграции эмигрантов и иммигрантов и ее влияние на экономическую, социальную, политическую ситуацию Республики Казахстан. Приведены исторические ссылки миграции с постсоветского пространства до ситуации пандемии в 2020 году, а также проявленные инициативы цифровой системы биржи труда. Предложена общая цифровая система отслеживания эмигрантов и иммигрантов на всей территории ЕАЭС. Миграционная политика Казахстана требует адаптации к изменениям на региональном и глобальном рынках труда, поэтому она также направлена на стабилизацию демографической ситуации. Кроме того, эффективное использование человеческого капитала и привлечение квалифицированных специалистов из-за рубежа способствует инновационному развитию страны. В управлении миграционными процессами возрастает значение международного сотрудничества и интеграционных механизмов.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз (ЕАЭС), миграционная политика, эмигранты, иммигранты, внешняя миграция.

A. Mukhametzhan

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The impact of migration on the socio-economic development of the Republic of Kazakhstan

Abstract. This article outlines the migration policy of the Republic of Kazakhstan and its impact on the labor resources within the Eurasian Economic Union (EAEU). The primary objective of Kazakhstan's migration policy was to mitigate the negative effects of migration processes while preserving and enhancing the country's national identity and security, primarily by reducing illegal migration and fostering selective migration.

A statistical analysis of external migration, including both emigrants and immigrants, and its effects on the economic, social, and political landscape of the Republic of Kazakhstan is presented. The article provides historical insights into migration trends from the post-Soviet space prior to the pandemic in 2020, along with an exploration of initiatives related to the digital labor exchange system. A common digital system for tracking emigrants and immigrants throughout the EAEU is proposed. Kazakhstan's migration policy requires adaptation to changes in regional and global labor markets and is therefore also aimed at stabilizing the demographic situation. In addition, the effective use of human capital and the attraction of highly skilled specialists from abroad contribute to the country's innovative development. In managing migration processes, the importance of international cooperation and integration mechanisms is steadily increasing.

Keywords: Eurasian Economic Union (EAEU), migration policy, emigrants, immigrants, external migration.

References

1. Bodvarson, O.B., Van den Berg, H. (2013) Immigraciya jekonomikasy: teoriya zhane sayasat, O.B. Bodvarson H. Van den Berg. N'yu-York: Springer-Verlag, s. 459. [in Russin]

2. Euraziyalyk jekonomikalyk odak turaly shart. Silteme arkyly kol zhetimdi: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_170264/ (karalgan kuni: 30 akpan 2024 zh.). [in Kazakh]

3. 2019 zhyly Ortalyk Aziyadagy en manyzdy 10 okiga. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://asiaplustj.info/ru/news/centralasia/20190228/10-naibolee-vazhnih-sobitii-v tsentralnoi-azii-v-2019-godu (karalgan kyni: 10 nauryz 2024 zh.). [in Kazakh]

4. BUU (2016) 2015 zhylgy halykaralyk koshi-kon turaly esep: manyzdy okigalar, Birikken Ulttar Ujymynyn halykty ornalastyru bolimi, Jekonomikalyk zhane aleumettik maseleler departamenti. N'yu York, b. 250. [in Kazakh]

5. EJeO (2019) Eurazijalyk jekonomikalyk odak sandarmen: kyskasha statistikalyk zhinak; Eurazijalyk jekonomikalyk komissija. Maskeu, b.199. [in Kazakh]

6. Kazakstan Respublikasy Bilim zhane gylym ministrinin 2008 zhylgy 19 karashadagy № 613 bujrygymen adamdardy shetelge okuga zhiberu, onyn ishinde akademiyalyk utkyrlyk shenberindegi erezheleri bekitilgen (2022). Silteme arkyly kol zhetimdi: http://adilet.zan.kz/rus/docs/V080005499_ (karalgan kuni: 15 nauryz 2024 zh.). [in Kazakh]

7. Eurazijalyk jekonomikalyk odak sandarmen: kyskasha statistikalyk zhinak (2022). Silteme arkyly kol zhetimdi: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/education.aspx (karalgan kuni: 08 sauir 2024 zh.). [in Kazakh]

8. Osipov, G.V., Osadchaya, G.I., Andreev, E.M. (2018) Euraziyalyk integraciyalyk procester: aleumettik-sayasi olshem / G.V. Osipov, G.I. Osadchaja, E.M. Andreev. Məskeu: BIBLIO GLOBUS, b. 374. [in Kazakh]

9. Bordachev, T.V., Vishnevskij, K.O., Glazatova, M.K. zhane t.b. (2019) Euraziyalyk jekonomikalyk integraciya: Resejdin damu perspektivalary men strategiyalyk mindetteri: HH sauir Int . Science.conf . Jekonomikalyk zhane aleumettik damu problemalary turaly, Məskeu, 9-12 sauir. Məskeu: Zhogary jekonomika mektebinin ұji, b.123. [in Kazakh]

10. Kireev, E.Ju. (2019) Məskeudegi Eurazijalyk jekonomikalyk odakka mushe memleketterden kelgen migranttar: jekonomikalyk minez-kulyk zhane enbek narygyna bejimdelu maseleleri. Jekonomikalyk teoriya zhane jekonomikalyk praktika: zhahandyk maseleler, «Halykaralyk sauda zhujesinin jevoljuciyasy: problemalary men bolashagy - 2018» halykaralyk konferenciyasynyn materialdary. Sankt-Peterburg, bb. 241–251. [in Kazakh]

11. 1999 zhyly 19 mausymda Bolon'yada otken Europalyk bilim ministrlerinin birlesken deklaraciyasy (Bolon'ya deklaraciyasy). Silteme arkyly kol zhetimdi: http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/Ministerial_conferences/02/8/1999_Bol (karalgan kuni: 08 sauir 2024 zh.). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Мұхаметжан А.А. **–** PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мухаметжан А.А. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mukhametzhan A.A. **–** PhD doctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

ГРНТИ 03.91
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-169-170

Основные этапы становления исторической памяти в Казахстане

Г. Жумагаликызы*[1], М.Р. Муканов[2]

Костанайская академия МВД РК имени Ш. Кабылбаева, Костанай, Казахстан

(E-mail: loyakiss@bk.ru, malik8385@mail.ru)

Аннотация. В статье рассматриваются основные этапы становления исторической памяти в Казахстане, которые отражают изменения политических, социальных и культурных условий. Их анализ свидетельствует об адаптации исторической памяти в Казахстане к политическим и культурным изменениям, оставаясь при этом важным инструментом формирования национального самосознания. При этом проблема состоит в том, что историческая память может служить инструментом национального строительства, но в то же время и порождать конфликты и напряженность, особенно из-за разночтений исторических событий.

Подход, используемый традиционной европейской исторической наукой, основанный на «принципе почвы», неприемлем для исследования истории кочевых народов, в частности казахов. Также ограничение анализа рамками современной территории Казахстана, обусловленное сравнительно недавним появлением самоназвания «казахи», приводит к игнорированию предыстории и исторических корней казахского народа.

В связи с этим обоснована целесообразность изучения казахской кочевой цивилизации на основе «принципа крови», т.е. следуя преемственности родов, поколений и традиций. Это предполагает исследование истории казахских родов до образования казахской народности.

Также предлагается избавиться от определения периода нахождения Казахстана в составе Российской империи и затем Советской России как «колониальный», имеющее негативную коннотацию, что не может не отражаться на восприятии всего этого довольно продолжительного исторического периода. Для этого необходимо отказаться от идеологической предвзятости и попытке осмыслить взаимосвязь между историческим опытом и нынешними дипломатическими реалиями.

Важной составляющей стратегического развития современного Казахстана является формирование национальной идентичности, сохранение культурного наследия посредством воспроизводства в исторической памяти общества. В настоящее время важным аспектом разработки новой модели национальной истории Казахстана стал ее международный характер.

Поступила: 03.01.2025; Принята: 25.06.2025; Доступна онлайн: 01.07.2025

[1]**автор для корреспонденции**

В результате сделан вывод о необходимости формирования нового исторического мировоззрения путем обновления эмпирической и теоретико-методологической базы. Следует при этом учитывать, что научно-технический прогресс порождает новые средства коммеморации прошлого, которые обуславливают процесс виртуализации исторической памяти.

Ключевые слова: историческая память, историческое мировоззрение, казахи, Казахстан, Казахская степь, кочевая культура, нациестроительство, национальная идентичность, национальная идея, независимость, номады.

Введение

Национальная идентичность и национальная идея во многом определяются исторической памятью – наследием прошлых поколений. Эта память не просто хранит знания о прошлом, но и формирует базу для общих ценностей и символов, объединяющих нацию [1, с. 70].

Полагаем, для устойчивого развития казахстанского общества, объединенного общими целями и историческим опытом, необходимо научное осмысление основных нарративов исторической памяти, и того, как посттрадиционные, постимперские и постсоветские травмы и созданные на их основе социальные конструкции влияют на современные противоречия и ценностные расхождения. Различение и взаимосвязь этих элементов – ключевая задача, особенно важная для решения актуальных проблем современности, обеспечивающая критическое осмысление истории. Такое исследование способствует пониманию, как и из каких составляющих формируется историческая память, как взаимодействуют между собой различные исторические повествования и какие связи существуют между ними.

Материалы и методы исследования

Историческая память может служить инструментом национального строительства, способствующим социальной интеграции и формированию единого видения будущего, общих ценностей и смыслов. Однако в то же время историческая память может порождать конфликты и напряженность, особенно из-за разночтений исторических событий. Травмы прошлого, связанные с трагическими периодами и конфликтами, оставляют глубокий след в индивидуальном и общественном сознании. В эпоху тотальной цифровизации и распространения дезинформации, в том числе в рамках «информационных войн», изучение исторической памяти становится особенно актуальным.

Цель данной статьи состоит в исследовании основных этапов становления исторической памяти в Казахстане и ее влияние на национальное строительство и формирование национальной идентичности. Изучение исторической и культурной памяти, включая анализ травматического опыта, позволяет глубже понять влияние прошлого на современную жизнь Казахстана. Это помогает выявить ключевые ценности, формирующие национальную идентичность, и проследить их роль в развитии национальных идей и государственного строительства

Становление исторической памяти в Казахстане прошло через несколько ключевых этапов, которые отражают изменения политических, социальных и культурных условий. Эти этапы можно условно разделить на несколько периодов:

1. Доимперский период (до XVIII в.)

Историческая память казахского народа формировалась на основе устной традиции. Важнейшую роль играли: жырау и акыны – поэты и певцы, сохранявшие историю, родословные и легенды; шежире – родословные, передававшиеся устно, укреплявшие коллективную идентичность и внутриродовые связи; эпосы и легенды – такие, как «Кобланды-батыр», «Ер Таргын» и «Козы Корпеш – Баян Сулу», которые сохраняли память о героическом прошлом.

2. Казахстан в составе Российской империи (XVIII – начало XX в.)

С включением казахских земель в состав Российской империи начался процесс трансформации исторической памяти:

– политика русификации постепенно снижала влияние традиционной культуры;

– первые письменные хроники: российские этнографы, исследователи и казахская интеллигенция начали фиксировать устные предания и эпосы (например, труды Ч. Валиханова);

– пробуждение национального самосознания: движение «Алаш» в начале XX в. сыграло ключевую роль в попытке сохранить национальную память и историческое наследие.

3. Советский период (1917-1991 гг.)

Советская власть внесла радикальные изменения в историческую память:

– формирование новой идентичности: исторические события трактовались в соответствии с идеологией марксизма-ленинизма;

– депортации и репрессии: насильственная коллективизация, голод 1930-х гг., политические репрессии и депортации народов оставили глубокий след в памяти казахского народа;

– систематизация истории: академические исследования стали инструментом пропаганды, где акцент делался на «дружбе народов» и включении казахов в социалистическое сообщество;

– подавление национальной идентичности: многие аспекты казахской культуры и истории игнорировались или подавлялись.

4. Постсоветский период (1991-2012 гг.)

С обретением независимости в 1991 г. начался новый этап восстановления исторической памяти:

– реабилитация исторических событий: восстановление памяти о репрессиях, голоде 1930-х гг. и национально-освободительных движениях, таких, как восстание 1916 г.;

– возрождение национальной идентичности: увеличение интереса к традициям, языку и культурному наследию;

– переписывание истории: создание новых учебников, где акцент делается на национальной независимости и героизме предков;

– проекты по сохранению памяти: программы «Мәдени мұра» (Культурное наследие) и «Рухани жаңғыру» (Духовное возрождение) направлены на изучение, восстановление и популяризацию исторического наследия;

– увековечение памяти о значимых личностях и событиях: появление музеев, памятников, фильмов и книг, посвященных казахским батырам, деятелям «Алаш», а также

жертвам репрессий, утверждением на законодательном уровне статуса праздников, введенных в Казахстане после распада СССР.

5. Современный этап (2012 г. – настоящее время)

На современном этапе внимание уделяется следующим аспектам:

– глобализация и идентичность: в условиях глобализации Казахстан стремится сохранить национальную историческую память, укрепляя национальную гордость через символы независимости;

– цифровизация памяти: создание архивов, баз данных, интерактивных музеев и оцифровка исторических документов.

– международный контекст: Казахстан продвигает свою историческую память на мировой арене, подчеркивая уникальность своего опыта, включая роль на Великом Шелковом пути.

Выделенные этапы показывают, как историческая память в Казахстане адаптировалась к политическим и культурным изменениям, оставаясь важным инструментом формирования национального самосознания.

Изучение основных этапов формирования исторический памяти в Казахстане предполагает использование комплексного методологического подхода, включающего различные методы анализа и интерпретации данных. В частности, при работе с источниками и анализе их смысловых характеристик был использован историко-системный метод. Методы ретроспективного и перспективного анализа помогают осмыслить имеющиеся историографические данные. Ретроспективный анализ прослеживает развитие исторической науки от настоящего к прошлому, выявляя элементы старых концепций. Перспективный анализ, наоборот, исследует влияние прошлых идей на последующее развитие историографии.

Результаты и обсуждение

В настоящее время темы исторической памяти, исторического сознания и репрезентации национальных историй получили широкое распространение, что обусловлено рядом политически значимых проблем. Среди них: национальное строительство в постсоветских государствах; определение национальной и цивилизационной идентичности в условиях постбиполярного мира и «конфликта цивилизаций»; а также дискуссии о природе исторического знания и роли исторической науки в современном обществе.

В условиях современных геополитических реалий, отмеченных многочисленными конфликтами и нерешенными территориальными спорами на евразийском пространстве, роль исторической науки, особенно в вопросах национальной идентичности, значительно возрастает. Взаимосвязь исторической памяти с национальной идентичностью емко и ярко охарактеризована в утверждении Э. Смита: no memory, no identity; no identity, no nation [2].

Современные исторические нарративы в Казахстане фрагментированы, представляя отдельные истории казахов и других народов, с фокусом на этнические группы. Такой подход, особенно в отношении периода до XVIII в., может способствовать формированию чувства неполноценности и травматизации коллективной памяти.

Переосмысление национальных исторических нарративов – глобальный феномен, не ограничивающийся Казахстаном. Историческое сознание служит мощным инст-

рументом как для свержения старых, так и для легитимации новых политических режимов. Политические трансформации часто сопровождаются общественным расколом, причем одной из линий разлома зачастую становится историческое прошлое и его интерпретация различными политическими силами.

Политизация историографии вызвала критику национальных исторических нарративов как «мифологизированных». Однако критики игнорируют тот факт, что любой исторический нарратив, включая «объективные», основан на символах и мифах. Задача национальной историографии – деколонизировать исторический дискурс, избегая при этом этноцентризма [3, с. 10-11].

Традиционный европейский подход к истории, основанный на «принципе почвы» (связи с конкретной территорией), неприменим к изучению кочевых народов. Понимание кочевого образа жизни требует иных методологических подходов. Стандартный европейский подход к истории исключает из казахской истории ранние периоды, когда предки казахов, как отмечает Л.Н. Гумилев, действовали под другими именами [4] и за пределами современной территории Казахстана, что сейчас воспринимается как «чужая» история.

Кроме того, сравнительно недавнее установление самоназвания «казахи» затрудняет изучение казахской истории. В результате анализ часто ограничивается современной территорией Казахстана, игнорируя предысторию и корни народа, а также историю предшествующих племен и их участие в составе других тюркских народов. Такой подход исключает даже значимые периоды, например, историю Дешт-и-Кипчака, несмотря на то, что казахи составляют кипчакскую языковую группу и имеют генетическую связь с Золотой Ордой.

Вышесказанное позволяет сделать вывод о целесообразности изучения казахской кочевой цивилизации на основе «принципа крови», учитывающего преемственность родов и традиций. История отдельных казахских родов важна для понимания истории всего этноса, поэтому необходимо исследовать их историю до образования казахской народности.

Специфика казахской истории как истории кочевого народа требует применения теории и методологии номадистики. История Казахстана как географической территории (принцип почвы) неотделима от истории казахского народа, основанной на родственных связях племен (принцип крови).

Также, как представляется, необходимо избавляться от определения периода нахождения Казахстана в составе Российской империи и затем Советской России как «колониальный», имеющего негативную коннотацию, что не может не отражаться на восприятии всего этого довольно продолжительного исторического периода. Ряд отечественных исследователей говорит о том, что положение Казахстана при царизме больше соответствовало статусу периферии («национальные окраины») в составе докапиталистической империи. А в советское время Казахстан был частью коммунистической империи «рабочих и крестьян», но не являлся колонией. Сходство с колониями заключалось лишь в роли поставщика сырья и рынка сбыта для России. Российская империя представляла собой уникальное сочетание архаичных (крепостное право, самодержавие) и современных институтов. Сырьевая зависимость экономики сохранилась после царского периода и остается актуальной проблемой до сих пор [5].

С.М. Акимбеков, рассуждая в своей книге «Казахстан в Российской Империи» об этом вопросе, делает очень верный вывод о том, что история не знает сослагательных наклонений, поэтому ее нельзя оценивать в черно-белых тонах. Важно анализировать события в их историческом контексте, учитывая политико-экономические условия того времени, даже если они вызывают дискомфорт сегодня [6].

В ноябре 2024 г. в Астане состоялся круглый стол «Диалог эпох: сохранение исторической памяти народов Казахстана и Российской Федерации», главным событием которого стала презентация монографии «Новый взгляд на старую эпоху: Казахская степь и Российская империя через призму статистики», над созданием которой работала команда из 10 человек – историки и политологи Казахстана и России. Монография охватывает временной период существования Российской империи, т.е. с XVIII в. до советского времени. Авторы пишут о взаимодействии степи и империи, исходя из статистики [7].

Исследование авторами общедоступных документальных источников, которые хранятся в крупнейших российских библиотеках, позволило рассмотреть социально-экономические, политические и культурные аспекты процессов с точки зрения имперского центра. Для достижения этой цели использовался комплекс общенаучных и специализированных методов, включая политический анализ. Они обеспечили возможность безэмоциональной оценки исторических событий и их влияния на современную казахстанско-российскую дипломатическую повестку. Авторы монографии, ставя этот набор данных во главу угла, особое внимание уделяют объективному анализу статистических и документальных данных.

Статистика стала основным инструментом для изучения ключевых аспектов исторического процесса: количественные данные минимизировали влияние субъективных интерпретаций, что позволило выявить реальные изменения в демографии, экономике и социальных отношениях; раскрыла влияние имперской политики на интеграцию казахских земель в экономическую систему Российской империи; показала миграционные изменения и их влияние на социальную структуру региона получили объективное обоснование. Данные о местной власти и налогообложении показали особенности взаимодействия имперской администрации с регионом. Изучение инфраструктуры, включая железные дороги, подчеркнуло стратегическую роль Казахской степи.

Новая монография направлена не только на профессионалов, но и на широкую аудиторию, способствуя сохранению исторической памяти и укреплению культурного диалога между Казахстаном и Россией. Как отметил один из ее авторов – директор Центра аналитических исследований «Евразийский мониторинг» А. Тажибаев, в работе сделана попытка научно-популярным языком рассказать о том, как выстраивались взаимоотношения между российской империей и казахской степью, включая всех субъектов политической деятельности: казахские жузы, ханства, отдельных султанов. В результате авторы пришли к выводам, что все опирается на экономическое взаимодействие [7].

Исследование предлагает уникальный взгляд на сложные процессы интеграции Казахстана в состав Российской империи, делая упор на объективный анализ исторических источников и статистических данных. Оно показывает, как административные реформы, экономические изменения и культурные взаимодействия формировали

регион. Монография помогает осмыслить сложность геополитической роли Казахской степи, включая ее современное значение, и способствует борьбе с мифами, представляя точную и основанную на документах картину прошлого.

Специфика работы заключается в отказе от идеологической предвзятости и попытке осмыслить взаимосвязь между историческим опытом и нынешними дипломатическими реалиями. Для устойчивого будущего важно учитывать уроки истории, делая акцент на взаимопонимании и учете национальных интересов обеих сторон.

Аналогичный подход требуется и при изучении периода, когда Казахстан входил в состав СССР. И, несмотря на множество трагичных и травмирующих событий XX в., самым важным для формирования исторической памяти является Великая Отечественная война и день общей Великой Победы – 9 мая.

Историческая память о Великой Отечественной войне играет ключевую роль в формировании казахстанской идентичности, гражданственности и патриотизма у молодого поколения. Подвиг казахского народа должен стать образцом для гордости и памяти. Важно учитывать как официальные, так и народные нарративы о войне. Четкая государственная идеологическая позиция в этом вопросе способствует стабильности и формированию единой исторической памяти о данном периоде [8].

После распада СССР Казахстан занялся поиском общественно-политических основ для построения национальной политики и укрепления гражданской идентичности. Исследования роли исторической памяти, в том числе памяти о репрессированных народах, показали, что трагическое прошлое стало важной основой для консолидации казахстанского общества [9].

Формирование национальной идентичности, сохранение культурного наследия посредством воспроизводства в исторической памяти общества является важной составляющей стратегического развития современного Казахстана. В целом с момента обретения независимости в Казахстане принят ряд важных документов, стимулировавших развитие исторической науки и определивших роль государства в формировании исторической памяти. Сбор уникальных археографических, археологических и архивных материалов, обработка которых ведется с использованием современных, в т.ч. междисциплинарных методов, позволяет переосмыслить национальную историю.

Между тем в мировой общественной мысли содержание понятия памяти претерпело существенные изменения. В этой связи возрастает необходимость решения проблем изучения историко-культурного наследия Казахстана в новых условиях, с новыми подходами к сущности и специфике исторической памяти и формирования национальной идентичности. Изучение этих проблем на обширном историческом и полевом материале предоставит новые возможности для анализа и прогнозирования современной ситуации в стране и мире [10, с. 157].

В настоящий момент профессиональное сообщество историков Казахстана работает над несколькими масштабными проектами по репрезентации национальной истории. Это подготовка Концепции национальной истории, стандарта для отображения (репрезентации) национальной истории в учебных программах государственных образовательных учреждений, 7-томной Истории Казахстана и Краткой истории Казахстана.

Однако казахстанская историография до сих пор в значительной степени опирается на европейские модели, часто представляющие кочевые общества Евразии как

периферийные. Это формирует чувство коллективной неполноценности, что, в свою очередь, приводит к пренебрежению наукой, распространению псевдоисторических концепций, развитию комплекса жертвы и ксенофобии.

Необходимо критически использовать достижения европейской науки, адаптируя их к специфике национальной истории Казахстана. Основной доминантой репрезентации и преподавания истории должен стать тезис: «Скотоводческие общества Великой степи, наследником которых является современное казахстанское общест¬во – самостоятельный субъект истории, а не объект культурного и политического влияния «развитых» обществ».

Важным аспектом разработки новой модели национальной истории Казахстана стал ее международный характер. Так, для работы над 7-томным изданием Истории Казахстана привлечен большой международный коллектив, в том числе ученые-историки из России, Турции, Узбекистана, Кыргызстана, США, Японии, Китая. Это должно обеспечить взвешенный и объективный характер исследований, соответствие современным стандартам научного анализа.

Заключение

Историческая память формируется не только на основе строго научных данных, но и включает иррациональные элементы. Поэтому, чтобы избежать упрощенного подхода и объективно исследовать генезис исторических нарративов, исследователям необходимо глубоко понимать ментальные и социокультурные механизмы, формирующие коллективное представление об истории. Необходимость формирования нового исторического мировоззрения – это запрос казахстанского общества.

Новая концепция исторической науки вовсе не подразумевает отказ от прежних исторических воззрений, а, наоборот, является продуктом развития исторической науки на основе обновления эмпирической и теоретико-методологической базы. В настоящее время казахстанское научное сообщество активно разрабатывает новую модель исторического нарратива, заменяющую постсоветский и этноцентрический подходы на цивилизационно-национальный.

Следует также помнить, что генезис исторической памяти связан с механизмами ее передачи от одного поколения к другому, к примеру, через образовательные институты, медиа, семейные традиции, религиозные обряды и другие формы социальной коммуникации. Эффективность этих механизмов влияет на степень сохранения и передачи исторической памяти.

Научно-технический прогресс порождает новые средства коммеморации прошлого, которые обуславливают процесс виртуализации исторической памяти. В эпоху информационных технологий и неограниченного доступа к информации традиционные средства сохранения памяти, такие, как памятники, музеи, библиотеки, архивы и выставки, а также фильмы, сохраняют свою актуальность, но постепенно утрачивают приоритетность. Средства передачи и сохранения памяти достигли нового уровня с появлением в последние годы огромного числа веб-сайтов, нацеленных на актуализацию и передачу знаний о прошлом. Данные ресурсы также следует активно использовать в целях формирования исторической памяти в Казахстане.

Финансирование. Статья (ИРН BR21882266) выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан и координации Республиканского государственного предприятия на праве хозяйственного ведения «Научный институт по изучению Жошы улысы» в рамках программы «Изучение исторической памяти населения и политики государственного строительства в Казахстане в годы Независимости».

Вклад авторов.

Жумагаликызы Г. – определение темы исследования, сбор теоретического материала, разработка структуры статьи, написание введения и заключения.

Муканов М.Р. – анализ эмпирических данных, работа с источниками, оформление списка литературы, языковая и стилистическая редакция текста.

Список литературы

1. Кожирова, С.Б., Нечаева, Е.Л. (2024) Историческая память: сущность, генезис, роль в контексте формирования национальной идентичности, Адам әлемі, 3 (101), стр. 69-80.

2. Smith, A.D. (1996) Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism, Nations and Nationalism, 2, 3. pp. 371-388.

3. Абиль, Е.А. (2021) Историческая память и нациестроительство, Этнополитика, 3-4, стр. 7-13.

4. Гумилев, Л.Н. (2017) Древняя Русь и Великая степь. Москва: АСТ, 960 с.

5. Казахстан в XVIII-XX вв.: периферия или колония? Доступно по ссылке: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30461481 (дата обращения: 17 декабря 2024 г.).

6. Акимбеков, С.М. (2018) Казахстан в Российской Империи. Алматы, 564 с.

7. Власова, А. (2024) Диалог эпох: сохранение исторической памяти народов Казахстана и Российской Федерации Доступно по ссылке: http://infotimes.kz/ru/10036-2/ (дата обращения: 17 декабря 2024 г.).

8. Шериязданов, Б.Р. (2024) Вторая мировая война в исторической памяти казахстанцев. Доступно по ссылке: https://ehistory.kz/ru/news/show/339873 (дата обращения: 17 декабря 2024 г.).

9. Абуов, Н.А., Бекмурзина, А.Н., Аубакирова, Г.Р. (2024) Роль исторической памяти этносов Республики в укреплении национальной политики и независимости Республики Казахстан, Вестник Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева, 1 (61), стр. 70-78.

10. Nurbayev, ZhY., Kiyubek, Zh.Zh. (2022) Concepts of historical memory and the politics of memory in the context of social and historical-humanitarian studies (historiographic analysis), Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия», 3 (107), стр. 152-162.

Г. Жұмағалиқызы[1], М.Р. Муканов[2]

ЛҚР ІІМ Ш.Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, Қостанай, Қазақстан

Қазақстанда тарихи жадының қалыптасуының негізгі кезеңдері

Аңдатпа. Мақалада саяси, әлеуметтік және мәдени жағдайлардың өзгеруін көрсететін Қазақстандағы тарихи жадының қалыптасуының негізгі кезеңдері қарастырылады. Олардың талдауы ұлттық сананы қалыптастырудың маңызды құралы болып қала отырып, Қазақстандағы

тарихи жадының саяси және мәдени өзгерістерге бейімделуін айғақтайды. Сонымен қатар, мәселе тарихи жады ұлттық құрылыстың құралы бола алады, бірақ сонымен бірге қақтығыстар мен шиеленістерді тудырады, әсіресе тарихи оқиғалардың сәйкес келмеуіне байланысты.

«Топырақ қағидатына» негізделген дәстүрлі еуропалық тарих ғылымы қолданатын тәсіл көшпелі халықтардың, атап айтқанда қазақтардың тарихын зерттеу үшін қолайсыз. Сондай-ақ, «Қазақтар» өзіндік атауының жақында пайда болуымен шартталған Қазақстанның қазіргі аумағы шеңберіндегі талдауды шектеу қазақ халқының тарихы мен тарихи тамырларын елемеуге алып келеді.

Осыған байланысты қазақ көшпелі өркениетін «қан қағидаты» негізінде, яғни ұрпақтар, ұрпақтар мен дәстүрлер сабақтастығына сүйене отырып зерделеудің орындылығы негізделді. Бұл қазақ ұлтының қалыптасуына дейінгі қазақ руларының тарихын зерттеуді көздейді

Сондай-ақ, Қазақстанның Ресей империясының, содан кейін Кеңестік Ресейдің құрамында болу кезеңін теріс коннотациясы бар «отаршылдық» деп анықтаудан құтылу ұсынылады, бұл осы ұзақ тарихи кезеңнің барлығын қабылдауда көрінбеуі мүмкін емес. Ол үшін идеологиялық бейімділіктен бас тарту және тарихи тәжірибе мен қазіргі дипломатиялық шындықтар арасындағы байланысты түсінуге тырысу қажет.

Қазіргі Қазақстанның стратегиялық дамуының маңызды құрамдас бөлігі ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, қоғамның тарихи жадында ұдайы молайту арқылы мәдени мұраны сақтау болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанның ұлттық тарихының жаңа моделін әзірлеудің маңызды аспектісі оның халықаралық сипаты болды.

Нәтижесінде эмпирикалық және теориялық-әдістемелік базаны жаңарту арқылы жаңа тарихи дүниетанымды қалыптастыру қажеттілігі туралы қорытынды жасалды. Ғылыми-техникалық прогресс тарихи жадыны виртуалдандыру процесін анықтайтын өткеннің жаңа байланыс құралдарын тудыратынын ескеру қажет.

Түйін сөздер: тарихи жады, Тарихи дүниетаным, қазақтар, Қазақстан, қазақ даласы, көшпелі мәдениет, ұлт құрылысы, ұлттық бірегейлік, ұлттық идея, тәуелсіздік, көшпенділер.

G. Zhumagalikyzy[1], M.R. Mukanov[2]

Sh. Kabylbaev Kostanay Academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan, Kostanay, Kazakhstan

The main stages of the formation of historical memory in Kazakhstan

Abstract. The article considers the main stages of formation of historical memory in Kazakhstan, which reflect the changes in political, social and cultural conditions. Their analysis shows that historical memory in Kazakhstan has adapted to political and cultural changes, while remaining an important tool for the formation of national consciousness. At the same time, the problem is that historical memory can serve as a tool for nation-building, but at the same time it can also generate conflicts and tensions, especially due to differences in the interpretation of historical events.

The approach used by traditional European historical science, based on the «principle of soil» is unacceptable for the study of the history of nomadic peoples, in particular, the Kazakhs. Also, the limitation of the analysis to the modern territory of Kazakhstan, due to the relatively recent appearance of the self-name "Kazakhs", leads to ignoring the prehistory and historical roots of the Kazakh people.

In this regard, the expediency of studying the Kazakh nomadic civilization on the basis of the «principle of blood», i.e., following the continuity of clans, generations and traditions is justified. This implies the study of the history of Kazakh clans before the formation of the Kazakh nationhood.

It is also proposed to get rid of the definition of the period of Kazakhstan's presence in the Russian Empire and then Soviet Russia as “colonial”, which has a negative connotation that cannot but affect the perception of this rather long historical period. For this purpose, it is necessary to abandon ideological bias and try to conceptualize the relationship between historical experience and current diplomatic realities.

An important component of the strategic development of modern Kazakhstan is the formation of national identity, preservation of cultural heritage through reproduction in the historical memory of society is. At present, an important aspect of the development of a new model of national history of Kazakhstan has become its international character.

As a result, it is concluded that it is necessary to form a new historical worldview by updating the empirical and theoretical-methodological base. It should be taken into account that scientific and technological progress generates new means of commemorating the past, which determine the process of virtualization of historical memory.

Keywords: historical memory, historical worldview, Kazakhs, Kazakhstan, Kazakh steppe, nomadic culture, nation-building, national identity, national idea, independence, nomads.

References

1. Kozhirova, S.B., Nechaeva, E.L. (2024) Istoricheskaya pamyat': sushhnost', genezis, rol' v kontekste formirovaniya nacional'noj identichnosti, Adam әlemi, 3 (101), str. 69-80. [in Russian]

2. Smith, A.D. (1996) Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner’s theory of nationalism, Nations and Nationalism, 2, 3. pp. 371-388.

3. Abil', E.A. (2021) Istoricheskaya pamjat' i naciestroitel'stvo, Jetnopolitika, 3-4, str. 7-13. [in Russian]

4. Gumilev, L.N. (2017) Drevnyay Rus' i Velikaya step'. Moskva: AST, s. 960. [in Russian]

5. Kazahstan v XVIII-XX vv.: periferiya ili koloniya? Dostupno po ssylke: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30461481 (data obrashheniya: 17 dekabrya 2024 g.). [in Russian]

6. Akimbekov, S.M. (2018) Kazahstan v Rossijskoj Imperii. Almaty, s. 564.

7. Vlasova, A. (2024) Dialog jepoh: sohranenie istoricheskoj pamjati narodov Kazahstana i Rossijskoj Federacii Dostupno po ssylke: http://infotimes.kz/ru/10036-2/ (data obrashheniya: 17 dekabrya 2024 g.). [in Russian]

8. Sherijazdanov, B.R. (2024) Vtoraya mirovaya vojna v istoricheskoj pamyati kazahstancev. Dostupno po ssylke: https://ehistory.kz/ru/news/show/339873 (data obrashheniya: 17 dekabrya 2024 g.). [in Russian]

9. Abuov, N.A., Bekmurzina, A.N., Aubakirova, G.R. (2024) Rol' istoricheskoj pamyati jetnosov Respubliki v ukreplenii nacional'noj politiki i nezavisimosti Respubliki Kazahstan, Vestnik Severo-Kazahstanskogo Universiteta im. M. Kozybaeva, 1 (61), str. 70-78. [in Russian]

10. Nurbayev, ZhY., Kiyubek, Zh.Zh. (2022) Concepts of historical memory and the politics of memory in the context of social and historical-humanitarian studies (historiographic analysis), Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija «Istorija. Filosofija», 3 (107), str. 152-162.

Сведения об авторах:

Жумагаликызы Г. **–** автор для корреспонденции, Костанайская академия МВД РК имени Ш.Кабылбаева, Костанай, Казахстан.

Муканов М.Р. **–** PhD, Костанайская академия МВД РК имени Ш.Кабылбаева, Костанай, Казахстан.

Жұмағалиқызы Г. **–** хат-хабарға жауапты автор, ҚР ІІМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, Қостанай, Қазақстан.

Муканов М.Р. **–** PhD, ҚР ІІМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, Қостанай, Қазақстан.

Zhumagalikyzy G. **–** Corresponding author, Kostanay Academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after Sh.Kabylbaev, Kostanay, Kazakhstan.

Mukanov M.R. **–** PhD, Sh.Kabylbaev Kostanay Academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan, Kostanay, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

ҒТАМР 11.01.17
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-171-186

Жаһандық трендтердің Таяу Шығыс және Орталық Азия аймағы елдеріне әсері

М. Ендібай*, Б. Абжаппарова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: magzhanyendibay01@gmail.com, hadisha_1960@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада әлемді шарпыған жаһандық трендтердің Таяу Шығыс пен Орталық Азия мемлекеттеріне тигізген жағымсыз әсері және қауіп-қатерден қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі қарастырылады. Қазіргі уақытта әлем елдері тыс қалуы мүмкін емес экономикалық дағдарыс, инфляция, жұмыссыздық, инвестицияның кетуі, Ресей мен Украина арасындағы шиеленіс, аймақтардағы қақтығыс нүктелерінің өсуі, акторлар арасындағы қайшылық т.б. проблемалардың Таяу Шығыс пен Орталық Азияға ықпалы талданады. Таяу Шығыс пен Орталық Азиядағы бүгінгі белгілі және алдағы уақытта өзінің ареалын кеңейтуі мүмкін пассивті қауіп-қатерлер де мақаланың өзегіне айналып, байыпты талдау жасалады. Соңғы уақыттағы Израиль мен Палестина арасындағы жағдайдың бұрынғыдан бетер шиеленісуі, сонымен қатар, әлем көз тіккен Газа секторындағы Израильдің әскери операциясының белсенді сипат алып, ұлғаюы, тараптар арасының ушығуы қарастырылады. Сондай-ақ, Таяу Шығыс пен Орталық Азия елдеріндегі аймақтық үрдістерге сыртқы акторлардың әсері талданады.

Түйін сөздер: Таяу Шығыс, Орталық Азия, жаһандық трендтер, аймақтық үрдістер, терроризм.

Кіріспе

Аймақтардың ғана емес, жалпы әлемнің дамуына, өзгеріске түсуіне ықпал етуі мүмкін жаһандық трендтер Таяу Шығыс пен Орталық Азия елдерінің қазіргі уақыттағы даму үдерісіне ғана емес, келешегіне де ықпал етеді. Әлемдік саясат пен экономикада қазіргі уақытта күтпеген бұрылыстармен қатар жүретін саяси-экономикалық, әлеуметтік процестер қарқынды түрде жеделдеуде. Түсініксіз, қауіпті нәтижелері болуы мүмкін өзгерістердің күшті толқыны елдердегі тұрақтылыққа әсер етуде.

Жаңа әлемдік тәртіптің баяу, ауыр қалыптасуы [1], аймақтарда белгісіздіктің ұзақ кезеңінің өсуі [2], инфляцияның шарықтауы [3], кедейлену үрдісінің жыл сайын өсуі

Түсті: 10.02.2025; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

артып келеді [4]. Әлемді шарпыған пандемиядан соң, Ресей мен Украина арасындағы жағдайдың ушығып соғысқа ұласуы, тараптар арасындағы шешілуі қиын түйінді шиеленістірумен қатар, аймақтық, әлемдік дағдарысты күшейтті [5]. Бұл энергиялық ресурстарға бағаның көтерілуі [6], шағын және орта бизнестің дағдарысқа түсуі [7], жұмыссыздар қатарының артуы [8], инвестицияның кетуі [9], әлем аймақтары елдеріндегі ішкі тайпалық немесе мүдделі күштердің қақтығысының ушығуымен т.б қатар жүрді. Бұл кез келген аймақта, кез келген уақытта тууы мүмкін биліктің ауысуы мен әлеуметтік дүмпу қауіпін күшейтті [10].

1-диаграмма. Елдер бойынша инфляция (2023 жыл мамыр)

Сондай-ақ, әлемдік даму үрдісіне ықпал еткен жаһандық трендтер ықпалы айқын сезіле бастады. Мәселен, Pew Research Center (2024) жүргізген сауалнама нәтижесіне сәйкес, 31 елдің респонденттерінің 54%-ы демократиялық жүйеге көңілі толмайтынын білдірген. Бұл – халықаралық деңгейде де қоғамдық сенімнің әлсіреуін айқындайтын маңызды көрсеткіш [11]. Қытай мен Үндістан экономикасының, әскери потенциалының одан әрі көтерілуі [12], Ресейдің әлемдік аренадағы жағымсыз белсенді рөлі [13], нақты қатысуды арттыру кезінде АҚШ-тың Трамп билігі тұсында оқшауланууы, ал Байденнің билікке келуімен бірге, әлемдік саясат пен экономикада АҚШ белсенділігінің қайта артуы [14] және аталғандардың аймақ елдеріне жағымды немесе жағымсыз әсері де нақты көрінді.

Сонымен қатар Еуропалық Одақта да ішкі қайшылықтардың өсуі, әлеуметтік мәселелер шиеленісуі, элиталық дағдарыс, даму үрдісінде ортақ, бірегейліктің жолдарын іздеу және жағымсыз тенденция айқын көрініс тапқан этно-ұлтшылдықтың жаңа өрлеуі байқалды. Туып отырған проблемаларының негізгі тенденциясын терең зерттеп, шешуін табуға, дәлелденген фактілерге қол жеткізуге уақыт қажет болды. Бірақ, әлемдік аренадағы күштердің тез өзгеретін арақатынасы анық байқалды. Мысалы: Қытайдың Ресейді қолдауының бәсеңдеуі. «Пекин Ресейдің Украинаға басып кіруін қолдамайды, оған

қару бермейді және Ресейдің Қырым мен Донбассты қоса алғанда, территорияларды аннексиялау әрекеттерін мойындамайды, деді Қытайдың Еуропалық Одақтағы елшісі Фу Цун The New York Times газетіне берген сұхбатында» [15].

Жаһандық трендтер көптеген мамандар атап өткендей, Таяу Шығыс пен Орталық Азия аймағының даму үрдісі мен таңдау бағдарына, саяси-экономикалық тенденцияға әсерін тиігізуде.

Қазіргі кезеңде мегатрендтердің негізгі жиынтығының жекелеген елдердегі жағдайға әсер етуі және жалпы өңірлердің дамуына жағымды немесе жағымсыз ықпалын зерттеу, түсіну өте маңызды сипат алды. Олардың қатарына: қазіргі уақытта мемлекеттердің өсіп келе жатқан сыртқы және ішкі сын-қатерлерін, вестфальді жүйеден кейінгі әлемдегі егемендіктің эволюциясын, халықаралық қатынастарды одан әрі аймақтандыру және жергілікті ойыншылардың рөлінің күшеюін, гибридтік құбылыстарда қолданылатын бұрыннан белгілі ұғымдардың бұлыңғырлығы мен тұрақсыздығын атауға болады.

Бүгінгі күні әлем трансшекаралық терроризмнің өсіп келе жатқан қаупімен, қақтығыстардыңоданәріәртүрліформаттаушығуымен,эволюциялықдамудыңсақталуы аясындағы шиеленістердің өсуімен, Таяу Шығыс пен Орталық Азия қоғамдарындағы қазіргі заман, дәстүр және архаиканың өзгеріп отыратын арақатынасымен бетпе-бет келіп отыр [16].

Сонымен қатар, жас тәуелсіз мемлекеттерінің алдында жаңа проблемалар туды. Халықаралық қатынастар жүйесінде олардың егемендігі мен тәуелсіздігі мойындалып, БҰҰ мүше болғанымен ірі акторлар тарапынан әртүрлі сипатта қысым туды. Себебі, аймақтардағы тұрақсыздық немесе белгісіздік факторы жағдайында әлемді территориялық қайта құру конфигурациясы маңызды трендке айнала бастады. Картада ішінара танылған мемлекеттер пайда болып сепаратистік тенденциялар мен оқшауланууға ұмтылыс күшейеді. Украинаның шығысында Ресейдің тікелей қолдауымен сепаратистік Донецк Халық Республикасы және Луганск Халық Республикасы пайда болды [17]. Бұл қалыптасқан егемендік, тәуелсіздік, дербестік, шекараға қол сұқпау принципін бұзды [18].

1-сурет. Ресейдің арнайы операция негізінде тәуелсіздік алған аймақ

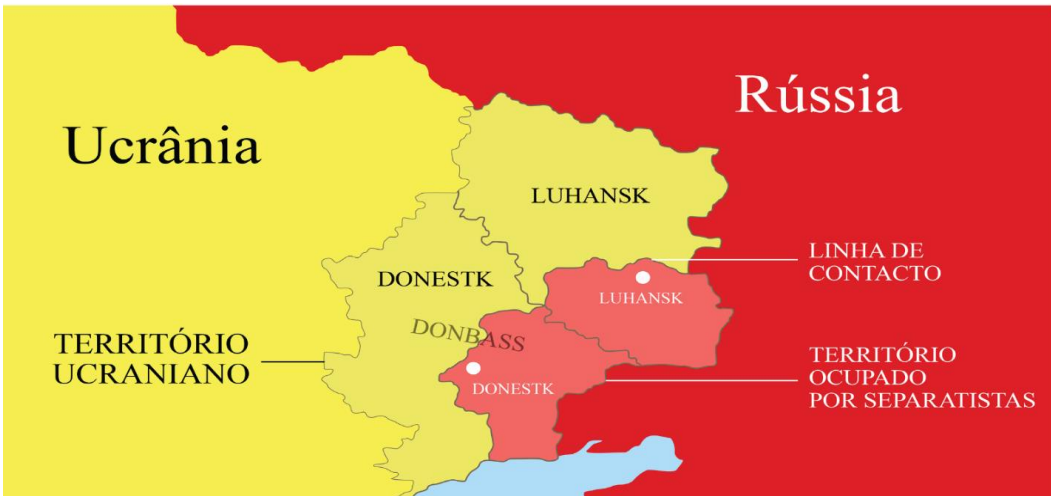

Мамандар пікірінше, бірқатар аймақтық акторлар, күшті мемлекеттер сол аймақтың өзінде тұрақсыздық тудырушы күшке, факторға айналды.

Сепаратистік тенденциялар және олардың кейбір акторлар тарапынан қолдау табуы, унитарлы мемлекеттер үшін қауіп көзін тудырды. Таяу Шығыстағы мемлекеттіліктің әлсіреуі жергілікті сәйкессіздіктер импульстарының нәтижесі және себебі болды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу объектісі аясында қазіргі уақыттағы жаһандық трендтерді айқындау және олар аймақтық акторлар Таяу Шығыс пен Орталық мемлекеттерінің даму үрдісіне қалай ықпал етеді. Жағымды және жағымсыз тенденциялардың әсерін көрсету арқылы талдау жасау мен оның келешегіне болжам жасау мақсаты қойылды.

Ғылыми мақалада контент талдау, ивент талдау, Дельфи әдісі, SWOT талдау, тарихи тәсіл және хронологиялық тәсіл т.б. кеңінен қолданылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Таяу Шығыста да сыртқы күштердің тарапынан аймақтар ісіне тікелей немесе жанама түрде араласу тенденциясы байқалып отыр. «Жұмсақ формада» олар Сирия мен Ливия қақтығыстары аясында көрінді [19]. Мұнда мемлекеттің аумақтық тұтастығын ресми түрде бұзбайтын федерализация мемлекеттік құрылымның бір нұсқасы ретінде қарастырылуда. Алайда, әлсіз мемлекет жағдайында бұл модельдің тиімділігі туралы мәселе даулы, қайшылықты. Себебі, әлсіз мемлекеттегі ықпалды факторлар орталықпен толық деңгейде санаса бермейді. Bouman және әріптестері (2024) атап өткендей, көптеген елдерде халық климаттық саясатты күшейтуді қолдайды, ал саяси элита оған қарсы позиция ұстанады. Бұл саясаткерлер қоғамдық сұранысты елемейтінін дәлелдейді [20].

Ал, мұндай жағдай аумақта тұрақтылық пен қауіпсіздікті орнатуға мүмкіндік бермейді.

Сонымен қатар, аймақтық күштердің нақты тепе-теңдігі жағдайында әртүрлі орталықтандырылмаған бөліктер басқа факторлар ықпалына түсуі мүмкін. Әрі ол аймақтағы тұрақсыздық факторына айналуы да мүмкін.

Иракта неғұрлым «қатаң түрде» автономиядан тәуелсіздік жариялауға ұмтылу күрд мемлекетін қалыптастыруы мүмкін деген пікір басым. Дегенмен, күрд мемлекеттілігінің құрылуына қатысты қарсы тараптардың айқын наразылығы болатыны да белгілі [21].

Палестина мәселесін шешу – бұл да тәуелсіз мемлекет құруды және тиісінше басып алу контексінде қалыптасқан ассиметриялық өзара тәуелділік моделін толығымен қайта форматтауды көздейтін қауіпті нұсқа болып отыр. Қазіргі уақытта Газа секторына қатысты Израиль тарапынан жасалып отырған арнайы операция, мәселенің шешілуін емес, қайта тараптар арасындағы жағдайды одан әрі шиеленістіре түседі ме деген қауіп те бар [22].

Орталық Азия мемлекеттері де жергілікті аймақтық және сырттан төнуі мүмкін қауіп әсерін сезінеді. Бірақ мемлекеттіліктің және оның территориясының тарихи себептерге байланысты КСРО-да бірнеше «редакциялануы» салыстырмалы түрде

берік жүйені қалыптастырмағанын атау маңызды. Сонымен бірге, аймақ елдерінің шекаралық бөлінуіне қатысты дүркін-дүркін, дау-дамайдың іргетасы болуы мүмкін пікірлерде бұқаралық ақпарат құралдарында көтерілуде. Сыртқы факторлар тарапынан территориялық шағым, дау-дамайдың туу қауіпін, әрі ішкі кландық күштер дүмпулері тууын ешкім жоққа шығармайды.

Аймақ мемлекеттерінің ішіндегі ұзақ жылдар бойы биліктің төңірегінде қалыптасқан күштердің өз ықпалын сақтауға ұмтылуы да әр түрлі сипатта көрінуде. Қазақстандағы «қанды қаңтар» бейбіт наразылықтың кландық билікке ұмтылудың қарулы сценарийіне ұлысқанын көрсетті.

Ал, Өзбекстан мен Қырғызстан, Тәжікстан – Қырғызстан арасындағы ішкі аймақтық, территориялық бөліну мен жікшілдік жаңа қақтығыстарды тудыруда. Әсіресе, қырғыз-тәжік қақтығысы алдағы уақытта да ушығып кетуі мүмкін. Соңғы рет, 2022 жылдың 14 қыркүйегінде Тәжікстанның Исфара және Бободжон Гафуров аудандары мен Қырғызстанның Баткен облысы шектескен тұста, қырғыз-тәжік қақтығысы басталып, көп ұзамай Тәжікстанның Лахш ауданы мен Қырғызстанның Ош облысы арасындағы шекараға ұласқан.

Қырғызстан мен Тәжікстан арасындағы 970 шақырым шекараның басым бөлігі әлі күнге нақты белгіленбеген. Осыған байланысты екі ел халқы мен шекарашылары арасында су мен жерге байланысты жиі қақтығысып келеді [23].

Шекарада әлі күнге дейін делимитация мен демаркация жасалмауы бұл аймақтың келешекте де қақтығыс ошағы ретінде қалу мүмкіндігін арттырады. Картада қақтығыс нүктесі көрсетілген [24].

2-сурет. Тәжікстан мен Қырғыстан арасындағы шекара мәселесі

Мегатрендтердің әрекеті аясында Таяу Шығыс пен Орталық Азия аймағында да дамуды бағдарлау процесі айқындалып, қауіпсіздік жүйесін жетілдіру қажеттілігі артуда. Алайда, шиеленістердің өсуін батыстық немесе шығыстық модельдің дағдарысы деп қабылдамау керек. Бірақ өркениеттер арасындағы және олардың даму бағдары

арасындағы қақтығыстардың өршуін жоққа шығаруға да болмайды. Ал, шығыс державаларының экономикалық әлеуеті мен қаржылық мүмкіндіктерін нығайтуы оларды батысқа балама, әрі қуатты бәсекелестерге айналуына мүмкіндік тудырып отыр.

Дегенмен, әлемдік және аймақтық ахуалды барлық параметрде сараптасақ, әлемдік экономика мен халықаралық жүйені дамыту орталығы батыстан біртіндеп, баяу да болса Шығыс Азия бағытына ауысуы мүмкін [25]. Дәл осы аймақта өсіп келе жатқан нарықтарға, экономикалық өсудің әсерлі динамикасына, адами капиталдың қуатты энергиясына, тартылған жаһандық экономикалық акторларға тікелей байланысты.

Сонымен қатар, қауіпсіздікке төнуі мүмкін қатерлер: терроризм, этно-конфессиялық қақтығыстар, ядролық қарудың таралуы аймақтарда өз мәнін жоғалтқан жоқ. Сонымен қатар, территориялық даулар белгілі уақыт аралығында тараптардың бірі үшін маңызды факторлар есебінен баяулауы немесе белгілі бір уақыт мерзіміне дейін кейін шегерілуі мүмкін.

Шығыстың ықпалының күшеюі экономикалық гиганттардың (Жапония, Қытай, Үндістан) ғана емес, позициясы халықаралық қатынастарға әсер ететін әлдеқайда қуатты аймақтық мемлекеттердің әлемдік аренаға шығуымен де байланысты. Биполярлық әлем болмаған жағдайда, аймақтық ойыншылар ықпалының артуына әкелетіні белгілі. Таяу Шығыста Түркияның, Иранның, Сауд Арабиясының ықпалы саясат пен экономикада және мәдени салада арта түсуде.

Аймақтарда қақтығыстардың өршіп, тыныштықтың жоғалуы мемлекеттердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге деген ұмтылысын арттырды. Дәстүрлі қақтығыстардың, тараптар арасындағы соғыстың да өз мәнін өзгертуі қауіпсіздіктің жаңа форматын қалыптастыру мәселесін күн тәртібіне қойды.

Түркияның қашықтықтан басқарылатын және автономды ұшу операцияларын орындай алатын, орташа биіктікте ұзаққа шыдайтын, ұшқыссыз ұшатын әуедегі соғыс аппараты Байрактарға (Bayraktar) сұраныс өсіп, экспорттық әлеуеті арта түсті. Нәтижесінде 2023 жылы Bayraktar шығаратын Baykar компаниясы болжанған межеден асып түсіп, 1 млрд 766 млн доллардың ұшқышсыз ұшу аппаратын экспорттады [26].

2-диаграмма. Түркияның ұшқышсыз ұшу аппараттарының эскпорты

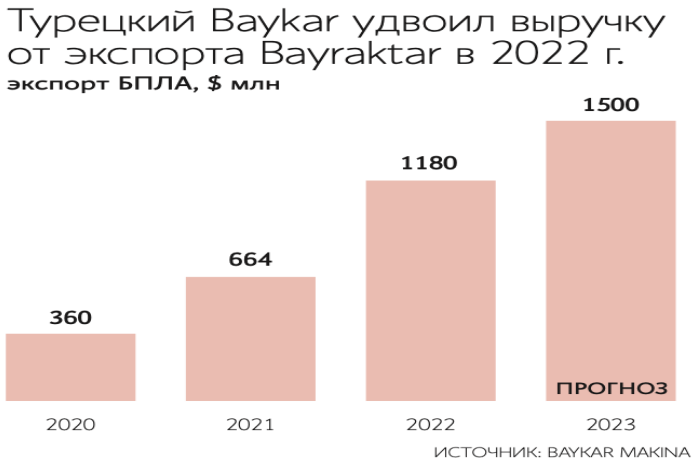

Жаһандық трендтердің өсуі жағдайында аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен тұрақтылықты сақтауға мүдделілік артып, мүдделі тараптар жаңа қару түрлерімен жарақтана бастады.

Сондай-ақ, халықаралық қатынастарға әсері жоғары Израиль де өз қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жолдарын іздестіруде. Палестина мәселесі, Газа секторына қатысты мәселенің ушығуы тараптар арасындағы жағдайды шиеленістірді. ХАМАС (Ислам қарсылық қозғалысы) Израиль блокадасы жағдайында олардың қысымына төтеп беру қиыншылығына душар болды және Газа секторы тұрғындарының өткір мәселелерін шеше алмады. БҰҰ кезекті есебінде Газа секторы тұрғындарына қатысты денсаулық сақтау, экология және жұмыспен қамтамасыз етілу мәселесі қаралды. Онда, Газада жан басына шаққандағы нақты ішкі жалпы өнімнің (ІЖӨ) қысқарғаны, медициналық көмеккке сұраныстың артып отырғаны, бұл салада да қызмет көрсетудің төмендегені айтылды. Газадағы жалғыз ғана тұщы су көзінің сарқылғаны, су және электрмен қамтамасыз етуде іркілістер болып қиындық туды. Газада электр энергиясына сұраныс 450 МВт болса, небәрі 90 МВТ қана қамтамасыз ете алды. Осы әлеуметтік жағдайдың нашарлауы, Израильмен ара қатынасты одан сайын ушықтырды [27, 163-б.].

Таяу Шығыстағы екінші эшелондағы ықпалды Египет, Иордания, Парсы шығанағы елдері де аймақта тұрақтылықты сақтау мен өз позициясын нығайтуға мүдделі. Бірақ аймақ мемлекеттері Сауд Арабиясы мен Иран, Ирак пен Түркия, Катар мен Сауд Арабиясы арасындағы, сонымен қатар, АҚШ пен Иран, Түркия мен күрд өзін-өзі қорғау күштері арасындағы және этникалық, конфессиялық топтар арасындағы шиеленіс аймақтың тұрақтылығын қалыпты деңгейге келтіруге қиындық тудырды [28, 68-б.].

Таяу Шығыста, сонымен қатар, Орталық Азия аймағының Өзбекстан – Қырғызстан, Қырғызстан – Тәжікстан мемлекеттері арасында өзара сенім мен шиеленісті реттеу механизмінің қалыптаспауы тұрақтылықтың орнауына кедергі келтіруде. Күшті акторлар арасындағы шиеленісті реттеу құралы ретінде қазіргі уақытта қару-жарақ бәсекесі алдыңғы орынға шықты. Таяу Шығыс пен Орталық Азияға мүдделі ірі акторлар Қытай мен Үндістан қару сатып алуды жыл сайын арттыруда. Осындай ірі акторлардың іс-әрекеті аймақ елдерін қаруландыруға итермелейді [29, 63-б.].

Постбиполярлы кезеңде Орталық Азия мемлекеттері халықаралық үрдісте жаһандық және аймақтық бәсекелесуші күштердің мүдде тоғысында қалды. Осындай жағдайда аймақ елдері қандай да болмасын әлемдік немесе аймақтық орталықтардың ықпалында қалып қоймас үшін, аймақта бір-бірімен бәсекелес күштермен жақсы қарым-қатынасын сақтау мақсатында, мүмкіндігінше олармен арақашықтық ұстауға тырысты. Өздерінің осындай сыртқы саясаттағы позициясын орталықазиялық мемлекеттер «көпвекторлық» бағыт деп санады [28, 158-б.].

Орталық Азияда аймақтағы неғұрлым ашық және серпінді ел ретінде көшбасшылық позицияда Қазақстанның ықпалы басым. Қазақстанның саяси белсенділігі, оперативтілігі, реакциясы мен іс-қимылы басқа аймақтық күштермен салыстырғанда жоғары. Посткеңестік кеңістіктегі қақтығыстардағы Қазақстанның ара ағайындығы, оның Сирия қақтығысын реттеу үшін Астана форматын ұйымдастыруы, көптеген аймақтық және жаһандық бастамалары елдің жағымды имиджін қалыптастырды.

Орталық Азияда Өзбекстанның да позициясы орнықты. Мамандар пікірінше, Өзбекстанның орасан зор әлеуеті оның ұзақ уақыт бойы сыртқы әлем үшін жабық болуына, шамадан тыс консерватизмге байланысты әлі толық ашылған жоқ. Алайда басталған реформалар Ташкент аймақтық және әлемдік аренада тартымдылықтың маңызды орталығына айналуы мүмкін деп пайымдауға негіз береді. Өзбекстан да аймақтағы ықпалды фактор ретінде өз аумағы көлемінде тұрақтылықты орнатып, қауіпсіздігін қамтамасыз етуде батыл шаралар жүргізуде. Сонымен қатар, сыртқы әлемге ашық болып, барлық салада жаңашылыдықты қабылдауға ұмтылуда. Мамандар елдің даму үрдісін тежейтін консерватизмді батыл сынауға көшті. «Жаңашылдықты қабылдамайтын консервативті адамдар жаңа идеяларға, өзгерістерге бейімделгісі келмейді. «Руханият» терминінің артында біз әртүрлі идеялардан жабылдық. Осындай жасанды кедергілердің нәтижесінде шығармашылық пен еркін ойлау төмендейді. Руханилық сылтауымен қатаң цензура қолданылады, идеялардың әртүрлілігі тежеледі, яғни консервативтілік мәселесі қоғамды шығармашылық дағдарысқа әкеледі. Бұл шығармашылық дағдарыс өнердің дамуына ғана емес, сонымен қатар шығармашылық стартаптардың пайда болуына да кедергі келтіреді» деген еркін пікірлер айтылды [30]. Дамыған елдердің ашықтығын, даму идеяларын жаңа тренд ретінде қабылдай бастады.

Өзбекстан әлем елдерінің жағымды имиджін қалыптастырған идеялар мен инновацияға бет бұрды. Жаңа Өзбекстанның 2022-2026 жылдарға Даму стратегиясын белгіледі. «Даму стратегиясында айқындалған өңірлерді кешенді әлеуметтік-экономикалық дамыту жөніндегі міндеттер шеңберінде өңірлермен жұмыс істеудің жаңа тәртібі белгіленсін, оған сәйкес: жыл сайын өңірлер бөлінісінде өңірлерді кешенді әлеуметтік-экономикалық дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған бағдарламалары негізінде барлық аудандар мен қалалардың проблемалары мен мүмкіндіктерін терең зерделей отырып, Даму бағдарламалары әзірленеді» – деп жазылды [31].

Қырғызстан ішкі және сыртқы тұрақтылықты қамтамасыз ету мәселесіне назар аударуда. Сонымен қатар, елде бірнеше рет биліктің ауысуына алып келген халық наразылығының себептерін, мақсаты мен міндеттерін әр түрлі параметрде қарастырып, елдің келешегі үшін оның әсері мен маңызы қандай деген сұрақтардың жауабын іздеуде [32].

Шығыс пен Батыс екеуі үлкен фрагментацияда өзара қарым-қатынас орнатып әрекеттескендігімен, қазіргі әлемде өзара тәуелділіктің өсуіне қарамастан, тараптар арасында антагонизмнің элементтері сақталғандығы байқалады. Ақпараттық ағындар, алмасулар, сауда, коммуникациялар арқылы әлемді біртұтас ететін жаһандану, халықаралық еңбек бөлінісі, тараптар арасында сұраныс пен тапсырыстардың артуына қармастан оны бірдей етпеді, керісінше терең мәдени айырмашылықтарға әкелді.

Қазіргі халықаралық қатынастар құрылымының ерекшелігінде аймақтану күшейіп барады. Жетекші елдердің ықпал ету аймақтары қалыптасуда. Ол Еуропада, Америкада және Азияда әртүрлі жолдармен көрінеді. Аймақтану үрдісінде өз тәуелділігі мен дербестігін сақтауға ұмтылу бірқатар мемлекеттердің оқшауланауға қадам жасау мүмкіндігін арттыруы ықтимал. Радикалды еуропалық аймақтану жекелеген мемлекеттер тарапынан оқшауланауға әкелуі мүмкін деген қауіп бар. Мысалы, Ұлыбританияның саясатына наразы акторлар арасында.

Оқшауландыру қолдайтындар «Англия еуропалық ел емес және оның континент мемлекеттерімен ортақ мүдделері жоқ» деген ұстанымда болса, ал Эмери «ағылшындар француз және неміс сияқты еуропалық патриот бола алмайды; ол өзін еуропалық идеяға арнай алмайды» деп жазды [33].

Осы тұрғыда Таяу Шығыс және Орталық Азия аймағы елдерінде интеграциялық үрдісті шектеп, белгілі бір деңгейде Ұлыбритания секілді оқшаулану байқалуы мүмкін бе деген сұрақ туады. Ұзақ уақыт бойы консервативті позицияның басымдылығы байқалып, сыртқы әлем үшін біршама жабық саналған Өзбекстанның сыртқы саясатында өзгеріс байқалғанымен, Түркіменстан әлі де әлемдік және аймақтық ықпалды күштерден өзін оқшау ұстайды.

Қорытынды

Қазіргі уақытта жаһандық трендтер Таяу Шығыс пен Орталық Азия аймағы елдеріне әр түрлі деңгейде, оның ішінде жағымды және жағымсыз факторлар форматында әсер етуде. Экономиканы модернизациялау, даму моделін жаңғырту, реформалау, қоғамдық өмірдің ашықтық бағдарын ұстануы аймақтарда жағымды өзгерістер туғызатынын теріске шығаруға болмайды.

Сонымен қатар, исламның саясилануы, діни радикализм, фанатизм қауіпінің өршуі жаңа экстремистік, террористік актілер қатерінің туу ықтималдылығын арттырады. Жалпы Орталық Азияда исламның діни және саяси феномен ретінде ықпалы артуы мүмкін. Бірақ, ол аймақтың зайырлы қоғамы қалыптасқан мемлекеттерде радикалды түрде саясиланған сипат алмайды деп санаймыз.

Әлемдегіірі факторлар арасындағы бәсекелестік, әртүрлі деңгейдегі қайшылықтардың тереңдеуі, Ресей мен Украина арасындағы шиеленіс, Ресейге батыс елдерінің санкция салуы Таяу Шығыс және Орталық Азия елдеріне барлық салада дипломатиялық, саяси, экономикалық және мәдение байланыстарына әсер етеді.

Аймақ елдері, әсіресе Орталық Азия мемлекеттері тараптар арасындағы шиеленісті жағдайға сәйкес мүмкіндігінше бейтарап болуға, көпвекторлы саясат ұстануға тырысады. Дегенмен, Орталық Азия елдері Ресеймен де және әлем мемлекеттерімен тұрақты саяси-экономикалық, мәдени қарым-қатынасын сақтауға мүдделі.

Сондай-ақ, сырттан енуі мүмкін транзитті жағымсыз факторларға: терроризмге, экстремизмге, заңсыз миграцияға, адам саудасы, есірткі тасымалдауға, қару-жарақ саудасы және т.б. жол бермеуге тырысады. Жұмыссыздықтың артуы, кедейленудің өсуі, инфляцияның шарықтауына қарсы шаралар қолдануы анық.

Қазіргі уақытта, аймақ елдері жаһандық жағымсыз тренддер әсерін болдырмауға, бәсеңдетуге мүдделі бола отырып, керісінше, мүдделі әлем елдерімен интеграцияны тереңдетуді, инвестиция тартуды, инновацияны енгізуді, трансұлттық компаниялармен тәжірибе алмасуды қалайды. Earth4All (2024) зерттеуінде көрсетілгендей, әлемнің 22 еліндегі респонденттердің басым бөлігі халықаралық деңгейдегі демократиялық тетіктерді – БҰҰ Парламенттік Ассамблеясы немесе жаһандық сауалнамалар сияқты – қолдайды. Бұл қазіргі қоғамның ғаламдық саяси үдерістерге тікелей қатысуға бейімділігін байқатады [34].

Өзбекстан экономикалық өсуді жеделдетуге, халықаралық қатынастарды кеңейтуге және тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ) үшін қолайлы құқықтық жағдайлар жасауға бағытталған кешенді экономикалық және әлеуметтік реформалар жүргізуде. Елдің стратегиялық географиялық жағдайы, бай және алуан түрлі табиғи ресурстар және 33 миллион халқы бар маңызды ішкі нарық инвестициялар мен өсудің үлкен әлеуетін білдіреді. Өзбекстан үкіметі бизнесті дамытуды ынталандыру және өз азаматтарының әл-ауқатын жақсарту мақсатында заманауи технологияларды енгізу мақсатында ТШИ ұлғайтуға басымдық береді.

«Өзбекстан Халықаралық іскерлік қоғамдастықтың толыққанды мүшесі бола бастағанымен, шетелдік инвестицияларды тартудың құндылығын асыра бағалау мүмкін емес және біз шетелдік инвесторларды Өзбекстанда өздерін қалаулы және сенімді сезіну үшін барлық қажетті қадамдарды жасауға бел будық», - деді Әділет министрі Русланбек Давлетов [35].

Бірақ, жаһандық трендердің аймақ елдеріне әсері байқалуда. Таяу Шығыс және Орталық Азия елдерінде халықтың әлеуметтік жағдайының төмендеуі, халықтың кедейленуі, жұмыссыздар қатарының өсуі, инфляция, тұрмыста қажетті бірінші кезектегі тауарларға бағаның өсуі, экспорттың баяулауы, импортқа тәуелділік, ішкі қорларды жұмсау, мемлекет қарыздарының өсуі т.б. тенденциялар алдыңғы орынға шықты.

Мысалы, 2023 жылы қаңтарда Қазақстанның алтын қоры 380,4 тонна болса, 2024 ж 5 қаңтарда 304,3 тонна болды. Алтын қоры бір жылда 76,1 тоннаға азайды. Сонымен қатар, Қазақстанның сыртқы қарызы 2022 ж соңына қарай 160,6 млрд болса, бір жылда $1,3 млрд-қа артып, $162 млрд-қа жетті [36].

Сонымен қатар, аймақ елдеріндегі тұрғындардың әлеуметтік жағдайының төмендеуі – қарыз алуға немесе несие алуға мәжбүр етуде. Қазақстандықтардың үштен бірінен астамы жалақыдан жалақыға дейін табысын жеткізе алмай қарыз алады немесе кредит алады. Нақтырақ айтсақ, 38,9% басқалардан қарыз алса, 35,9% кредит алады екен [37].

Әрине, жаһандық трендтер жағымды немесе жағымсыз түрде көрінеді. Олар кеңістікте диффузияланады, аймақтық үрдістерге әсер етеді. Жағымды трендтер әсері дамуға, динамикаға жағымды әсер етсе, жағымсыз трендтер қауіпінің алдын алу, одан қорғану аймақ елдері мен тұрғындары үшін маңызды. Бұл Таяу Шығыс және Орталық Азия аймағы мемлекеттерінің билігі алдына күрделі міндеттерді қояды.

Авторлардың қосқан үлесі.

Ендібай М. – зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негізді қалыптастыру;

Абжаппарова Б. – қорытынды, ұсыныстар және редакциялау жұмысы; талдау және статистикалық деректермен жұмыс.

Әдебиеттер тізімі

1. Тимофеев И. Новая анархия? Сценарий динамики мирового порядка. Доступно по ссылке: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/novaya-anarkhiya-stsenarii-dinamiki-mirovogo-poryadka/ (дата обращения: 01 февраля 2025 г.).

2. Рейтинг стран по уровню инфляции за год. Доступно по ссылке: https://take-rofit.org/statistics/inflation-rate/ (дата обращения: 01 февраля 2025 г.).

3. Блиничкина, Н.Ю., Ходжаев, З.К. Бедность как глобальный феномен: проблема и последствия. Доступно по ссылке: file:///C:/Users/USER/Downloads/bednost-kak-globalnyy-fenomen-problema-i-posledstviya.pdf (дата обращения: 01 февраля 2025 г.).

4. Что продолжающаяся глобальная неопределенность значит для вас. Доступно по ссылке: https://www.imf.org/ru/Blogs/Articles/2021/01/19/blog-what-the-continued-global-uncertainty-means-for-you (дата обращения: 02 февраля 2025 г.).

5. Российско-украинский конфликт: будущее глобальной безопасности. Доступно по ссылке: https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/budushchee-globalnoy-bezopasnosti/ (дата обращения: 03 февраля 2025 г.).

6. Гончаренко Р. Россия против Украины. Как дело дошло до большой войны. Доступно по ссылке: https://www.dw.com/ru/rossija-i-ukraina-kak-oni-okazalis-na-poroge-bolshoj-vojny/a-60223489 (дата обращения: 03 февраля 2025 г.).

7. Тихонов С. Почему рост цен на электричество стал угрозой для Европы. Доступно по ссылке: https://rg.ru/2022/08/21/sorvalis-s-cepi.html (дата обращения: 05 февраля 2025 г.).

8. Как малый и средний бизнес пытается выжить в условиях ограничений. Доступно по ссылке:https://www.vedomosti.ru/management/articles/2022/03/13/913264-predprinimaet-malii-srednii-biznes (дата обращения: 06 февраля 2025 г.).

9. Безработных в мире станет больше на 3 млн человек 2023 году – МОТ. Доступно по ссылке: https://www.inform.kz/ru/bezrabotnyh-v-mire-stanet-bol-she-na-3-mln-chelovek-v-2023-godu-mot_a4031860?ysclid=lsoicfw1rd801299627 (дата обращения: 06 февраля 2025 г.).

10. Маркелов Р. О чем говорит высокий отток капитала из России. Доступно по ссылке: https://rg.ru/2022/01/25/o-chem-govorit-vysokij-ottok-kapitala-iz-rossii.html (дата обращения: 01 февраля 2025 г.).

11. Инфляция по странам - май, 2023 г. Доступно по ссылке: https://economy.kz/ru/Mnenija/id=193 (дата обращения: 01 января 2025 г.).

12. Wike, R., Fetterolf, J. Pew Research Center. Available via the link: https://www.pewresearch.org/global/2024/06/18/satisfaction-with-democracy-has-declined-in-recent-years-in-high-income-nations/ (Accessed: 08 February 2025).

13. Индия мечтает стать главной силой мировой экономики. Как конфликт Китая и США поможет ей в этом? Доступно по ссылке: https://lenta.ru/articles/2023/05/22/ind/ (дата обращения: 08 февраля 2025 г.).

14. Куприянов, А. Индия и Китай: игра с нулевой суммой. Доступно по ссылке: https://www.imemo.ru/index.php?page_id=1248&file=https://www.imemo.ru/files/File/magazines/meimo/06_2020/14-KUPRIYANOV.pdf (дата обращения: 08 февраля 2025 г.).

15. Опрос: в мире преобладает негативный взгляд на Россию и Путина. Доступно по ссылке: https://www.svoboda.org/a/29643026.html (дата обращения: 08 февраля 2025 г.).

16. Advocacy Group Urges Biden to Strengthen US Role on Human Rights. Available via the link:https://www.voanews.com/a/usa_advocacy-group-urges-biden-strengthen-us-role-human-rights/6200696.html (Accessed: 08 February 2025).

17. Посол Китая в ЕС заявил, что Пекин не признает Крым и Донбасс российскими, а заявления о «безграничной дружбе» с Москвой – риторика. Доступно по ссылке: https://www.currenttime.tv/a/kitay-rossiya-ukraina/32350757.html (дата обращения: 08 февраля 2025 г.).

18. Политика борьбы с терроризмом Ближном Востоке и в Северной Африке? Позиция региона. Февраль 2022. Доступно по ссылке: https://international-review.icrc.org/ru/articles/counterterrorism-policies-in-the-middle-east-and-north-africa-916 (дата обращения: 08 февраля 2025 г.).

19. The Russia-Ukraine War: Impacts on Regional and International Security. Available via the link:https://www.cebri.org/revista/en/artigo/47/the-russia-ukraine-war-impacts-on-regional-and-international-security?utm_medium=organic&utm_source=yandexsmartcamera (Accessed: 10 February 2025).

20. Syria and Libya: Two paths to freedom. Available via the link: https://www.bbc.com/russian/international/2012/03/120316_libya_syria_analysis (Accessed: 10 February 2025).

21. Bouman, T., Steg, L., Dietz, T. (2024) Climatic Change. Available via the link: https://link.springer.com/article/10.1007/s10584-024-03598-6 (Accessed: 10 February 2025).

22. In Iraq, the Kurds Are Their Own Worst Enemy. Available via the link: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/iraq-kurds-are-their-own-worst-enemy (Accessed: 07 February 2025).

23. Послевоенное устройство Газы: США и Израиль разошлись во мнениях. Доступно по ссылке: https://ru.euronews.com/2024/01/19/israel-hamas-update (дата обращения: 08 февраля 2025 г.).

24. Қырғыз-тәжік қақтығысы: Бішкек 59, Душанбе 32 адамы өлгенін хабарлады. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.azattyq.org/a/32040419.html (қаралған күні: 11 ақпан 2024 ж.).

25. Trends shaping the future: Arising Asia. Available via the link: https://www.juliusbaer.com/en/insights/future-insights/arising-asia/trends-shaping-the-future-arising-asia/ (Accessed: 07 February 2025).

26. 2023 - год большого успеха в экспорте турецкой оборонной промышленности. Доступно по ссылке: https://www.yenisafak.com/ru/technology/15550 (дата обращения: 08 февраля 2025 г.).

27. Звягельская, И. (2019) Ближный Восток и Центральная Азия. Глобальные тренды региональном исполнении. Москва: «Аспект Пресс», с. 224.

28. Страны и регионы мира в мировой политике (2021). Москва: «Аспект Пресс», с. 368.

29. Михайленко, Е.Б. (2021) Регионалистика. Классические и совренменнные подходы. Москва: Издательство Юрайт, с. 116.

30. Консерватизм в Узбекистане, тренд «валить из страны». Доступно по ссылке: https://kun.uz/ru/news/2021/04/27/konservatizm-v-uzbekistane-trend-valit-iz-strany-i-potrebnost-v-intellektualnyx-sentrax-beseda-s-firuzom-allayevym (дата обращения: 08 февраля 2025 г.).

31. Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии развития Нового Узбекистан на 2022-2026 годы. Доступно по ссылке: https://lex.uz/ru/docs/5841077 (дата обращения: 10 февраля 2025 г.).

32. Апрельская народная революция: уроки истории и взгляд будущее Кыргызстана (2011). Бишкек: Бийиктик, с. 172.

33. Политика изоляционизма и нейтралитета. Доступно по ссылке: https://diphis.ru/politika_izolyacionizma_i_neytraliteta-a683.html (дата обращения: 08 февраля 2025 г.).

34. Ipsos. (2024). Earth for All 2024 сауалнамасы: Саяси және экономикалық өзгерістерге деген қатынас бойынша G20+ елдеріндегі жаһандық баяндама. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://earth4all.life/news/global-public-pulse-earth4all-survey-2024/ (қаралған күні: 11 ақпан 2024 ж.).

35. Увеличение иностранных инвестиций в Узбекистане. Доступно по ссылке: https://www.usaid.gov/ru/uzbekistan/news/boosting-foreign-investment-uzbekistan (дата обращения: 10 февраля 2025 г.).

36. Внешний долг Казахстана вырос: каким странам нужно вернуть миллиарды. Доступно по ссылке: https://lsm.kz/vneshnij-dolg-kazakhstana (дата обращения: 10 февраля 2025 г.).

37. Каждый третий казахстанец живет в долг до зарплаты – исследование. Доступно по ссылке: https://lsm.kz/indeks-fingramotnosti-kazahstancev--arrfr (дата обращения: 10 февраля 2025 г.).

М. Ендібай, Б. Абжаппарова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Ближний Восток и Центральная Азия глобальных тенденций влияние на страны региона

Аннотация. В статье рассматривается негативное влияние глобальных трендов, охвативших мир, на страны Ближнего Востока и Центральной Азии и вопрос обеспечения безопасности от угроз. В настоящее время анализируется влияние на Ближний Восток и Центральную Азию проблем экономического кризиса, инфляция, безработица, отток инвестиций, напряженность между Россией и Украиной, рост конфликтных точек в регионах, конфликт между акторами и др. Пассивные угрозы, известные сегодня на Ближнем Востоке и в Центральной Азии и которые в будущем могут омрачить его ареал, также станут ядром статьи и будут подвергнуты серьезному анализу.

В последнее время рассматривается еще большее обострение ситуации между Израилем и Палестиной, а также активизация и усиление израильской военной операции в Секторе Газа, на который смотрит мир, обострение отношений между сторонами.

Также анализируется влияние внешних акторов на региональные тенденции в странах Ближнего Востока и Центральной Азии.

Ключевые слова: Ближний Восток, Центральная Азия, глобальные тренды, региональные тенденции, терроризм.

M. Yendibay, B. Abzhapparova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Middle East and Central Asia Global Trends Impact on the Countries of the Region

Abstract. The article examines the negative impact of global trends that have engulfed the world on the countries of the Middle East and Central Asia and the issue of ensuring security from threats. Currently, the impact on the Middle East and Central Asia of the problems of the economic crisis, inflation, unemployment, investment outflow, tension between Russia and Ukraine, the growth of conflict points in the regions, conflict between actors, etc. is being analyzed. Passive threats, known today in the Middle East and Central Asia and which in the future may overshadow its range, will also become the core of the article and will be subjected to serious analysis.

Recently, an even greater aggravation of the situation between Israel and Palestine has been considered, as well as the intensification and strengthening of the Israeli military operation in the Gaza Strip, which the world is watching, and the aggravation of relations between the parties.

The influence of external actors on regional trends in the Middle East and Central Asia is also analyzed.

Keywords: Middle East, Central Asia, global trends, regional trends, terrorism.

References

1. Timofeev I. Novaya anarhiya? Scenarij dinamiki mirovogo poryadka. Dostupno po ssylke: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/novaya-anarkhiya-stsenarii-dinamiki-mirovogo-poryadka/ (data obrashheniya: 01 fevralya 2025 g.). [in Russian]

2. Rejting stran po urovnyu inflyacii za god. Dostupno po ssylke: https://take-rofit.org/statistics/inflation-rate/ (data obrashheniya: 01 fevralya 2025 g.). [in Russian]

3. Blinichkina, N.Yu., Hodzhaev, Z.K. Bednost' kak global'nyj fenomen: problema i posledstviya. Dostupno po ssylke: file:///C:/Users/USER/Downloads/bednost-kak-globalnyy-fenomen-problema-i-posledstviya.pdf (data obrashheniya: 01 fevralya 2025 g.). [in Russian]

4. Chto prodolzhajushhayasya global'naya neopredelennost' znachit dlya vas. Dostupno po ssylke: https://www.imf.org/ru/Blogs/Articles/2021/01/19/blog-what-the-continued-global-uncertainty-means-for-you (data obrashheniya: 02 fevralya 2025 g.). [in Russian]

5. Rossijsko-ukrainskij konflikt: budushhee global'noj bezopasnosti. Dostupno po ssylke: https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/budushchee-globalnoy-bezopasnosti/ (data obrashheniya: 03 fevralya 2025 g.). [in Russian]

6. Goncharenko R. Rossija protiv Ukrainy. Kak delo doshlo do bol'shoj vojny. Dostupno po ssylke: https://www.dw.com/ru/rossija-i-ukraina-kak-oni-okazalis-na-poroge-bolshoj-vojny/a-60223489 (data obrashheniya: 03 fevralya 2025 g.). [in Russian]

7. Tihonov S. Pochemu rost cen na jelektrichestvo stal ugrozoj dlja Evropy. Dostupno po ssylke: https://rg.ru/2022/08/21/sorvalis-s-cepi.html (data obrashheniya: 05 fevralya 2025 g.). [in Russian]

8. Kak malyj i srednij biznes pytaetsja vyzhit' v usloviyah ogranichenij. Dostupno po ssylke: https://www.vedomosti.ru/management/articles/2022/03/13/913264-predprinimaet-malii-srednii-biznes (data obrashheniya: 06 fevralya 2025 g.). [in Russian]

9. Bezrabotnyh v mire stanet bol'she na 3 mln chelovek 2023 godu – MOT. Dostupno po ssylke: https://www.inform.kz/ru/bezrabotnyh-v-mire-stanet-bol-she-na-3-mln-chelovek-v-2023-godu-mot_a4031860?ysclid=lsoicfw1rd801299627 (data obrashheniya: 06 fevralya 2025 g.). [in Russian]

10. Markelov R. O chem govorit vysokij ottok kapitala iz Rossii. Dostupno po ssylke: https://rg.ru/2022/01/25/o-chem-govorit-vysokij-ottok-kapitala-iz-rossii.html (data obrashheniya: 01 fevralya 2025 g.). [in Russian]

11. Inflyaciya po stranam - maj, 2023 g. Dostupno po ssylke: https://economy.kz/ru/Mnenija/id=193 (data obrashheniya: 01 yanvarya 2025 g.). [in Russian]

12. Wike, R., Fetterolf, J. Pew Research Center. Available via the link: https://www.pewresearch.org/global/2024/06/18/satisfaction-with-democracy-has-declined-in-recent-years-in-high-income-nations/ (Accessed: 08 February 2025).

13. Indiya mechtaet stat' glavnoj siloj mirovoj jekonomiki. Kak konflikt Kitaya i SShA pomozhet ej v jetom? Dostupno po ssylke: https://lenta.ru/articles/2023/05/22/ind/ (data obrashheniya: 08 fevralya 2025 g.). [in Russian]

14. Kupriyanov, A. Indiya i Kitaj: igra s nulevoj summoj. Dostupno po ssylke: https://www.imemo.ru/index.php?page_id=1248&file=https://www.imemo.ru/files/File/magazines/meimo/06_2020/14-KUPRIYANOV.pdf (data obrashheniya: 08 fevralya 2025 g.). [in Russian]

15. Opros: v mire preobladaet negativnyj vzgljad na Rossiyu i Putina. Dostupno po ssylke: https://www.svoboda.org/a/29643026.html (data obrashheniya: 08 fevralya 2025 g.). [in Russian]

16. Advocacy Group Urges Biden to Strengthen US Role on Human Rights. Available via the link:https://www.voanews.com/a/usa_advocacy-group-urges-biden-strengthen-us-role-human-rights/6200696.html (Accessed: 08 February 2025).

17. Posol Kitaya v ES zayavil, chto Pekin ne priznaet Krym i Donbass rossijskimi, a zayavleniya o «bezgranichnoj druzhbe» s Moskvoj – ritorika. Dostupno po ssylke: https://www.currenttime.tv/a/kitay-rossiya-ukraina/32350757.html (data obrashheniya: 08 fevralya 2025 g.). [in Russian]

18. Politika bor'by s terrorizmom Blizhnom Vostoke i v Severnoj Afrike? Poziciya regiona. Fevral' 2022. Dostupno po ssylke: https://international-review.icrc.org/ru/articles/counterterrorism-policies-in-the-middle-east-and-north-africa-916 (data obrashheniya: 08 fevralya 2025 g.). [in Russian]

19. The Russia-Ukraine War: Impacts on Regional and International Security. Available via the link:https://www.cebri.org/revista/en/artigo/47/the-russia-ukraine-war-impacts-on-regional-and-international-security?utm_medium=organic&utm_source=yandexsmartcamera (Accessed: 10 February 2025). [in Russian]

20. Syria and Libya: Two paths to freedom. Available via the link: https://www.bbc.com/russian/international/2012/03/120316_libya_syria_analysis (Accessed: 10 February 2025).

21. Bouman, T., Steg, L., Dietz, T. (2024) Climatic Change. Available via the link: https://link.springer.com/article/10.1007/s10584-024-03598-6 (Accessed: 10 February 2025).

22. In Iraq, the Kurds Are Their Own Worst Enemy. Available via the link: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/iraq-kurds-are-their-own-worst-enemy (Accessed: 07 February 2025).

23. Poslevoennoe ustrojstvo Gazy: SShA i Izrail' razoshlis' vo mnenijah. Dostupno po ssylke: https://ru.euronews.com/2024/01/19/israel-hamas-update (data obrashheniya: 08 fevralya 2025 g.). [in Russian]

24. Kyrgyz-tazhik kaktygysy: Bishkek 59, Dushanbe 32 adamy olgenin habarlady. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://www.azattyq.org/a/32040419.html (karalgan kyni: 11 akpan 2024 zh.). [in Kazakh]

25. Trends shaping the future: Arising Asia. Available via the link: https://www.juliusbaer.com/en/insights/future-insights/arising-asia/trends-shaping-the-future-arising-asia/ (Accessed: 07 February 2025).

26. 2023 - god bol'shogo uspeha v jeksporte tureckoj oboronnoj promyshlennosti. Dostupno po ssylke: https://www.yenisafak.com/ru/technology/15550 (data obrashheniya: 08 fevralya 2025 g.). [in Russian]

27. Zvyagel'skaja, I. (2019) Blizhnij Vostok i Central'naya Aziya. Global'nye trendy regional'nom ispolnenii. Moskva: «Aspekt Press», s. 224. [in Russian]

28. Strany i regiony mira v mirovoj politike (2021). Moskva: «Aspekt Press», s. 368.

29. Mihajlenko, E.B. (2021) Regionalistika. Klassicheskie i sovrenmennye podhody. Moskva: Izdatel'stvo Yurajt, s. 116. [in Russian]

30. Konservatizm v Uzbekistane, trend «valit' iz strany». Dostupno po ssylke: https://kun.uz/ru/news/2021/04/27/konservatizm-v-uzbekistane-trend-valit-iz-strany-i-potrebnost-v-intellektualnyx-sentrax-beseda-s-firuzom-allayevym (data obrashheniya: 08 fevralya 2025 g.). [in Russian]

31. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan «O Strategii razvitija Novogo Uzbekistan na 2022-2026 gody. Dostupno po ssylke: https://lex.uz/ru/docs/5841077 (data obrashhenija: 10 fevralya 2025 g.). [in Russian]

32. Aprel'skaya narodnaya revolyuciya: uroki istorii i vzglyad budushhee Kyrgyzstana (2011). Bishkek: Biyiktik, s. 172. [in Russian]

33. Politika izolyacionizma i nejtraliteta. Dostupno po ssylke: https://diphis.ru/politika_izolyacionizma_i_neytraliteta-a683.html (data obrashheniya: 08 fevralya 2025 g.). [in Russian]

34. Ipsos. (2024). Earth for All 2024 saualnamasy: Sayasi zhane jekonomikalyk ozgeristerge degen katynas bojynsha G20+ elderindegi zhahandyk bajandama. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://earth4all.life/news/global-public-pulse-earth4all-survey-2024/ (karalgan kyni: 11 akpan 2024 zh.). [in Kazakh]

35. Uvelichenie inostrannyh investicij v Uzbekistane. Dostupno po ssylke: https://www.usaid.gov/ru/uzbekistan/news/boosting-foreign-investment-uzbekistan (data obrashheniya: 10 fevralya 2025 g.). [in Russian]

36. Vneshnij dolg Kazahstana vyros: kakim stranam nuzhno vernut' milliardy. Dostupno po ssylke: https://lsm.kz/vneshnij-dolg-kazakhstana (data obrashheniya: 10 fevralya 2025 g.). [in Russian]

37. Kazhdyj tretij kazahstanec zhivet v dolg do zarplaty – issledovanie. Dostupno po ssylke: https://lsm.kz/indeks-fingramotnosti-kazahstancev--arrfr (data obrashheniya: 10 fevralya 2025 g.). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Ендібай М. **–** хат-хабарға жауапты автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Абжаппарова Б. – тарих ғылымдарының докторы, Шығыстану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ендібай М. **–** автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Абжаппарова Б. – доктор исторических наук, профессор кафедры востоковедения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Endibay M. **–** Corresponding author, PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abzhapparova B. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

ГРНТИ 03.91
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-187-199

Религиозное сосуществование в современном Египте: вызовы, политика и перспективы

А.С. Касым*, С.А. Тулеубаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: adil.kasserik@gmail.com, samaltu@mail.ru)

Аннотация. Современный Египет представляет собой полиэтничное и многоконфессиональное общество, в котором ислам играет доминирующую роль, однако часть населения составляют представители христианства и других религиозных течений. В статье анализируются особенности религиозного сосуществования в современном Египте, где преобладающую роль в поликонфессиональном обществе играет ислам. Рассматривается правовой статус религиозных меньшинств, включая коптов, шиитов и иудеев, их взаимоотношения с государством и суннитским большинством. Исследуется влияние исторических факторов, таких, как колониальная эпоха, модернизация и политические трансформации XX-XXI вв., на религиозную политику страны. Особое внимание уделяется вопросам дискриминации, религиозного экстремизма и правового регулирования межконфессиональных отношений. Анализируются государственные инициативы по обеспечению толерантности, а также проблемы их реализации. Подчеркивается противоречие между официальными гарантиями религиозных свобод и фактическими ограничениями, с которыми сталкиваются немусульманские группы. Отдельный акцент сделан на положении коптов, которые, несмотря на формальное равноправие, испытывают социальные и правовые барьеры. В статье обсуждаются перспективы религиозного сосуществования, зависящие от внутренних реформ и международного давления. Исследование актуально для специалистов в области востоковедения, религиоведения и политологии, а также представляет интерес на предмет изучения механизмов взаимодействия государства и религии.

Ключевые слова: Египет, религиозное сосуществование, ислам, копты, шииты, иудеи, государственная политика, религиозные меньшинства, межконфессиональные отношения, толерантность.

Поступила: 17.02.2025; Принята: 25.09.2025; Доступна онлайн: 30.09.2025

[1]**автор для корреспонденции**

Введение

Египет – это кладезь исторического наследия не только для востоковедения и арабистики, но и для всемирной истории. Здесь появились одни из самых ранних цивилизаций, оставившие свой след в разных сферах человечества. Но главным отличием Египта от многих других стран Ближнего Востока является его историческое и религиозное наследие. Страна была ареной событий сюжетов иудейской Торы и христианского Нового Завета, затем в течение истории стала важным центром культуры и науки исламской цивилизации. Но для непосвященных остается неизвестным тот факт, что в современном Египте, помимо мусульман, проживает большое количество последователей других аврамических религий, а именно – представители разных христианских течений и иудеи, и они составляют около 10-15% населения страны. Также здесь представлены небольшие общины шиитов.

Материалы и методы исследования

В ходе работы был использован комплексный анализ, позволяющий всесторонне рассмотреть проблему религиозного сосуществования в Египте. Историко-аналитический метод был применен для изучения эволюции религиозной политики страны, начиная с XIX в. Сравнительно-правовой анализ позволил сопоставить законодательные нормы Египта с международными стандартами в сфере религиозных свобод. Описательно-аналитический метод использован для оценки современных межконфессиональных отношений и влияния политических процессов на религиозные меньшинства. Качественный анализ материалов СМИ, официальных докладов и научных исследований дополнил картину религиозной ситуации в Египте, позволив выявить ключевые тенденции и проблемы.

Для понимания места религии в обществе современного Египта будет важным рассмотреть, как обстояла ситуация в двух прошлых столетиях. В те периоды Египет столкнулся с колонизацией, модернизацией и поиском национальной идентичности. Эти процессы привели к формированию различных идеологических течений, в которых религия либо занимала центральное место, либо отступала на периферию политической жизни. После британской оккупации страны 1882 г. в египетской общественной мысли наметилось два противоположных направления: модернисты, ориентированные на западную модель развития, и приверженцы ислама, отстаивающие традиционные ценности страны. Противостояние представителей двух направлений охватывало не только культурные и политические вопросы, но и их взгляды на роль ислама в государственном устройстве, а колониальное господство лишь усилило противоречия между традицией и современностью, породив дискуссии о дальнейшем развитии Египта в качестве самостоятельного государства.

Одним из ключевых мыслителей, пытавшихся примирить ислам с вызовами модернизации, был Джамалюддин аль-Афгани (1839-1897), подданный Османской империи афганского происхождения, один из идеологов панисламизма. Его идеи продолжил

Мухаммад Абдо, ученик аль-Афгани, египетский исламский либеральный реформатор, который утверждал, что ислам в своей правильной, по его мнению, интерпретации уже содержит все социально-политические и научные догмы, необходимые для прогресса общества. Он намеревался устранить противоречие между религией и рационализмом, адаптируя исламскую доктрину к реалиям современности.

Чуть позже, в начале XX в., в Египте получило популярность либеральное националистическое движение, рассматривающее ислам не как основу политической системы, а как фактор объединения нации. В отличие от аль-Афгани и Абдо, националисты интерпретировали ислам через призму национальных интересов. Среди них выделялся журналист Мустафа Камиль, который пропагандировал светский национализм с сохранением исламских духовно-моральных принципов, что в будущем стало основой египетского гражданского самосознания. Лидер национально-освободительного движения Саад Заалюль, политик и лидер либерал-националистической партии «Вафд» (1859-1927), придерживался светских взглядов, не придавая исламу значимой роли в государственном строительстве. Египетские либералы ставили религию на службу политическим целям, но при этом стремились ограничить ее влияние на государственные институты. Таким образом, в 1930-е гг. в общественно-политической жизни Египта преобладали модернистские концепции, а религия постепенно отходила на второй план.

В ответ на либеральные и националистические секулярные организации в качестве противодействия западным модернистским тенденциям была образована ассоциация «Братья-мусульмане», лидером которой стал Хасан аль-Банна в 1928 г. Данное движение появилось как реакция на колониальное господство и процессы европеизации Египта. Несмотря на широкую поддержку среди разных слоев населения, исламские фундаменталисты не играли ведущей роли в политической жизни Египта в 1930-е гг. Их традиционные взгляды не могли конкурировать с идеями светского национализма и модернизации.

Н.С. Кожемяка и И.Э. Ибрагимов замечают, что место религии в общественно-политической мысли Египта претерпело значительные изменения. От центральной роли в политической идеологии исламу пришлось уступить позиции в пользу националистических и светских концепций. Колониализм и модернизация привели к пересмотру взглядов на ислам, что способствовало формированию новых идеологических направлений. Однако, несмотря на ослабление политической роли религии, ислам сохранял свое значение как морально-этическая основа египетского общества [1, с. 96].

Сегодня религиозная политика в Египте представляет собой сложную систему взаимоотношений между высшими эшелонами власти, исламскими религиозными институтами, христианскими организациями и различными политическими силами с той или иной степенью религиозности. В стране действует несколько ключевых учебных заведений, влияющих на религиозные взгляды населения, такие, как Университет аль-Азхар, Институт фетв Египта «Дар аль-Ифта», Министерство вакуфов, Высший совет по делам ислама, а также Коптская православная церковь и ассоциация «Братья мусульмане», одно из крупнейших исламских движений, которое продолжает напрямую влиять на религиозную политику страны. В 1995 г. организацией был

опубликован манифест «Обращение к народу», в котором подчеркивалось равенство коптов и мусульман в правах. Однако практика показала обратное: конфликты между религиозными общинами нередко решаются в пользу мусульман под давлением силовых структур. Кроме того, копты по-прежнему сталкиваются с дискриминацией, и в обществе ведутся споры о том, обладают ли они полными гражданскими правами.

С 1980 г. религиозная политика Египта претерпевает постоянные изменения, одним из ключевых моментов стало внесение поправки в Конституцию, закрепившей шариат в качестве основного источника законодательства. Это вызвало опасения среди коптского христианского населения, что выразилось в росте антиправительственных настроений. При этом конституция одновременно гарантирует равенство всех граждан вне зависимости от их религиозной принадлежности, что, в свою очередь, создает противоречие в правовой системе страны. В своей статье на тему современных межрелигиозных отношений О.В. Низамутдинова отмечает, что во времена президентства Хосни Мубарака страна активно подавляла различные исламские объединения и партии, а также заключила неофициальное соглашение с КПЦ, что обеспечило относительную стабильность в религиозной сфере. Правительство использовало религиозных авторитетов различных толков в качестве инструментов для давления на те стороны, которые не шли на уступки. После революции 2011 г. был создан Национальный комитет правосудия и организация «Дом египетской семьи», целью которых было предотвращение межрелигиозных конфликтов в стране. «Дом египетской семьи» организовывал встречи и совместные мероприятия мусульманского и христианского духовенства, создавая видимость межконфессионального диалога. Однако власти продолжали игнорировать ключевые причины религиозного противостояния (противоречия в законодательстве, высокий уровень безработицы и повсеместная коррупция).

Мнения западных авторов сходятся в том, что в Египте установилась межконфессиональная система отношений, характеризующаяся четким разделением религиозных общин и их взаимодействием через государственные структуры. Сами отношения можно охарактеризовать как застойные: несмотря на выдвинутые инициативы, конфликты не исчезают, а дела о религиозных столкновениях редко доходят до судов. Напряженность между мусульманами и коптами снижается лишь в периоды общенациональных кризисов. Как, например, во время революции 2011 г., когда мусульмане и христиане выступали единым фронтом. В целом О.В. Низамутдинова делает вывод, что религиозная политика Египта остается динамичной, но неравномерной. В стране происходит смена эпох, связанная с трансформацией прежней системы отношений. Однако пока государственные меры направлены скорее на поддержание статуса-кво, чем на реальное решение религиозных конфликтов [2, с. 165-171].

Продолжая говорить о современном положении дел в сфере религиозной политики страны, можно обратиться к официальному отчету посольства США в Египте об уровне свободы вероисповедания на 2023 г., опубликованному 15 июля 2024 г. В данном документе представлен всесторонний обзор касательно ситуации с религиозным сосуществованием в Египте, основанный на ключевых моментах и событиях, произошедших в стране. В отчете отмечается выше упомянутое противоречие в

конституции Египта, а именно – что ислам является государственной религией и шариат – это основной источник законодательства, но при этом признаются канонические законы иудеев и христиан в вопросах личного статуса и религиозных дел. Здесь, как и в приведенных выше исследованиях, отмечается, что египетское правительство предпринимает различные инициативы по содействию религиозному сосуществованию и устранению межконфессиональной напряженности. В июле 2023 г. Верховный комитет по примирению при Аль-Азхаре в сотрудничестве с администрацией провинции Кена провел сессию примирения, которая положила конец восьмилетней вражде между семьями в деревне Карнак, в результате которой погибло несколько человек. В январе 2023 г. президент Абдельфаттах ас-Сиси издал указ о планировании строительства мечетей для распространения истинной религии по всей стране. Кроме того, открытие Исламского культурного центра в новой административной столице и возрождение синагоги Бен Эзра в старом Каире демонстрируют стремление государства к сохранению и восстановлению религиозных объектов. Конституция позволяет публично исповедовать суннитский ислам, христианство и иудаизм, но ограничивает в правах другие непризнанные религиозные группы, среди которых, например, «Свидетели Иеговы». Положения конституции, запрещающие «пренебрежительное и неуважительное отношение» к трем аврамическим религиям и поддержку экстремистских идеологий, подчеркивают усилия государства по поддержанию религиозной гармонии, но реализация этих законов часто оказывается неэффективной, о чем свидетельствуют различные случаи религиозных преследований, дискриминации, нетерпимости и насилия.

В докладе приводится несколько случаев, когда люди сталкивались с правовыми последствиями за действия, которые считались неуважительными по отношению к религии. Так, в феврале 2023 г. суд по мелким правонарушениям в Александрии приговорил создателя контента TikTok Осаму Шарафа ад-Дина к трем годам тюрьмы за оскорбление христианства. Аналогичным образом Синайский университет закрыл расследование в отношении студентки, обвиненной в неуважении к религии на основании поста в социальных сетях, порочащего ислам. Инцидент с коптским активистом Рами Камелем Саидом Салибом, который более года после освобождения имел запрет на выезд из страны, является примером проблем, с которыми сталкиваются религиозные меньшинства. Первоначально его арестовали в 2019 г. за получение швейцарской визы для выступления на форуме ООН по правам меньшинств, тогда его обвинили в присоединении к запрещенной группировке и распространении ложных новостей [3].

Несмотря на все усилия, религиозные меньшинства в Египте продолжают сталкиваться с серьезными проблемами. Например, мусульмане-шииты по-прежнему не могут открывать общественные места поклонения. Запрет Министерства образования на ношение учащимися головных уборов, скрывающих лицо, включая никаб, в 2023-2024 учебном году еще больше подчеркивает напряженность, связанную с религиозным самовыражением. Группы гражданского общества и коптские организации сообщают о случаях предполагаемого похищения и насильственного обращения в ислам коптских женщин и девочек. Хотя службы безопасности помогли найти и вернуть в семьи некоторых из них, эта проблема остается актуальной [3].

Реакция посольства США заключается в активном участии в продвижении религиозной свободы и сосуществования: представители посольства встречались с высокопоставленными правительственными чиновниками, религиозными лидерами и представителями непризнанных меньшинств, чтобы обсудить такие вопросы, как невозможность для учащихся отказаться от религиозного обучения в государственных школах и усилия по защите и восстановлению религиозных объектов. В мае 2023 г. представители посольства посетили мухафазу Минья, где проживает наибольшее количество христиан в стране, для встречи с местными чиновниками и религиозными лидерами. Посольство также выступило одним из организаторов празднования Международного дня памяти жертв Холокоста, в котором приняли участие такие ораторы, как живущий в США человек, переживший Холокост, и доктор Нассер Котб, племянник первого араба, признанного Израилем «Праведником народов мира» [3].

Шииты в Египте являются одной из самых малочисленных религиозных групп, чья общая численность, по разным оценкам, не превышает 1% от общего населения. При этом в X-XI вв. Египет являлся территорией правления шиитской династии Фатимидов, а ныне известный в мусульманском мире и уже упомянутый университет Аль-Азхар был изначально шиитским заведением. Но и в те времена шиитами являлись лишь представители правящей элиты, в то время как простые египтяне оставались суннитами, поэтому неудивительно, что после падения Фатимидской династии шииты не стали крупной конфессиональной группой в стране.

Несмотря на прописанную в конституции свободу вероисповедания и религиозной практики, египтяне-шииты подвергаются гонениям за свои убеждения, они вынуждены скрывать свою религиозную принадлежность, и из-за этого сложно подсчитать точное количество их представителей в стране. О преследованиях шиитов в разное время писало несколько популярных новостных порталов, например, «The Guardian». В 2007 г. было опубликовано сообщение Брайна Уиткера, в котором он рассказывает об арестах и пытках шиитов за свои религиозные убеждения [4]. В другой газете «The New Statesman» автор Эмануэль Эспости в 2012 г. дополняет, что шииты в Египте до сих пор не имеют возможности свободно совершать свои религиозные обряды [5].

Причины такого отношения суннитов к шиитам могут разными, начиная от религиозной неграмотности, заканчивая политической пропагандой религиозных групп. В аннотации российского ученого Т.К. Кораева на статью британских ученых Салех А. и Крэцшар (2015 г.), среди причин гонений шиитов упоминается партия «Братья-мусульмане». По их мнению, идеологи партии в попытках найти причину нестабильности в стране выбрали шиитскую общину и обвиняют ее в сотрудничестве с Ираном. Хотя, как указывалось ранее, шиитов в стране очень мало, и ни в прошлом, ни в настоящем они не проявляли никаких известных движений в сторону оказания политического влияния на политику Египта [6].

Христианское население Египта представлено крупной православной общиной коптов и меньшей группой египтян-католиков. Копты являются потомками древних египтян, принявших христианство. Сегодня это – одна из крупнейших христианских общин на всем Ближнем Востоке, где в одном только Египте они составляют 10-15%

населения. Их религиозная идентичность формировалась с первых веков христианства, а Коптская православная церковь, отделившаяся от остального христианского мира после Халкидонского собора 451 г., является ключевым институтом их самобытности. Коптское христианство внесло значительный вклад в развитие всего мирового христианства, прежде всего через формирование идеи монастыря и монашества. Среди известных коптских храмов выделяется Подвесная церковь «Аль-Муаллака» в Каире, являющаяся частью большого коптского комплекса, а также Монастырь Святой Екатерины в Шарм-эш-Шейхе, имеющий важное значение как для коптов, так и для православных христиан всего мира. Также, согласно преданию, Дева Мария с младенцем Иисусом находилась в Египте во время бегства Святого семейства, что отражено в традициях и святых местах, связанных с этим событием. Важно упомянуть и значимую фигуру коптской церкви Папу Шенуду III, который на протяжении долгих лет возглавлял Коптскую православную церковь и сыграл ключевую роль в ее развитии. Также Коптская церковь является одним из совладельцев Храма Гроба Господня в Иерусалиме, что подчеркивает ее историческую и духовную значимость в христианском мире.

До завоевания Египта в 641 г. арабами копты составляли большинство населения, однако исламизация и арабизация постепенно изменяли демографическую картину. В период средневековья копты подвергались дискриминации, включая дополнительные налоги (джизья) и ограничение на строительство церквей. Тем не менее они играли важную роль в экономике страны, особенно в сфере финансов и администрирования. Затем в османский период с приходом династии Мухаммеда Али в XIX в. началось постепенное улучшение их положения: была отменена джизья, и появились возможности для карьерного роста. В XX в. копты активно участвовали в национально-освободительном движении, однако с усилением исламизма во второй половине века их положение вновь усложнилось, и в начале XXI в. участились межконфессиональные конфликты, особенно в сельских районах Верхнего Египта. Экстремистские нападения на коптские храмы и общины происходили в 2010-х гг., в т.ч. в период политической нестабильности после «Арабской весны». Власти Египта предпринимают меры для защиты коптов, однако, несмотря на конституционные гарантии равноправия, копты продолжают сталкиваться с дискриминацией в различных сферах жизни. Ограничения касаются строительства и ремонта церквей, трудоустройства и политического представительства. В последние годы президент Абдельфаттах ас-Сиси демонстрирует поддержку коптам, участвуя в рождественских богослужениях и способствуя строительству новых храмов, включая крупнейший в регионе Собор Рождества Христова в новой административной столице. Тем не менее социальное неравенство и стигматизация остаются проблемами, требующими комплексных решений. Копты в Египте сохраняют свою религиозную и культурную идентичность, но продолжают сталкиваться с вызовами, связанными с религиозным сосуществованием в мусульманском большинстве.

Католическое сообщество в Египте представляет собой небольшую религиозную группу из 200 000-300 000 человек, которая сталкивается с рядом вызовов в преобладающем мусульманском населении страны. В отличие от коптской православной церкви, являющейся доминирующей христианской конфессией в Египте, католики

часто воспринимаются меньшинством внутри меньшинства. Исторически христиане Египта сталкивались с ограничением возможности трудоустройства, сложностями в продвижении по карьерной лестнице, а также в социальных предрассудках. Новая конституция страны, принятая после революции 2013 г., вызвала критику среди христианских общин, поскольку закрепляла ислам как государственную религию, провозглашала принципы исламского права основным источником законодательства и содержала ранее упомянутое противоречие. Католики сталкиваются с двойной проблемой восприятия: помимо неприятия мусульманами, копты-православные их часто считают еретиками. Тем не менее на уровне мирян отношения между различными христианскими конфессиями остаются более-менее стабильными и добрососедскими. В 2013 г. Сара Топол, журналист «New York Times Magazine», взяла интервью для папского агентства на Ближнем Востоке «CNEWA» у католического священника Дугласа Мэй, американского миссионера, проработавшего более 10 лет в Египте. В интервью Мэй отметил, что католическая церковь в Египте обладает важным преимуществом – её связь с Ватиканом обеспечивает доступ к международной поддержке и ресурсам, в частности, через Ватикан католики имеют тесные связи с западным миром. Следует также отметить, что Ватикан рассматривается как один из самых последовательных защитников прав палестинцев, что способствует позитивному восприятию католической церкви среди египетских мусульман. Как и в случае с православными, католики испытывают давление радикальных исламских течений, что усиливает напряжённость между религиозными группами. Также Дуглас Мэй высказался, что важно различать экстремистские и умеренные взгляды: экстремистский ислам – это когда мусульмане рассматриваются как угроза, тогда как при умеренном исламе они не представляют таковой [7]. Католики Египта живут в сложной социальной и религиозной среде, находясь на пересечении различных идентичностей. Несмотря на существующие вызовы, их связь с Ватиканом, а также хорошие отношения с православными и протестантами на уровне мирян, позволяют сохранять религиозное сообщество. Однако проблемы дискриминации, социальной интеграции и государственного регулирования религии остаются ключевыми в их повседневной жизни.

Евреи проживали в Египте еще с античных времён, и, согласно библейским преданиям, их пребывание восходит к эпохе Иосифа и Моисея. В эллинистический и римский периоды евреи были интегрированы в общественную и экономическую жизнь, однако нередко подвергались гонениям, особенно в I в. н. э. В средние века при арабских династиях положение евреев зависело от политической обстановки. Так, при Фатимидах евреям предоставлялись значительные привилегии, и именно на этот период приходится жизнь и деятельность философа и врача Моисея Маймонида, известного как Рамбам. Однако с приходом Айюбидов и мамлюков гонения на евреев усилились: они были обязаны носить отличительную одежду и платить налог джизья. Ситуация улучшилась при Османах, когда еврейская община получила возможность свободно заниматься торговлей и ремеслом. В XIX в. при Мухаммеде Али модернизация страны способствовала росту численности евреев, среди которых было много иммигрантов из Северной Африки, Леванта и Европы.

До 1948 г. численность евреев в Египте составляла около 80 000 человек. Однако после создания Израиля и начала арабо-израильского конфликта наблюдается волна эмиграции еврейского населения. Многие евреи столкнулись с дискриминацией, конфискацией имущества и политическими преследованиями. В результате их число в Египте значительно уменьшилось. Следующая массовая эмиграция евреев произошла после Шестидневной войны 1967 г., когда египетское правительство усилило меры против еврейской общины, что привело к почти полному исчезновению еврейского населения страны. О сложностях последних оставшихся евреев в проведении религиозных праздников иудаизма писал Ахмед Шаукат в 2022 г. для американского новостного отдела «CBS News», взяв интервью у одной из немногих евреек-египтян Магды Харун. В статье рассказывается про резкое сокращение численности общины, еврейское наследие в Египте продолжает исчезать. Упоминается, что в настоящее время все синагоги находятся под контролем Министерства туризма и древностей, что гарантирует их сохранность. В современных условиях еврейская община в Египте представлена небольшим количеством людей, но она продолжает поддерживать свою религиозную и культурную идентичность. Магда Харун подчёркивает, что ее дом в Египте единственный, где три религии живут под одной крышей без конфликтов. Несмотря на небольшое количество верующих, община старается проводить религиозные церемонии, и иногда для проведения молитв приглашают еврейских экспатриантов и дипломатов, чтобы достичь необходимого числа участников. В отдельных случаях женщины ведут молитвы, что не соответствует ортодоксальным традициям, но в силу сложившейся ситуации является вынужденной мерой [8]. Таким образом, несмотря на значительное сокращение численности евреев в Египте, их культурное и религиозное наследие продолжает существовать. Государственные инициативы и усилия оставшихся членов общины играют важную роль в сохранении исторической памяти и традиций.

Результаты и обсуждение

Анализ религиозного сосуществования в Египте выявил сложный и противоречивый характер межконфессиональных отношений. С одной стороны, государство декларирует принципы религиозной толерантности и равенства граждан, независимо от их конфессиональной принадлежности, так как конституция страны гарантирует свободу вероисповедания, а официальные инициативы, направленные на диалог между мусульманами и христианами, свидетельствуют о стремлении к гармонизации общества. Это создает двойственные условия для религиозных меньшинств: их права декларируются, но на практике ограничиваются в зависимости от политической ситуации. Однако, с другой стороны, сохраняются значительные правовые и социальные барьеры, ограничивающие религиозные меньшинства. Одним из наиболее уязвимых сообществ остается коптская христианская община, несмотря на формальные гарантии их прав. Копты сталкиваются с ограничениями в политической и общественной жизни, трудоустройстве, а также с проблемами в строительстве и реставрации храмов. Вопросы дискриминации и насилия по религиозному признаку остаются нерешенными, и государственные структуры зачастую демонстрируют пассивность в их урегулировании.

Положение шиитов в Египте также остается нестабильным; их численность невелика, и они вынуждены скрывать свои убеждения из-за негативного отношения со стороны суннитского большинства. Несмотря на отсутствие официального запрета на шиитские обряды, на практике представители этого течения ислама подвергаются давлению. Численность египетских евреев критически сократилась в XX в. из-за арабо-израильского конфликта, при этом в последние годы наблюдается стремление сохранить культурное и историческое наследие египетского иудаизма. Государственные инициативы по восстановлению синагог и других объектов еврейского наследия свидетельствуют о попытках создать имидж Египта как страны, уважающей религиозное разнообразие. Однако на практике это представляет лишь символические шаги, не оказывающие реального влияния на развитие еврейской общины.

Заключение

Религиозное сосуществование в современном Египте остается сложным и противоречивым явлением, определяемым взаимодействием исторических традиций, политических интересов и правовых норм. Несмотря на официальные гарантии свободы вероисповедания, религиозные меньшинства, такие, как копты, шииты и иудеи, продолжают сталкиваться с различными формами дискриминации и ограничений. Их положение зависит не только от законодательства, но и от общественных настроений, влияния исламских институтов и государственной политики. Исторический анализ показал, что религиозная политика Египта претерпела значительные изменения. Если в XIX - первой половине XX вв. наблюдались попытки интеграции различных конфессий в единую национальную идентичность, то во второй половине XX в. и в начале XXI в. государственная политика все больше опиралась на исламские нормы, что усилило религиозную сегрегацию. Принятие шариата в качестве основного источника законодательства в 1980 г. закрепило правовые противоречия, усложняя положение немусульманских общин.

Современная ситуация характеризуется двойственностью: поддержание межрелигиозной стабильности, с одной стороны, и привилегированное положение мусульманского большинства, с другой. Взаимоотношения между религиозными группами остаются напряженными, а конфликты часто решаются не на основе правовых норм, а через неформальные соглашения и посредничество религиозных авторитетов. Перспективы религиозного сосуществования в Египте зависят от нескольких факторов: государственной политики, внутренней модернизации, общественных инициатив и международного давления. Без структурных реформ, направленных на реальное равноправие всех религиозных групп, сложно изменить текущую ситуацию. Однако развитие гражданского общества, усилия отдельных политиков и общественных деятелей, а также глобальные тенденции по защите прав человека могут способствовать постепенному улучшению положения религиозных меньшинств.

Финансирование. Исследование проведено в рамках проекта №AP26103827 «Перевод и источниковедческий анализ труда «Зубдат аль-фикра фа тарих аль-хиджра» Рукн ад-Дина Байбарса аль-Мансури ад-Дауадара: внутренняя критика источника».

Вклад авторов.

Касым А.С. – определение темы исследования, сбор теоретического материала, разработка структуры статьи, написание введения и заключения.

Тулеубаева С.А. – анализ эмпирических данных, работа с источниками, оформление списка литературы, языковая и стилистическая редакция текста.

Список литературы

1. Ибрагимов, И.А., Кожемяк, Н.С. (2018) Место религии в общественно-политической мысли Египта конца XIX - начала XX в., Исламоведение, 9, 4, стр. 86-89.

2. Низамутдинова, О.В. (018) Современные межрелигиозные отношения в Египте, Вестник ВолГУ. История. Регионоведение. Международные отношения, 4, 2, 23, стр. 164-172.

3. Cairo U. S. E. 2023 Report on International Religious Freedom: Egypt - U.S. Embassy in Egypt. Available via the link: https://eg.usembassy.gov/2023-report-on-international-religious-freedom/ (Accessed: 17 February 2025).

4. Whitaker, B. (2007) A green light to oppression, The Guardian. Available via the link: https://www.theguardian.com/commentisfree/2007/jul/31/agreenlighttooppression (Accessed: 17 February 2025).

5. Esposti, E.D. (2012) The plight of Egypt's forgotten Shia minority, New Statesman. Available via the link: https://www.newstatesman.com/politics/2012/07/plight-egypt%E2%80%99s-forgotten-shia-minority (Accessed: 17 February 2025).

6. Салех, А., Крэцшмар, Х. (2016) Политизированные идентичности, секуритизированная политика: сунниты и шииты в политической жизни Египта, Политический ислам на «Большом Ближнем Востоке»: возрождение или кризис? стр. 94-104.

7. Topol, S. Catholic in Cairo, CNEWA. Available via the link: https://cnewa.org/magazine/catholic-in-cairo-33673/ (Accessed: 17 February 2025).

8. Shawkat, A. How Egypt's last Jews will mark Hanukkah, and make sure their culture doesn't "disappear" with them, CBS News. Available via the link: https://www.cbsnews.com/news/egypt-last-jews-hanukkah-ensuring-culture-doesnt-disappear-with-them/ (Accessed: 17 February 2025).

Ә.С. Қасым, С.А. Тулеубаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазіргі Египеттегі діни қатар өмір сүру: қиындықтар, саясат және перспективалар

Аңдатпа. Қазіргі Египет-бұл көп ұлтты және көп конфессиялы қоғам, онда ислам басым рөл атқарады, бірақ халықтың бір бөлігі христиандық пен басқа діни ағымдардың өкілдері болып табылады. Мақалада исламның басым рөлі бар көпконфессиялы қоғам болып табылатын қазіргі Египеттегі діни қатар өмір сүрудің ерекшеліктері талданады. Діни азшылықтардың, соның ішінде копттардың, шииттердің және яһудилердің құқықтық мәртебесі, олардың мемлекетпен және сунниттік Көпшілікпен қарым-қатынасы қарастырылады. Отарлық дәуір, модернизация

және XX–XXI ғасырлардағы саяси өзгерістер сияқты тарихи факторлардың елдің діни саясатына әсері зерттелуде. Автор кемсітушілік, діни экстремизм және конфессияаралық қатынастарды құқықтық реттеу мәселелеріне ерекше назар аударады. Толеранттылықты қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік бастамалар, сондай-ақ оларды іске асыру мәселелері талданады. Діни бостандықтардың ресми кепілдіктері мен мұсылман емес топтардың нақты шектеулері арасындағы қайшылық атап өтіледі. Ресми теңдікке қарамастан, әлеуметтік және құқықтық кедергілерді бастан кешіретін копттардың жағдайына ерекше назар аударылады. Мақалада ішкі реформалар мен халықаралық қысымға байланысты діни қатар өмір сүру перспективалары талқыланады. Зерттеу Шығыстану, дінтану және саясаттану мамандарына, сондай-ақ мемлекет пен діннің өзара әрекеттесу механизмдерін зерттеуге қатысты.

Түйін сөздер: Мысыр, діни қатар өмір сүру, ислам, копт, шииттер, яһудилер, мемлекеттік саясат, діни азшылықтар, конфессияаралық қатынастар, толеранттылық.

A.S. Kassym, S.A. Tuleubaeva

L.N. Gumilyov Eurasian National UniversityAstana, Kazakhstan

Religious coexistence in modern Egypt: challenges, politics and prospects

Abstract. Modern Egypt is a multiethnic and multi-confessional society in which Islam plays a dominant role, however, representatives of Christianity and other religious movements make up part of the population. The article analyzes the features of religious coexistence in modern Egypt, which is a multi-religious society with the predominant role of Islam. The article examines the legal status of religious minorities, including Copts, Shiites and Jews, and their relationship with the state and the Sunni majority. The influence of historical factors such as the colonial era, modernization and political transformations of the XX–XXI centuries on the religious policy of the country is investigated. The author pays special attention to issues of discrimination, religious extremism and the legal regulation of interfaith relations. The article analyzes government initiatives to ensure tolerance, as well as the problems of their implementation. The contradiction between the official guarantees of religious freedoms and the actual restrictions faced by non-Muslim groups is emphasized. Special emphasis is placed on the situation of Copts, who, despite their formal equality, experience social and legal barriers. The article discusses the prospects of religious coexistence, depending on internal reforms and international pressure. The research is relevant for specialists in Oriental studies, religious studies and political science, as well as for studying the mechanisms of interaction between the state and religion.

Keywords: Egypt, religious coexistence, Islam, Copts, Shiites, Jews, state policy, religious minorities, interfaith relations, tolerance.

References

1. Ibragimov, I.A., Kozhemyak, N.S. (2018) Mesto religii v obchhestvenno-politicheskoi mysli Egiptak konca XIX – nachala XX v., Islamovedenie, str. 86-89. [in Russian]

2. Nizamutdinov, O.B. (2018) Sovremennye mezhreligioznye otnosheniya v Egipte, Vestnik VolGU. Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya, 4, 2, 23, str. 164-172. [in Russian]

3. Cairo U. S. E. 2023 Report on International Religious Freedom: Egypt - U.S. Embassy in Egypt. Available via the link: https://eg.usembassy.gov/2023-report-on-international-religious-freedom/ (Accessed: 17 February 2025).

4. Whitaker, B. (2007) A green light to oppression, The Guardian. Available via the link: https://www.theguardian.com/commentisfree/2007/jul/31/agreenlighttooppression (Accessed: 17 February 2025).

5. Esposti, E.D. (2012) The plight of Egypt's forgotten Shia minority, New Statesman. Available via the link:https://www.newstatesman.com/politics/2012/07/plight-egypt%E2%80%99s-forgotten-shia-minority (Accessed: 17 February 2025).

6. Saleh, A., Krjecshmar, H. (2016) Politizirovannye identichnosti, sekuritizirovannaya politika: sunnity I shiity v politicheskoi zhizni Egipta, Politicheskij islam na "Bol'shom Blizhnem Vostoke": vozrozhdenie ili krizis? str. 94-104. [in Russian]

7. Topol, S. Catholic in Cairo, CNEWA. Available via the link: https://cnewa.org/magazine/catholic-in-cairo-33673/ (Accessed: 17 February 2025).

8. Shawkat, A. How Egypt's last Jews will mark Hanukkah, and make sure their culture doesn't "disappear" with them, CBS News. Available via the link: https://www.cbsnews.com/news/egypt-last-jews-hanukkah-ensuring-culture-doesnt-disappear-with-them/ (Accessed: 17 February 2025).

9. https://www.cbsnews.com/news/egypt-last-jews-hanukkah-ensuring-culture-doesnt-disappear-with-them/ (accessed 17.02.2025). – Internet resources

Сведения об авторах:

***Касым А.С.* –** автор для корреспонденции, магистрант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

***Тулеубаева С.А.* –** доктор филологических наук, доцент, и.о. профессора кафедры востоковедения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

***Қасым Ә.С.* –** хат-хабарға жауапты автор, магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Тулеубаева С.А. – филология ғылымдарының докторы, Шығыстану кафедрасы профессорының міндетін атқарушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kassym A.S. – Corresponding author, Master's student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tuleubayeva S.A. – Doctor of Philology, Associate Professor, Acting Professor of the Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

ГРНТИ 13.91
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-200-215

Внутренние и внешние факторы влияния на трансформацию традиционной церемонии бракосочетания в Южной Корее

Д. Илияскызы*, Ш.Т. Сауданбекова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: iliyaskyzy@gmail.com, saudanbekova.shynar@gmail.com)

Аннотация. В эпоху династии Чосон свадебная церемония имела особое значение и сопровождалась множеством традиций и обрядов. Хотя большинство из них уже забыты, некоторые все еще сохраняются в наши дни. Цель данной статьи заключается в исследовании корейской традиционной свадьбы, начиная с времен династии Чосон (1392-1910), анализе влияния внутренних и внешних факторов на трансформацию свадебной традиции, проведении исторического анализа порядка проведения традиционной свадебной церемонии, изучении изменений в корейских свадебных обрядах и их сохранении в глобализированном мире, а также исследовании процедуры современной свадебной церемонии. Автор обращает внимание на традиционные свадебные церемонии, которые почти исчезли в 1960-х годах, но вновь возродились в 1982 году под названием «традиционная свадьба». В данной работе были применены исторический, антропологический анализ, общетеоретические методы (анализ, синтез абстрагирование), анализ документов и источников. Автор также провел документальный анализ законов, оказывающих влияние на трансформацию и упрощение традиционной свадьбы. Автор провел сравнительный анализ традиционной и современной свадьбы в Южной Корее и установил, что глобализация оказывает серьезное влияние на трансформацию свадебной церемонии. Также было отмечено, что свадебные обряды в Корее регулируются правительством. Гипотеза: корейцы сохранили традиционную свадьбу, но изменили ряд ее элементов, отчасти под влиянием современных западных моделей, успешно синтезировали ее с западными элементами. Традиционная свадебная церемония была «реорганизована» в соответствии с требованиями современного общества.

Ключевые слова: Южная Корея, традиционная свадебная церемония, эпоха Чосон, глобализация, современные свадебные обычаи.

Поступила: 09.03.2024; Принята: 25.09.2025; Доступна онлайн: 30.09.2025

[1]**автор для корреспонденции**

Введение

В настоящее время каждая страна находится в процессе глобализации, каждое государство стремится сохранить свою национальную идентичность и традиции. В условиях кризиса традиционных ценностей сохранение национальной идентичности является одним из наиболее актуальных вопросов. Сохранение традиций, культуры и обычаев является неотъемлемой частью устойчивого развития общества. Южная Корея является одной из стран, где успешно сочетаются процесс глобализации и древние традиции. Несмотря на быстрое изменение южнокорейской культуры под воздействием глобализации, проведение церемоний, связанных с ключевыми моментами в жизни человека, все еще сохраняется. «Четыре обряда жизненного цикла» – «gwanhonsangje» (관혼상제) включают: обряды совершеннолетия, свадебные обряды, погребальные обряды, обряды поминовения [1]. В данной статье мы изучим традиционный свадебный обряд корейского народа, который существует с древних времен до наших дней, а также его модернизированную версию, возникшую в эпоху глобализации.

Корейский свадебный обряд имеет долгую историю и является значимым событием в жизни корейской культуры. В 1392 году, когда династия Чосон пришла к власти, в Корее неоконфуцианство стало основной идеологией государства, заменив философию и религию предыдущей династии Корье буддизм. Правительство изменило повседневную жизнь, основанную на принципах неоконфуцианства и наложило на людей новую ритуальную форму. Это вызвало изменения в обычаях и национальных традициях Кореи, превратив ее в самую конфуцианскую страну. Особенно ярко это проявилось в «четырех обрядах жизненного цикла» основанных на конфуцианской системе, которые продолжали существовать до XX века. Основными ритуалами в жизни людей были церемония совершеннолетия – gwallye (관례), свадебная церемония – hollye/garye (혼례/가례), похоронная церемония – sangrye (상례) и поминальная церемония – jerye (제례). Слово «gwanhonsangje» (관혼상제) «четыре обряда жизненного цикла» происходит от начальных слогов названий каждого из этих ритуалов. В период династии Чосон эти церемонии совершались в соответствии с определенными правилами, которые были описаны в «Руководстве четырех обрядов» – saryepyeollam (사례편던) [1].

Со времени династии Чосон в ходе проведения церемонии совершеннолетия мальчики собирали волосы в высокий пучок и надевали традиционную шляпу – cat (갓). Однако в 1895 году после проведения реформ Кабо мужчинам было приказано стричься коротко, что привело к утрате этого ритуала. Таким образом, некоторые традиции могут измениться или утратить свою оригинальность, но многие корейцы все еще придерживаются основных ценностей и символики, связанных с традиционными обрядами. Поминовение предков продолжает играть важную роль в жизни корейцев. Ритуалы погребения и поминовения предков сохраняются и выполняются по сей день, хоть и в измененном виде. Одним из традиционных ритуалов, которые постепенно меняются, являются обряды, проводимые во время свадьбы. Несмотря на то, что классические церемонии все еще существуют, большинство корейцев предпочитает «новый стиль свадьбы».

Влияние конфуцианства на свадебные церемонии в Корее было значительным. Конфуцианская философия подчеркивала роль семьи и патриархата, а также стремилась

поддерживать социальные роли и иерархию. В результате свободное знакомство и самостоятельный выбор партнера были ограничены. Традиционные корейские свадебные церемонии имели сильный акцент на соединении двух семей и сохранении семейных традиций. Браки согласовывались родителями, учитывая социальный статус и другие факторы. Позднее замужество считалось неприличным из-за социального и культурного давления [2].

Материалы и методы исследования

В работе был применен исторический анализ для изучения эволюции и изменения традиционной свадьбы с течением времени. Антропологический анализ использовался для понимания социокультурного контекста свадебных обрядов и их значимости для различных этнических групп. Также были использованы общетеоретические методы, такие, как анализ, синтез и абстрагирование. Анализ документов и источников был проведен с целью изучения законодательных актов, которые оказывают влияние на трансформацию и упрощение традиционной свадьбы. Документальный анализ законов позволил авторам выявить изменения в правовом регулировании свадебных обрядов и их соответствие современным социокультурным трендам и ценностям. Чтобы провести документ-анализ, автор использовал ряд законов, включая «Закон о стандартах семейных традиций» 1969 года, «Закон о семейных традициях» 1973 года.

Обсуждение

В эпоху Чосон корейские свадебные церемонии находились под влиянием китайской конфуцианской традиции. Согласно «Книге ритуалов» (Yegi/예기), традиционные китайские предсвадебные ритуалы включали «Три письма и шесть обрядов» (на китайском языке 三书六礼/san shu liu li, на корейском языке 삼서육례/Samseo Yukrye), это является основными традиционными этапами подготовки к свадьбе и заключению брака. Три письма: первое письмо – это официальное предложение брака (pin shu/聘书); второе письмо – (li shu/礼书) семья жениха отправляет письмо с подарком незадолго до свадьбы в дом невесты; третье письмо – отправляется в день бракосочетания (ying qin shu/迎亲书), в котором сообщается, что невеста принята семьей жениха.

О шести ритуалах мы можем узнать из трактата Чу Цзы под названием «Семейный ритуал». Их корейская транслитерация:

1. Napchae (납채/納采): отправка предложения о браке в дом невесты. Родители молодого человека подбирают подходящую кандидатуру на роль жены своему сыну и отправляют сваху в дом невесты;

2. Munmyeong (문명/問名): узнать о происхождении невесты. Если родители невесты дают согласие, то отправляют полное имя, дату рождения будущей невесты;

3. Napgil (납길/納吉): предсказание и выбор подходящего дня для свадьбы;

4. Napjing (납징/納徵): обмен подарками между двумя семьями;

5. Cheonggi (청기/請期): назначение дня свадьбы и отправка приглашения на свадьбу. Дата подбиралась в соответствии с астрологическим календарем и желательно, чтобы она была четной, тогда брак обретал «Двойное счастье»;

6. Chinyeong (친영/親迎): ритуал, совершаемый женихом при встрече жениха в доме родителей невесты.

Некоторые ритуалы, такие, как munmyeong (문명) и cheonggi (청기), стали сложными и трудоемкими, поэтому со временем они выпали из списка ритуалов и больше не проводились. Шесть свадебных церемоний сократились до четырех. Ученый Ли Джэ, живший в эпоху династии Чосон, написал упрощенную версию ритуала. Этот сборник традиций полезен для проведения обрядов в определенном порядке [3].

Сокращенные ритуалы, которые проводились во времена династии Чосон:

1. Euihon (의혼): ведение переговоров и обсуждение брака;

2. Napchae (납채): отправка официального предложения и назначение даты (комбинация двух ритуалов napchae (납채) и munmyeong (문명));

3. Nappye (납폐): отправка подарков невесте (комбинация трех ритуалов napgil (납길), napjing (납징), cheonggi (청기));

4. Chinyeong (친영): ритуал, совершаемый женихом, когда он приходит в дом будущей невесты.

В прошлом в Корее была распространена традиция заключать брак без прямого согласия молодых людей, но с предварительным согласием семей. Данная практика основывалась на конфуцианской системе ценностей, где большое значение придавалось почитанию предков и сохранению семейной линии. В династии Чосон брачная система играла ключевую роль в сохранении строго организованного классового строя. Браки между высшими и низшими классами были редкостью, а социальный статус и состояние семьи играли важную роль при выборе супруга. Отношения между женихом и невестой до брака были строго запрещены. Часто жених и невеста встречались впервые на свадебной церемонии. Уделение большого внимания этим факторам было необходимо для обеспечения стабильности и благополучия семьи [4].

Порядок проведении традиционной брачной церемонии: церемония hondam (혼담) – обсуждение свадьбы, gunghap (궁합) – проверка совместимости жениха и невесты перед свадьбой. Церемония hondam (혼담) является первым этапом, на этом этапе семьи обсуждают свадьбу и проверяют совместимость обоих сторон перед свадьбой. Во время церемонии gunghap (궁합) анализируют дату и время рождения двух молодых людей в соответствии с пятью элементами Вселенной, чтобы предсказать, будет ли пара счастливой или несчастливой. После того, как представители со стороны жениха посещают дом невесты, семья невесты запрашивает saju (사주). Saju (사주) – это анализ гороскопа или предсказание, основанное на днях рождения жениха и невесты. Это помогает определить совместимость двух людей и назначить дату свадьбы [5].

Шестиэтапная процедура проведения свадебной церемонии в период правления династии Чосон

Первый этап свадебной церемонии euihon (의혼) или hondam (혼담) – переговоры и обсуждение брака между семьями будущих супругов. Во время этих переговоров семьи старались продемонстрировать свои лучшие качества, так как успех этого этапа определял вероятность будущего брака. Члены семьи жениха отправлялись в деревню будущей невесты, чтобы собрать информацию о ней. Были случаи, когда свахи распускали ложные слухи о женихе, чтобы проверить истинные намерения семьи невесты. В начале переговоров обе стороны обменивались подробностями о будущем женихе и невесте,

включая возраст, образование, работу, характер. Также учитывалось мнение других, так как нежелательно было брать в брак жениха или невесту с плохой репутацией. Итоговое решение о проведении свадьбы принималось на основе этих переговоров. Брак считался союзом не только двух душ, но и двух семей, поэтому учитывались богатство семьи, семейная история, обычаи и информация о здоровье.

Napchae (납채*) официальное предложение и церемония назначения даты свадьбы*

После завершения переговоров, семья жениха отправляет в дом невесты официальное письмо – napchaeseo (납채서) предложение о браке. Napchae (납채) – это формальная церемония, которая требует написания формального письма. Интересным фактом является сам термин, который обозначает – ждать решения со стороны невесты. Хотя вначале семьи договариваются о проведения свадьбы, последнее слово всегда оставалось за семьей невесты. Первоначальное письмо napchaeseo (납채서) должно быть отправлено старейшиной дома будущего жениха, то есть его отцом или дедушкой. Письмо должно быть написано на белой бумаге, обернуто красным и синим шелком, перевязано синими и красными нитками, сверху должно быть написано слово geunbong (근봉), означающее «запечатано». В корейской культуре красный и синий цвета считаются одними из самых важных цветов (синий цвет представляет - инь, красный цвет – ян) и символом гармонии между мужчиной и женщиной, залогом счастья. Для отправки официального письма napchaeseo (납채서) семья жениха назначает человека – saja (사자). Saja (사자) надевает специальную одежду и приходит в дом невесты в сопровождении нескольких людей, держа в руках деревянного гуся – kireogi (기러기). Отец невесты встречает его в официальной одежде. Saja (사자) объявляет о намерении, вручает официальное письмо и ждет ответа за воротами. Если семья невесты соглашается, saja (사자) дважды делает поклон лицом на север. Семья невесты готовит праздничный стол и угощает гостей вкусными блюдами, напитками. Затем saja (사자) возвращается домой к семье будущего жениха и вручает официальное письмо dapryeseo (답례서). Это письмо служило формальным ответом на napchaeseo (납채서), в то же время с просьбой отправить saju (사주/四柱) в дом невесты. Saju (사주/四柱) означает «Четыре столпа судьбы», представлял собой подробное описанием часа, числа, месяца и года рождения, с «Пятью стихиями» – (oheyang/五行), а именно дерево, огонь, земля, металл, вода. Также известный как saseong (사성/四星), judan (주단/柱單), danja (단자/單子), sajudanja (사주단자/四柱單子) должен был использоваться для оценки совместимости в браке gunghap (궁합), жизненного счастья и благоприятной даты taekil (택일), что означает «установление = даты» [5,20]. Если семья невесты не возвращала napchaeseo (납채서) обратно в дом жениха, то брак считался состоявшимся. Когда две семьи были знакомы друг с другом, saju (사주/四柱) отправляли вместе с официальном письмом napchaeseo (납채서). Для отправки saju (사주/四柱) обычно выбирали специальный день, когда не было «гостей» (손없는 날), то есть злых духов (призраков), которые мешают повседневной деятельности, чтобы процесс протекал гладко. Благоприятными днями по лунному календарю считались 9, 10, 19, 20, 29, 30 числа. Saju (사주/四柱) имел важное значение не только для определения совместимости и процветания брака, но и для определения благоприятного дня для бракосочетания. В процессе, называемом yeongil (연길), прорицатель сравнивал saju (사주/四柱) жениха и будущей невесты, чтобы определить благоприятную дату для бракосочетания. Этот обряд называется- taekil (택일) [6].

В традиционных обычаях зима и ранняя весна считались благоприятным временем для церемоний бракосочетания по нескольким причинам. Во-первых, зимой и ранней весной земледельцы обычно находились в относительном отдыхе от работы по обработке земли и уходу за урожаем. Это позволяло им уделить больше внимания и времени на организацию и проведение свадебной церемонии. К тому же сезон отдыха означал, что у них было больше пищи, поэтому на свадьбу могло быть приготовлено обильное количество еды. Во-вторых, выбор холодного времени года имел также практическую причину. Холодная погода способствовала сохранности пищи во время церемонии и банкета.

Семья невесты выбирает дату для бракосочетания - taekil (택일) и указывает в письме yeongilseo (연길서/涓吉書). Taekil (택일) – выбранная дата для проведения церемонии позволит избежать неудач, а в письме yeongilseo (연길서) указывают точный час и дату для отправки подарков в дом невесты. Yeongilseo (연길서) было отправлено вместе с двумя письмами: napgiseo (납기서/納期書) – письмо с предсказанием о совместимости; heohonseo (허혼서/許婚書) – брачное письмо, отправленное семьей невесты в дом жениха с согласием на вступление в брак [7]. Таким образом, официальные письма, отправляемые во время процесса определения даты свадьбы, являются важными частями традиционной корейской свадьбы. Они демонстрируют уважение к старшим и подчеркивают серьезность предложения и согласия на проведение свадьбы. После определения даты бракосочетания приходит время для отправки свадебных подарков в дом невесты.

Nappye (납폐) церемония отправки подарков в дом невесты перед свадебной церемонией

После определения благоприятной даты для проведение свадебной церемонии нужно было подготовиться к отправке свадебных подарков в дом невесты. Эта церемония называется nappye (납폐), традиция символизировала благодарность семьи жениха. Таким образом, семья жениха отправляет в дом невесты сундук с подарками – ham (함). В сундук обычно кладут синий и красный шелк, сладости, украшения, а также два письма: nappyeseo (납폐서) - свадебное подарочное письмо и honseoji (혼서지) – официальное брачное письмо. Письма были завернуты в красную ткань из шелка. Семья невесты встречает семью жениха едой и напитками. Мать невесты принимает подарок и открывает сундук. Во времена династии Чосон считали, что цвет шелка, который вынимается первым определит пол будущего ребенка. Если сначала вынимают красный шелк, то будет мальчик, а если синий шелк, то будет девочка.

Подготовка к свадьбе. Подготовка к свадьбе в корейской культуре включает множество ритуалов и церемоний, направленных на создание атмосферы любви, верности и плодородия. Одним из важных этапов является подготовка дома невесты к свадебной церемонии. Во времена династии Чосон свадебная церемония проводилась в доме невесты, поэтому семье невесты нужно было подготовиться тщательно. Для проведения церемонии стелили большой коврик во дворе и ставили специальный стол - chonansang (전안상). На стол chonansang (전안상) в Корее обычно ставят свечи красного и синего цвета, ветки сосны или бамбука, каштаны, зизифус (финик), рис, курицу и петуха. Свечи красного и синего цвета символизируют удачу, благополучие и защиту от злых духов. Ветки сосны и бамбука считаются символами верности и постоянства. Каштаны являются символом богатства и процветания, а зизифус (финик) – символ плодовитости.

Рис символизирует плодородие и изобилие, а курица и петух, связанные с рассветом, ассоциируются с новым началом и удачей, а также отгоняют злых духов. Кроме того, на стол ставили двух деревянных гусей, которые считаются символом честности и искренности [8].

*Заключительный этап свадебных обрядов – церемония Chinyeong (*친영*)*

Chinyeong (친영) – это последний этап свадебных обрядов, представляющий собой церемонию первой встречи жениха и невесты. Эту церемонию можно разделить на две части: daerye (대례) и hurye (후례). Daerye (대례) была настоящей свадебной церемонией и проводилась от десяти дней до нескольких месяцев после сверки дат рождения жениха и невесты и после получения подарков от семьи жениха. Свадьба обычно проходила во дворе или саду в доме невесты в присутствии гостей. Несмотря на то, что свадьба была радостным событием, жених с невестой должны были выглядеть строго и сохранить серьезное выражение лица для того, чтобы показать уважение к традициям и показать свою готовность к взрослой жизни вместе.

*Церемония daerye (*대례*), проводимая по прибытии жениха в дом невесты*

В день свадьбы совершаются несколько важных ритуалов, таких, как chohaeng (초행/初行), jeonanrye (전안례/奠雁礼), gyobaerye (교배례/交拜禮) и hapgeunrye (합근례/合巹礼). Chohaeng (초행/初行) – это когда жених совершает свою первую официальную поездку в дом невесты. Жених надевал специальную одежду samogwandae (사모관대/紗帽冠帶). Samogwandae (사모관대/紗帽冠帶) был официальной одеждой чиновников в эпоху Чосон. Жених сидел на коне и в руках держал деревянного гуся. Также он брал с собой карету для невесты – sure (수레). Жениха сопровождали несколько человек: sanggaek (상객)-отец жениха, huhaeng (후행) – лучший друг жениха или близкий родственник, hamjinaebi (함진애비) человек, несший свадебный сундук [9].

Первая церемония после прибытия жениха в дом невесты: jeonanrye (전안례/奠雁礼) – это ритуал, во время которого жених преподносит kireogi (기러기) деревянного дикого гуся матери невесты и клянется быть верным. Дикий гусь в этой церемонии символизирует честность и чистоту, верность. Первоначально предпочтение отдавалось живым гусям, но из-за сложности их добычи постепенно начали дарить гусей, сделанных из дерева. Чтобы не потерять гуся мать невесты заворачивала его в юбку, а затем приносила в комнату невесты и бросала перед ней, таким образом могли предсказать пол будущего ребенка. Если деревянный гусь садится на ноги, считали, что в новой семье рождается мальчик, если гусь приземлялся на бок, то ждали девочку. После первой церемонии невеста выходит из комнаты и направляется к месту, где будет проводиться главная церемония – daerye (대례). Церемонии gyobaerye (교배례/交拜禮) и hapgeunrye (합근례/合巹礼) были известны под общим названием chorye (초례). Поэтому место для проведения церемонии называлось choryecheong (초례청), а специальный стол для проведения свадебной церемонии носил разные названия: choryesang (초례상), gyobaesang (교배상), daeryesang (대례상) и honryesang (혼례상) [10]. На стол ставили красную свечу на восточной стороне и синюю свечу на западной стороне, сосну и бамбук в цветочных горшках, связанных друг с другом красными и синими нитками, зерновые и местные продукты, такие, как каштан, зизифус (финики), рис, фасоль; живого петуха и живую курицу, завернутых в красный и синий шелк. С восточной и западной стороны главного стола стояли столы поменьше, на столе должны быть чайник, чашка для

распития вина. Также с обеих сторон были подготовлены умывальники для мытья рук и полотенца для жениха и невесты. В этой церемонии петух и курица являются символом семейной пары: петух защищает и кормит курицу и цыплят, сражается с петухом по соседству, чтобы защитить свою территорию, и напоминает людям о текущем времени, курица получает защиту и добросовестно воспитывает цыплят. Вместо петуха и курицы можно было на стол ставить деревянных уток-мандаринок – wonyang (원양) или kireogi (기러기) – деревянных диких гусей. Утки-мандаринки и дикие гуси являются символом верности, еще один интересный обычай: вокруг одного клюва завязывались красные и синие веревочки, символизирующие, что жена должна молчать, помогая мужу.

Жених должен был стоять на восточной стороне стола, а невеста - на западной, следуя концепции namdongyeoseo (남동여서/南東女西). Церемония gyobaerye (교배례/交拜禮) - жених и невеста кланялись друг другу через стол. Поклоны, ранее называвшиеся sanggyeonrye (상견례) или первая встреча, представляли собой обещание быть преданными друг другу на всю оставшуюся жизнь, как говорится в поговорке baeknyeonhaero (백년해로/百年偕老) - вместе счастливо стареть в течение ста лет [11].

Два помощника – sija (시자) помогали жениху и невесте мыть руки, символизируя акт очищения перед совершением поклона. Зажигались красные и синие свечи, затем совершались поклоны. Невеста кланялась лицом на восток (жениху), а жених в ответ кланялся на запад (невесте). Количество поклонов различалось в зависимости от региона: обычно невеста совершала четыре полных поклона, а жених совершал два полных поклона. В некоторых регионах пара клялась Богам вести хорошую семейную жизнь и давали обещание быть хорошими партнерами. После завершения церемонии gyobaerye (교배례 /交拜禮) переходили к следующему этапу – hapgeunrye (합근례/合巹礼). Это был шаг, во время которого жених и невеста пили из чаши вина. Эта церемония проводилась по разному: пара пила из одной чашки или пили из двух чашек, сделанных из половинок тыквы, называемых pyojubakjan (표주박잔), также могли использовать обычные чашки для вина, а затем использовать чашки из тыквы. Использование тыквы символизирует, что жених и невеста состоят из половинок, брак объединяет их в одно целое. Жених и невеста сидели на подушках, расположенных на том же месте, где они кланялись. Наливали вино и на тарелке подавали фрукты: финик для жениха и жожоба для невесты, символизирующий долголетие и плодородие. Шаг завершался поклоном пары: один раз родителям невесты, один раз предкам и один раз гостям. Таким образом завершают церемонию daerye (대례) [12].

Церемония, которая проводится в доме жениха hyongurye (현구례). Одним из ритуалов, совершаемых в доме жениха – обряд очищения. В Корее, прежде чем войти в дом жениха, невеста на пороге пинала горящую солому. Иногда в невесту бросали красную фасоль или соль. Эти ритуалы проводились, чтобы отогнать злых духов. Эти обряды очищения имеют целью защитить и оберегать невесту от возможных негативных воздействий или несчастных случаев.

Во время церемонии hyongurye (현구례) или paebek (폐백) невеста приходит в дом жениха, ставит на стол приготовленную курицу, каштан, фрукты и другие принесенные ею продукты, что символизирует изобилие, процветание и благополучие и кланяется родителям и родственникам жениха. Когда она кланяется родителям и родственникам жениха, она показывает свою почтительность и семейные ценности, а также выражает

свою благодарность за принятие ее в их семью. Приняв поклон невесты, родители жениха выражали благодарность и желали им счастье, бросали к ногам невесты каштаны и жожоба, произнося благословение: «Пусть у вас будет много сыновей». В подарок невеста дарит отцу жениха плод зизифуса (финики) и сушеное мясо матери.

Церемония sadangchambe (사당참배) означает «поклонение предкам». Молодожены делают поклоны в память своих предков и просят у них процветания и семейного счастья.

Первое посещение невесты родительского дома называется geunchin (근친). В наши дни невеста может навестить родителей через неделю, но во времена династии Чосон невеста могла навестить дом родителей после первого урожая, угощала родственников рисовым хлебом и вином [13].

Внешние и внутренние факторы, которые повлияли на трансформацию свадебной церемонию в Южной Корее. В наши дни свадебные обряды в Южной Корее значительно отличаются от тех, которые существовали во времена эпохи Чосон. Причина таких изменений кроется в развитии культуры, общества и экономики страны. В данной работе мы рассмотрим изменения в сложных ритуалах, которые прослеживались у древнего корейского народа и какие факторы повлияли на их эволюцию в современное время. Следует отметить, что в прошлом свадьбы в Корее были насыщенными множеством событий, которые занимали несколько дней и включали в себя массу ритуалов и церемоний. Однако в настоящее время свадьбы стали простыми и короткими мероприятиями, которые проводятся всего несколько часов. Это обусловлено изменениями в жизни корейцев, которые стали более занятыми и не могут уделить много времени свадебным церемониям. Одним из наиболее ярких изменений в свадебных обрядах является место их проведения. Во времена Чосон свадьбы происходили в домах молодоженов, но сегодня большинство пар предпочитает организовывать свою церемонию во дворцах бракосочетания. Это связано с развитием инфраструктуры и возможностей проведения мероприятий в более комфортных и престижных местах.

В период «экономического чуда» в 1960-1970 годах, когда Корея достигла экономического прорыва, государство стало регулировать и упрощать свадебные обряды, чтобы бороться с расточительством. Были введены законы и политики, направленные на модернизацию и упрощение свадебных церемоний [14].

1. В период правления династии Чосон (1397-1910 гг.) в Корее происходили значительные изменения. В 1910-1945 годах корейский народ находился под властью Японской империи, теряя свою независимость. Влияние Японской политики модернизации и колонизации привело к существенным изменениям в традиционной корейской культуре, в том числе и в проведении свадебных церемоний.

2. В настоящее время «Четыре жизненных обряда» по-прежнему играют важную роль в жизни корейского народа. После обретения свободы корейским народом в 1945 году началась массовая европеизация страны, поэтому процедуры проведения церемонии были сокращены и изменены. В 1945-1987 годах Правительство Республики Корея проводило политику модернизации с целью улучшения экономического положения. Руководители правительства получили образование в США, что способствовало вестернизации и отрицанию традиционной культуры. В результате, древняя конфуцианская традиция начала забываться [13,201].

3. В 1960 году, в период «Корейского экономического чуда», правительство приняло закон о борьбе с расточительностью и установило строгий контроль над проведением

ритуалов. Это было связано с большими расходами, связанными с проведением ритуалов, которые негативно сказывались на экономическом положении корейского народа. В результате введения данного закона церемонии были значительно сокращены.

4. В 1969 году началось реформирование корейской культурной жизни под руководством президента Пак Чон Хи. В том же году был принят «Закон о нормах семейных традиций», который предусматривал новый кодекс семейных обычаев, включающий только важные церемонии, такие, как свадьбы, 60-летия, похороны и поминовение предков.

5. Следует отметить, что традиционная свадьба, практически исчезнувшая в 1960-х и 1970-х годах, снова появилась в 1982 году под названием «традиционная свадьба». Была проведена реконструкция традиционной церемонии бракосочетания, учитывая требования современного общества. Таким образом современные южнокорейские свадьбы не являются ни традиционными, ни западными и представляют собой синтез обоих стилей [15].

Глобализация также оказала сильное влияние на корейскую культуру, включая свадебные церемонии. Молодые пары все чаще обращаются к западным стилям и традициям, включая элементы, такие, как белое свадебное платье и обмен кольцами. Таким образом, внутренние факторы, такие, как конфуцианская философия и экономические изменения, а также внешние факторы влияния, включая глобализацию, привели к изменениям в проведении традиционных корейских свадебных церемоний.

Современная корейская свадебная церемония. Традиционная церемония бракосочетания в Южной Корее прошла через некоторые трансформации в современное время. Во времена династии Чосон церемония бракосочетания была строго формализованным мероприятием, спланированными семьями жениха и невесты, отражала сословное положение семей. Однако с развитием современного общества и изменением ценностей многие пары выбирают свадебную церемонию в индивидуальном стиле, отражающем их собственные предпочтения и личность. В результате сейчас существует больше гибкости и разнообразия в проведении свадебных церемоний. Они могут выбирать различные места для проведения церемонии, такие, как пляжи, рестораны, отели или специальные свадебные залы, также могут менять традиционные аспекты бракосочетания, включая одежду, декорации и процедуры. Современные свадьбы становятся все более стандартизированными и коммерциализированными. С появлением таких элементов, как профессиональный макияж и прическа, фотосессии, видеосъемка, а также организация различных конкурсов и игр для гостей, свадебные торжества приобретают новый облик. Под влиянием западных традиций многие молодые пары стали предпочитать более упрощенные и стилизованные свадебные церемонии. Они могут включать элементы западной культуры, такие, как белое платье невесты, обмен кольцами и танец отца и дочери. Таким образом, сочетание глобализации и традиций в Южной Корее продолжает эволюционировать, молодое поколение старается найти баланс между современностью и сохранением своей культуры и идентичности. Современная церемония состоит из двух частей: первая, официальная часть, проводится в современном стиле, а вторая часть проводится в небольшом помещении и продолжается около получаса и включает в себя традиционные церемонии. Гости преподносят молодоженам денежный подарок и садятся за специально заранее подготовленный стол во дворце бракосочетания [16].

В то же время в современных свадебных церемониях еще соблюдаются некоторые традиции, такие, как использование традиционных костюмов hanbok (한복), поклонение родителям церемония paebek (폐백) и обмен подарками между семьями. Однако многие элементы церемонии могут быть изменены и адаптированы в соответствии с желаниями и предпочтениями пары. Кроме того, существует также возможность совмещать традиционную свадебную церемонию с западными свадебными обычаями, создавая уникальное и персонализированное мероприятие. Таким образом, традиционная церемония бракосочетания в Южной Корее претерпела некоторые трансформации под влиянием современного общества и индивидуальных предпочтений в организации свадьбы.

В 1950-е годы корейские свадьбы развивались в уникальном стиле, сочетающем в себе Восток и Запад. С 1960-х годов во дворцах бракосочетания, называемых eshikjan (예식장) проводятся не только традиционные церемонии, но и церемонии бракосочетания в современном стиле. Корейцы часто предпочитают отмечать свадьбы в ресторанах, поскольку там также есть специальные помещения для проведения церемоний. В наше время мало кто хочет сыграть свадьбу дома.

В древние времена выбор подходящего дня и даже часа для свадьбы был очень важен, и день свадьбы выбирала гадалка. Этот обычай сохранился и по сей день. День отмечается по древнему лунному календарю. По дальневосточному лунному календарю високосные месяцы считаются очень неблагоприятным временем для проведения свадеб. В високосные месяцы количество заказов во «Дворцах бракосочетаний» уменьшается. Свадьбы обычно проводятся днем, большинство людей предпочитают проводить их в выходные дни во второй половине дня, чтобы все гости смогли прийти на торжество. Некоторые свадьбы проводятся в будние дни, но очень редко. Поэтому в 1996 году Министерство социального обеспечения снизило цену во «Дворцах бракосочетаний» eshikjan (예식장) на 50% в будние дни.

В 1950-х годах в Южной Корее стали популярны белые свадебные платья в западном стиле. Обычно жених выбирал костюм в соответствующем стиле. Незадолго до свадьбы во «Дворцах бракосочетаний» eshikjan (예식장) собираются гости. Невесте и ее ближайшим подругам будет предоставлена специальная комната для ожидания. Родители жениха и невесты встречают гостей. В качестве подарка гости обычно дарят белый конверт с деньгами. До начала церемонии гости входят в зал, гости со стороны жениха занимают места слева, а приглашенные семьей невесты садятся справа. Первыми в зал входят мать жениха и мать невесты, они кланяются друг другу и гостям, затем занимают свои почетные места в первом ряду. После входа жениха входят невеста с отцом, и отец передает ее жениху у Алтаря.

Ведущий церемонии бракосочетания предлагает молодоженам дать клятву, что они готовы жить в любви и согласии. Молодые люди дают согласие. В этот момент они торжественно объявляются мужем и женой. В оставшейся части ведущий хвалит молодоженов, подчеркивает трудолюбие жениха и невесты, поздравляет их с началом семейной жизни и желает им счастья. Молодожены кланяются и приветствуют родителей жениха и невесты, а затем приветствуют гостей поклоном. На этом основная официальная часть церемонии бракосочетания, не превышающая получаса, заканчивается, и на выходе из зала они вместе фотографируются на память [15].

После официальной части все гости отправляются в специальный зал, где накрывается стол для гостей. Тем временем жених с невестой переодеваются в национальную одежду корейского народа hanbok (한복), и приходят в специальную комнату paebekshil (폐백실), где будет проводиться церемония paebek (폐백), то есть жених с невестой кланяются родителям мужа и ближайшим родственникам. Невеста накрывает стол в paebekshil (폐백실) и дарит родителям жениха финики, каштаны. В ответ они дарят молодоженам конверт с деньгами. Затем родители жениха бросают финики невесте, невеста должна поймать их юбкой, выражая желание иметь много сыновей. Сколько плодов ей удастся поймать юбкой, столько у пары будет детей. Далее следует церемония hapgeunrye (합근례/合巹禮) - жених и невеста пьют из одной чаши вино. Этот старинный обычай до сих пор широко распространен. После завершения церемонии молодожены отправляются в свадебное путешествие.

Результаты исследования

Результаты исследования показали, что глобализация оказывает сильное влияние на трансформацию свадебной церемонии в Южной Корее. Это проявляется в синтезе традиционных и западных элементов, которые успешно интегрируются в современные свадьбы. Проведение свадебных обрядов в Южной Корее также регулируется правительством. Это помогает сохранить традиции и предотвратить их полное искажение под воздействием глобализации. Благодаря этому традиции и свадебные обряды все еще существуют и являются значимой частью корейской культуры. Таким образом, глобализация формирует изменения в свадебных церемониях в Южной Корее, но благодаря регулированию правительством, традиции все еще существуют и являются значимой частью корейской культуры.

Заключение

Сегодня, когда мир переживает кризис традиционных ценностей из-за глобализации, каждая страна стремится сохранить свою уникальную культуру, религию и традицию. Мы понимаем, что сохранение национальной идентичности возможно только через сохранение национальных ценностей. Традиции и обычаи играют важную роль в устойчивом развитии общества. В этом смысле Южная Корея является примером страны, которая не только сохраняет собственные традиции и культуру в эпоху глобализации, но и активно поддерживает отношения с другими странами с помощью политики «мягкой силы». Корейский народ уважает ценности, унаследованные от предков, и продолжает сохранять ритуалы, связанные с основными этапами жизни человека, несмотря на стремительные культурные изменения. В рамках нашего исследования были проанализированы свадебные обряды со времен династии Чосон и были изучены внешние и внутренние факторы повлиявшие на трансформацию свадебных ритуалов. В результате были обозначены элементы традиций в современной корейской культуре. В заключение следует отметить, что корейские свадебные ритуалы претерпели значительные изменения со времен эпохи Чосон. Они включают в себя упрощение и стандартизацию свадеб, изменение места и формы проведения церемоний, а также

влияние западной культуры и моды. Конфуцианство оказало значительное влияние на свадебные ритуалы династии Чосон. Конфуцианские убеждения, такие, как уважение к старшим и соблюдение традиций, были важными чертами свадебных церемоний. Соблюдение определенных обрядов было необходимо для обеспечения будущего счастья и процветания семьи. Современная корейская культура брака претерпела значительные изменения по сравнению с периодом Чосон. Сегодня люди имеют больше свободы в выборе брачного партнера, и браки между представителями разных сословий уже не редкость. Однако некоторые традиции, такие, как свадебные церемонии и уважение к родителям, по-прежнему являются важной частью современной корейской брачной культуры. Несмотря на влияние глобализации, традиции и обряды свадеб в Южной Корее продолжают сохраняться и играть значимую роль в обществе. Важно отметить, что южнокорейское правительство активно поддерживает и сохраняет традиции путем принятия соответствующих законов.

Вклад авторов.

Илияскызы Д. – определение темы исследования, сбор теоретического материала, разработка структуры статьи, написание введения и заключения.

Сауданбекова Ш.Т. – анализ эмпирических данных, работа с источниками, оформление списка литературы, языковая и стилистическая редакция текста.

Список литературы

1. Ланьков, А.Н. (2000) Корея: будни и праздники. Москва: Международные отношения, с. 400.

2. Лим, Э.Х., Че, И.Е., Корнеева, И.В. (2015) Традиционная культура корейцев в обрядах жизненного цикла. Южно-Сахалинск: издательство «СахГУ», с. 150.

3. Kwang-Kyu, Lee (1989) The practice of traditional family rituals in contemporary urban Korea, Journal of Ritual Studies, 3, 2, pp. 167-183.

4. Seonyoung, Lee (1993) A study on the rituals and performance of wedding ceremonies. Seoul: Sungshin Women's University, p. 10.

5. Gwihee, Lim (2009) An exploration of the rites of Korean traditional weddings. Seoul: Confucian Studies, Sungkyunkwan University, p. 20.

6. Cho, Cheon-rae (2008) Proper understanding and use of traditional wedding ceremonies. South Korea, Buyeo Country: Korea National University of Culture Heritage, pp. 291-293.

7. Cho, Hee Seon (2008) A study on marriage regulations and reality in the Joseon Dynasty, Korean Journal of Family Relations, 3, 13(1), pp. 30-32.

8. Hong, Na Young, Lee Eun, Jin, Park, Seon Hee (2001) A study on the evolution of Korea's wedding culture in the 20th century - focusing on the cases of Seoul and Gyeongsang-do, Journal of the Korean Society of Home Economics, 2, 40(11), pp.141-156.

9. Hwang, Gyeong-Ae (1994) A study on the evolution of wedding ceremonies. Graduate School Doctoral Thesis. Seoul: Sungshin Women's University, pp. 50-56.

10. Yang, Mee Gyoung (2017) An Ethnographic Study on Traditional Wedding Ceremony - on the Way of Existence and Contemporary Meaning. South Korea, Buyeo Country: Korea National University of Culture Heritage, pp. 175-208.

11. Kim, Jong Kun (2015). The Succession of the Wedding Tradition of Korean and Modern Transformation, The Journal of the Humanities for Unification, 3, 63(2), pp. 35-40.

12. Joo, Young-ha, Yang, Mi-kyung, Jo, Hee-jin, Kim, Hye-sook, Jeong, Heon-mok, Yang, Young-gyun (2021) Two styles of Korean weddings. A duo of traditional and modern, Publication Department of the Academy of Korean Studies, pp. 155-160.

13. Ионова, Ю.В. (1982) Обряды, обычаи и их социальные функции в Корее: середина XIX – начало XX в. Москва: Наука, с. 350.

14. Kim, Hong-goo (2023). Gwan-rye Trends from the periodof modern transition. Available via the link: https://www.kci.go.kr/kciportal/ci/sereArticleSearch/ciSereArtiView.kci?sereArticleSearchBean.artiId=ART002957483 (Accessed: 03 march 2024).

15. Weddings: Korean Ways to Tie the Knot Special Feature. Available via the link: https://www.koreana.or.kr/koreana/na/ntt/selectNttInfo.do?mi=1544&nttSn=50633&bbsId=1114&langTy=KOR / (Accessed: 07 march 2024).

16. Weddings: Korean Ways to Tie the Knot SPECIAL FEATURE 3 Getting Married in Korea Today: From Honsu to Honeymoon. Available via the link: https://www.kf.or.kr/kfEng/na/ntt/selectDgtldetailView.do?dgtlType=A&mi=2114&dgtlSn=6075&langTy=KOR/ (Accessed: 09 march 2024).

Д. Илияскызы, Ш.Т. Сауданбекова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Оңтүстік Кореядағы дәстүрлі үйлену той рәсімдерінің трансформациясына әсер еткен ішкі және сыртқы факторлар

Аңдатпа. Чосон әулетінің кезеңінде үйлену тойына ерекше мәнге ие болды және көптеген дәстүрлер мен рәсімдермен бірге жүрді. Олардың көпшілігі ұмыт болғанымен, кейбіреулері әлі күнге дейін сақталған. Бұл мақаланың мақсаты: Чосон әулетінен (1392-1910) бастап корейлердің дәстүрлі үйлену тойын зерттеу, үйлену той дәстүрлерінің өзгеруіне әсер еткен ішкі және сыртқы факторларын анықтау, дәстүрлі үйлену той рәсімін өткізу тәртібіне тарихи талдау жасау, корейлердің үйлену тойындағы ғұрыптардағы өзгерістерді және олардың жаһандану заманында сақталуын, сонымен қатар заманауи үйлену тойының өткізу кезінде орындалатын рәсімдерді зерттеу. Автор 1960 жылдары жойылып кете жаздаған, бірақ 1982 жылы «дәстүрлі үйлену той» деген атпен қайта жанданған дәстүрлі үйлену тойларына назар аударады. Бұл жұмыста тарихи-антропологиялық талдау, жалпы теориялық әдістер (анализ, синтез, абстракция), құжаттар мен дереккөздерді талдау қолданылды. Автор сонымен қатар дәстүрлі үйлену тойдың өзгеріске ұшыруы мен жеңілдетілуіне әсер еткен заңдарға құжаттық талдау жүргізді. Зерттеу нәтижесінде автор Оңтүстік Кореядағы дәстүрлі және заманауи үйлену тойларына салыстырмалы талдау жасап, жаһандану үрдісінің үйлену той рәсімдерінің трансформациялануына айтарлықтай әсер еткендігі анықталды. Сондай-ақ, Кореяда үйлену той рәсімдерінің орындалуын үкімет тарапынан қадағалап отыратындығы айқындалды. Гипотеза: корейлер дәстүрлі үйлену тойын сақтап қалды, бірақ оның бірқатар элементтерін ішінара заманауи батыс үлгілерінің әсерінен өзгертті және оны батыстық элементтермен сәтті ұштастырып отыр. Дәстүрлі неке қию рәсімі қазіргі қоғам талабына сай «қайта құрылды».

Түйін сөздер: Оңтүстік Корея, дәстүрлі үйлену тойы, Чосон дәуірі, жаһандану, заманауи неке қию рәсімдері.

D. Iliyaskyzy, Sh.T.Saudanbekova
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Internal and external factors influencing the transformation of the traditional marriage ceremony

Abstract. During the era of the Joseon Dynasty the wedding ceremony held special significance and was accompanied by numerous traditions and rituals. Although most of them have been forgotten, some are still preserved to this day. The purpose of this article is to explore Korean traditional weddings starting from the Joseon Dynasty (1392-1910), analyze the influence of internal and external factors on the transformation of wedding traditions, conduct a historical analysis of the order of a traditional wedding ceremony, study changes in Korean wedding ceremonies and their preservation in a globalized world, as well as research the procedure of a modern wedding ceremony. The author highlights traditional wedding ceremonies that almost disappeared in the 1960s but were revived in 1982 under the name «traditional wedding». Historical and anthropological analysis, general theoretical methods (analysis, synthesis, abstraction), document and source analysis were applied in this work. The author also conducted a documentary analysis of laws that influence the transformation and simplification of traditional weddings. As a result of the conducted research, the author carried out a comparative analysis of traditional and modern weddings in South Korea and concluded that globalization has a significant influence on the transformation of wedding ceremonies. It was also noted that wedding rituals in Korea are regulated by the government. Hypothesis: Koreans have preserved the traditional wedding, but have changed some of its elements, partly influenced by modern Western elements, and have successfully synthesized it with Western elements. The traditional wedding ceremony has been «reorganized» in accordance with the requirements of modern society. The traditional wedding ceremony has been «reorganized» to meet the requirements of modern society.

Keywords: South Korea, traditional wedding ceremony, Joseon era, globalization, modern wedding rituals.

References

1. Lan'kov, A.N. (2000) Koreya: budni i prazdniki. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, s. 400. [in Russian]

2. Lim, Je.H., Che, I.E., Korneeva, I.V. (2015) Tradicionnaya kul'tura koreicev v obryadah zhiznennogo cikla. Juzhno-Sahalinsk: izdatel'stvo «SahGU», s. 150. [in Russian]

3. Kwang-Kyu, Lee (1989) The practice of traditional family rituals in contemporary urban Korea, Journal of Ritual Studies, 3, 2, pp. 167-183.

4. Seonyoung, Lee (1993) A study on the rituals and performance of wedding ceremonies. Seoul: Sungshin Women's University, p. 10.

5. Gwihee, Lim (2009) An exploration of the rites of Korean traditional weddings. Seoul: Confucian Studies, Sungkyunkwan University, p. 20.

6. Cho, Cheon-rae (2008) Proper understanding and use of traditional wedding ceremonies. South Korea, Buyeo Country: Korea National University of Culture Heritage, pp. 291-293.

7. Cho, Hee Seon (2008) A study on marriage regulations and reality in the Joseon Dynasty, Korean Journal of Family Relations, 3, 13(1), pp. 30-32.

8. Hong, Na Young, Lee Eun, Jin, Park, Seon Hee (2001) A study on the evolution of Korea's wedding culture in the 20th century - focusing on the cases of Seoul and Gyeongsang-do, Journal of the Korean Society of Home Economics, 2, 40(11), pp.141-156.

9. Hwang, Gyeong-Ae (1994) A study on the evolution of wedding ceremonies. Graduate School Doctoral Thesis. Seoul: Sungshin Women's University, pp. 50-56.

10. Yang, Mee Gyoung (2017) An Ethnographic Study on Traditional Wedding Ceremony - on the Way of Existence and Contemporary Meaning. South Korea, Buyeo Country: Korea National University of Culture Heritage, pp. 175-208.

11. Kim, Jong Kun (2015). The Succession of the Wedding Tradition of Korean and Modern Transformation, The Journal of the Humanities for Unification, 3, 63(2), pp. 35-40.

12. Joo, Young-ha, Yang, Mi-kyung, Jo, Hee-jin, Kim, Hye-sook, Jeong, Heon-mok, Yang, Young-gyun (2021) Two styles of Korean weddings. A duo of traditional and modern, Publication Department of the Academy of Korean Studies, pp. 155-160.

13. Ionova, Yu.V. (1982) Obryady, obychai i ih social'nye funkcii v Koree: seredina XIX – nachalo XX v. Moskva: Nauka, s. 350. [in Russian]

14. Kim, Hong-goo (2023). Gwan-rye Trends from the periodof modern transition. Available via the link: https://www.kci.go.kr/kciportal/ci/sereArticleSearch/ciSereArtiView.kci?sereArticleSearchBean.artiId=ART002957483 (Accessed: 03 march 2024).

15. Weddings: Korean Ways to Tie the Knot Special Feature. Available via the link: https://www.koreana.or.kr/koreana/na/ntt/selectNttInfo.do?mi=1544&nttSn=50633&bbsId=1114&langTy=KOR / (Accessed: 07 march 2024).

16. Weddings: Korean Ways to Tie the Knot SPECIAL FEATURE 3 Getting Married in Korea Today: From Honsu to Honeymoon. Available via the link: https://www.kf.or.kr/kfEng/na/ntt/selectDgtldetailView.do?dgtlType=A&mi=2114&dgtlSn=6075&langTy=KOR/ (Accessed: 09 march 2024).

Сведения об авторах:

Илияскызы Д. **–** автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Сауданбекова Ш.Т. – PhD, и.о.доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ілиясқызы Д. **–** хат-хабарға жауапты автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сауданбекова Ш.Т. **–** PhD, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Iliyaskyzy D. **–** Corresponding author, PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Saudanbekova Sh.T. **–** PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

ХҒТАР 11.25.19
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-216-229

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстан мен Қырғызстанның мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығы: алғышарттар және құқықтық негіз

А.И. Урюстюмова

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен, Қазақстан

(E-mail: aizat_ue@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғаннан кейін көршілес мемлекеттермен, ТМД елдерімен, Орта Азия кеңістігіндегі мемлекеттермен, түркі өркениеті елдерімен және әлемнің бірқатар елдерімен мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықты жүзеге асырудың маңыздылығы түсіндіріліп, бұл саладағы байланыстардың халықаралық қатынастарды жүргізудің тиімді және бейбіт тәсілі екендігіне назар аударылған. Тақырыптың негізгі бағыты болып отырған мәдени-гуманитарлық ынтымақтастыққа жан-жақты сипаттама беріліп, оның түрлері анықталған. Қазақстан үшін мәдени байланыстардың көш басында тұрған бауырлас халық, жақын көршілес орналасқан Қырғыз елімен тәуелсіздіктен бастап бүгінге дейінгі мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығы тарихына жүйелі түрде әр жылына тоқтала келе жан-жақты баяндалған. Тілі, діні, салт-дәстүрі, тарихы және шаруашылығы ұқсас қазақ-қырғыз мәдени-гуманитарлық байланыстарының XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі дамып, нығая түскендігі көрсетілген. Бауырлас екі ұлт арасындағы түркі өркениеті, Орта Азия кеңістігіндегі ортақ мәдени және рухани сабақтастықтары мен құндылықтары қарастырылған. Сонымен қатар мақалада екі елдің бұл саладағы қарым-қатынастары жаңа жолға түсіп, ынтымақтастықтың тың әдістері де қамтылған.

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Қырғызстан Республикасының отыз жылдан астам уақыт шеңберіндегі мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығының алғышарттары анық көрсетіліп, екі елдің ортақ мүдделері қарастырылған. Зерттеу барысында негізінен құқықтық бағыттағы яғни тараптар жағынан жасалған келісімдер мен заңдарға талдау жасалған. Сонымен қатар Қазақстан мен Қырғызстан сияқты көршілес, бауырлас халықтары үлгісінде халықаралық қатынастың мәдени-гумани-

Түсті: 20.12.2024; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

тарлық ынтымақтастығын тиімді әрі бейбіт түрде жүргізудің формасы насихатталған.

Түйін сөздер: мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық, қазақ-қырғыз байланыстары, түркі әлемі, Орта Азия елдері, «жұмсақ күш», дипломатиялық қатынас, мәдени интеграция, келісімшарт, достық туралы келісім, мәдени-ағартушылық ынтымақтастық.

Кіріспе

Қазақстанның тәуелсіздігін жариялағаннан кейінгі мемлекет саясатының басты бағыттарының бірі – бұрынғы кеңестік республикалармен, көршілес мемлекеттермен, Орта Азия кеңістігіндегі елдермен мәдени және гуманитарлық ынтымақтастығы интеграциялық үдерісті дамыту болды. Мәдени-гуманитарлық бағытты дамыту мемлекет саясатында басты орында болуы қалыпты және заңды үрдіс. Себебі мемлекеттер арасындағы мәдени және гуманитарлық ынтымақтастықтар ең алдымен әрбір мемлекеттің ішкі және сыртқы дамуына жағдай жасайтын, жан-жақты бірігіп әрекет етуінің, қарым-қатынастар жасауының негізгі принципі және тараптардың пайдалы ахуалды қалыптастырудың тәсілі, жолы болып табылады. Мемлекеттер арасындағы мәдени-гуманитарлық байланыстар өзге мемлекеттермен ынтымақтастық құрудың негізгі жолы, маңызды бағыты. Қай кезеңнің болмасын халықаралық қатынастарын алып қарастырсақ та, ол қатынастардың мәдени байланыстарсыз болуы мүмкін емес. Себебі мәдениет елдер арасындағы, халықаралық қатынастарды жүзеге асырудағы бөлінбес бөлшегі, қай сала бағытындағы байланыстардың көрсеткіші болып табылады. Сондай-ақ мәдени-гуманитарлық байланыстар кез келген мемлекеттің ашықтығы мен коммуникативтілігіне, толеранттылығына жол ашады.

Қазіргі уақытта дүниежүзінің көптеген алдыңғы қатарлы елдері сыртқы қатынастарда мәдени-гуманитарлық байланыстарды жиі жүзеге асырады. Себебі мәдени байланыстар мемлекетаралық ынтымақтастықты нығайтып, соңғы уақыттардағы көрініс тауып отырған ұлттық және діни ерекшеліктері бойынша әлемдік шиеленістерге қарсы күресуге жағдай жасайды. Бұл дегеніміз мәдени-гуманитарлық өзара байланыстар кез келген уақытта болмасын халықаралық қарым-қатынастың маңызды факторы, бөлінбес бөлшегі болып қалады. Мәдени-гуманитарлық байланыстар өркениеттерді жақындастырып, ортақ құндылықтарды қалыптастырады. Соның нәтижесінде халықтар мен ұлттар арасындағы өзара түсіністік, бейбітшілікті сақтау, әртүрлі қақтығыстардың алдын алу және адам құқығын қорғауға себеп болады [1].

Мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық – мемлекеттер арасындағы мәдениет, білім, ғылым, денсаулық сақтау, техника, спорт, ақпарат, туризм, жастармен жұмыс, адами капитал, азаматтардың қарым-қатынасы саласындағы ынтымақтастық пен алмасуды білдіреді, қарым-қатынаста достық пен бейбітшілік негізін құра отырып, аталған салаларды өзара тиімді дамыту [2]. Елдер арасындағы қатынастардағы мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық саяси және экономикалық қатынастармен қатар сыртқы саясаттың үшінші өлшемі ретінде әрекет етеді және мәдениет, білім, спорт, туризм және т. б. сияқты халықаралық қатынастардың маңызды салаларын қамтиды.

Қазіргі гуманитарлық ғылымдарда «мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық» терминінің нақты және жалпыланған анықтамасы әлі қалыптасқан жоқ. Көбінесе зерттеушілер мәдени және гуманитарлық ынтымақтастықты жеке қарастырады немесе мәдениет гуманитарлық ынтымақтастықты қамтиды. Соңғы зерттеулерде гуманитарлық ынтымақтастықты кең және тар мағынада анықтайды. Кең мағынада бұл «мәдени және білім беру ынтымақтастығы, адам құқықтарын сақтау, гуманитарлық көмек көрсету саласындағы өзара іс-қимыл және мемлекетаралық қатынастардың басқа да әлеуметтік бағыттағы салалары». Гуманитарлық саладағы ынтымақтастық әрқашан ашық болып, ол кең форматта жүзеге асырылатынын және мәдениет, білім, ғылым, спорт және туризм мәселелерін қамтиды. Ал тар мағынада гуманитарлық байланыстарға гуманитарлық көмек, гуманитарлық операциялар, гуманитарлық дағдарыс, қарулы қақтығыс және т. б. жағдайлардағы тәсілдер сияқты құралдарды қарастырған жөн [3].

Сондай-ақ ТМД кеңістігінде және алыс шет елдерде гуманитарлық ынтымақтастықты түсінуде айырмашылық бар. Батыс зерттеушілері гуманитарлық ынтымақтастықты негізінен адам құқықтарын қорғау және гуманитарлық көмек деп санайды, ал мәдениет, ғылым, білім, спорт, туризм саласындағы байланыстар сыртқы мәдени саясатқа кіреді немесе жеке реттеледі [4]. ТМД-ның 2005 жылғы гуманитарлық ынтымақтастық туралы келісімінде гуманитарлық ынтымақтастықтың келесі бағыттары ерекшеленеді: мәдениет, білім, ғылым, мұрағат, ақпарат және бұқаралық коммуникация, спорт, туризм және жастармен жұмыс енеді [5]. Гуманитарлық ынтымақтастық туралы кеңірек түсінік Еуропадағы ынтымақтастық және қауіпсіздік жөніндегі кеңестің (1975 ж.) қорытынды актісінде берілген, онда гуманитарлық ынтымақтастық саласына өзара сапарларды оңайлату, туризм үшін жағдайларды жақсарту, жастар арасындағы байланыстарды кеңейту, спорт, ақпарат саласындағы ынтымақтастықты дамыту, сондай-ақ осы саладағы ынтымақтастық пен алмасулар сияқты шаралар енгізіледі. Халықаралық мәдени ынтымақтастық принциптері декларациясында «мәдени ынтымақтастық халықтар арасында халықаралық қатынастарда туындауы мүмкін шиеленістерден зардап шекпейтін берік және тұрақты байланыстар орнатуға ықпал етуі керек» делінген [6].

Біздің түсінігіміздегі мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық – бұл мәдениет, білім, ғылым, денсаулық сақтау, техника, спорт, ақпарат, туризм, жастармен жұмыс, адами капитал, азаматтардың қарым-қатынасы саласындағы мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық және алмасу. Белгіленген салаларды өзара тиімді дамыту, қарым-қатынастардағы дүшпандыққа тосқауыл қою, достық пен бейбітшілік ортасын құру. Осыған байланысты «мәдени-гуманитарлық саясат» халықаралық қатынастарда «жұмсақ күш» деп аталып, сол ұғымда қолданылып жүр. «Жұмсақ күш» ұғымын XIX ғасырда американдық саясаттанушы Джозеф Най теориясында айтылады [3]. Осылайша мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық халықаралық қатынастардың, өркениеттердің кез келген бағытындағы мәселелерді шешудің ең тиімді, маңызды бағыты ретінде қарастырылады.

Қазақстан Республикасы басқа мемлекеттермен мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықтың маңызын түсініп, сол бағыттағы стратегиялық жұмыстарды тиімді жүргізіп отырған елдердің бірі. Әсіресе еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін көршілес мемлекеттермен,

ТМД елдерімен, Орта Азия кеңістігіндегі мемлекеттермен, түркі өркениеті елдерімен және әлемнің бірқатар елдерімен мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықты жүзеге асырып отыр. Қазақстан үшін бұл елдермен мәдени байланыстардың әрқайсысының орны бөлек. Мысалы 1992 жылы түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі ретінде пайда болып, 2009 жылы Түркі кеңесі болып өзгертіліп, кейін 2021 жылы «Түркі мемлекеттерінің ұйымы» деп аталған ұйым Қазақстан, Қырғызстан, Әзербайжан, Түркия, Өзбекстан мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықты жан-жақты нығайтып, түркі әлемінің интеграциясына жағдай жасады. Ал түркі тілдес халықтардың баяғы заманнан бастап мекендеп, қалыптасқан аумағы Орта Азия мемлекеттерінің мәдени-гуманитарлық байланыстары ерекше. Орта Азия елдері: Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Моңғолия, Қытай, Ауғанстан, Пәкістан, Үндістан мемлекеттері арасындағы мәдени ынтымақтастықтар бүгінгі таңда айтарлықтай дәрежеге жетіп отыр. Осы Орта Азия мемлекеттерінің бірқатары енетін ТМД елдерінің осы бағыттағы қарым-қатынастарын айта кету керек. Осы ынтымақтастық жолында Қазақстанның түркі әлемі болсын, Орта Азия немесе ТМД елдері болсын, қай жағынан алып қарасақ та, мәдени байланыстардың ең көш басында бауырлас халық, ілгерісі болып тұратын, жақын көршілес орналасқан Қырғыз елі. Қазақстан мен Қызғыстанның тәуелсіздіктен кейінгі ынтымақтастығын айтпас бұрын бұл бауырлас екі халықтың қарым-қатынасының тарихы тереңде екендігі, XVI-XVII ғасырлардан басталатындығы белгілі. Тілі, діні, салт-дәстүрі және шаруашылығы ұқсас қазақ-қырғыз қарым-қатынастары ортақ тарихи оқиғалар барысында күш біріктіріп, ортақ тарихи кезеңдерді өткеріп, әртүрлі бағыттағы байланыстар орнатқаны белгілі. Екі халық тәуелсіздіктерін алған уақыттан кейін бұл саладағы қарым-қатынастары жаңа жолға түсіп, ынтымақтастықтың келесі сатысына аяқ басты. Сондықтан қазақ халқы мен қырғыз халқының арасындағы XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығын зерттеудің маңызы зор.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мәселені қарастырудың мақсаты Қазақстан Республикасы мен Қырғызстан Республикасының отыз жылдан астам уақыт шеңберіндегі мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығының тарихын жүйелі түрде зерттеп, әр жылдардағы осы саладағы орын алған оқиғаларға тоқталу арқылы екі ел ынтымақтастығының дамып, жаңа деңгейге өткендігін анықтау. Сонымен қатар Қазақстан мен Қырғызстан сияқты көршілес, бауырлас халықтары үлгісінде халықаралық қатынастың мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығын тиімді, әрі бейбіт түрде жүргізудің формасын насихаттау.

Тақырыпты зерттеу барысында жүйелеу, баяндау, салыстыру және талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қарым-қатынастар XX ғасырдың аяғында, яғни тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа сатыға көтерілді. Әсіресе екі елдің мәдени ынтымақтастығы ұлғая түсті. Оған себеп екі елдің тарихының терең байланысы,

мәдениеті мен салт-дәстүрінің, тілдерінің ұқсастығы, географиялық орналасуы жағынан көршілес болуы. 1991 жылдан кейінгі кезең екі мемлекет үшін де өте маңызды және жемісті болды деп санауға болады. Тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүрген уақытта екі ел арасында әртүрлі деңгейдегі кездесулер, мемлекеттік маңызы бар оқиғалар, қол қойылған келісімдер, сауда-экономикалық, саяси, мәдени-гуманитарлық және басқа да ынтымақтастық бағыттарындағы іс-шаралар жүзеге асырылды. Енді осы қарым-қатынастардың ішіндегі халықаралық байланыстарды гуманистік тұрғыдан жүзеге асыратын жолы болып табылатын мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық тұстарына тоқталып өтуге болады. 1991 жылы одақтас мемлекет шеңберінде Алматы қаласында он жыл мерзімге Қазақстан мен Қырғызстан Республикалары арасындағы достық пен ынтымақтастық туралы келісімшарт жасасты. Бұл келісім ең алдымен көршілес мемлекеттер ретінде қатынастарды көздегенімен, мәдени ынтымақтастықты дамытуға жол ашып берді. Мәселен шартқа сәйкес егемен мемлекеттердің ғылымды, білім беруді дамыту саласындағы жан-жақты мәселелері қарастырылды. Кейін екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылғы 15 қазанда орнатылды [7]. Осы жылдан бері Қазақстан мен Қырғызстан арасында екіжақты ынтымақтастық барысында 180-нен астам келісімшартқа қол қойылды [9]. Осы негізде тәуелсіз мемлекеттер ретінде тарихи қалыптасқан байланыстарды жалғастыра отырып, қырғыз-қазақ мәдени ынтымақтастығын тереңдетуде жаңа серпінге ие болды. Қырғызстан Қазақстанның халықаралық аренада ядролық қарудан ада аймақты құру бастамасын басынан бастап қолдаған елдердің бірі болды. Екі мемлекет Орта Азияғы тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайтуға, халықаралық ланкестік пен террористік жағдайларды болдырмау мақсатындағы біріккен іс-шараларға белсенді араласып кетті. 1993 жылы екі елдің Астана және Бішкек қалаларында елшілігі ашылды.

Қазақ-қырғыз мәдени-гуманитарлық қатынастары 1993 жылы 8 шілдеде қабылданған достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы Шарт негізінде одан әрі дамыды. Бұл шарттың басымдылығы тараптар екі ел халықтарының ғасырлық бауырластығы мен мәдениетінің, салт-дәстүрлерінің ұқсастығына сүйене отырып, ынтымақтастықты тең құқықтық негізде тиімді жүргізу болды. Шарттың халықаралық басты мақсаты Еуразия континентінде және дүниежүзі көлемінде тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайту жолында өзара әрекет болып табылғанымен, бұл келісімнің мәдени-гуманитарлық аспектілері көп болды. Мәселен, екі ел әскери күштерді қалпына келтіру, дамыту бойынша бірлескен технологиялар мен ғылыми-зерттеу жұмыстары, тәжірибе алмасу бойынша, сондай-ақ ғылыми өнеркәсіпті дамыту саласында келісімдер жасады. Яғни екі жаққа да пайдалы ғылыми-техникалық ынтымақтастықты кеңейтуге, дамытуға мүмкіндік жасады. Энергетика, коммуникация салаларындағы байланыстар жолға қойылды. Сонымен қатар екі жақ өзінің аумағында тұратын өзге тараптың азаматтарына олардың ұлтына, жынысына, дініне, тіліне және т.б. айырмашылықтарына қарамастан, халықаралық нормаларға сәйкес ортақ танылған азаматтық, әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтар мен бостандықтарға кепілдік берілді. Келісімнің тағы бір маңызды бөлігі экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге баса назар аударылды. Ең алдымен өз аумақтарына қатысты Арал теңізі аймағындағы экологиялық апаттардың

салдарын жоюға бағытталған көмек жұмыстарын жүргізу келісілді. Сонымен қатар табиғи апаттардан, техногендік нәтижелерден туындаған төтенше жағдайлар кезінде өзара көмек көрсету бойынша келісім жүзеге асты (Қазақстан Республикасы мен Қырғызстан Республикасы арасындағы достық, серіктестік және өзара көмек жөніндегі келісім, Алматы 8 маусым 1993 жыл). Екі ел арасында мәдениет, туризм, өнер және спорт саласындағы ынтымақтастық мәселелері бойынша жеке келісім жасауға міндеттелді [10].

Қазақстан мен Қырғызстанның мәдени байланысын арттыра түскен тағы бір нормативтік құқықтық акті 1997 жылғы 8 сәуірде Алматыда қол қойылған «Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы Мәңгілік достық туралы шарт» болатын. Бұл келісімнің мақсаты ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи тамырлары мен мәдениеті, тіл және дәстүр ортақтастығы бар екі мемлекет халықтарының бауырластығы, достығы және өзара түсіністігі рухында жан-жақты ынтымақтастықты дамыту және шарт жасасушы мемлекеттер арасындағы бауырластық, достық және тату-тәтті көршілік қарым-қатынастарды нығайту және одан әрі дамыту. Осы мақсат келісімшарттың басында көрсетіліп, әрі қарай 25 баптан тұратын бөліктерде жеке-жеке нақтыланды. Құжаттың бірінші және екінші бабында ең алдымен Қазақстан Республикасы мен Қырғызстан Республикасы бауырлас және достас мемлекеттер бола отырып, өз қарым-қатынастарын өзара түсіністік, жан-жақты ынтымақтастық және өзара сенім негізінде құратынын және тараптар екі мемлекеттің де тәуелсіздігін, егемендігін құрметтеу, аумақтық тұтастығы мен шекараларының мызғымастығы, бір-бірінің ішкі істеріне қол сұқпаушылық, тең құқықтылық және өзара тиімділік принциптері негізінде қарым-қатынастарын белсенді түрде дамыту екендігін нақтылап, әрі қарайғы ынтымақтастықтың барлық түрлері осы негізде жүргізілетіндігіне баса назар аударды. Сондай-ақ осы шартта Қазақстан мен Қырғызстанның мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықтарын жүзеге асырудың баптары да қамтылды.

Мәселен 8-бабында екі ел ауқымды негізде және ұзақ мерзімдік перспективаларды ескере отырып және барынша қолайлы жағдайларда екіжақты ғылым, мәдениет, білім, технология және қоршаған ортаны қорғау салаларындағы байланыстарды дамытуға көмектеседі делінген. 9-бапта ғылым және техника салаларындағы ақпарат және тәжірибе алмасуларды ұйымдастыратын байланыстарды қолдайтыны нақтыланған. Келесі 12-бапта екі елдің мәдениет және білім мекемелері арасындағы байланыстарды, мамандармен алмасуларды көтермелейтін және әрқайсысы өз азаматтарына екінші тараптың тілін, мәдениетін, өнер, әдебиет шығармаларын және баспасөзін оқып-үйренуге кең мүмкіндікті қамтамасыз ететіні көрсетілген. 13-бапта екі ел денсаулық қорғау ісінде, медицина ғылымы мен тәжірибесін дамытуда, оның материалды-техникалық базасын нығайтуда ынтымақтастықта болатыны және азаматтарының емдеу, кеңестік көмек алуы үшін барлық мүмкіндік, құқығы сақталғаны белгіленген [11].

Екі мемлекет арасындағы байланыс келісімшарт жүзінде нақтыланғаннан кейін 1998 жылдан бастап Қазақстан бауырлас Қырғызстанға үнемі гуманитарлық көмек көрсете бастады. Осы жылдардан бері Қырғызстанға ТЖ кезінде азық-түлік, өнеркәсіптік тауарлар, материалдық заттар, көмір, дизель отыны түріндегі көмектер берілді [12].

1998 жылғы 24 шілдедегі № 689 «Қырғыз Республикасына ізгілік көмегін көрсету туралы ҚР Үкіметінің Қаулысы» бойынша Қазақстан Республикасы ТЖ жөніндегі комитетінің шешімімен табиғи зілзаланың нәтижесінде зардап шеккен қырғыз халқына үй, ұн түрінде және 6 млн. 580 мың теңге қаржылай көмек көрсетілді.

1997-1998 жылдардан бастап Қазақстан халықтың мәдени және рухани өміріне баса назар аудара бастауының себебі белгілі. Тәуелсіздік алғаннан кейін экономикалық қиындыққа толы кезеңді еңсергеннен кейін қарқынды жүзеге асырды. Мәселен, Қазақстанда 1997 жыл – «Қоғамдық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу» жылы, 1998 жыл – «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы», ал 1999 жыл – «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп белгіленді. Яғни бұл атаулы жылдардың барлығы елдің тікелей мәдени, рухани және гуманитарлық өмірімен тығыз байланысты болатын. Осы бағыттағы жұмыстар тек еліміздің ішінде ғана емес әртүрлі мәдени іс-шаралар шет мемлекеттермен де осы бағыттағы байланыстарды жүзеге асырды. Атап айтқанда 1997 жылы Қазақстанға Қырғызстан Республикасының сол кездегі басшысы А.Ақаев сапармен келді. Сапар барысында мемлекетаралық дипломатиялық ынтымақтастықпен қатар екі елдің мәдени байланыстарын нығайту туралы мәселелер талқыланды. Және болашақта қазақ-қырғыз, түркі әлемі мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығын нығайту барысында біріккен іс-шараларды жүзеге асыруға жоспарлар, тапсырмалар берілді. Сол жылы 12 қараша күні Қазақстанның оңтүстігі, Қызылорда қаласында «Қорқыт ата және түркі әлемі» халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы өтті. Оған дүниежүзінің әр түкпірінен ғалымдар, мәдениет қайраткерлері қатысып, әсіресе қырғыз елімен бірлескен тығыз жұмыстар атқарылды. Қазақ халқы мен қырғыз халқының ортақ тарихи тұлғасы болып табылатын Қорқыт ата есімі берілген «Қорқыт ата атындағы Қызылорда гуманитарлық университетінің» 60 жылдық мерейтойына байланысты және «Ыстықкөл – 97» фестиваліне екі елдің өнерпаздары, мәдениет саласының қызметкерлерінің бірлескен шаралары өткізілді.

Қазақстан Республикасында 2000 жыл Тұңғыш Президенттің ұсынысымен «Мәдениетті қолдау жылы» болып белгіленді. Тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығындағы экономикалық қиындықтарды артқа қалдырып, қазақ халқы мәдени-рухани салаға назар аудара бастады. Атаулы жыл жаңа тәуелсіздігін алып, аяққа тұрған елдің мәдени өмірін жаңа сатыға көтеруге, сол арқылы отандық мәдениеттің тың тынысын ашуға септігін тигізгені белгілі. Рухани өмірдегі өткен уақыттардағы әртүрлі себептерден орын алған олқылықтарды жою жұмыстары жүргізіліп, елдегі мәдени мекемелер: мұражайлар, кітапханалар, мәдениет сарайлары мен театрларды қалпына келтіру жұмыстарын және жаңадан аша бастады. Өнер саласында әртүрлі шығармашылық фестивальдер, концерттер ұйымдастырылды. Тарих, әдебиет саласында кітаптар мен ескерткіштердің тұсаукесерлері болды. Ортақ түркі жұртының бесігіне айналған сан ғасырлық тарихы бар Түркістан қаласының 1500 жылдығы ЮНЕСКО деңгейінде тойланды. Бұл шаралар ауқымы тек Қазақстан көлемінде ғана емес, құрлықтық, көрші мемлекеттермен мәдени-ағартушылық алмасуға алып келді. Мәселен, Қырғызстан және т.б. мемлекеттердің студенттері оқитын Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінде осы елдердің азаматтарының бірлескен мәдени шаралары ұйымдастырылды.

Бұдан кейінгі жылдарда Қазақстан мен Қырғыстанның осы саладағы ынтымақтастығы одан әрі жалғасын тапты. Айтулы оқиғалар 2001 жылғы Қазақстан Республикасының сол кездегі президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қырғыз Республикасына ресми сапары барысында жалғасты. Сапар нәтижесінде іс-шаралардың жоспарын бекіту туралы қаулыға қол қойылып, қаулыдағы IV бөлім екі елдің мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығына арналды. Негізгілеріне тоқталсақ, Қырғызстанда Қазақстан Республикасының мәдениет күндерін өткізу, Бішкек қаласында қазақ мектебін ашу сияқты жоспарлар енді [13].

2007 жылы Алматыда Қазақстан мен Қырғызстан зиялы өкілдерінің бірінші форумы, ал 2008 жылы Бішкек қаласында екінші Форумы өткізілді. Сол жылы Қырғызстан елшісі Ж. Рустенбеков пен Қырғызстан мен Қазақстанның халық жазушысы Ш.Айтматов Қазақстан президентінің қабылдауында болып, мәдениет пен білім беруді дамыту жөніндегі нақты шаралар туралы мәселелерді айтты. 2008 жыл Қырғызстанда Шыңғыс Айтматов жылы деп жарияланғанына байланысты соның аясында бірлескен мерейтойлық іс-шаралар өткізу жоспарланып, жүзеге асты. Осы жылдарға дейін Қазақстан мен Қырғызстан тәуелсіздіктен кейінгі жылдары М.Әуезовтің 100 жылдық, Құрманғазының 175 жылдық, Абайдың 150 жылдық, Жамбылдың 150 жылдық, «Манас» эпосының 1000 жылдық, А.Тоқомбаев пен Ш.Айтматовтың мерейтойларын бірлесіп тойлады. Осындай іс-шаралар алдағы жылдары да қарқынды жалғасын тапты.

2010 жылдардан кейін қазақ-қырғыз халықтарының мәдени күндері өткізілді. Мәселен 2012 жылдың қыркүйек айында Қырғызстанда Қазақстан мәдениеті айлығы болып белгіленіп, шара аясында Бішкек қаласында концерттер, қазақ театрлары мен шығармашылық ұжымдардың кештері, қазақ кино апталығы және суретшілердің көрмелері өткізілді. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде Қазақстан Республикасындағы Қырғыз Республикасының елшілігі қырғыз этномәдени бірлестігімен бірлесіп, қырғыз-Қазақ арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнатылуының 20 жылдығына арналған «Қырғызстан және Қазақстан 20 жыл ішінде» тақырыбында дөңгелек үстел ұйымдастырды. Ал 2013 жылы Астана, Алматы, Тараз және Шымкент қалаларында Қырғызстанның Қазақстандағы мәдениет күндері аталып өтті. Екі елдің мәдени қарым-қатынастары ТҮРКСОЙ халықаралық түркі мәдениеті ұйымы аясында да бірлігін тапты. Мәдени ұйым 2014 жылды Т.Сатылғановтың жылы деп жариялауына байланысты еліміздің бас қаласында Қырғыз елінің белгілі ақыны, жырау Т.Сатылғановтың 150 жылдық мерейтойлық кеші болды.

Келесі 2015 жылы Түркі әлемінің ортақ мақтанышы болып саналатын Шоқан Уәлихановтың 180 жылдығына арналған іс-шаралар Қырғызстанда өткізілді. Қазақстандық делегация Шоқан Уәлихановтың 180 жылдығына және Боронбай бидің 235 жылдығына арналған мерейтойлық салтанаттарға қатысты. Бұл іс-шара бауырлас қазақ-қырғыз халқының тарихы мен мәдениетін жақындастырып, Шоқан Уәлиханов сияқты тарихи тұлғаларды ұрпаққа дәріптейтін жоғары мәдени шара болып табылды. Ал 2016 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасында қырғыз әдебиеті орталығы ашылып, әдебиет майталмандарының бірлескен кештері өткізілді.

2017 жылы Астанада ШЫҰ мүше мемлекеттерінің Білім апталығы өтіп, іс-шараға Қырғызстан білім министрліктерінің өкілдері қатысты. Онда жоғары оқу

орындарындағы ынтымақтастық туралы мәселелер қарастырылды. Сонымен қатар осы жылы Қазақстанда өткен «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмеге Қырғызстанның ресми бейнеролигі көрсетілді. Композиция энергетика саласының монументалды ауқымын, сонымен бірге заманауи және көшпелі этникалық мотивтерді қамтыды.

Қазақстан және Қырғызстан президенттері Қ.Тоқаев пен С. Жээнбековтің жоспарлы кездесуі 2019 жылы Бішкекте жүзеге асты. Кездесу барысында екі елдің мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық саласындағы қорытындылары мен болашаққа жоспарлар туралы айтылды. Тараптар студенттерін оқыту, оның ішінде Қырғызстандағы қазақ диаспоралары мен Қазақстандағы қырғыз диаспоралары үшін арнайы бағдарлама құру мүмкіндігін талқылады. Денсаулық сақтау және дәрі-дәрмек саласындағы ынтымақтастықты қолдаудың маңыздылығы атап өтілді. Қазақ-қырғыз мәдени-гуманитарлық өзара іс-қимылы 2020 жылы да еш қиындықтарға қарамастан жоғары деңгейде болды. Сол жылдың әлемдік дертіне айналған ковид-19 пандемиясына қарамастан, екі елдің мәдени байланыстары жалғасты. Осы жылы қырғыздың әйгілі туындысы «Манас» эпосы қазақ тілінде жарық көрді. Бұл қазақ халқының бауырлас қырғыз халқының шығармашылығын дамытуға және насихаттауға қосқан үлкен үлесі болды. 2021 жылы екі ел арасындағы тарихи сабақтастықты насихаттау, достық қатынастарды одан әрі жақсарту мақсатына негізделген Қазақстан-Қырғыз бірлескен шығармашылық тобы түсірген белгілі жазушы Шыңғыс Айтматовтың өмірі мен шығармашылығы туралы деректі фильмнің тұсауы кесілді. Аталған жылы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 30 жыл толуына орай екі елдің арасында үлкен мәдени шаралар өтті. Қырғыз елінде Қазақстанның мәдениет күндері белгіленіп, кино, театр, мұражай, эстрада, сурет, спорт және т.б. салалардағы іс-шаралар ұйымдастырылды. Бішкек қаласындағы «Манас» кионотеатрында Қазақстанның Қырғызстандағы мәдениет күндері аясында қазақ киносының күндері жоғары ілтипатқа ие болды. Отандық фильмдерден Р.Әбдірашевтің «Алмас қылыш», А.Сатаевтың «Томирис», «Жау жүрек мың бала», «Анаға апарар жол», «Қазақ хандығы. Алтын тақ» фильмдері, Т.Майдан, Т.Төлеуғазының «Мұзбалақ», А.Әбілдиновтің «Күлтегін» анимациялық фильмі көрсетілді. Сонымен қатар Б.Қалымбетовтың «Мұқағали» фильмінің көрсетілімі болды. Театр әртістерінің А.Жұбанов пен Л.Хамидидің «Абай» опералық қойылымы, Ә.Қастеев атындағы өнер мұражайының көрмесі өтті. Осы мәдени шара күндері Бішкек қаласында Қырғызстан мен Қазақстан басшыларының қатысуымен Абай Құнанбайұлы ескерткіші мен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филиалын ашу туралы ұсыныстарды жүзеге асырып, 2022 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев Бішкекте Абай Құнанбаев ескерткішінің ашылу салтанатына қатысты. Сонымен қатар Ош мемлекеттік университетінің негізінде Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің филиалы ашылды. Оған дейін Нұр-сұлтан қаласындағы Ш.Айтматов пен Манас ескерткіштері ашылған болатын. Осындай атаулы мәдени-ағартушылық шаралар екі халықтың рухани өмірін сезініп, бір-бірін жақындастыруға ықпалын тигізді.

Астанада 2022 жылы Қырғыз Республикасының Қазақстан Республикасындағы мәдениет күндері ұйымдастырылды. Шара барысында Астана қаласында өнер, мәдениет сабақтастығын дәріптейтін Қырғыз киносының күндері ашылды. Екі елдің зиялы

қауым өкілдерінің бірлескен дөңгелек үстел, еске алу кештері, мұражай көрмелері, театр қойылымдары, концерттер ұйымдастырылады. Соңғы жылдары Қазақстан мен Қырғызстан өзара тиімді жастар саясатын жүзеге асыруға баса назар аударуда. 2023 жылы Бішкекте қазақ-қырғыз жастар форумы өткізіліп, шара барысында екі елдің жас көшбасшыларының ынтымақтастық және жастар бастамаларын қалыптастырудың, дамытудың өзекті мәселелеріне тоқталды. Сондай-ақ 2024 жылы кино саласындағы байланыстар дәстүрлі түрде жалғасын тауып, қазақстандық А. Сатаевтың «Ұлы дала таңы», А. Сахаманның «Дос-Мұқасан» және қырғызстандық Р. Ақынның «Пейіш» фильмдері көрсетілді. Үстіміздегі жылда мемлекеттер ынтымақтастықтың осы бағытындағы біріккен жоспарларды қарастырып, сол бойынша келіссөздер жүргізілуде.

Қорытынды

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі, яғни екі мемлекеттің тәуелсіздік алған жылдарынан бастап бүгінге дейінгі Қазақстан мен Қырғызстанның мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығының тарихы тереңде және қарқынды даму үстінде болғандығын аңғаруға болады. Әр жылдардағы мәдени-гуманитарлық оқиғалар мен іс-шараларға жүйелі түрде тоқтала келе екі елдің бүгінге дейінгі бұл саладағы ынтымақтастығының маңызы зор. Себебі тәуелсіздік алғаннан кейін екі мемлекет өзара мәдени, тарихи, рухани және бауырлас көрші халық ретінде жақындығын түсініп, өзара дипломатиялық қарым-қатынастың тиімді, «жұмсақ күш» деген ұғымға ие мәдени-гуманитарлық байланыстар негізінде жүзеге асыра білді. Оған дәлел ретінде әр жылда қазақ-қырғыз мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық барысындағы қарым-қатынастарын оң тұрғыда және тиімді жүргізуге себеп болған маңызды келісімдерді, кездесулерді, іс-шараларды және т.б. айтуға болады. Мұндай байланыстар қазақ-қырғыз халықтары арасындағы достықты нығайтып, ынтымақтастықты одан әрі күшейткендігі сөзсіз. Бауырлас қазақ-қырғыз халықтарының тарихы мен әдебиеті, мәдениеті мен дәстүрлері, өнері мен рухани құндылықтары екі елдің өзара осындай байланыстары арқылы одан әрі жақындай түсті. Мәдениет, білім, ғылым, денсаулық сақтау, техника, спорт, ақпарат, туризм, жастармен жұмыс, адами капитал саласындағы байланыстар нәтижесінде тәжірибе алмасу және перспективалық жұмыстар атқарылды. Қазақ-қырғыз мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығы алдағы уақыттарда одан әрі жалғасын тауып, мемлекетаралық байланыстың маңызды және тиімді жолы болып қала беретініне сенімдіміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Дүкенбаева, З., Адилет, Қ. (2020) Мәдени байланыстар – халықаралық қатынастарды үйлестірудің тиімді құралы, Электронный научный журнал «edu.e-history.kz», 3(11).

2. Предметная направленность понятия «культурно-гуманитарное сотрудничество». Доступно по ссылке: https://isap.center/article/749 (дата обращения: 30 января 2024 г.).

3. Лисаускайте, В.В. (2019) Гуманитарное сотрудничество в сфере защиты от бедствий и центр гуманитарного реагирования – «мягкая сила» в продвижении интересов России за рубежом, Право и политика, 8, стр. 101–118.

4. Табаринцева-Романова, К.М. (2021) Международное гуманитарное сотрудничество: зарубежные подходы к изучению и реализации. Доступно по ссылке: https://doi.org/10.24412/2221-3279-2021-10038 (дата обращения: 04 декабря 2024 г.).

5. Соглашение о гуманитарном сотрудничестве государств – участников Содружества Независимых Государств. Доступно по ссылке: https://cis.minsk.by/page/3994 (дата обращения: 26 сентября 2024 г.).

6. Декларация принципов международного культурного сотрудничества. От 4.11.1966 г. Генеральной конференцией ООН по вопросам образования, науки и культуры на ее XIV сессии Государств. Доступно по ссылке: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/ declarations/ culture.shtml (дата обращения: 26 сентября 2024 г.).

7. Курманов, З. (2012) Кыргызстан-Казахстан: будет ли союз? Это вопрос времени, «Общественный рейтинг», 582/2107, б. 2.

8. Жекенов, Д.К., Мухаметжан, А.Е. (2023) Ғылыми еңбектердегі Қазақстан мен Қырғызстан дипломатиялық қарым-қатынастарының зерттелу деңгейі, әл-Фраби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Халықаралық қатынастар мен халықаралық құқық сериясы, 1(101), бб. 42–52.

9. Тоғанбек, А. (2022) Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы тауар айналымы артып келеді, «Егемен Қазақстан» газеті, 928, б. 7.

10. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы дипломатиялық қарым- қатынас. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://stud.kz/referat/show/130908?ysclid= =lxmywabszr786845167 (қаралған күні: 20 желтоқсан 2024 ж.).

11. Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы Мәңгілік достық туралы шартты бекіту туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 9 қарашадағы №287-I Заңы. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000287 (қаралған күні: 20 желтоқсан 2024 ж.).

12. Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы қатынастар. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/547?lang=kk (қаралған күні: 20 желтоқсан 2024 ж.).

13. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2001 жылғы 23-24 шілдеде Қырғыз Республикасына ресми сапары барысында қол жеткізілген уағдаластықтарды іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы ҚР Үкіметінің 2001 жылғы 9 Қарашадағы №1427 Қаулысы. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P010001427_ (қаралған күні: 20 желтоқсан 2024 ж.).

А.И. Урюстюмова

Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева,
Усть-Каменогорск, Казахстан

Культурно-гуманитарное сотрудничество Казахстана и Кыргызстана в конце XX-первой четверти XXI века: предпосылки и правовая основа

Аннотация. Данная статья посвящена важности культурно-гуманитарного сотрудничества Республики Казахстан с соседними государствами, странами СНГ, государствами Центральной Азии, странами тюркской цивилизации и другими мировыми странами после получения

Казахстаном независимости. Особое внимание уделено тому, что такие контакты представляют собой эффективный и мирный способ развития международных отношений. В статье детально рассматриваются различные аспекты культурно-гуманитарного сотрудничества и определяются его формы. Также освещается история культурно-гуманитарного взаимодействия с братским народом – кыргызами, который занимает важное место в культурных связях Казахстана с момента обретения независимости до настоящего времени. Статья подчеркивает, что культурно-гуманитарные связи между Казахстаном и Кыргызстаном, основанные на схожести языка, религии, традиций, истории и экономики, активно развивались и укреплялись в конце XX века и в первой четверти XXI века. В статье детально рассматривается история культурно-гуманитарного сотрудничества между Республикой Казахстан и братским народом Кыргызстана, начиная с момента обретения независимости и до современности. Особое внимание уделяется казахстанско-кыргызским культурно-гуманитарным связям, которые основаны на сходстве языка, религии, традиций, истории и экономики. Анализ показывает, что эти связи развивались и укреплялись в конце XX века и первой четверти XXI века.

Статья рассматривает предпосылки культурно-гуманитарного сотрудничества между Республикой Казахстан и Кыргызской Республикой, охватывая период более тридцати лет. В ней анализируются общие интересы двух стран, основываясь на изучении соглашений и законов, которые в основном имеют правовую направленность. Статья демонстрирует, как эффективное и мирное ведение культурно-гуманитарного сотрудничества может способствовать развитию международных отношений, используя в качестве примера опыт соседних братских народов Казахстана и Кыргызстана.

Ключевые слова: культурно-гуманитарное сотрудничество, казахско-кыргызские отношения, тюркский мир, страны Центральной Азии, «мягкая сила», дипломатические отношения, культурная интеграция, контракт, соглашение о дружбе, культурно-просветительское сотрудничество.

A.I. Uryustyumova

D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Cultural and humanitarian cooperation between Kazakhstan and Kyrgyzstan in the late twentieth and first quarter of the 21st century: prerequisites and legal basis

Abstract. This article is devoted to the importance of cultural and humanitarian cooperation of the Republic of Kazakhstan with neighboring states, CIS countries, Central Asian states, countries of the Turkic civilization and other world countries after Kazakhstan gained independence. Special attention is paid to the fact that such contacts represent an effective and peaceful way of developing international relations. The article examines in detail various aspects of cultural and humanitarian cooperation and defines its forms. The article also highlights the history of cultural and humanitarian interaction with the fraternal Kyrgyz people, who occupy an important place in the cultural ties of Kazakhstan from the moment of independence to the present. The article emphasizes that cultural and humanitarian ties between Kazakhstan and Kyrgyzstan, based on the similarity of language, religion, traditions, history and

economy, actively developed and strengthened at the end of the XX century and in the first quarter of the XXI century. The article examines in detail the history of cultural and humanitarian cooperation between the Republic of Kazakhstan and the fraternal people of Kyrgyzstan, from the moment of independence to the present. Special attention is paid to Kazakh-Kyrgyz cultural and humanitarian ties, which are based on the similarity of language, religion, traditions, history and economy. The analysis shows that these ties developed and strengthened at the end of the twentieth century and the first quarter of the 21st century.

The article examines the prerequisites for cultural and humanitarian cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic, covering a period of more than thirty years. It analyzes the common interests of the two countries, based on the study of agreements and laws, which mainly have a legal focus. The article demonstrates how effective and peaceful conduct of cultural and humanitarian cooperation can contribute to the development of international relations, using as an example the experience of neighboring fraternal peoples of Kazakhstan and Kyrgyzstan.

Keywords: cultural and humanitarian cooperation, Kazakh-Kyrgyz relations, Turkic world, Central Asian countries, "soft power", diplomatic relations, cultural integration, contract, friendship agreement, cultural and educational cooperation.

References

1. Dukenbayeva Z., Adilet, K. (2024) Madeni bailanystar – halykaralyk katynastardy uilestirudin tiimdi kyraly, Elektronnyi nauchnyi zhurnal «edu.e-history.kz», 3 (11). [in Kazakh]

2. Predmetnaya napravlennost' ponyatiya «kul'turno-gumanitarnoe sotrudnichestvo». Dostupno po ssylke: https://isap.center/article/749 (data obrashheniya: 30 yanvarya 2024 g.). [in Russian]

3. Lisauskaite, V.V. (2019) Gumanitarnoe sotrudnichestvo v oblasti zashhity ot stihiinyh bedstvii i centr gumanitarnogo reagirovaniya – «myagkaya sila» v prodvizhenii interesov Rossii za rubezhom, Pravo i politika, 8, str. 101–118. [in Russian]

4. Tabarinceva-Romanova, K.M. (2021) Mezhdunarodnoe gumanitarnoe sotrudnichestvo: zarubezhnye podhody k izucheniyu i realizacii. Dostupno po ssylke: https://doi.org/10.24412/2221-3279-2021-10038 (data obrashheniya: 04 dekabrya 2024 g.). [in Russian]

5. Soglashenie o gumanitarnom sotrudnichestve gosudarstv - uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv. Dostupno po ssylke: https://cis.minsk.by/page/3994 (data obrashheniya: 26 sentyabrya 2024 g.). [in Russian]

6. Deklaraciya principov mezhdunarodnogo kul'turnogo sotrudnichestva. Ot 4.11.1966 g. General'noi konferencii OON po voprosam obrazovaniya, nauki i kul'tury na ee XIV sessii Gosudarstv. Dostupno po ssylke: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural.shtml (data obrashheniya: 26 sentyabrya 2024 g.). [in Russian]

7. Kurmanov, Z. (2012) Kyrgyzstan-Kazahstan: budet li soyuz? Eto vopros vremeni, «Obshchestvennyi reiting», 582/2107, s. 2. [in Russian]

8. Zhekenov, D.K., Mukhametzhan, A.E. (2023) Gylymi enbekterdegi Kazakstan men Kyrgyzstan diplomatiyalyk karym-katynastarynyn zerttelu dengeii, al'-Farabi atyndagy Kazak ulttyk universitetinin khabarshysy. Halykaralyk katynastar zhane halykaralyk kukyk seriyasy, 1(101), bb. 42–52. [in Kazakh]

9. Toganbek, A. (2022) Kazakstan men Kyrgyzstan arasyndagy tauar ainalymy artyp keledi, Egemen Kazakstan, 928, b. 7. [in Kazakh]

10. Kazakstan men Kyrgyzstan arasyndagy diplomatiyalyk karym katynas. Silteme arkyly kol zhetimdi: [https://stud.kz/referat/show/130908?ysclid==lxmywabszr786845167 (karalgan kuni: 20 dekabrya 2024 g.). [in Kazakh]

11. Kazakstan Respublikasy men Kyrgyz Respublikasy arasyndagy Mangilik dostyk turaly shartty bekitu turaly Kazakstan Respublikasynyn 1998 zhylgy 9 karashadagy №287-I Zany. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000287 (karalgan kuni: 20.12.2024). [in Kazakh]

12. Kazakstan Respublikasy men Kyrgyz Respublikasy arasyndagy katynastar. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/547?lang=kk - Internet-istochnik (karalgan kuni: 20 dekabrya 2024 g.). [in Kazakh]

13. Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti N.A. Nazarbaevtyn 2001 zhylgy 23-24 shildede Kyrgyz Respublikasyna resmi sapary barysynda kol zhetkizilgen uagdalastyktardy iske asyru zhonindegi is-sharalar zhosparyn bekitu turaly KR Ukimetinin 2001 zhylgy 9 karashadagy №1427 kaulysy. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P010001427_(karalgan kuni: 20 dekabrya 2024 g.). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Урюстюмова А.И. **–** гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен, Қазақстан.

Урюстюмова А.И. **–** магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры истории Казахстана и социально-политических дисциплин, Восточно-Казахстанский технический университет имени Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Uryustyumova A.I. **–** Master of Arts, Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan and Socio-Political Disciplines, D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

IRSTI 03.19.91
Scientific article

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-230-247

Shokan Ualikhanov's Contribution to the Study of Eastern Cultures: An Analysis in the Kazakh and Kyrgyz Contexts

A.T. Serubayeva*[1], A.S. Kalenova[2], D.K. Ishanzhanova[3]

[1]*M.Kh. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan*
[2]*Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan*
[3]*Public Foundation «Alash Amanaty», Astana, Kazakhstan*

(E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru, arailym@inbox.ru, dana_-89@mail.ru)

Abstract. In this article, the authors examine the spiritual and cultural dimensions of the Kazakh and Kyrgyz peoples as reflected in the scientific heritage of Shokan Ualikhanov, drawing on his original works. Ualikhanov's early years were shaped by an environment deeply rooted in Kazakh history and cultural traditions. From childhood, he was immersed in the oral heritage of the Kazakh and Kyrgyz peoples, absorbing their legends, epics, fairy tales, and folk songs - forms of cultural expression that were widespread and deeply embedded in the life of the people.

Shokan Ualikhanov undertook two expeditions to the Kyrgyz territories in 1856 and 1857. These journeys resulted in several significant works, including "Issyk-Kul Diaries" (1856), "Notes on the Kyrgyz" (1856), and the essay collection "Dzhungaria" (1860). In his research, Ualikhanov placed particular emphasis on the tribal composition and social structure of the Kazakh and Kyrgyz peoples, viewing them through the lens of their nomadic way of life.

The authors analyzed samples of the folk literature of the Kazakhs and Kyrgyz, in particular, genealogies, epics, legends, and stories. Particular attention was paid to the economic traditions, lifestyle, religious beliefs, and worldviews of the two peoples. The article provides comparative analyses of the poems "Edyge", "Manas", "Kozy Korpesh Bayan Sulu", "Er Kokshe Erkosai", and "Orak Batyr". In addition, the data related to the Nauryz holiday in Sh. Valikhanov's research, his views, and conclusions are given deeper attention, and their correspondence with the opinions of modern scientists is analyzed.

The authors highlight Shokan Ualikhanov's assertion that the Kazakhs and Kyrgyz are two distinct ethnic groups as a significant scholarly contribution, particularly in light of his scientific substantiation of their unique anthropological features. Ualikhanov's observation that, alongside traditional animal husbandry, various cultural and economic forms - such as agriculture, urban settlements, and monastic institutions - coexisted and evolved within Kazakh and Kyrgyz societies remains relevant and thought-provoking even today.

Keywords: Shokan Ualikhanov, Kazakh, Kyrgyz, genealogy, epic poem, epic, Nauryz, poem "Edyge", poem "Manas", clan-tribe.

Received: 26.03.2025; Accepted: 25.09.2025; Available online: 30.09.2025

[1]**Corresponding author**

Introduction

Shokan Ualikhanov's research on the spiritual and cultural life of the Eastern peoples serves as a valuable source of ethnographic and historical knowledge. His formative years were deeply rooted in an environment rich in Kazakh history and tradition. From an early age, Ualikhanov was immersed in the oral heritage of the Kazakh and Kyrgyz peoples, absorbing their legends, epics, fairy tales, and folk songs - cultural expressions that were widely disseminated among the population. His genuine interest in the spiritual heritage of his people emerged in childhood, and he not only engaged with it deeply but also documented various elements of it in writing. A significant role in shaping his spiritual worldview was played by his grandmother, Aiganym, who fostered his appreciation of the rich cultural legacy of the Kazakh people. Moreover, his father Chingiz's connections with prominent figures of the Russian intelligentsia played a crucial role in cultivating Shokan's intellectual curiosity and passion for scientific inquiry.

As a representative of a nomadic society, Shokan Ualikhanov possessed a deep understanding of its unique features and often regarded nomadic culture as superior to that of sedentary societies. He placed particular emphasis on the role of oral literature, recognizing it as a vital repository of the people's history, worldview, and cultural values. Unlike the Soviet government, which later sought to diminish the credibility of oral literature and question its documentary value, Ualikhanov acknowledged its profound historical significance. He viewed oral traditions not merely as folklore, but as authentic historical sources. Of particular importance to him was the genre of genealogy (shежipe), which he considered the most advanced and historically grounded form of oral literature. While heroic epics, lyrical poems, and love narratives were relatively scarce in sedentary cultures, Ualikhanov noted that such literary forms were abundant - numbering in the hundreds among nomadic peoples. His recognition of oral literature as a cornerstone of national memory reflects his broader commitment to preserving and understanding the cultural identity of the Kazakh and Kyrgyz peoples.

There are very few people in the world who have created epics. In the West, the Greeks have the "Illyad" and the "Odyssey", in the East, the Indians have the "Mahabharata" and the "Ramayana". In Eastern Europe, there are epics such as the "Great Etta", the "Younger Etta", and the "Kallevala". These are the only countries with epic poems. The Russian "Lay of Igor's Campaign" consists of only 8 pages, while the epic "Alpamys Batyr" alone is 800 pages. Only a few nations in the world have produced true epic literature. In the West, the Greeks are known for "Iliad" and "Odyssey"; in the East, the Indians for "Mahabharata" and "Ramayana". Eastern Europe has also contributed to the epic tradition with works such as "Elder Edda", "Younger Edda", and "Kalevala". These few examples represent the core epic legacies of their respective cultures. In comparison, the Russian "Lay of Igor's Campaign" is relatively brief, spanning only about eight pages. By contrast, the Kazakh epic "Alpamys Batyr" alone comprises over 800 pages.[1, p. 48-49].

The epic is the result of the ethnic composition of the country that created it. So, we see that our ancestors in the vast steppes of Eurasia created a sublime height of the art of speech. Even if you look at the history of European literature, first oral literature, then written literature. And in our country, between oral literature and written literature, there are five centuries of epic

poetry. This great century of poetry is a divinely sublime, powerful characteristic of our art of speech. Shokan wrote down the poems “Kozy Korpesh - Bayan Sulu”, “Er Kokshe”, and “Er Kosai” from the poets Zhanak, Shozhe, and Shal, who lived in the first half of XIX century [1, p. 49].

In his study “Records of the Kyrgyz”, Shokan Ualikhanov used their original genealogies, legends, and epics as the main sources for studying the history of peoples whose nomadic written culture, such as the Kazakhs and Kyrgyz, has been preserved, but whose past history is transmitted orally from father to son, which is characteristic only of nomadic peoples. The scientist wrote on this issue: “Since the nomadic people did not have writing, the history of the people as a whole was based not on facts, but primarily on their fairy-tale-like legends. It is characteristic of all nomadic tribes to turn legends about the heroic deeds of their heroes and important events among the people into poems and pass them on to future generations as family memories. The respected narrators of legends are the ones who convey those legends in their original form” [2, p. 50].

Research methods

The article uses the fundamental theoretical research and conclusions of Sh. Ualikhanov, a number of domestic and pre-revolutionary Russian researchers. In the course of conducting the research, the methods of historical-comparative, historical typological, descriptive, scientific analysis and synthesis, and historical systematization were widely used in scientific research. Moreover, as a theoretical and methodological basis, the proven dialectical method was used in the research work to consider political-historical processes when describing historical events. Special attention was paid to the civilizational principle of the field of personality studies that is being formed in the world. In the process of analyzing and discussing the scientific heritage of any individual, special attention was paid to the need to pay special attention to his contribution to science and culture, to the development of civilization in general. In addition, special attention was paid to the coherence and logical connection of the conclusions and opinions expressed in the article.

Results and discussions

The study of the life and work of Sh. Ualikhanov, as well as some of his scholarly works, began during the scholar's lifetime. The historiography of Shokan studies dates back to 1904. Under the leadership of N.I. Veselovsky, the 29th volume of the Russian Geographical Society was published in St. Petersburg as a separate book under the title “The Works of Chokan Chingisovich Valikhanov” [6].

During the Soviet era, the life and work of Sh. Ualikhanov, as well as his scientific heritage, were intensively studied in the 1950s-1970s and until the mid-1980s. Academician A.Kh. Margulan made a great contribution to compiling the scholar's works. Under his leadership, a five-volume collection of works was published in 1961-1972 and 1984-1985.

A.Kh. Margulan conducted a systematic historical analysis of the poem “Manas” written by Shokan. The scholar's conclusions about the content of the poem, the plot structure, the heroic

images in the poem, the names of people and countries, their historical basis, and the period in which the poem appeared are valuable.

Sh. Ualikhanov highly appreciated the role of folk oral literature, including genealogy, in studying and studying the history of nomadic peoples. The issue of genealogy in domestic historical science was specifically studied and researched in the doctoral dissertation work of the historian-scientist M. Alpysbesuly. The scientist's monograph "Kazakh Genealogy: Historiographical-Documentary Research" [4] is a groundbreaking study on the topic. Recently, a number of scientific articles have been published by historian G. Zhugenbayeva, who has been studying the issues of oral history in domestic historical science, including "Methods of historical research of oral heritage: traditional oral history of the Kazakh people" [5], "The "Nogai people in traditional historical knowledge" [6], "Oral history telling" [7], and "Traditional oral history: national historical source and basis of historical knowledge" [8].

A comprehensive and systematic historical analysis and evaluation of the Edige epic, based on Shokan Ualikhanov's version, has not yet been conducted. In a philological perspective, candidate and doctoral dissertations were defended on the poem "Edyge" on the topics of E.M. Magauin's "Historicality and Artistic Features of the Poem of Edyge" [9] and Zh.A. Asanov's "Edyge Poem - Historical Heroic Epic" [10].

The Kyrgyz people were studied by a number of researchers before the revolution, including I.G. Andreev, A.I. Levshin, M.I. Venyukov, V.V. Radlov, and N.A. Aristov [11]. Sh. Ualikhanov is also considered by scientists to be the founder of Kyrgyz historiography. The famous Turkologist A.N. Kanonov assessed that"The first researcher of the Kyrgyz from a historical and philological point of view was the famous Kazakh scholar Shokan Shingizovich Ualikhanov" [12, p. 77]. At that time, the history of the Kyrgyz people until the middle of the XIX century was practically not studied.

Shokan meets the issue of the Kyrgyz in the works of Voronin and Nifontiev, P.P. Semenov-Tyan-Shansky, P.A. Likhachev, Ya.V. Khanykov and other researchers [13, p. 54-56]. Sh. Ualikhanov established the fact that the Kyrgyz people are one of the ancient Turkic peoples, as well as their autochthonousness, by conducting a comparative analysis based on Abilgazy Bahadur, Chinese sources and archival documents, as well as samples of oral literature.

In the Soviet period, the scientific heritage of Sh. Ualikhanov was discussed in the scientific articles of Kyrgyz scholars A.A. Sadykov, I.B. Moldobayev, and R. Kydyrbayeva. All of these scientists are distinguished by their high assessment of Sh. Ualikhanov's contribution to the study of the history of the Kyrgyz people. In addition, among the Kyrgyz scholars, Ch.D. Turdalieva defended a candidate dissertation on historical sciences "History and Culture of Kyrgyz on Ch.Ch.Valikhanov's works" and a doctoral dissertation on historical sciences "History and culture of Kyrgyz in the works of western travellers and researchers(XIX-XX)" [14].

In this study, particular attention is given to Shokan Ualikhanov, one of the most prominent scholars who made a significant contribution to the study of the history and culture of the Kyrgyz people in the XIX-XX centuries. Since the period of independence, scientific articles have been published that analyze the scientist's works from a new perspective. In particular, S.S. Zheenbekova in her article entitled "Everyday Life of the Kyrgyz in the Research of Chokan Valikhanov" [15] analyzed the important facts of the history of the everyday life of the Kyrgyz

people in the scientific heritage of the scientist and highly appreciated their scientific importance. Moreover, It is essential to acknowledge the significance of the article "Kyrgyz-Kazakh Relations in the XIX-XX Centuries in the Scholarly Works of Ch. Valikhanov" by D.B. Saparaliev and S.Ch. Umurzakov's "Valikhanov as a Geographer and Explorer of Kyrgyzstan" [16].

The traditional historical memory of the Kazakh people is preserved in their chronicles and heroic poems, sacred legends and religious epics, and the people considered that history to be their true history, and raised their descendants in that spirit. This can be seen in the famous sayings spread throughout the Kazakh steppe: "A man who knows no fatherland is a nobleman", "A man who knows seven ancestors is a caretaker of seven lands".

Ethnographer A. Seidimbek concludes that "Kazakh genealogy, or rather, Kazakh historicism, can be called a national trait. This, of course, is not due to a special nature or backwardness. The genealogy of the Kazakh people should be compared with the vigor of their historical consciousness, and first of all, with the fact that they have been living a nomadic lifestyle for many centuries.

Genealogies reflect the system of understanding the past that has been formed in the consciousness of an ethnos, as well as the way of perceiving civilization as a whole. Since the genealogical tradition characteristic of Turkic peoples is a cultural phenomenon, its study from a phenomenological perspective makes it possible to conduct a concrete analysis of traditional cultural phenomena. Within the internal structure of genealogies, by envisioning an institutional historical phenomenon, the researcher can clearly see, in the facts and events that took place in the history of a particular nomadic society and state, the extent to which previous researchers have written about them subjectively. [4, p. 60]

A.Kh. Margulan proved in his research that the history of the written culture of the Kazakh people began in ancient times, and that there were educated specialists in the Kazakh community. The runic inscriptions characteristic of the ancient Turkic communities, which covered the distance from the Great Wall of China in the east to the Turkmen steppes in the west, and the works of Mahmud Kashkari, Balasagun Zhusup, Abilgazy Bahadur, Kadyrgali Zhalair, who came to life in the XI century, are a clear manifestation of the uninterrupted development of written culture among the Turks.

Sh. Ualikhanov was the first to see the national spirit in the oral spiritual heritage and the first to try to present it to the scientific community in this context. In his research, the scientist often used the phrase "Folk Memory" in analyzing issues related to the historical consciousness of the people. This shows that the researcher recognized that although the oral spirituality of the people is called by different names, altogether they form a single historical consciousness of the people.

The scholar wrote in his study "Kazakh Geneology" that "... When it comes to historical poems and epics about the exploits of their ancestors, there is no limit to the people's love, and such a rich heritage, passed down from mouth to mouth without writing or printing, from one end of the vast steppe to the other, and preserved in memory for centuries, is probably a manifestation of their amazing ability to reproduce. It is surprising that in the same way as in ancient poems, the story of a work told at one end of the endless steppe is repeated without a single mistake on the other end of the steppe. He wrote that "Among the Kazakhs, whose ancient Turkic traditions

and customs are intact, names of people, places, and water bodies, etc., associated with events that cover all aspects of life, are remembered and passed down from generation to generation".

To summarize Shokan's conclusion on this issue, scholars have long noticed the importance of studying samples of folk oral literature for ethnography, in which the way of life and behavior of the people are well preserved. The scholar considered the Genealogy legends to be important. They contain information about the way of life, customs, beliefs, place of residence, and clan composition.

Russian orientalists and ethnographers collected and studied the legends and proverbs of the Kazakh people. One of them was A.I. Levshin. Shokan makes the following important remark in his work "Kazakh Genealogy", which is not even paid attention to by researchers of our country. He said that the legends cited by Levshin in his work "Description of the Kirghiz-Cossack Hordes and Steppes" do not even exist among the Kazakhs. The Kazakhs never tell the Russians their legends and epics, but always invent them, and on the contrary, distort them" [2, p. 172]. The conclusion drawn from this emphasizes the need to critically examine the studies of tsarist Russian researchers on the legends, tales, and proverbs spread among the Kazakh people.

Sh. Ualikhanov conducted deep theoretical research into the oral history of the Kazakh people. He noted the surprising similarity and remarkable accuracy of the versions when comparing historical legends and epic poems collected from all corners of the Kazakh steppe [17, p. 32].

The scientific heritage of Shokan Ualikhanov contains valuable information about the great holiday of Nauryz, which united all Turkic peoples. In his astrological chart, which the scholar presented in three languages, the Kazakh calendar begins with March 1 in the Julian calendar. It is known that March is now March 14 [18]. In the above chart, the scholar listed the names of the twelve months, and marked the first month in Russian as March, and in Arabic as Otamali. And the twelfth month is indicated in Russian as February, and in Arabic as Nauryz. In Shokan's chart, one can find a lot of information about why Otamali is the first and why Nauryz is the last. In fact, since this chart is round, Nauryz is considered the first month. Fire magic is a natural phenomenon that usually occurs in April. The saying "If the cattle are good, they will catch fire, if they are bad, they will be burned" is a statement that implies that if the land is good, the fire will grow and the cattle will be able to feed on the sky more quickly, and if it is bad, they will be a hollowed-out glutton [19].

The holiday of Nauryz, which was originally the beginning of the year, and then began to be forgotten in accordance with the current times, has always been a valuable and sacred day for the Kazakhs. In addition, Ualikhanov gave this day the name "kamal". In fact, the Kazakh way of life and knowledge are closely connected with Nauryz. The first condition that nature imposes on humans is the ability to correctly distinguish time. Our ancestors, whose livelihood is associated with livestock, always accurately determined the time systems for their peasantry and carried out their calculations based on the position of the moon, sun, and stars. Even today's scholars are amazed at the system used by the ancient Kazakh people to calculate time.

And if we talk about the connection of our holiday Nauryz with time, then scientifically, it is the convergence of the celestial bodies at the very beginning. The moment of the equinox falls this month. That is why our ancestors celebrated Nauryz not for a day or two, but for a whole

month. That is, throughout the month they visited each other, exchanged good wishes, played beautiful songs, played beautiful music, and congratulated each other on the beginning of the new year [20].

In the memoirs of Shakarim Kudaiberdi's son, Akhat Shakarimuly: "March 14 is the old March 1. My father said that"Today is the old March 1, the Kazakh New Year, the great day of the nation... This calendar was recognized by the world until the 18th century: before the Christian Christmas, the Roman Empire and the Russian Empire began their calendars from March 1". This calendar is a value of universal character. Therefore, the Julian calendar is parallel to the beginning of the Gregorian calendar and has a fairly scientific basis [18].

The ideology of the Alashorda state, which began to be founded at the beginning of the XX century, as a prerequisite for the ideology of the Alashorda state, put an end to the dispute over the date of the Nauryz holiday, which was fixed on March 22, and was established in public in 1915. On March 26, 1920, the Chairman of the Executive Committee of the Turkestan Republic, Turar Ryskulov, by order No. 406, decided to establish March 9 in the Julian calendar and March 22 in the Gregorian calendar as the national "Spring Holiday", "Nauryz", and political continuity took on an official character. The Stalin regime, realizing the national spirit-raising properties of the Nauryz holiday, secretly banned the official celebration of this holiday from 1926 [18]. Nauryz revived with the country's independence and became a common holiday of the Turkic peoples.

Shokan Ualikhanov collected and studied with particular interest the legends and stories that are the backbone of the spiritual culture of the Kazakh and Kyrgyz peoples. His works on the origin of the Kazakhs and the composition and role of the clans that made up the Kazakh people, which are one of the main issues in the scientist's scientific heritage, are of great importance. Shokan's work on the emergence of the three zhuzes that formed the basis of the Kazakh people is interesting. He divided the legends about the emergence of the Kazakh people into two parts. The first is the legends and stories before the adoption of Islam; the second is the legends after the adoption of Islam.

Since childhood, Shokan wrote various poems and read them to his parents. He wrote several versions of the poems "Kozy Korpesh-Bayan Sulu", "Er Kokshe", and later handed them over to N.F. Kostyletsky. Sh. Ualikhanov was the first to introduce samples of folk oral literature into scientific circulation as historical sources. He wrote down the poems "Edyge", "Kozy Korpesh-Bayan Sulu", and "Manas", gave them high marks, and used them as historical sources. He also said: "Any folk legends, especially historical legends, are very interesting... in this regard, Kazakh legends occupy a particularly valuable place with their extreme simplicity, clarity, and the absence of supernatural events. He is often praised in Abelgazy's reports, especially the "Jami at-Tawarikh", written by the Kyrgyz-Kaysak, which is a unique collection... Not a single significant event, not a single remarkable person has been preserved without being forgotten by the people" [21, p. 23-24]. Shokan did not limit himself to writing down legends, proverbs, and sayings, but made scientific conclusions about their content and meaning. He wrote that, relying on the ethnographic materials of the people, we do not directly discover the truth, but we get the opportunity to understand some valuable aspects of that truth [22, p. 4].

One of the examples of folk oral literature collected by Shokan Ualikhanov is the poem "Edyge". The poem "Edyge" is one of the best poems of the Kazakh people. After the resolution of

the Central Committee of the CPSU (b) "On the state of the mass-political and ideological work of the Tatarstan party organization and measures for its improvement" in August 1944, the epic " Edyge" was declared alien to the people, and even the name of the poem was forbidden [23, p. 1]. The study of the poem became possible only after the totalitarian system fell and our country gained independence.

Sh. Ualikhanov, P. Melioransky, A. Samoilovich, P. Falev, K. Satpaev, M. Auezov, A. Orlov, V. Zhirmunsky, R. Berdibaev, S. Kaskabasov, S. Sadyrbaev, Sh. Ibraev expressed valuable opinions about the poem " Edyge" [23, p. 2]. To this day, the poem "Edyge" has been extensively studied in philological science.

In 1927, academician K.I. Satpayev wrote a work called "Er Edyge" [24]. In his work "Er Edyge", academician K.I. Satpayev expressed his opinion on the historical Edyge and Edyge in the poem preserved in the people's memory as follows. The Edyge poem is a poem written in the real Kazakh flat language, so there are no words from other languages in it. Even if there were, they were Kazakhized [24, p. 326].

K.I. Satpayev criticized the Edyge poem published in Kazakh by Professor Melioransky in 1905, saying that "Although the name of the "Edyge" published by Melioransky is Kazakh, its content is somewhat similar to Noigai. ... Of course, neither Shokan nor Melioransky are to blame for this. "The Nogai called "Ahmet", who first transcribed the story, and the "bookish writing" of the Kazakh nobles of the last century must have been just a habit that made "Nogai speech "fashionable" [24, p. 322], he claimed.

In 2010, Zh.A. Asanov wrote a doctoral dissertation in philology on the topic "The poem "Edyge" - a historical heroic epic [10]. In 2013, under the editorship of K. Alpysbayeva, samples of folk oral literature collected by Shokan were published under the title "Shokan Ualikhanov and the heritage of the people: a scientific publication". This work includes the poem "Edyge".

Today, it is known that the poem "Edyge" has been preserved among all Turkic peoples, from the republics of Turkmenistan and Uzbekistan to the Siberian Tatars, as well as in distant foreign lands such as Turkey and Romania. There are more than forty versions of the poem [10, p. 3].

In 1841, Shokan heard the poem "Edyge" from the Kypshak poet Zhumagul. Zhumagul presented the oldest version of the poem to Shingis. Shingis had three versions of this historical poem. Combining these three versions, Shokan and Shingis created a complete version of the poem. Akhmet Zhanturin then transcribed it on clean paper [25, p. 13].

Sh. Ualikhanov was very interested in the fact that this poem dates back to the XV century. Shokan stated that"Edyge, Tokhtamysh Khan and Aksak Temir are people who existed in history. This is confirmed not only by folk legends, but also by written sources. According to Ibn Arabshah, Edige was one of the greatest enemies of Aksak Temir. Khalfin's anthology contains a genealogy of Edige, compiled according to the legend of the Tatars of the Caucasus" [3, p. 224].

Shokan Ualikhanov concludes that the poem "Edyge" dates back to the end of the XIV century, and the poem was composed in the XV century. The scientist concludes this by the fact that the poem contains many ancient words and phrases, and does not contain a single Persian or Arabic word. The poem " Edyge" was first published in 1904 by Professor N.I. Veselovsky in the work "Works of Shokan Shyngysovich Ualikhanov" published by the Ethnography Department of the Imperial Russian Geographical Society.

One of the poems that particularly interested Sh. Ualikhanov was the famous Kyrgyz epic "Manas". According to the poem, Manas is the son of the Nogai bi Zhakyp Bai, who was wandering along the Talas and Shu rivers. In 1857, Shokan again traveled to the Alatau Kyrgyz. He wrote down the famous epic poem of the Kyrgyz people, "Manas" for the first time, made a scientific analysis of it from a historical and literary point of view, and translated its excerpt "The Death of Koketai Khan and His Meal" into Russian [26, p. 505]. Shokan wrote that"The Kyrgyz have only one poem called "Manas", which belongs to the Nogai era. "Manas" is an encyclopedic collection of all the myths, fairy tales, legends and stories of the Black Kyrgyz, grouped into one period and around one person - Manas the hero. It is something like the Iliad of the Steppe. "Manas" is a whole work consisting of many separate events. Another poem, "Semetay", is like a continuation of "Manas" and is the "Odyssey of the Kyrgyz" [p. 27, 38].

The scholar assessed the poem, that "The significance of this epic lies in its masterful language and precise geographical depiction of the locations it portrays. From a historical perspective, the poem is of particular value as it faithfully conveys the customs and worldview of the Black Kyrgyz of the past, while also documenting their encounters with various peoples inhabiting the lands stretching from Talas to Ili and onward to Kashgar," the scholar assessed the poem.

The interesting fragment of "Manas", "The Death of Koketai Khan and his Meal" was interesting to Shokan for its authenticity, valuable historical and ethnographic, economic, lifestyle and legal information about the Kyrgyz, as well as information about the relations of ancient tribes that inhabited the land of Kazakhstan. In addition, the fragment clearly describes the migration of ancient Kyrgyz from Southern Siberia to the Tien Shan.

The first to study the Manas epic, Shokan, understood that it was written during the Nogai period, that is, in the XIV-XV centuries. According to Shokan, one of the periods when the Manas epic was rewritten was the Nogai-Kipshak period. Like the Huns in ancient times, the Kipshaks played a significant role in creating interesting stories, heroic poems, and love poems in the steppes.

One of the peculiarities of the version written by Ualikhanov is that the epic hero Koketai Khan is not only depicted as the khan of the Kyrgyz people, but also as the great khan of many nomadic tribes, including those inhabiting Central Kazakhstan, the Caspian steppe, the Syr Darya, the Zhetysu, the Irtysh, Western Siberia, and Central Asia, and he issued decrees to the bards and giants of the mentioned lands.

Before Sh. Ualikhanov and V. Radlov, the epic "Manas" was completely unknown to European literature. The first to put its brief plot on paper was Seyfuddin Akhsikenti, who lived in Fergana at the beginning of the XVI century. However, Seyfuddin's writings did not spread widely to the literature of the peoples of Central Asia and remained unknown even at that time [28, p. 215].

In the 11th fund file No. 613, of the Orda Archive of the Academy of Sciences, Sh. Ualikhanov's translation of the famous Kyrgyz epic "Manas" entitled "The Death of Koketai Khan and his Meal" into Russian, is preserved. According to Professor N.I. Veselovsky, this translation was found in an incomplete and unedited state among the papers of K.K. Gutkovsky. N.I. Veselovsky first introduced this work to the scientific community on March 21, 1902, at a meeting of the Eastern Branch of the Russian Archaeological Society. Sh. Ualikhanov's translation was praised with great admiration: "How excellently Valikhanov mastered the Russian language and to what

extent he was able to convey concise Kyrgyz speech in Russian". The second time, an expanded version of "The Death of Koketai Khan and his Meal" was published in 1904, edited by N.I. Veselovsky, in "Selected Works of Sh. Ualikhanov" [29, P. 18].

Shokan Ualikhanov wrote the poem "Kozy-Korpesh-Bayan Sulu" together with his father Shingiz in 1851, and gave it to Kostyletsky along with the poem "Edyge". Kostyletsky handed it over to Professor I.N. Berezin. Shokan had several versions of the poem "Kozy Korpesh - Bayan Sulu", one of them, the "Kusmuryn version", was written down by the poet Zhanak. Shokan Ualikhanov heard another version of the poem in Omsk in 1864 from the poet Shozhe. At that time, Shokan was about to set off on a journey with General Chernyaev's expedition. There are notes made by Shokan's hand on the outside of the note. This version is also stored in the Archive of Professor I.N. Berezin and some parts of it were published in his "Turkish Chrestomathy". Unfortunately, the version published by I.N. Berezin is unsatisfactory; it contains many errors and distortions.

Academician A.Kh. Margulan wrote that the poem "Kozy Korpesh - Bayan Sulu" is a bright and beautiful story told by the Kazakh people for centuries by the cattle-breeding tribes of the Sahara. Much has been studied about this poem. The reason that prompted scholars to study this devastating poem is the historical tower of Korpesh and Bayan Sulu, that is, the complex built in honor of both of them" [30, p. 284]. In addition, the scholar's research contains data on "Er Kokshe - Er Kosai" and "Orak batyr". The poem "Er Kokshe - Er Kosai" tells about the exploits of Er Kokshe from the Uak clan and his son Er Kosai in the war with the Kipshak tribe [27, p. 236].

According to Sh. Ualikhanov, one of the signs that show the national culture and spirit of the people is the richness of their language, the art of speech, and the qualities of oratory. He considered the art of speech to be a sign of the great talent, extraordinary ability, and poetic power inherent in the people. "The life and customs of the people," he wrote, are reflected in the language more than anything else. Reverence for the past and the abundance of legends are a peculiarity and a special feature of the peoples of Central Asia. The Kazakh language does not have artificial words like the Arabic language; it is a truly pure language" [1, p. 51]

The scholar pays attention to the concepts of the world, nature, life, cosmological concepts, groupings, customs, superstitions, and religious beliefs of ancient people in Kazakh legends and tales. His views on Buddhism, Zoroastrianism, paganism, shamanism, Islam, and Christianity are also of great theoretical importance. Paying attention to the traces and emanations of beliefs, concepts, and customs in folk tales and legends, the scientist made deep thoughts and conclusions. Shokan devoted several studies to the religious beliefs of the Kazakh people. He expresses his independent views in his studies "Traces of Shamanism in the Kazakhs", "Traces of Muslimism in the Kazakh Steppes", "Tengri" and others.

Although Sh. Ualikhanov took an idealistic position in explaining social phenomena; he explained the real phenomena of that time in a materialistic way on a number of issues. His explanation of the essence of religious knowledge, especially when talking about Kazakh shamanism, explains the main problem of philosophy - the connection between matter and consciousness - in a materialistic way. The scholar comes to the conclusion that nature and the environment exist independently outside of human consciousness. He does not recognize either the beginning or the end of the world; he considers the world to be eternal and infinite.

At the same time, Shokan believes that the emergence of people's religious understanding is the result of the influence of the forces of nature on a person who tried to understand the world, its phenomena, and the helplessness of man before the forces of nature [27, p. 67].

Sh. Ualikhanov's opinion about Kazakh music is valuable. Having witnessed the displacement of the kobyz by the dombra and having recorded the radical changes that began to enter Kazakh music, Shokan highly appreciated the musical instrument kobyz, calling it "a very complex, attractive and impressive instrument to play". He also laments the fact that the old songs sung to the accompaniment of the kobyz are disappearing, that this example of the art of performing songs, and even the ancient musical instrument kylkobyz itself, have become the property of shamans, and that ancestral traditions have begun to be forgotten even after the famous poet Zhanak [1, p. 52].

He describes the emergence of urban culture in the Kazakh land, the existence of a semi-sedentary people, as evidenced by the preserved wintering grounds and irrigation systems on the slopes of the mountains [27, p. 161-162]. Shokan's description of the construction and details of the yurt, the Kazakh dwelling, is very interesting and impressive.

Sh. Ualikhanov's scientific heritage also contains valuable data on medieval tombs. He focused on the architectural construction of the Zhuban-ana tomb, the Aitbolat tomb on the Sarysu River (XIIIth century) and the Botagai tomb on the Nura River (XII- XV centuries) and drew them [31, pp. 168-171].

His constructive opinion on the weapons and military equipment of the Kazakh people in ancient times has not lost its relevance to this day. Ualikhanov's ethnographic essays, statistical data, historical records, and samples of folk oral literature about the Kazakh people made up several notebooks. He also collected and studied samples of the oral literature of the Kyrgyz people with particular interest.

Sh. Ualikhanov systematically described the livestock farming, which is the main source of income of the Kyrgyz. According to his conclusion, the richest tribes of the Kyrgyz are the deer and sarybagysh. The Kyrgyz raise horses, sheep, cows, and camels from livestock. The livestock of the rich was much smaller than that of the Kazakhs [2, pp. 34-35]. It can be seen that Shokan, having comprehensively examined the livestock farming of the Kyrgyz, paid attention to the food of the livestock. He drew attention to the fact that the Kyrgyz language does not contain many Arabic and Persian words found in the languages of all Turkic peoples, and on the contrary, it contains many old, obsolete words of the Turkic language. The scientist respected the folk poetry of the Kyrgyz people in the spiritual world. He divided Kyrgyz poetry into several types [2, pp. 81-82]. Sh. Ualikhanov said that the folk poetry of the Kyrgyz was much less developed than that of the Kazakhs.

Comparing the spiritual culture of the Kazakhs and the Kyrgyz, Shokan notes that the Kazakhs have a lot of epics and poems that praise the exploits of khans, heroes, and sultans, and that each tribe also has its own poets who sing about them. The Kazakhs love poetry and music very much. The Kyrgyz, on the other hand, have almost no lyrical songs. Regarding the similarities between the two related peoples, he concludes that their poems from the Golden Horde era are similar to each other. He also focuses on the musical instruments of the Kyrgyz in his research. He points out the difference by saying that the Kyrgyz play a shrill trumpet during war, while the Kazakhs do not have war music.

The scholars' opinion about the religious beliefs of the Kyrgyz is interesting. According to Ualikhanov, in the Kyrgyz tradition, a spear with a feather tail was pierced into the shanyrak of the house where the deceased was, and they mourned for a year. If the deceased was a man, his wife would mourn him in the morning and evening for a year, not change her clothes for a year, and scratch her face when she was out. Like the Kazakhs, they would hold a race on the tenth day after the end of the year and ride horses. When a person died in a Kyrgyz family, a flag was hung on the yurt. Its color determined the age of the deceased. For example, if the flag hung on the shanyrak was red, it meant that he was a young person, if it was black, it meant that he was middle-aged, and if the flag was white, it meant that an old person had died [27, p. 284].

Shokan Ualikhanov, in his study of the material culture of the Kyrgyz, paid special attention to their culture of building tombs. This is because nomadic peoples did not have the art of building grand palaces or sculpting, and therefore, the tradition of building tombs, which showed the status of a person in society during his lifetime, was well developed. Shokan said that "If the Kyrgyz have architecture, then it is undoubtedly monumental architecture, the architecture of tombs" [27, p. 281]. The tombs of the Kyrgyz were not as good and beautiful as the tombs of the Kazakhs. In his research, the scholar focused on the construction of several tombs of the Kyrgyz. Sh. Ualikhanov described the housing of the Kyrgyz: "The yurt of the Kyrgyz is not as beautiful as the yurt of the Kazakhs. Inside the yurt, there is neither a bed, nor a chest, nor a carpet, in short, nothing is visible except piles of felt".

The national dress of Kyrgyz women was described as follows: "Kyrgyz women, both married and unmarried, all wear white shirts without a collar made of daby, the cutout on the chest is trimmed with red silk. The robes they wear over them are like those of men. They wear a colorful robe, only they do not wear a blue one (which is a sign of death). The only difference between a married woman and a girl is their headdress and hair braiding. Women put one on their face, the second on their head, and tie two white scarves. Girls wear a white turban with a small tassel. Women braid their hair into two braids, tie the ends together, and wear coins, keys, rattles, and various jewelry. Girls braid their hair into small braids and decorate them with precious stones and beads, each according to their means" [27, p. 357].

Conclusion

Sh. Ualikhanov, who lived during the mid and latter half of the XIX century, spent his childhood immersed in his grandmother's fairy tales. His upbringing was further shaped by his father Shingiz's connections with prominent Russian scholars, the intellectual environment of the Siberian Cadet Corps, and the guidance of highly knowledgeable teachers. Throughout his short but remarkable life, Ualikhanov also maintained close contact with renowned scientists and influential figures, which provided him with exceptional opportunities to create works of enduring and unparalleled value for future generations. Forming strong, creative and friendly ties with leading representatives of Russian intellectual circles, he urged his people to embrace European and universal knowledge and science.

It was revealed that Shokan Ualikhanov used medieval Eastern sources and samples of the oral literature of the Kazakh and Kyrgyz peoples as the main sources in writing his works.

The scholar, looking at Chinese sources with a critical eye, compared them with the works of Western European and Russian scholars, and when he was skeptical of the sources, he studied them in comparison with samples of folk oral literature, in particular, historical poems, legends, and epics.

In the research of Shokan Ualikhanov, the common cultural values and common features of the Kazakhs and Kyrgyz are presented on the basis of specific conclusions and data. His scientific heritage contains specific views and conclusions on the features of the clan-tribal system, spiritual and material culture, and types of economy of the Kazakh and Kyrgyz peoples. Ualikhanov, knowing the specifics of nomadic peoples well, always considered nomadic society to be superior to sedentary society. Through his research, he was able to show that oral literature has been developed over the centuries as a rational feature of nomadic society compared to sedentary peoples. The scientist proved that the Kazakhs and Kyrgyz are two different peoples and drew attention to their anthropological features. The authors evaluate Sh. Ualikhanov's conclusion is that, in addition to animal husbandry, several cultural and economic types, such as agriculture, cities, and monasteries, developed simultaneously in Kyrgyz society as a great contribution to science.

Financing information. This research has been/was/is funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR28713029)».

Contribution of the authors:

Serubayeva A.T. – collection and analysis of materials, compilation of a scientific article in accordance with the requirements, collection and analysis of theoretical materials;

Kalenova A.S. – definition of the goals and objectives of the scientific article, work with the use of research materials and methods.

Ishanzhanova D.K. – work with literature, work on systematization of research materials.

References

1. Қайырханова, Ф.К. (2010) Шоқан Уәлиханов қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті туралы, «Ш.Ш. Уәлиханов мұрасы әлемдік тарих контекстінде» халық. ғыл. форум матер. Семей, бб. 46-54.

2. Уәлиханов, Ш.Ш. (2010) Көп томдық шығармалар жинағы: 6 т., 2 бас. Алматы: «Толағай групп», б. 464.

3. Валиханов, Ч.Ч. (1904) Сочинение / под. ред. Н.И. Веселовского. СПб.: Типография Главного Управления Уделов, с. 531.

4. Алпысбес, М.А. (2013) Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу. Астана: «BG-Print» ЖК, б. 380.

5. Жүгенбаева, Г. (2009) Ауызша мұраларды тарихи зерттеу әдістері: қазақ халқының дәстүрлі ауызша тарихы, Отан тарихы, 1, бб. 133-149.

6. Жүгенбаева, Г. (2013) Дәстүрлі тарихи танымдағы «Ноғайлы» халқы, Отан тарихы, 1, бб. 47-52.

7. Жүгенбаева, Г. (2004) Ауызша тарих айту, Қазақ тарихы, 1, бб. 44-51.

8. Жүгенбаева, Г. (2005) Дәстүрлі ауызша тарих: Ұлттық тарихи дерек және тарихи таным негізі, Отан тарихы, 4, бб. 40-56.

9. Мағауин, Е.М. (1995) «Едіге» жырының тарихилығы және көркемдік ерекшеліктері: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертацияның автореферат. Алматы, б. 25.

10. Асанов, Ж.А. (2010) «Едіге» жыры – тарихи-қаһармандық эпос: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертацияның автореферат. Алматы, б. 37.

11. Турдалиева, Ш.Д. Родоплеменное деление кыргызов по материалам Ч.Ч. Валиханова. Доступно по ссылке: www.history.kz/public/sholpon1.htm (дата обращения: 26 наурыз 2025 г.).

12. Сүлейменов, Р.Б., Моисеев, В.А. (1985) Шоқан Уәлиханов – шығыстанушы. Туғанына 150 жыл толуына орай. Алматы: Ғылым, б. 112.

13. Дулатова, Д. (1976) Шоқан – тарихшы. Алматы: Қазақстан, б. 69.

14. Турдалиева, Ч.Д. (2009) История и культура кыргызов в трудах западных путешественников и исследователей (XIX-XX вв.): автореферат на соискание доктора исторических наук. Бишкек, с. 39.

15. Джеенбекова, С.С. (2013) Повседневная жизнь кыргызов в исследованиях Чокана Валиханова, Вестник КРСУ, 13, 6, стр. 14-17.

16. Умурзаков, С.Ч. (1996) Валиханов как географ-исследователь Кыргызстана, Материалы международной научной конференции посвященная первой записи эпоса «Манас» Ч. Валихановым. Бишкек: Илим, стр. 48-55.

17. Артықбаев, Ж.О. (2012) Қазақ шежіресі: ұлы дала тарихының қайнар көзі және тұжырымдамасы. Астана: «Алтын кітап», б. 495.

18. Ерғали, С. (2024) Наурыз мейрамы: тұжырым мен шешім, Егемен Қазақстан, 1 наурыз.

19. Байтанұлы, А. (2023) 14 наурыз – сөре, 22 наурыз – мәре болса. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://adebiportal.kz/kz/news/view/14-nauryz-sore-22-nauryz-mare-bolsa__24461 (қаралған күні: 20 наурыз 2025 ж.).

20. Ештай, А. (2012) Наурыздан наурызға аман-есен жетейік! Егемен Қазақстан,14 наурыз.

21. Оразбеков, А. (1985) Шоқан Уәлиханов. Алматы, б. 15.

22. Мағауин, Е.М. (1995) «Едіге» жырының тарихилығы және көркемдік ерекшеліктері: филолгия ғылымдарының кандидатын алуға арналған автореферат. Алматы, б. 25.

23. Сәтбаев, Қ. (2007) Таңдамалы / ред. Қ.А. Ақышева, Т.М. Әлжанова. 2 бас. Шымкент: «Оңтүстік полиграфия», 1, б. 384.

24. Алпысбаева, Қ. (2019) Шоқан Уәлиханов және халық мұрасы: ғылыми басылым. Алматы, б. 315.

25. Serubayeva, A.T. (2015) Shokhan, explorer of the History of peoples in Central Asia, Anthropologist, 22, 3, pp. 504-509.

26. Уәлиханов, Ш.Ш. (2010) Көп томдық шығармалар жинағы: 6 т. – 2 бас. Алматы: «Толағай групп», 1 б. 376.

27. Серубаева, А.Т. (2014) Шоқан Уәлихановтың Орталық Азияның орта ғасыр тарихын зерттеуге қосқан үлесі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы, 3 (100), бб. 213-220.

28. Ғылым Ордасының мұрағаты. Қ. 11. Т. 4. Іс. 613. П. 106. Л. 1-21.

29. Марғұлан, Ә. (1985) Ежелгі жыр, аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар / құраст. Р. Бердібаева. Алматы: Жазушы, б. 368.

30. Уәлиханов, Ш.Ш. (2010) Көп томдық шығармалар жинағы: 6 т. 2 бас. Алматы: «Толағай групп», 4, б. 496.

А.Т. Серубаева[1], А.С. Каленова[2], Д.К. Ишанжанова[3]
[1]М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз Қазақстан
[2]«Тұран-Астана» университеті, Астана, Қазақстан
[3]«Алаш аманаты» ҚҚ, Астана, Қазақстан

Шоқан Уәлиханов ғылыми мұрасында шығыс халықтары мәдениетінің зерттелуі: қазақ және қырғыз контекстіндегі талдау

Аңдатпа. Мақалада авторлар Шоқан Уәлиханов ғылыми мұрасындағы қазақ және қызғыз халықтарының рухани-мәдени мәселелерін ғалым шығармалары негізінде қарастырды. Оның балалық шағы қазақтың тарихы мен мәдениетіне бай ортада өтті. Ол халық арасында кең таралған қазақ және қырғыз халқының аңыз-әңгімелерін, жыр-дастандарын, ертегілерді, ән-жырларды естіп, бойына сіңіріп өсті.

Ш. Уәлиханов қырғыз халқына 1856-1857 жылдары екі рет саяхат жасап, соның негізінде «Ыстықкөл күнделіктері (1856), «Қырғыздар туралы жазбалар (1856)» және «Жоңғария» очерктері (1860) еңбектерін жазған. Ғалым көшпелі халық ретінде қазақ және қырғыз халқының ру-тайпалық құрамына айрықша көңіл бөлген.

Авторлар қазақтар мен қырғыздардың халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне, атап айтқанда, шежіре, жыр-дастандар, аңыз-әңгімелерге талдаулар жасаған. Екі халықтың шаруашылық дәстүріне, тұрмыс-салтына, діни наным-сенімі мен дүниетанымдық көзқарастарына ерекше назар аударған. Мақалада «Едіге», «Манас», «Қозы Көрпеш Баян сұлу» «Ер Көкше Ерқосай», «Орақ батыр» жырларына салыстырмалы талдаулар жасалған. Сонымен қатар, Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі Наурыз мейрамына қатысты деректер, оның көзқарастары мен тұжырымдарына тереңірек мән беріле отырып, оның қазіргі ғалымдарының пікірімен үндесетіндігі сараланды.

Авторлар Уәлихановтың тұңғыш рет қазақ пен қырғыз екі түрлі халық деп дәлелдеп, олардың антропологиялық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда негіздеуін ғылымға қосқан зор үлес деп бағалайды. Ш. Уәлихановтың қазақ және қырғыз қоғамында мал шаруашылығымен қатар, егіншілік, қала, қөлөнер сияқты бірнеше мәдени-шаруашылық түрлері қатар дамыды деген тұжырымы бүгінгі күнге дейін маңызын жойған жоқ.

Түйін сөздер: Шоқан Уәлиханов, қазақ, қырғыз, шежіре, жыр-дастан, эпос, Наурыз, «Едіге» жыры, «Манас» жыры, ру-тайпа.

А.Т. Серубаева[1], А.С. Каленова[2], Д.К. Ишанжанова[3]
[1]Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан
[2]Университет «Туран-Астана», Астана, Казахстан
[3]ОФ «Алаш аманаты», Астана, Казахстан

Изучение культуры восточных народов в научном наследии Шокана Уалиханова: анализ в контексте казахов и кыргызов

Аннотация. В статье авторы рассматривают духовно-культурные вопросы казахского и киргизского народов в научном наследии Шокана Уалиханова на основе его трудов. Детство

ученого прошло в среде, богатой историей и культурой казахского народа. Он с детства впитывал в себя народные предания, героические эпосы, сказки, песни и легенды, широко распространённые среди казахов и киргизов.

Ш. Уалиханов дважды путешествовал в Киргизию в 1856–1857 годах, по итогам чего написал труды «Дневники Иссык-Куля» (1856), «Записки о киргизах» (1856) и очерк «Жунгария» (1860). Учёный уделял особое внимание родоплеменному составу казахов и киргизов как кочевых народов. Авторы статьи проанализировали образцы устного народного творчества обоих народов, в частности, шежире (родословные предания), эпосы, легенды и сказания. Также особое внимание уделено хозяйственным традициям, быту, религиозным верованиям и мировоззрению этих народов.

В статье проведён сравнительный анализ таких эпических произведений, как «Едыге», «Манас», «Козы Корпеш – Баян Сулу», «Ер Көкше – Ерқосай», «Орак батыр». Кроме того, рассмотрены данные и взгляды Ш. Уалиханова, связанные с праздником Наурыз, и сделан акцент на том, что его выводы во многом созвучны с мнениями современных учёных.

Авторы отмечают как значительный вклад в науку тот факт, что Уалиханов впервые научно обосновал различие между казахами и киргизами как двумя отдельными народами и описал их антропологические особенности. Его вывод о том, что в казахском и киргизском обществах наряду со скотоводством развивались и другие формы хозяйственной и культурной жизни – земледелие, городская жизнь, ремёсла – не утратил актуальности и по сей день.

Ключевые слова: Шокан Уалиханов, казах, киргиз, генеалогия, поэма, эпос, Наурыз, эпос «Едыге», эпос «Манас», род и племя

References

1. Kajyrhanova, F.K. (2010) Shokan Ualihanov kazak halkynyn dasturli madenieti turaly, «Sh.Sh. Ualihanov myrasy alemdik tarih kontekstinde» halyk. gyl. forum mater. Semej, bb. 46-54. [in Kazakh]

2. Ualihanov, Sh.Sh. (2010) Kop tomdyk shygarmalar zhinagy: 6 t., 2 bas. Almaty: «Tolagaj grupp», b. 464. [in Kazakh]

3. Valihanov, Ch.Ch. (1904) Sochinenie / pod. red. N.I. Veselovskogo. SPb.: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, s. 531. [in Russian]

4. Alpysbes, M.A. (2013) Kazak shezhiresi: tarihnamalyk-derektanulyk zertteu. Astana: «BG-Print» ZhK, b. 380. [in Kazakh]

5. Zhygenbaeva, G. (2009) Auyzsha myralardy tarihi zertteu adisteri: kazak halkynyn dastyrli auyzsha tarihy, Otan tarihy, 1, bb. 133-149. [in Kazakh]

6. Zhygenbaeva, G. (2013) Dastyrli tarihi tanymdagy «Nogajly» halhy, Otan tarihy, 1, bb. 47-52. [in Kazakh]

7. Zhygenbaeva, G. (2004) Auyzsha tarih ajtu, Kazak tarihy, 1, bb. 44-51. [in Kazakh]

8. Zhygenbaeva, G. (2005) Dastyrli auyzsha tarih: Ylttyk tarihi derek zhane tarihi tanym negizi, Otan tarihy, 4, bb. 40-56. [in Kazakh]

9. Magauin, E.M. (1995) «Edige» zhyrynyn tarihilygy zhane korkemdik erekshelikteri: filologija gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin aluga arnalgan dissertacijanyn avtoreferaty. Almaty, b. 25. [in Kazakh]

10. Asanov, Zh.A. (2010) «Edige» zhyry – tarihi-kaharmandyk jepos: filologija gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin aluga arnalgan dissertacijanyn avtoreferaty. Almaty, b. 37. [in Kazakh]

11. Turdalieva, Sh.D. Rodoplemennoe delenie kyrgyzov po materialam Ch.Ch.Valihanova. Dostupno po ssylke: www.history.kz/public/sholpon1.htm (data obrashheniya: 26 marta 2025 g.). [in Russian]

12. Sylejmenov, R.B., Moiseev, V.A. (1985) Shokan Ualihanov – shygystanushy. Tuganyna 150 zhyl toluyna oraj. Almaty: Gylym, b. 112. [in Kazakh]

13. Dulatova, D. (1976) Shokan – tarihshy. Almaty: Kazakstan, b. 69. [in Kazakh]

14. Turdalieva, Ch.D. (2009) Istorija i kul'tura kyrgyzov v trudah zapadnyh puteshestvennikov i issledovatelej (HIH-HH vv.): avtoreferat na soiskanie doktora istoricheskih nauk. Bishkek, s. 39. [in Russian]

15. Dzheenbekova, S.S. (2013) Povsednevnaja zhizn' kyrgyzov v issledovanijah Chokana Valihanova, Vestnik KRSU, 13, 6, str. 14-17. [in Russian]

16. Umurzakov, S.Ch. (1996) Valihanov kak geograf-issledovatel' Kyrgyzstana, Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii posvyashhennaya pervoj zapisi jeposa «Manas» Ch. Valihanovym. Bishkek: Ilim, str. 48-55. [in Russian]

17. Artykbaev, Zh.O. (2012) Kazak shezhiresi: yly dala tarihynyn kajnar kozi zhane tyzhyrymdamasy. Astana: «Altyn kitap», b. 495. [in Kazakh]

18. Ergali, S. (2024) Nauryz mejramy: tyzhyrym men sheshim, Egemen Kazakstan, 1 nauryz. [in Kazakh]

19. Bajtanyly, A. (2023) 14 nauryz – sore, 22 nauryz – mare bolsa. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://adebiportal.kz/kz/news/view/14-nauryz-sore-22-nauryz-mare-bolsa__24461 (karalgan kyni: 20 nauryz 2025 zh.). [in Kazakh]

20. Eshtaj, A. (2012) Nauryzdan nauryzga aman-esen zhetejik! Egemen Kazakstan,14 nauryz. [in Kazakh]

21. Orazbekov, A. (1985) Shokan Ualihanov. Almaty, b. 15. [in Kazakh]

22. Magauin, E.M. (1995) «Edige» zhyrynyn tarihilygy zhane korkemdik erekshelikteri: filolgiya gylymdarynyn kandidatyn aluға arnalған avtoreferat. Almaty, b. 25. [in Kazakh]

23. Satbaev, K. (2007) Tandamaly / red. K.A. Akysheva, T.M. Alzhanova. 2 bas. Shymkent: «Ontystik poligrafija», 1, b. 384. [in Kazakh]

24. Alpysbaeva, K. (2019) Shokan Ualihanov zhane halyk myrasy: gylymi basylym. Almaty, b. 315. [in Kazakh]

25. Serubayeva, A.T. (2015) Shokhan, explorer of the History of peoples in Central Asia, Anthropologist, 22, 3, pp. 504-509.

26. Ualihanov, Sh.Sh. (2010) Kop tomdyk shygarmalar zhinagy: 6 t. – 2 bas. Almaty: «Tolagaj grupp», 1 b. 376. [in Kazakh]

27. Serubaeva, A.T. (2014) Shokan Ualihanovtyn Ortalyk Azijanyn orta gasyr tarihyn zertteuge koskan ylesi, L.N. Gumilev atyndagy EYU Habarshysy. Gumanitarlyk gylymdar serijasy, 3 (100), bb. 213-220. [in Kazakh]

28. Gylym Ordasynyn myragaty. Қ. 11. T. 4. Is. 613. P. 106. L. 1-21. [in Kazakh]

29. Margylan, A. (1985) Ezhelgi zhyr, anyzdar: Gylymi-zertteu makalalar / kyrast. R. Berdibaeva. Almaty: Zhazushy, b. 368. [in Kazakh]

30. Ualihanov, Sh.Sh. (2010) Kop tomdyk shygarmalar zhinagy: 6 t. 2 bas. Almaty: «Tolagaj grupp», 4, b. 496. [in Kazakh]

Information about authors:

***Serubayeva A.T.* –** Corresponding author, PhD, M.Kh. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan.

***Kalenova A.S.* –** Lecturer, Department of Social Sciences and Humanities and Language Disciplines at Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan.

***Ishanzhanova D.K.* –**Master of Humanities, Research Fellow at the Public Foundation «Alash amanaty», Astana, Kazakhstan.

Серубаева А.Т. – хат-хабарға жауапты автор, PhD, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан.

***Қаленова А.С.* –** «Тұран-Астана» университеті әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер кафедрасының оқытушысы, Астана, Қазақстан.

***Ишанжанова Д.К.* –** гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Алаш аманаты» қоғамдық қорының ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

***Серубаева А.Т.* –** автор для корреспонденции, PhD, Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Каленова А.С. – преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук и языковых дисциплин университета «Туран-Астана», Астана, Казахстан.

***Ишанжанова Д.К.* –** магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Общественного фонда «Алаш аманаты», Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ХҒТАР 16.21.51
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-248-267

Жалпытүріктік терминқор – терминологияны халықаралық біріздендіру негізі

Ш. Құрманбайұлы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com)

Аңдатпа. Бұл мақалада түрік халықтарына ортақ терминқор құрудың өзектілігі мен терминологияны халықаралық біріздендірудің маңызы сөз болады. Алдымен қазақ және қырғыз тілдеріндегі термин шығармашылығының қазіргі беталысы, екі тілдің терминологиясындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтар нақты мысадар арқылы салыстырыла талданып көрсетіледі. Тіларалық біріздендіру, үйлестіру жұмыстарының әлсіздігінен туыстас тілдер арасындағы термин жасау тәжірибесін бөлісу мен өзара терминалмасу деңгейі төмендеп, екі тіл терминологиядағы айырмашылықтардың жылдам қарқынмен ұлғайып бара жатқаны дәлелденеді. Одан ары қарай түркі академиясы шығарған 9 түрік тілінің экономика, тіл білімі, әскери терминдерінің салыстырмалы терминологиялық сөздігі негізінде қазіргі түрік текті халықтар тілдері терминологиясындағы ортақ терминдер мен өзгешеліктер салыстырыла-салғастырыла талданады. Бұл талдаулардың нәтижелері де түрік текті халықтар тілдерінің терминологиясында ортақ сипаттан гөрі өзгешеліктер жылдан жылға көбейіп бара жатқанын айғақтайды. Қазақ-қырғыз және өзге де бірнеше түрік текті халықтар терминологиясы бойынша жасалған тілдік талдаулар нәтижесіне сүйене отырып, қазіргі түрік текті халықтар терминологиялық жұмыстарды өзара келісіп, үйлестіре жүргізуге, терминдерін тіларалық және халықаралық біріздендіруге айрықша мән беру қажеттігі, жалпытүріктік терминқор құрудың өзектілігі ғылыми тұрғыдан тұжырымдалады. Жалпытүріктік терминқор құруға негіз болатын ішкі және сыртқы көздер мен терминологияны халықаралық біріздендіру кезінде рет-ретімен атқарылуға тиісті терминологиялық жұмыстар аталып көрсетіліп, оларды жүргізу жолдары айтылады. Мемлекетаралық, тіларалық деңгейде атқарылуға тиісті осы ауқымды терминологиялық жұмыстарды кәсіби деңгейде жүргізетін, үйлестіріп отыратын TurkTerKom сияқты құзырлы комиссия мен оның жұмысын ғылыми тұрғыдан қамтамасыз етін халықаралық мәртебесі бар арнаулы терминология институтын құру ұсынылады.

Түйін сөздер: жалпытүріктік терминқор, түріктерминком, ортақ термин, терминологияны халықаралық біріздендіру, терминжасам, терминалмасым, ортақ терминологиялық дерекқор.

Түсті: 12.12.2024; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

Кіріспе

Ғылымда шекара жоқ. Оның жетістіктерін бүкіл әлем, адамзат баласы пайдаланады. Ашылған жаңалық, жаңа пайда болған ұғым, жасалған зат пен өнім атауымен бірге бір тілден екінші тілге алмасады немесе сол ұғымдар мен заттарға әр тілде түрліше атау беріледі. Әлем ғалымдары мен сала мамандарының кәсіби қарым-қатынасын, ғылыми коммуникацияны қамтамасыз ету үшін әр ел өзінің ғылым тілін үнемі жетілдіріп, терминологиялық жұмыстарды жүйелі түрде жүргізу арқылы ұлттық терминқорын реттеп отырады.

Қазақтың ғылым тілі мен терминологиясының ХХ ғасыр басынан бергі даму, қалыптастыру тарихында ұстанған негізгі екі жолы болды. Біріншісі – Алаш жолы, екіншісі – советтік жол. Алаштықтардың ұстанымы – жалпы халық пен ғылыми қауымның арасын бөлмей, ғылыми, ғылыми-танымдық еңбектерді көпшілікке түсінікті етіп қазақтың өз тілінде жазу. Бұл істе алаш оқығандары ең алдымен терминдерді ұлт тілінде жасап, содан соң туыстас түрік тілдерінен алуды көздеді. Осы екі әдіспен термин мәселесін шешу мүмкіндігі болмаған жағдайда ғана кең тараған еуропа тілдерінің сөздерін тілге бейімдеп, кірме термин ретінде қабылдауға тоқтады.

Ал екінші советтік жолды белгілеушілердің мақсаты – орыс тіліне негізделген жалпысоветтік терминдер қорын қалыптастыру болды. Олар бұл мақсатына жетті. Мәселен, ХХ ғасырдың 90-жылдарына қарай қазақ тіліндегі көптеген ғылым мен техника салаларындағы терминдердің 80%-дан астамы орыс тілі терминологиясымен бірдей болды. Советтік кезеңде жарық көрген орысша-қазақша терминологиялық сөздіктер соған нақты дәлел бола алады. Одақ құрамында болған өзге түрік халықтары терминологиясының да жағдайы бізбен шамалас болды. Совет одағы ыдырағаннан кейін ұлт тілдеріндегі термин шығармашылығы біршама жандана түскенмен түрік халықтары өзара келісіп, терминқор қалыптастыру бағытын белгілеп, терминдерді тіларалық, халықаралық біріздендіру жұмыстарын жолға қоя алмады. Сондықтан әр тіл термин шығармашылығын өзіншежүзегеасырып,ортақтерминдерінкөбейтіп,терминжүйелерін бір-біріне жақындатудан гөрі, айырмашылықтарын ұлғайтып, араларын алшақтата түсті. Мұны оң үрдіс деп тану қиын. Әр тілде термин шығармашылығы өріс алып, терминжасам тәжірибесі жетіле бастағаны ұлт тілінің жасампаздығы тұрғысынан жақсы болғанмен, бұл істің түрік текті халықтар тілдері арасында өзара үйлестірілмей, ортақ ұстанымдарға негізделмей жүргізілуі дұрыс болмады. Не себепті дұрыс болмайтынын анық білуіміз үшін «Советтік кезеңдегі терминологияны дамыту қағидаттарын ұстанып, терминқор түзудегі қалыптасқан дәстүрді неге жалғастыра бермейміз»? «Түрік тектес халықтар тілдерінің ортақ терминқорын молайту бізге не береді, ол не үшін қажет»? деген екі сұраққа жауап беруімізге тура келеді.

Біріншіден, советтік қағидатты басшылыққа алу түрік халықтарының ұлттық мүддесіне сәйкес келмейді. Советтік қағидат КСРО аумағында ғылым мен техниканың барлық саласындағы негізгі кәсіби қарым-қатынасты орыс тілінде жүзеге асыру мақсатын көздей отырып жасалды. Соған сәйкес советтік қағидаттар ұлттық республикалардың өз тілінде термин жасауына барынша шектеу қойып, орыс тілінде жасалған немесе еуропа тілдерінен орыс орфографиясына бейімделіп алынған кірме терминдерді де сол қалпында енгізудің басты құралы, негізгі тетігі болды. Егемендікке қолы жеткен

халықтар ендігі жерде ұлт тілдерінің өрісін кеңейтіп, мемлекеттік мәртебеге ие болған өз тілдерін ғылым мен технология тілі ретінде дамытуға мүдделі болып отыр. Кешегі орыс тіліне негізделген жалпысоветтік терминқор қалыптастыру қағидаттары бұл мақсатқа жетуге мүмкіндік туғызу орнына тосқауыл болып тұр. Сол себептен де көздеген мақсаты басқа бұл қағидаттар бүгінгі күн талабы мен сұраныстарына жауап бере алмайды.

Ал екінші сұраққа келсек, қазіргі жаһанданған әлемде мемлекеттер ірі-ірі саяси, экономикалық, әскери одақтарға бірігіп іріленіп жатқаны сияқты, тілдерінің де қолданыс аясын кеңейту, кәсіби қарым-қатынасты жеңілдету үшін терминологияны халықаралық біріздендіру арқылы бірнеше тілде бірдей қолданылатын терминдер қатарын көбейту жолымен терминологияны халықаралықтандыруға ерекше мән беріп жатыр. Мұндай үрдіс тек ағылшын тілі тарапынан ғана жүріп жатқан жоқ, француз, неміс тілдерінде сөйлейтін елдер арасында да терминдерін алдымен туыстас тілдерге, одан кейін басқа да жұрттардың тілдеріне таратып, терминологиясының халықаралық сипатын арттыруға ұмтылыс бар. Бұл тұрғыдан келгенде түрік текті халықтар да өз араларындағы кәсіби, ғылыми коммуникацияны жақсарту үшін бұған дейін бір немесе екі-үш тілде ғана қолданылып келген кейбір түрік негізді терминдерді өзге туыстас тілдерге де тарату және бірлесіп термин жасау арқылы ортақ терминдер қорын молайту ісін қолға алғаны жөн.

Мемлекеттер мен халықтар арасындағы экономикалық қатынастар кезінде тауар, қызмет экспортталады немесе импортталады. Импорт пен экспорт экономикалық қатынастың негізі болып саналады. Ғылыми қарым-қатынаста бір ел екінші елден ғылыми ұғым атауы терминді алады немесе оған береді. Ғылыми ұғыммен бірге бір тілден екінші халықтың тіліне термин алмасады. Осы қатынаста біз бүгінге дейін терминдерді негізінен шет тілдерінен алушы, импортқа тәуелді тіл болып келдік. Мұның негізгі себептері – ғылым мен технологияның кенжелеп қалуы, ұлт тілінің ғылым саласындағы қолданысының шектеулілігі мен термин шығармашылығының дамытылмауы. Ғылымы өркендеген елдің терминологиясы мен ғылым тілі де бірге дамиды, кеңірек таралады. Ендеше бізге осы бағытта рет-ретімен нақты қадамдар жасап, алдымен отандық ғылымды, сонымен қатар терминологияны да бірге жетілдіріп, дамытып отырсақ ұлттық ғылым тілінің де өрісі кеңейеді.

Терминологияны дамытуда тек өз тіліміздің аясында ғана шектеліп қалмай, туысқан тілдер арасында тығыз байланыс орнату өте маңызды. Ал енді қазіргі түрік тілдері арасындағы ондай байланыс, өзара терминалмасу, терминжасам тәжірибесін ортаға салу туралы сөз қозғағанда ауыз толтырып айтарлықтай нақты нәтижелерімізді көрсетуге қиналып қаламыз. Өйткені бұл бағытта жүйелі түрде атқарылған айтарлықтай іс-тәжірибеміз көп болмай тұр. Керісінше түрік текті халықтар тілдері жақындау, ортақ терминдер қоры молаю орнына арасы алшақтап бара жатқаны байқалады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеуде салыстырмалы-талдамалы әдіс (салыстырмалы лингвистика), сипаттамалы әдіс және жүйелі құрылымдық талдау әдісі қолданылды. Ең алдымен қазақ және қырғыз тілдеріндегі термин шығармашылығының бағыттары, терминологиядағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар нақты мысалдар арқылы салыстырмалы әдіс негі-

зінде зерделенді. Жалпы түрік тілдеріндегі терминалмасымның бұрынғы және қазіргі жағдайы анық мысалдармен дәлелденді. Сонымен қатар, 9 түрік тілін қамтитын Түркі академиясы әзірлеген салыстырмалы терминологиялық сөздіктердегі терминдер жүйелі құрылымдық әдіс арқылы талданып, ортақ және ерекшелікті тұстар жіктеліп көрсетілді. Терминалмасу, терминжасам үдерістеріндегі тіларалық сәйкессіздіктер мен үйлесімділіктің деңгейін айқындау үшін сипаттамалы әдіс пен статистикалық байқау элементтері де пайдаланылды. Бұдан бөлек, түрік тектес тілдердің терминологиялық тәжірибесіне сүйеніп, терминологияны халықаралық біріздендіру жолдарын ұсыну мақсатында болжау (прогностикалық) және моделдеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Белгілі түріктанушы ғалым академик Мирфатых Зәкиев көптілді салыстырмалы терминологиялық сөздіктерді түзудің өте қиын да күрделі іс екенін ескерте отырып, бүкіл түрік халықтарының терминдер қорын жақындатып, одан кейін тұрақтандыру үшін ғылымның барлық салалары бойынша мұндай сөздіктердің өте қажет екенін айтады. Академик ғалым былай деп жазады:

«Тұтастай қарағанда бір-біріне жақын түрік тілдерінің терминологияларындағы айырмашылықтарының үлкен екені ешкімге құпия емес. Өйткені жаңадан пайда болып жатқан ғылыми ұғымдар атауларын әр түрік тілі өзінше жасайды немесе әрбасқа түбір морфемалы сөздер таңдалады. Кейбір түрік тілдері әртүрлі халықаралық тілдерден немесе көрші елдер тілдерінен термин алады. Терминқорлары байып жатқанына қарамастан түрік тілдері бір-біріне жақындау орнына, керісінше, бір-бірінен алшақтап барады. Түрік халықтарының журналистері мен лингвистері осы уақытқа дейін түрік халықтарының терминқорларын өзара жақындастырудың жолын іздеген емес. Кейбір түрік халықтары жаңа пайда болған ғылыми ұғымдарды басқа, әсіресе көрші түрік халықтарының терминдеріне ұқсамайтын айрықша сөзбен белгілеуге тырысады. Сөйте тұрып, бір-біріне «Сіздерде қалайша ғылыми ұғымдарды таңбалайтын барлық халыққа ортақ термин жоқ? деген сұрақ қояды. Мұндай үрдіс түрік халықтары терминқорларының бір-бірінен алыстатып, түрік халықтарының сақталуы мен дамуына кері әсер еді» *(Орысшадан аударған – мақала авторы)* [1, 12].

Ғалымның бұл айтқандары шындықтан алшақ кетпейді. Бірнеше түрік тілінің қазіргі терминжасам үдерісін салыстырып көрсек оған анық көз жеткізуге болады. Мәселен, іргелес әрі туыстығы жағынан ең жақын екі ел қазақ пен қырғыздың кейінгі жылдардағы термин шығармашылығы үдерісін көрсететін мына мысалдар соның айқын дәлелі:

Қазақ-қырыз тілдеріндегі әртүрлі аударылған терминдер (сөздер)		
Қазақша	Қырғызша	орысшасы
азамат	жаран	гражданин
азаматтық	жаранчылык	гражданство
айдар	айдарбап	рубрика
айыппұл	жазапул	штраф
анықтама	маалымнаама	справка

әдіс	усул, ыкма	метод
бағдаршам	белгишам	светофор
байқау//конкурс	аламан	конкурс
бастық	зардал	начальник
баянат	дайындама	рапорт
бейнесалон	дидаркана	видеосалон
елорда	ордошаар, башкалаа	столица
жеке куәлік	ырастама, тастыктама, күбөлөмө	удостоверение
жоспар	мерчем	план
жөргекпұл	жөлөкпул	пособие
жүйе	тутум	система
жылыжай	күнөскана	теплица
зәкір	кемеказык	якор
зейнетақы	карычарба	пенсия
зейнеткер	бааргер	пенсионер
кеден	бажы	таможня
кесте	жүгүрмө	расписание
қаптөсек	түнөк кап	спальный мешок
қардар	шертпул	задаток
құрылым	түзүм	стуктура
мәзір	ашкат	меню
мердігер	милдеткер	подрядчик
отаншыл	атуул	партриот
өтілгер	таалымкер	стажер
пішін	Тариз	форма
саябақ	сейилбак	парк
саяжай	жазкана	дача
тапсырысшы	муктажкер	заказчик
тарау	Бап	глава
ұжым	жамаат	коллектив
шарт	келисим	договор
шығарма	тилбаян, дилжазуу	сочинение

Екі тіл арасында пайда болған айырмашылықтарды көрсететін мұндай мысалдарды әлі де тізе беруге болады. Бұл терминдердің *азамат, анықтама, жаран, жоспар, бастық, зардал, шығарма* сияқты бірнешеуінен өзге басым көпшілігі кейінгі отыз жыл көлемінде жасалған. Мәселен, қазақ тіліндегі *айыппұл, баянат, елорда, жөргекпұл, зейнетақы, зейнеткер, қаптөсек, мерейтой, отаншыл, өтілгер, саябақ, тапсырысшы, ұжым* сияқты жаңа атаулар 90-жылдардан кейін жасалып, қолданысқа енді [2].

Ендеше дәл осы кезеңде әр тілдің термин шығармашылығы өз бетінше жүзеге асып, терминологиялық лексикамыздың айырмашылығы ұлғая түскен деуге негіз бар. Дегенмен, бұлардың арасында толығымен екі түрлі емес, бір сыңары бөлек, екінші сыңары ортақ сөздерден құралған терминдер де бар. Оларды қос тілде екі түрлі айтқанмен өзара түсінісуге болады. Мысалы: *жөргекпұл – жөлөкпул, елорда – ордошаар, айыппұл – жазапул, айдар – айдарбап, бағдаршам – белгишам, саябақ – сейилбак.* Осы біріккен терминдер құрамындағы *пұл, орда, айдар, шам, бақ* сөздері екі тілде бірдей.

Кестедегі қазақ тілімен бірдей емес, бірақ жасалуы ұтымды терминдер аз емес, қазақ тілінде ғана «әдіс» деп айтылса түркі тілдерінің көбінде арабша «усул» сөзі қолданылады. Қырғыздар да түрік текті халықтардың көбі қолданатын осы араб сөзін алған. Қазақ тіліндегі түбі моңғолша *жүйе* терминін *тутум* деп төл сөзбен атап, қазақтағы «құрылым» орнына түзүм терминін жасаған. Қазақ тіліндегі *зәкір* орыс тіліндегі *якорь* сөзінің өзгертіліп қабылданған нұсқасы болса, қырғыз тілінде *кемекказык* деген төл термин жасалған. Немесе керісінше қырғыз тіліндегі *жамаат, тилбаян, муктажгер, бап* секілді кірме элементтер орнына қазақ тілінде *ұжым, шығарма, тапсырысшы, тарау* деген төл терминдер ұсынылған. Термин жасаушылар туыстас тілдер тәжірибесіне сүйенбегені байқалып тұр. Туыстас тілдер ұтымды жасалған терминдерді бір-біріне алуына болатын еді.

Екі тіл арасындағы термин айырмашылықтарының артып бара жатқанын ғылымның әртүрлі саласынан байқауға болады. Мәселен, биология терминдерін салыстырсақ, мынадай өзгешеліктер байқалады:

Қазіргі қазақ, қырғыз тілдерінің биология саласы терминдерінің айырмашылықтары	
Биологиялык терминдердин кыргызча-орусша/ орусша-кыргызча сөздүгү / Түз. Г.Т.Курманбекова; К.Б. Чериков ж.б. – Бишкек: «Кут-бер», 2023. – 256 б. [3].	Қарақша-орысша, орысша қазақша терминологиялық сөздік. Жалпы редакциясын басқарған М.Қасымбеков. Т.13: Биология. – Алматы, 2014. – 528 б. [4].
белок, протеин	нәруыз
камбий	түзуші ұлпа
клетка	жасуша
мочевина	несепзәр
нектар	шірне
орган	мүше, орган
система	жүйе
ткань	ұлпа

Советтік кезеңде бірдей қолданып келген терминдердің бірқатарына қазақша балама ұсынылып, олар қолданысқа енген. Ал қырғыз тілінде ол терминдер бұрынғы қалпында қалған. Дәл осы сияқты қазақ ғалымдары аудармасыз қалдырған бірқатар терминдерге қырғыз тілінде де *абазжай (студия), абазкана (фонотека), амалият (практика), дарек беги (реквизиты), заттек (материя), майбекет (автозаправка), откана (котельный), текзат (материал), чайдан (термос), чилтен (доцент), эсепкер (бухгальтер)* сияқты баламалар ұсынылған.

Мұндай жаңа терминдер белгілі бір ғылым саласымен ғана шектеліп, салалық терминологиялық сөздіктерде ғана беріліп жүрген жоқ, олар әдеби тіл сөздігіне, екітілді аударма сөздіктерге де енді. Жаңадан жасалған ондай атаулардың нормативтік сөздіктерде қамтылуы олардың жалпыхалықтық сипат алғанын, қазақ тіліндегі қолданысы тұрақтағанын көрсетеді.

Қырғыз және қазақ тіліндегі терминдердің сөздіктерде берілуі		
Орусча-кыргызча сөздүк. Түзүүчүлөр: Абдуллаев Э., Абдыкеримов К., Бейшекеев Н. и др. – Бишкек, 2015. I- IV томдар. Редакциялык кенеш: Ахматалиев А.А. и др. (85 000-нан астам сөз қамтылған) [5].	Орысша-қазақша сөздік. Өңделіп, толықтырылып үшінші басылуы. 70 000 сөз. Под редакцией Н.Т. Сауранбаева, Г.Г. Мусабаева, Ш.Ш. Сарыбаева. Алматы, 2005. – 1152 с. [6].	Қазақ сөздігі. – Алматы, 2013. – 1488 Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов (106 000 сөз қамтылған) [7].
администратор	әкімші	әкім, әкімші
администрация	әкімшілік	әкімшілік, әкімдік
адрес (дарек)	мекенжай	мекенжай, адрес
аренда //ижара	жалгерлік	жалгерлік
багажник	жүксалғыш	жүксалғыш
династия	1.әулет; 2.нәсіл, буын, ұрпақ	әулет
доклад	баяндама	баяндама
документ	құжат	құжат
заказ	тапсырыс, тапсырым	тапсырыс
заказчик//заказчы	тапсырысшы	тапсырысшы
исскуство	өнер	өнер
календарь	күнтізбе	күнтізбе
мавзолей	кесене	кесене
малина	таңқурай	таңқурай
моряк	теңізші	теңізші
поликлиника	емхана	емхана
проспект	даңғыл	даңғыл
протокол	хаттама	хаттама
процент	пайыз	пайыз
тираж	таралым	таралым
указ	жарлық	жарлық
юбилей	мүшелтой, мерейтой	мерейтой
юрист	заңгер	заңгер
юстиция	әділет	әділет

Белгілі қырғызстандық ғалым Четин Жумагулов *инвалидди* «майып», нефтини «мунайзат», *процентти* «пайыз», *теорияны* «назарият», *поликлиниканы, амбулаторияны* «эмкана», «бейтапкана», *станцияны* «бекет», *Россияны* «Орусия», *аэропорттун ордуна* «аба майданы», *адрести* «дарек», *коллективди* «жамаат», *врачты* «дарыгер» деп қырғыз тіліне аударуды сынға ала отырып, былай жазады:

«Кудайды карасак болбойбу. Казактарда ушундай турбайбы деп эле ала беребизби? Кыйратып салгандай бүгүн «ардагер», «курам», «мунайзат», «агенттик» (агентствонун ордуна), «қабылдама», «министрлик», «батир (пәтер)», «кеңсе», «жыйын» (мунун маани сборище) дагы бир тобун ойлонбой эле казактардан алдык...».

«Казактын тили кандай абалга дуушар болуп, *протоколду – хаттама, справканы – аныктама, пенсияны – зейнетакы, космосту – гарыш, космонавтты – гарышкер, инструкцияны – нускоо, приложениені – косумча, докуметти – хужат, принципти – негиз, отчетту – эсеп, учетту* да *эсеп* деп, жазып жатканын илебиз. Биздин чала тилчи эргулдарыбыз ушулардын айрымдарын бизге да сунуш кылышкандарын көрүп жатабыз» [8, 35].

Белгілі ғалым «қазақтар тіліне обал жасап жатыр» дей келіп: «біздің *(қырғыздың – мақала авторы)* шала тілшілеріміз олардың *(қазақтардың – мақала авторының ескертпесі)* осындай ерекшеліктерін (жаңа атауларын) бізге де енгізгісі келетінін көріп отырмыз» дейді. Бауырлас көрші елдің ең беделді ғалымдарының бірі біздегі сөзжасам, терминжасам үдерісін қателік деп танып, қазақтан сөз алуға қарсы болып отырса, бір-біріне ең жақын тілдердің арасы алшақтамай қайтеді? Солай болып та жатыр. Мұндай ұстанымдағы ғалымдар мен сала мамандары бізде де бар, басқа түрік текті халықтар өкілдері арасынан да табылады. Осының бәрі мәселенің мәніне терең үңіліп, келісіп-кеңесе отырып іс жүргізбеудің, ортақ мақсат төңірегіне топтаспаудың салдары. Осындай оқшаулану, бір-бірімізден бөлектену жолымен кете бермей, қазақ, қырғыздан өзге де түрік халықтарының терминжасам мен өзара терминалмасым үдерісін реттейтін қағидат-ұстанымдарымызды бірлесіп белгілеуі барлығымыз үшін өте маңызды.

Қазақ-қырғыз тілдері арасында өзара терминалмасу тұрақты дәстүрге айналмаса да бар екенін айтуға міндеттіміз. Мысалы:

Қазақ-қырғыз тіліндегі терминалмасым		
қазақша	қырғызша	орысшасы
автобекет	автобекет	автовокзал
анықтама	аныктама	справка
ардагер	ардагер	ветеран
аспансерік	асманшерик	стюардесса
аурухана	оорукана	больница
балмұздақ	балмуздак	мороженое
баяндама	баяндама	доклад
доптаяқ	топтаяк	клюшка
жарлық	жарлык	указ
жарнама	жарнама	реклама

жиын	жыйын	собрание
жолдама	жолнама	путевка
кеңсе	кенсе	офис
күнтізбе, күнпарақ	күнбарак	календарь
қолхат, подписка	қолкат	расписка,
қосымша	кошумча	приложение
құрам	курам	состав
мінбер	минбар	трибуна
мұзайдын	мұзайдын	каток
нұсқау	нускоо	инструкция
пайыз	пайыз	процент

Бұл кестедегі *баяндама, доптаяқ, жарнама, жолдама//жолнама, қолхат, құрам, мұзайдын, мінбер* сияқты сөздер бір тілден екінші тілге ертеректе өткен ғасырдың 80-жылдарына дейін, кеңестік кезеңде енген болса, қалғандары кейінгі Тәуелсіздік жылдарында алмасқан атаулар. Өзара термин алмасу, сөз алмасу бұрынғыдан бәсеңдемесе, артқаны байқалмайды. Төбемізде бұрынғыдай туыс тілдердің әліпбиін бекітіп, терминалмасымын қадағалап отырған одақтың орталығы тұрмаса да қазақ-қырғыз тілдері арасындағы алыс-беріс неге өнбей отыр? Өйткені терминқорды дамытуда өзара келісім, ортақ ұстаным жоқ. Терминологиядағы тіларалық біріздендіруді жолға қойып, бірлескен іс-әрекетті реттеп, үйлестіріп отырған құрылым болмағандықтан әрқайсымыз өз бетімізше әрекет етіп, ұқсастығымызды ұлғайтудан гөрі өзгешелігімізді көбейтіп, ерекшелене түсуге ұмтылып жатқанымыз көрініп-ақ тұр.

Біз көптен бері көтеріп жүрген мәселенің бірі – түрік тілдері терминдерінің салыстырмалы сөздіктерін жасау. 2011 жылы осы мәселені арнайы күн тәртібіне қойған «Түркітілдес елдердің терминқор қалыптастыру тәжірибесі (терминжасам және өзара терминалмасым, көптілді терминологиялық сөздіктер жасау мәселелері)» [9] атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция да өткізілген еді. Көптен айтып жүрген ұсыныс, сын-пікірлер енді ғана ескеріліп, сең қозғала бастады деуге болады. Түркі академиясы 2024 жылы экономика, тіл білімі және әскери терминдер сөздігін басып шығарды. Бұл сөздіктерде 9 түрік тілінің терминдері (ағылшынша, орысшасымен қоса) салыстырылып беріледі. Басқа салалар бойынша да бұл жұмыс жалғасып жатқаны орынды. Алғашқы жарық көрген осы үш саланың терминологиялық сөздігін салыстыра-салғастыра талдасақ, түрік халықтары терминологиясының қазіргі жай-күйі, беталысы туралы бірқатар қорытындылар жасауға болады. Бұл сөздіктерде ортақ терминдерді теріп көрсетуден бұрын ағылшын тіліндегі терминдердің түркі тілдеріне аударылуына, туыс тілдердегі баламаларын көрсетуге көбірек басымдық берілген. Сондай-ақ сөздікте сөз тіркестері мен сипаттамалы атаулар, өте сирек кездесетін, түрік тілдерінде қолданылмайтын терминдер де ұшырасып отырады. Алда жарық көретін салыстырмалы сөздіктерде түрік тілдеріне ортақ терминдердің барынша мол қамтылуына баса назар аударылса, сонда олардың жалпытүріктік терминқор түзуге пайдасы көбірек тиері ескерілгені жөн.

Түрік тілдерінің терминжасам тәжірибесі								
Әзер.	Баш.	Қаз.	Қарақ.	Қыр.	Өз.	Тат.	Түр.	Түркм.
müavinət	ярҙам аҡсаһы	жәрдемақы	napaqa	жөлөкпул	nafaqa	пособие	ödenek	kömek pullary
sahibkar	эшкыуар	кәсіпкер	Isbilermen	ишкер	Tadbirkor	эшмәкәр	girişimci	telekeci
хәрс	сығым, тотоноу	шығыс	qárejet	чыгаша	xarajat	чыгым	gider	çykdajy
vasitəçi	аралашсы	делдал	dáldalshı,	ортомчу; арачы	vositchi	арадашсы	aracı	araçy
mənzil	торлак	тұрғын үй	úy-jay	туак жай	uy-joy	торак	konut	ýasýyş jaýy
hal	килеш	септік	seplik	жөндөмө	kelishik	килеш	ad çekimi, durum, âl	düşüm
dil vəziyyəti	тел хале	тілдік жағдаят	tillik jaǵday	кептик кырдал	lisony vaziat	тел вазгыяте, тел ситуациясе	dil durumu	dil yagdaýy

Кестедегі мысалдардан көріп отырғанымыздай тіл және экономика саласы терминдерінде сәйкестік көп емес. Нәпақа (қарақалпақ, өзбек), шығым (башқұрт, татар) қаражат (қарақалпақ, өзбек), аралашсы/арадашсы (башқұрт, татар), үй-жай (қарақалпақ, өзбек), килеш (башқұрт, татар), aracı/araçy (түрік, түрікмен)[10], септік (қазақ, қырғыз) [14], сияқты терминдер көпшілігі 9 тілдің екеуінде ғана сәйкес келеді. Қазақ тіліндегі *шығыс* немесе *шығасы* қырғызша *чыгаша* башқұрт тіліндегі *сығым* және татар тіліндегі *чығым* төркіндес, түрік тілдеріне ортақ сөздерден терминдер болғанымен аздаған тұлғалық өзгешеліктері бар. Бұл көрсеткіш өзара терминалмасым мен бірлесіп терминжасау деңгейінің өте төмен екенін көрсетеді. Өзгелердің термин жасау тәжірибесін ескере отырып, бір түрік тілінде ұтымды жасалған терминді екінші, үшінші, төртінші... тілдің қабылдау құбылысы туыстас тілдер арасында кең тарай қоймаған. Мәселен *делдал/далдал/деллал/теллал* сөзі 5 тілде де (қазақ, қарақалпақ, қырғыз, түрік, түрікмен) болғанымен оны термин ретінде тек қазақ таңдаған. Сөздікте түрік, түрікмен тілдерінде бірдей нұсқада қолданылатын *aracı/araçy* термині де қырғыз тілінде (арачы) қосалқы балама ретінде беріліпті. Егер түрік тілдері арасындағы үйлестіру жұмыстары жүргізіліп, ортақ атау *делдал* мен *арашы* сөздерінің бірі таңдалғанда біріздік арта түскен болар еді. Олай болмауына негізінен түрік халықтарының басқа түрік тілдеріндегі термин шығармашылығынан хабарсыз қалып, тіларалық байланысты күшейтуге, терминологиялық жұмыстарды үйлестіруге тиісті дәрежеде мән бермеуі себеп болып отырғанын айтуға міндеттіміз.

Түрік тілдерінің терминқор қалыптастыруда сыртқы көздерді пайдалануы								
Әзер.	Баш.	Қаз.	Қарақ.	Қыр.	Өз.	Тат.	Түр.	Түркм.
Mühafizə (ар.)	Конвой (фр.) көстәре, эскорт көстәре (ағыл.)	Айдауыл қызметі	Kuzatib bariw xizmeti	Конвой кызматы (фр.)	Kuzatib boorish kuchlari	Конвой хезмәте (фр.)	Refakat gorevi, (ар.) escort gorevi (ағыл.)	Konwoy gullugy (фр.)

iqtisadiyyat (ар.)	иктисад (ар.)	экономика (гр.)	ekonomika (гр.)	экономика (гр.)	iqtisodiyot (ар.)	икътисад (ар.)	ekonomi (гр.)	ykdysat (ар.)
logo (гр.)	логотип (гр.)	логотип (гр.)	logotip (гр.)	логотип (гр.)	logotip (гр.)	логотип (гр.)	logo, simge	logotip (гр.)
tranş; hissə (фр.)	транш (фр.)	транш (фр.)	transh (фр.)	транш (фр.)	transh (фр.)	транш (фр.)	tranş; (фр.)	tranş (фр.)
mətn (пар.)	текст (лат.)	мәтін (пар.)	tekst (лат.)	текст (лат.)	matn (пар.)	текст (лат.)	metin (пар.)	tekst (лат.)

Түрік тілдеріндегі бір ұғымды білдіретін терминдерді салыстыру терминқор түзу кезінде әр тілдің түрлі сыртқы көзді пайдаланып отырғанын көрсетіп отыр.

Түбі грек *logo, logotip* терминдерін әзербайжан мен түрік тілдері ағылшыннан, ал қалған 7 тілдің бәрі орыс тілінен алғаны көрініп тұр.

Қазақ тілінде «конвой» термині *«айдауыл»* тарихи атауымен (историзм) алмастырылса, түрікмен, қырғыз, татар, башқұрт тілдерінде әлі орысша нұсқасы сақталған. Ал әзербайжандар арабша *mühafizə,* түріктер *refakat* терминдерін қалдырды. Сол сияқты кезуіл «патруль» орнына қазақ тілінде ұсынылса да түркі тілдерінің біразында орысша нұсқасы сақталған. Сонымен бірге *бөкеуіл, ертеуіл, кежеуіл* терминдері негізінен қазақ тілінің әскери саласында ғана қолданыла бастады да туыстас тілдерде орысша немесе арабша нұсқалары қалдырылды. «Шабуыл» термині ортақ болып көрінгенмен, тек қырғызшада *чабуул* деп айтылса, түркі тілдерінің барлығында дерлік (түрік, түрікмен, әзербайжан, өзбек, татар, т.б.) арабша *хүжүм* сөзі қолданылады. Жортуыл да солай қырғыз тілінде *жортуул* делінсе, оғыз пен қарлұқ тобында *baskın* термині айтылады.

«Эмитент» (ағыл.) деген экономика терминін совет одағы құрамында болған 8 түрік халқының барлығы өз тілдеріне дәл орыс тіліндегімен бірдей нұсқада алып, қолданып келеді. Бұл термин тек түрік тілінде ғана басқаша «ihraçsi» деп жасалуы одаққа кірген түрік халықтары тілдерінің негізгі (жалғыз десе де болады) сыртқы көзі орыс тілі болғанын және бұл тілдің ықпалының өте күшті болғанын көрсетеді. «Аукцион» (лат.), «экспорт» (лат.) терминдері де түрік тілі (müzayede, ihracat//diş satim) мен әзербайжан тілінен (müzaidə, ixrac) өзге түрік тілдерінде бірдей нұсқада қолданылады [10].

Кеңестік кезеңдегі *капитан, майор, полковник, офицер* сияқты қолданысқа кірген әскери терминдердің орнына *жүзбасы, мыңбасы, түменбасы, субай* деген түрік сөздерін қолдануға болар еді. Мәселен, салыстырылған 9 тілдің жетеуінде бірдей қолданылатын «офицер», «взвод», «полк» терминдері тек екі тілде ғана басқаша аталады. Әзербайжан тілінде – *zabit, tagim, alay*, түрікше – *subay, takım, alay* [11].

Түрік тілдері алдағы уақытта шет тілдерінен термин алғанда ортақ көзді, бір тілді пайдаланса, соған сәйкес әр тілдің терминқорындағы ортақ терминдер үлесі де арта түсетінін ескергені дұрыс.

Түрік тілдерінің өзара терминалмасымы								
Әзер.	Баш.	Қаз.	Қарақ.	Қыр.	Өз.	Тат.	Түр.	Түркм.
alov qurgusu	утсәсәр	отша-шар	ot oshiriwshi	от чачкыч	o't o'chi-ruvchi	утчә-чәр	avel makinesi	ognemyot, ot atyjy

töhfə	индерем	салым	amanat	Салым	omonat	кертем	katki payi	goşant
reklama	реклама	жарнама	reklama	Жарнама	reklama	реклама	reklam	mahabat
saziş	килешүү	келісім	kelisim	Макулдашуу	kelishuv bitim	килешү	anlaşma	şertnama
qərar	карар	шешім	qarar	Чечим	qaror	карар	karar	karar
sərgi	көргәзмә	көрме	körgezbe	көргөзмө	ko'rgazma	көргәзмә	fuar	sergi
təyyarə	самолёт	ұшақ	samolyot	Учак	samolyot	самолёт	uçak	uçar

Түрік тілдерінің барлығында дерлік *қарар* араб сөзі негізгі термин ретінде айтылса, қазақ пен қырғызда ғана *шешім* деген төл сөз қолданылады. *Қарар* терминінің 7 тілде, *көргөзмө* терминінің 5 түрік тілінде бірдей қолданылуы жиі кездесетін құбылыс болмаса да, өзара терминалмасу және тұрқы бірдей сөздерді термин ретінде алу арқылы ортақ терминдер қорын қалыптастыруға болатынына нақты мысал бола алады. Ал қалған *отшашар* (қазақ, башқұрт, татар), *салым, жарнама, шешім* (қазақ, қырғыз), *келісім* (қазақ, қарқалпақ), *аманат (*қарқалпақ, өзбек), *uçak* (түрік, қазақ, қырғыз), *килешеү* (башқұрт, татар, өзбек), *мәтін* (түрік, әзербайжан, қазақ, өзбек), *балмұздақ* (қазақ, қырғыз, татар), *дондурма* (түрік, түрікмен, әзербайжан, башқұрт, тува) тәрізді терминдердің алмасуы 3-4 тілден аспайды. Ал *самолёт* терминінің 4 түрік тілінде бірдей қолданылуы туысқан тілдерің өзара ынтымағы мен келісімінің нәтижесінде болған терминалмасым емес, орыс тілінің ықпалы, үстемдігі арқылы жүзеге асқан сәйкестік.

Қазір қазақ, башқұрт, татар тілдерінде қолданылып жүрген «отшашар» термині 1926 жылы Қызылордада жарық көрген «Орысша-қазақша әскерлік атаулары» [12] деп аталатын сөздікте беріледі. Ал қазақ және қырғыз тілдерінде қолданылып жүрген «салым» термині 1927 жылы жарық көрген «Пән сөздері» сөздігінде [13] тіркелген. Мұндай тілдік деректер өткен ғасыр басында алаш зиялыларының ұлт тілінде термин жасауға айрықша мән бергенінің және олардың терминжасам тәжірибесінің туыстас тілдерге ықпалы зор еткенінің тағы бір дәлелі бола алады.

Туысқан тілдер арасындағы ортақ терминдер қорын терминалмасым арқылы молайтуға негіз қалайтын ең тиімді шешімнің бірі – түрік тілдерін терминқор қалыптастырудың басты сыртқы көзі ретінде тану. Сонда туыстас тілдердің бір-бірінен үздіксіз термин алуы арқылы ортақ терминқорды молайту және термин бірізділігіне қол жеткізу мүмкіндігі арта түседі.

Түрік тілдеріндегі термин сәйкестігі (бірізділік)								
Әзер.	Баш.	Қаз.	Қарақ.	Қыр.	Өз.	Тат.	Түр.	Түркм
agio	ажио	ажио	Ajio	ажио	ajio	ажио	acyo	azio
aktiv	актив	актив	Aktiv	актив	aktiv	актив	aktif	aktiw

bankir	банкир	банкир	Banker	банкир	bankir	банкир	bankacı	bankir
giro	жиро	жиро	Jiro	жиро	jiro	жиро	ciro	jiro
amorti-zasiya	аморти-зация	амор-тиза ция	Амортиза-ция	аморти-зация	amorti-zasiya	амор-тиза-ция	itfa	amorti-zasiya
auditor	аудитор	ауди-тор	Auditor	аудитор	auditor	ауди-тор	denetçi	auditor
gizil	алтын	алтын	altin	алтын	oltin	алтын	altın	altyn, gyzyl
fayda	файза	пайда	payda	пайда	foyda	файда	kâr; kazanç, fayda	peýda
bonus	бонус	бонус	bonus	bonus	bonus	бонус	ikramiye	pul baýragy
axin	ағым	ағын	agis	агым	oqim	агым	akım; akış	akym
artım	артым	өсім	өсім	өсүш	o'sish	артым	artıs artma	yokarla

Бұл кестедегі алғашқы 6 экономика термині түрік тілдерінің көбінде бірдей қолданылады. Бір қарағанда *ажио, актив, актив, жиро, амортизация, аудитор, бонус* сияқты экономика терминдерінің 8-9 түрік тілінде бірдей қолданылуы және бұл мысалдардағыдан өзге де *бюджет, бюро, инфляция, капитализм, картель, клиринг* терминдерінің 9 тілде бірдей болуы түрік тілдерінің өзара терминалмасым деңгейі өте жоғары, бірізге түскен терминдері мол екен дегендей ойға жетелеуі мүмкін. Иә, бірізділік бар. Бірақ бұл бірізділікке түрік халықтары терминдерін өздері реттеп, біріздендіру жұмысын жүйелі түрде жүргізу арқылы қол жеткізді дей алмаймыз. Бұл КСРО-дағы 30-жылдардан басталған жалпысоветтік терминқор қалыптастыру қағидатын басшылыққа алудың нәтижесі. Одақ құрамында болған түрік халықтары тілдерінен тек түрік тілінің өзгешеленіп тұрғаны да (itfa, aktif, bankacı) соның дәлелі. Ал әзербайжан тілінен өзге сегіз тілде «алтын» сөзінің бірдей болуы оның түбі бір түрік тілдерінде ғасырлар бойы қолданылып келген бар түрікке ортақ сөз болғандығынан. Әзербайжан тілінде асыл металл атауы орнына оның түсін білдірген «қызыл» сөзі белсенді қолданысқа көшкендіктен түрік халықтарына ортақ «алтын» сөзі қолданыстан шығып қалды. Көне түрік тілі мен орта ғасыр ескерткіштері лексикасын терең зерделеп, оларды термин ретінде құнттап қолдана білсек, мұндай барша түрікке ортақ сөздер мен қажет қосымшалар аз емес. Ал ағым терминінің 6 тілде бірдей болуы жақсы көрсеткіш болғанмен, *ағын (2), ағыс (1) және артым (3), өсім (2), өсүш (2)* сияқты бір түбірден өрбіген терминдерінің 2-3 тілде ғана сәйкес келуі түрік тілдеріндегі терминжасам үдерісін үйлестіру мен біріздендіру жұмысының жоғары деңгейде болмауының көрінісі.

Қазіргі Түркия түріктері тілінің терминологиясы басқа түрік текті туысқан халықтардың терминдерінен өзгешелеу. Басқалардан айырмашылығы көбірек. Мысалы, әзербайжан, башқұрт, қарақалпақ, қазақ, қырғыз, өзбек, татар, түркімен тілдерінде фонетика, омоним, идиома, синоним, топоним, артикль түрінде біркелкі қолданылатын тіл білімі терминдері тек түрік тілінде ғана *ses bilgisi, es adlı//sesli, sesteş, deyim, es*

anlamlı//anamlas, yer adı, tanımlık [14] түрінде төл сөздер негізінде жасалып, өзгеше қолданылады. Анадолы түріктері Еуропа, Азия тілдеріне кең тараған информатика саласы терминдерінің көпшілігін ұлт тіліндегі терминдермен алмастырды. Мәселен: *компьютер, процессор, принтер, сканер, информатика, онлайн, драйвер, база* (деректер базасы), *виртуал, элемент, буфер* секілді бүкіл түрік тілдеріне ортақ терминдер орнына ол тілде *bilgisayar, işlemci, yazıcı, tarayıcı, bilişim, ağ içi (çevrim içi), tanıtıcı, taban (veri tabanı), sanal, öge, arabellek* іспетті төл терминдер қолданылады.

Салыстырылған 9 түрік текті халық тілінің 8-інде бірдей қолданылатын мұндай терминдердің тек түрік тілінде ғана басқаша болу себебі Түркия Совет одағы құрамындағы түрік халықтары тәрізді орыс тілін терминқор қалыптастырудың негізгі сыртқы көзі ретінде танып, КСРО-да белгіленген жалпысоветтік терминқор қалыптастыру қағидаттарын басшылыққа алған жоқ. Тәуелсіз мемлекет ретінде дербес тіл саясатын жүргізгендіктен термин шығармашылығын да өз қалауынша жүзеге асырды. Мәскеу түрік тілі терминқорының қалыптасуына КСРО құрамындағы түрік халықтарының терминологиясын қалыптастырғандай ықпал ете алмады. Одақ құрамындағы түрік халықтары да XX ғасырдың 30-90 жылдар аралығында 70 жылдан астам уақыт Түркиямен тікелей байланыс орнатып, оларда термин шығармашылығы қалай жүзеге асып жатқаны жөнінде нақты ақпарат алып отырмады. Мәскеу белгілеген қағидаттарға сәйкес Ұлттық терминқорын қалыптастырудың негізгі көзі, басты донор тіл ретінде орыс тілін таныды. Сол көзді 70 жыл пайдаланғандықтан жоғарыдағы 8 тілдің және басқа да одақ құрамына кірген түріктекті халықтар тілдерінің терминдері Түркия түріктерінікінен өзгеше болып шықты. Ендігі жерде бүкіл түрік халықтарының термин шығармашылығын қадағалап, терминологияны тіларалық және халықаралық біріздендіру сияқты терминологиялық жұмыстарды жүйелі түрде жүргізу арқылы жалпытүріктік терминқорды қалыптастыру өз қолымызда.

Енді термин алатын негізгі ішкі және сыртқы көздерді айқындап алу өте маңызды. Бұған қатысты түрлі пікірлер мен ұстанымдар бар. Мәселен, түркиялық ғалым İbrahim Şahin жалпытүріктік терминқор қалыптастырудың ең тиімді жолы – көне түрік заманынан XIII ғасырға дейінгі барлық туысқан түрік халықтарына ортақ мұраны пайдалану деп санайды. Ғалым түрік халықтарының терминологиялық орталығын құрып, сол орталық арқылы терминологиялық жұмыстарды жүргізу арқылы аталған кезеңге тән 10 000 сөзді, әсіресе соның ішіндегі ең маңызды еңбек Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» 7 500 сөз бен көнетүрік тіліндегі 140-қа жуық аффиксті пайдалану жолымен мыңдаған термин жасап, жалпытүріктік терминқор мәселесін шешуге болады деген тұжырым жасайды [15].

Ғалымның көне түрік ескерткіштерін де, «Диуани лұғат ат-түркті» ортақ көз ретінде пайдалануды ұсынуы орынды. Жалпы барлық түрік халықтарына ортақ тарихи мұраларды пайдаланумен бірге қазіргі түрік тілдерінің терминқоры мен терминжасам тәжірибесін, жекелеген тілдерде ғана сақталған немесе тарихи даму барысында пайда болған сөз тудырушы жұрнақтар қорын да қажеттілігіне қарай сұрыптап пайдаланған жөн деп білеміз. Тіл жасампаз, үнемі дамып, өзгеріп отыратын тірі құбылыс болғандықтан тек көне көздермен ғана шектелмей, оның даму барысында жеткен жетістіктерін де қажетке жаратып, тіпті терминжасамның жаңа озық үлгілері мен тәсілдерін туғызудан да қашпауымыз керек деп ойлаймыз.

Соңғы жылдары түрік елдері ғалымдары тарапынан жалпытүріктік терминқор қалыптастыруға айрықша назар аударылуы, салыстырмалы сөздіктердің жасала бастауы, арнаулы зерттеулердің жазылуы бұл мәселенің өзектілігін, күн тәртібінде тұрғанын көрсетеді. 2023 жылы жас ғалым Алина Минсафина түрік, әзербайжан, қазақ, өзбек, татар тілдеріндегі тіл білімі, физика-математика терминдері негізінде диссертация қорғап, салыстырмалы зерттеуін жариялады: Minsafina A. «Çağdaş Türk dillerinde ortak terminoloji geliştirme imkan ve yöntemleri» [16]. Бұл еңбекте де түрік халықтарының терминжасау мектептерінің өзінше бағыт алғаны, келісіп-кеңесіп ортақ термин жасамай, бір-бірінен сөз алмай әр халық өз жолымен кеткені, әлі де солай болып жатқаны нақты мысалдар негізінде талданады. Осы арқылы түрік халықтарына ортақ терминқор түзу мәселесі көтеріледі.

Енді бізге осы бағыттағы атқарылатын ғылыми, практикалық жұмыстардың барлығын үйлестіріп, тіларалық біріздендіру, халықаралық біріздердіру сияқты терминологиялық жұмыстарды жүйелі жүргізетін арнайы институт, құрылым құру мәселесін кешіктірмей шешу қажет. 2024 жылғы 6-7 мамырда Түрік тілі қоғамы мен Түркі академиясы бастаған белді мемлекеттік, халықаралық ұйымдардың ұйымдастыруымен Баку қаласында өткен Түрік әлемінің ортақ әліпбиі комиссиясының екінші отырысында біз түрік терминкомын құру туралы арнайы ұсыныс берген едік. Одан бері де 1 жылдан астам уақыт өтті. Ұсыныс қабыл алынып, дайындық жұмыстары жүргізіліп жатқаны жөнінде ақпарат алдық. Жуық арада сол комиссия құрылып, жұмысын бастайды деген үміттеміз.

Осы мәселе көтерілген жерде «Біз неге түрік тілдерін терминқор қалыптастырудың көзі ретінде танып, бір-бірімізден термин алуымыз қажет?», «Мұндай ұстаным бізге не береді?» деген сұрақтардың туындары сөзсіз. Бұл сұрақтарға жауап іздесек, мынаны айтуға болады:

1. Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда: «Түбі бір туысқан түрік текті халықтар тілдерінен алынған сөздердің тұлғасы бірдей болмаса да түбірі бір болғандықтан түсінуге де, естуге де, айтуға да жеңіл, туысқандығы жоқ тілдердің сөздеріндей жат емес» [17, 459].

Терминге қойылатын талаптар тұрғысынан қарағанда мағынасы ұғынықты болады әрі жағымды дыбысталады. Яғни түбір ортақтығы олардың мағынасын қиындықсыз түсінуді, ал түрік тілдеріне тән емес жат дыбыстардың болмауы олардың жеңіл айтылуын қамтамасыз етеді.

2. Туыстас тілдерден өзара алмасқан терминдер тілдер арасындағы тарихи сабақтастықтың сақталып, олардың лексикалық қорының бір-бірінен тым алшақтап кетуіне жол бермейді. Мұндай терминдер жалпытүріктік ортақ терминқордың молаюына, негізгі қор, ұйытқы болады.

3. Түрік текті халықтардың ортақ терминқор қалыптастырып, оны үнемі ұлғайтып отыруы туысқан халықтар арасындағы ғылыми ынтымақтастықтың нығаюына, кәсіби коммуникацияның жеңілдеуіне жол ашады. Түрік текті елдер ғалымдары мен сала мамандары бір-бірінің еңбектерін еркін оқып, ауызша сөйлескенде қиындықсыз түсініп, өзара ақпарат алмасуын жеңілдетеді.

4. Ғылым тілінің өрісі кеңіп, бір ғана ұлт тілінде жасалған терминнің бірнеше тілге таралуына жол ашылады. Алдымен 5-10 түрік тілінде қолданылған терминнің туыстығы жоқ басқа тілдерге де өтуіне, сөйтіп түрік сөзінің халықаралық термин мәртебесін иеленіп, кең таралуына мүмкіндік туғызады.

5. Түркі халықтарына тән ортақ терминқор әлемдік ғылыми кеңістіктің өзіндік құрамдас бөлігіне айналатын жалпытүріктік ғылыми кеңістіктің пайда болуына негіз қалайды.

Бір ғана ұлт тілімен шектелмей, бірнеше туыстас тілдің терминжасам үдерісі жөнінде толық мәлімет алып, тілдер арасындағы терминалмасымды үйлестіріп, терминологияны тіларалық, халықаралық біріздендіру жұмыстарын сапалы, жүйелі түрде жүргізу өте ауқымды әрі жауапты жұмыс. Сондықтан бұл жұмысқа барлық түркі елдерінің терминологиялық жұмыспен айналысып отырған құрылымдары мен осы істің мән жайын терең білетін кәсіби ғалымдары, терминтанушы мамандары жұмылдырылуға тиіс.

Қорытынды

Сөз соңында айтарымыз: жалпытүріктік терминқор құруды осы іске тікелей жауап беретін арнаулы құрылымдар құрып, сол арқылы мынадай негізгі терминологиялық жұмыстар атқарылуға тиіс деп ойлаймыз.

1. Қазіргі заманауи ғылым мен технология салаларындағы жаңа терминдерді бірлесіп жасап, тұрқы бірдей немесе аздаған ғана дыбыстық өзгешелігі бар бір түбірден өрбіген барлық түрік тілдеріне ортақ терминдерді сұрыптап алып, жаппай қолданысқа енгізу (TurkTerminKom). Кәсіби біліктілікті әрі бірнеше тілдің терминологиялық лексикасын салыстыра талдап, сөзжасам тәсілдерін тиімді пайдалануды қажет ететін мұндай ауқымды істі атқаратын мамандандырылған институт құрылғаны жөн. Оны Түркі академиясы базасында құруға да болады деп ойлаймыз.

2. Түрік тілдерін терминқор қалыптастырудың ең басты сыртқы көзі ретінде тану. Көне және орта ғасырлық түрік жазба ескерткіштерін, тарихи-әдеби мұралар лексикасы мен қосымшаларын барынша пайдалану. Түрік тілдері арасындағы терминалмасым үдерісін ілгеріде құрылуға тиіс Түріктерминкомы (TurkTerminKom немесе TurkTerKom) арқылы үйлестіру.

3. Туыстығы жоқ тілдерден термин алу кезінде ортақ көзді (бір тілді ағылшын, француз т.б.) пайдалану. Әр түрік тілінің дыбыстық ерекшелігін ескере отырып, кірме терминдерді бірдей немесе тұрқы көп өзгешеленбейтіндей етіп, термин емлесін келісіп алу (TurkTerminKom).

4. Түрік терминкомы мақұлдаған ортақ терминдерді барлық түрік халықтарының тілінде біркелкі қолданылуын қадағалап, реттеп отыру (TurkTerminKom).

5. Осы аталған жұмыстардың бәрін қажетті мәліметпен толық қамтамасыз ету үшін түрік халықтарына ортақ терминологиялық дерекқор (ОТД) қалыптастыру қажет. «Терминологиялық дерекқор – лингвистика саласындағы қазіргі зерттеушілердің негізгі құралдарының бірі. Кез келген терминологиялық дерекқордың басты міндеттерінің бірі – терминологияны біріздендіру. Оны сол арнаулы сала бойынша жеткілікті білім болмайынша жүргізу мүмкін емес» [18, 3].

Терминологиялық дерекқорда ғылым мен техниканың барлық саласына қатысты терминдер жөнінде толық мәлімет жинақталады. Салыстырмалы терминдер сөздіктері, көптілді, екітілді сөздіктер, терминдердің энциклопедиялық сөздіктері, түсіндірме сөздіктері, этимологиясы т.б. қажетті мәліметтің бәрі сонда орналастырылады. Жалпытүріктік терминологиялық қор да осы ауқымды ортақ электронды платформаның бір бөлігі ретінде қалыптастырылғаны жөн.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті 2024-2026 жж. қаржыландыратын AP23487260 «Алаш қайраткерлері және XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілінің тарихы» жобасы аясында жазылған.

Әдебиеттер тізімі

1. Закиев, М. (2011) О роли многоязычных терминологических словарей в сближении тюркских терминофондов, Түркітілдес елдердің терминқор қалыптастыру тәжірибесі (және өзара терминалмасым, көптілді терминологиялық сөздіктер жасау мәселелері» халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана, стр. 12-21.

2. Құрманбайұлы, Ш. (2023) Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігі. Алматы, б. 496.

3. Курманбекова, Г.Т., Чериков, К.Б., ж.б. (2023) Биологиялык терминдердин кыргызча-орусша/орусша-кыргызча сөздүгү. Бишкек: Кут-бер, б. 256.

4. Қасымбеков, М. (2014) Қарақша-орысша, орысша қазақша терминологиялық сөздік, Т.13: Биология. Алматы: ҚАЗақпарат, б. 528.

5. Абдуллаев, Э., Абдыкеримов, К, Бейшекеев, Н., ж.б. (2015) Орусча-кыргызча сөздүк, I- IV томдар. Бишкек.

6. Сауранбаев, Н., Мұсабаев, Ғ., Сарыбаев, Ш. (2005) Орысша-Қазақша сөздік, үшінші басылуы. Алматы, б. 1152.

7. Уәли, Н., Құрманбайұлы, М., Малбақо,в М. (2013) Қазақ сөздігі. Алматы: Тіл білімі институты, б. 1488.

8.Жумагулов, Ч. (2017) Жазуу эстеликтердин айырым маселелери жана кыргыз терминологиясындағы бүгүнкү процесс. Бишкек, б. 528.

9. Түркітілдес елдердің терминқор қалыптастыру тәжірибесі (және өзара терминалмасым) (2011), Көптілді терминологиялық сөздіктер жасау мәселелері ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана, б. 256.

10. Türk dillerinin iktisat terimleri sözlüğü (2024), Diktionary of Ekonomic Terms of Turkic Languages. Astana: Turkic Akademy, p. 484.

11. Türk dillerinin askeri terimleri sözlüğü (2024). Diktionary of military Terms of Turkic Languages. – Astana: Turkic Akademy, p. 504.

12. Орысша-қазақша әскерлік атаулары (2005). Русско-казакская военная терминология. Алматы: 1С-Сервис, б. 136.

13. Қаратышқанов, Н. (2004) Пән сөздері (Терминологиялық сөздік). Алматы: Ер-Дәулет, б. 128.

14. Türk dillerinin dil bilimi terimleri sözlüğü (2024). Diktionary of Linguistik Terms of Turkic Languages. Astana: Turkic Akademy, p. 520.

15. Şahin, İ. (2023) Türk devletler teşkilati, Türklüğün geleceği ve terim sorunu: ata mirasi temelinde ayriştiran değil birleştiren teriminolojie geçiş, Avrasya Terim Dergisi, 11 (3), s. 124 -134

16. Minsafina, A. (2023) Çağdaş Türk dillerinde ortak terminoloji geliştirme imkan ve yöntemleri. Ankara: TDK Yayınları, s. 249.

17. Байтұрсынұлы, А. (2023) Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларының академиялық толық жинағы. Бестомдық. 5-том. Алматы: Smart University Press, б. 780.

18. Федюченко, Л.Г. (2021) Терминологическая база данных как трансферная модель технического знания: автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук. Тюмень, с. 42.

Ш. Курманбайулы
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан

Общетюркский терминофонд – основа международной унификации терминологии

Аннотация. В статье рассматривается актуальность создания единой терминологии для тюркских народов и важность международной унификации терминологии. Во-первых, на конкретных примерах анализируются и сравниваются современные тенденции терминообразования в казахском и кыргызском языках, различия и сходства в терминологии двух языков. Доказано, что из-за слабости усилий по межъязыковой унификации и координации уровень обмена опытом создания терминов и взаимопонимания между родственными языками снижается, а различия в терминологии двух языков быстро увеличиваются. Далее на основе сравнительного терминологического словаря 9 тюркских языков по экономике, языкознанию и военному делу, изданного Тюркской академией, сравниваются и анализируются общие термины и различия в терминологии современных тюркских языков. Результаты этих анализов также свидетельствуют о том, что из года в год увеличиваются различия в терминологии языков тюркских народов, а не общие черты. На основе результатов лингвистических анализов, проведенных по терминологии казахско-кыргызского и ряда других тюркских народов, научно сформулирована необходимость координации и согласования терминологической работы современных тюркских народов, уделения особого внимания межъязыковой и международной унификации их терминов, а также актуальность создания единой тюркской терминологии. Упомянута терминологическая работа, которая должна быть последовательно проведена в ходе международной унификации внутренних и внешних источников и терминологии, являющихся основой для создания единой тюркской терминологии, и намечены пути ее проведения. Рекомендуется создать компетентную комиссию, например, TurkTerKom, которая бы профессионально проводила и координировала эту обширную терминологическую работу, которая должна осуществляться на межгосударственном и межъязыковом уровнях, а также специальный терминологический институт с международным статусом, который бы научно поддерживал ее работу.

Ключевые слова: общетюркский терминофонд, тюрктерминком, общий термин, интернациональная унификация терминологии, терминообразование, терминозаимствование, общая терминологическая база данных

Sh. Kurmanbaiuly
Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

The Common Turkic Terminological Fund as a Basis for International Terminology Unification

Abstract. This article discusses the relevance of creating a common terminology fund for the Turkic nations and the importance of International unification of terminology. First, the current trends in term formation in the Kazakh and Kyrgyz languages, the differences and similarities in the terminology of the two languages are analyzed and compared using specific examples. It is proved that nowadays due to the weakness of interlingual unification and coordination works, the level of sharing of term

formation experience and mutual terminological borrowing between related languages is decreasing, and the differences in the terminology of the two languages are increasing rapidly. Further, based on the comparative terminological dictionary of 9 Turkic languages in Economics, Linguistics and Military, published by the Turkic Academy, common terms and differences in the terminology of the languages of modern Turkic nations are analyzed by comparing and contrasting them. The results of these analyses also indicate that the differences in the terminology of the languages of Turkic peoples are increasing year by year rather than their common features. Based on the results of linguistic analyses conducted on the terminology of Kazakh-Kyrgyz and several other Turkic languages, the need for modern Turkic nations to agree and coordinate their terminological issues, to pay special attention to the interlingual and international unification of their terms, and the relevance of creating a Common Turkic Terminology Fund are scientifically formulated. The internal and external sources that serve as the basis for creating a Common Turkic Terminology Fund and the terminological work that should be carried out sequentially during the International unification of terminology are mentioned, and the ways to conduct them are outlined. It is recommended to establish a competent commission, such as TurkTerKom, which would professionally conduct and coordinate this extensive terminological work that should be carried out at the interstate and interlingual levels, and a special Terminology Institute with international status that would scientifically support its work.

Keywords: Common Turkic Terminology Fund, TurkTermKom, common term, International unification of terminology, term formation, terminological borrowing, common terminological database.

References

1. Zakiev, M. (2011) O roli mnogoyazychnyh terminologicheskih slovarej v sblizhenii tyurkskih terminofondov, Tyrkitildes elderdin terminkor kalyptastyru tazhiribesi (zhane ozara terminalmasym, koptildi terminologiyalyk sozdikter zhasau maseleleri» halykaralyk gylymi-teoriyalyk konferenciya materialdary. Astana, str. 12-21. [in Russian]

2. Kyrmanbajyly, Sh. (2023) Zhana ataular men koldanystar sozdigi. Almaty, b. 496. [in Kazakh]

3. Kurmanbekova, G.T., Cherikov, K.B., zh.b. (2023) Biologiyalyk terminderdin kyrgyzcha-orussha/ orussha-kyrgyzcha sozdyғy. Bishkek: Kut-ber, b. 256.

4. Kasymbekov, M. (2014) Kazaksha-oryssha, oryssha kazaksha terminologiyalyk sozdik, T.13: Biologija. Almaty: KAZakparat, b. 528. [in Kazakh]

5. Abdullaev, Je., Abdykerimov, K, Bejshekeev, N., zh.b. (2015) Oruscha-kyrgyzcha sozdyk, I- IV tomdar. Bishkek.

6. Sauranbaev, N., Mysabaev, G., Sarybaev, Sh. (2005) Oryssha-Kazaksha sozdik, yshinshi basyluy. Almaty, b. 1152. [in Kazakh]

7. Uali, N., Kyrmanbajyly, M., Malbakov, M. (2013) Kazak sozdigi. Almaty: Til bilimi instituty, b. 1488. [in Kazakh]

8. Zhumagulov, Ch. (2017) Zhazuu estelikterdin ajyrym maseleleri zhana kyrgyz terminologiyasyndagy bygynky process. Bishkek, b. 528.

9. Tyrkitildes elderdin terminkor kalyptastyru tazhiribesi (zhane ozara terminalmasym) (2011), Koptildi terminologiyalyk sozdikter zhasau maseleleri gylymi-teoriyalyk konferenciya materialdary. Astana, b. 256. [in Kazakh]

10. Türk dillerinin iktisat terimleri sözlüğü (2024), Diktionary of Ekonomic Terms of Turkic Languages. Astana: Turkic Akademy, p. 484. [in Turkish]

11. Türk dillerinin askeri terimleri sözlüğü (2024). Diktionary of military Terms of Turkic Languages. – Astana: Turkic Akademy, p. 504. [in Turkish]

12. Oryssha-kazaksha askerlik ataulary (2005). Russko-kazakskaya voennaya terminologiya. Almaty: 1S-Servis, b. 136. [in Kazakh]

13. Karatyshkanov, N. (2004) Pan sozderi (Terminologijalyk sozdik). Almaty: Er-Daulet, b. 128. [in Kazakh]

14. Türk dillerinin dil bilimi terimleri sözlüğü (2024). Diktionary of Linguistik Terms of Turkic Languages. Astana: Turkic Akademy, p. 520. [in Turkish]

15. Şahin, İ. (2023) Türk devletler teşkilati, Türklüğün geleceği ve terim sorunu: ata mirasi temelinde ayriştiran değil birleştiren teriminolojie geçiş, Avrasya Terim Dergisi, 11 (3), s. 124 -134 [in Turkish]

16. Minsafina, A. (2023) Çağdaş Türk dillerinde ortak terminoloji geliştirme imkan ve yöntemleri. Ankara: TDK Yayınları, s. 249. [in Turkish]

17. Bajtyrsynyly, A. (2023) Ahmet Bajtyrsynyly shygarmalarynyn akademiyalyk tolyk zhinagy. Bestomdyk. 5-tom. Almaty: Smart University Press, b. 780. [in Kazakh]

18. Fedyuchenko, L.G. (2021) Terminologicheskaya baza dannyh kak transfernaya model' tehnicheskogo znaniya: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchjonoj stepeni doktora filologicheskih nauk. Tjumen', s. 42. [in Russian]

Автор туралы мәлімет:

Құрманбайұлы Ш. **–** филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының жетекшісі, Алматы, Қазақстан.

Курманбайулы Ш. – доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Kurmanbaiuly Sh. **–** Doctor of Philology, Professor, Academician of NAS RK, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ГРНТИ 13.11.27
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-268-283

Репатрианты в Казахстане: адаптация и социокультурные проблемы

Ж. Сайын*, Г. Жиембаева, Н. Жумай

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: jazirasaiyn@yandex.ru, zgulbahram@mail.ru, nurmiraali@mail.ru)

Аннотация. Согласно официальным данным, по состоянию на 1 августа 2022 года 9 077 этнических казахов репатриировались в Казахстан и получили статус кандасов. Всего с 1991 года в республику вернулись 1 млн 96,9 тыс. этнических казахов. Более половины кандасов (69,9%) являются выходцами из Узбекистана, 10,3% – из КНР, 7,1% – из Туркменистана, 4,0% – из Монголии и 8,7% – из других стран. Универсальное право лица на перемещение на территорию страны, которую считает своей родиной, процесс возвращения к «месту происхождения» – репатриацию закреплены во Всеобщей декларации прав человека и в Международном пакте о гражданских и политических правах.

В данной статье уделено внимание вопросам культурной и языковой адаптации кандасов, переселившихся в Казахстан из Ирана и Узбекистана. В работе изучены проблемы и барьеры, с которыми сталкиваются кандасы, такие, как языковые трудности, различия в культурных нормах, социальная изоляция и отсутствие институциональной поддержки. Через примеры личных историй репатриантов выделены основные стратегии адаптации: стремление сохранить этнокультурную идентичность или, напротив, быстрая ассимиляция путем принятия местных норм. Особое внимание уделено роли индивидуальных особенностей, образовательного уровня и социальной среды в успешности адаптационного процесса.

Анализ историй репатриантов также выявляет влияние социальных стереотипов и недостатков государственной политики на процесс интеграции. Авторы подчеркивают необходимость комплексного подхода, включающего материальную, социальную и культурную поддержку, для облегчения адаптации кандасов в Казахстане.

Ключевые слова: миграция, репатрианты (оралманы, кандасы), культурный шок, ассимиляция, адаптация, интеграция, взаимодействие языков и культур.

Поступила: 03.01.2025; Принята: 25.09.2025; Доступна онлайн: 30.09.2025

[1]**автор для корреспонденции**

Введение

Активная репатриация казахов, живущих за пределами Казахстана, вызвала множество проблем, в том числе связанных с социокультурной адаптацией. Изменения в социальном окружении, утрата привычных связей и погружение в незнакомую среду приводят к тревоге и неопределенности у репатриантов. Культурные различия, различные образовательные практики и незнание русского языка и кириллицы отрицательно влияют на их социальную адаптацию, требуя дополнительных усилий и вызывая стресс. В процессе адаптации к новой среде репатрианты сталкиваются и с особенностями общения, которые отличаются от тех, к которым они привыкли. Им нужно подстраиваться под новые реалии жизни, что часто требует пересмотра уже сформировавшихся представлений о взаимодействии с окружающим миром. В связи с этим возникает необходимость в поддержке кандасов, чтобы облегчить и ускорить их адаптацию к новым условиям.

К сожалению, государственная система почти не собирает обратную связь от репатриантов. В некоторых регионах время от времени публикуются отчеты о деятельности государственных служб по повышению информационной осведомленности иммигрантов, но эти отчеты, размещенные на официальных сайтах, часто содержат лишь ограниченную информацию и не включают мнения самих репатриантов. Поэтому авторы данной работы считают, что исследование проблем и перспектив адаптации кандасов поможет обобщить существующие данные и выделить пути для эффективной социокультурной адаптации переселенцев.

Авторы надеются, что статья окажется интересной для специалистов, изучающих миграционные процессы, этнокультурную идентичность и социальную интеграцию.

Материалы и методы исследования

За основу настоящего исследования была взята теория межкультурной адаптации мигрантов, объясняющая, как индивидуумы или группы приспосабливаются к новой культурной среде.

В целом интерес исследователей к вопросам миграции возник в конце 19 века и сохраняется до настоящего времени. Историки, археологи, антропологи, филологи и культурологи активно исследуют миграцию, расселение и ассимиляцию различных этнических групп. Можно отметить таких ученых, как: Р.Редфилд, Р.Линтон, М.Д.Херсковиц, Дж.Берри, Я.Ю.Ким, Ф.Боас, Д.Пауэлл, У.Хоумз, Р.Турнвальд, К.Оберг, С. Тер-Минасова, Р.Ушканова, А.Бороноев и др. Среди казахстанских ученых следует выделить известных авторов Г.М.Мендикулову, А.Н.Алексеенко, З.Кинаятулы, М.С.Садырову и др., которые проводят работу над миграционными процессами в Казахстане, в частности, переселения репатриантов.

Исследование межкультурной адаптации тесно связано с более ранними работами в области *аккультурации* и *культурного шока*. Интерес к аккультурации появился у ученых в 1930-х годах, когда американские антропологи Р. Редфилд, Р.Линтон и М.Д. Херсковиц впервые представили теоретическую основу для изучения этого явления в социологии. Они рассматривали аккультурацию как процесс изменений, происходящих

в результате длительного и непосредственного контакта представителей различных культур. В своем «Меморандуме об изучении аккультурации» они утверждали, что аккультурация включает явления, возникающие, когда группы людей из разных культур вступают в продолжительные взаимодействия, приводящие к изменениям в исходных культурных моделях одной или обеих групп [1]. Ученые выделили три возможных исхода аккультурации: 1) принятие – процесс полного усвоения новой культуры и утрата значительной части прежнего культурного наследия, включая ценности принимающей культуры; 2) адаптация – сочетание элементов родной и новой культур или сохранение противоречивых взглядов в повседневном поведении; 3) реакция – процессы, противостоящие аккультурации, возникающие, когда группа воспринимает себя как второсортный элемент или сталкивается с неблагоприятными условиями, что может привести к возвращению к прежнему состоянию до аккультурации [1]. Позже эта теория получила освещение в различных психологических теориях аккультурации и культурной адаптации, которые сегодня изучаются как на групповом, так и на индивидуальном уровне [2]. Социальные психологи предложили различные классификации участников аккультурации. Например, Я.Ю.Ким разделила переселенцев на две группы в зависимости от продолжительности их пребывания в другой стране: на долгосрочных (иммигранты и беженцы) и краткосрочных (временные поселенцы) [3]. Классификация Дж. Берри и Д. Сэма включает четыре группы, основанные на трех критериях: длительности контакта с другими культурами, мобильности и добровольности этих контактов [4]. Типология Дж. Берри и Д.Сэма отражена в таблице ниже (таблица 1).

Таблица 1. Типы групп, участвующих в процессе аккультурации

Мобильность	Добровольность контактов	
	Добровольные	Против воли
Оседлые	Этнокультурные группы	Коренное население
Мигранты:		
постоянные	Иммигранты	Беженцы
краткосрочные	Временные поселенцы	Ищущие убежища

Согласно этой типологии, группы, такие, как беженцы и иммигранты, которые оказываются в чуждой культуре в результате миграции, отличаются от тех, кто ведет оседлый образ жизни, как, например, коренные жители. Временные поселенцы отличаются от иммигрантов, стремящихся на постоянное место жительства. Также различаются те, кто мигрирует по собственной воле (иммигранты и временные поселенцы), и те, кто вынужден жить в чуждой культуре (беженцы или коренное население). Исследователи Бэрри Дж. и Ким Я.Ю. отмечают, что несмотря на различия в продолжительности адаптации, определенные переживания характерны для всех мигрантов. Дифференциация по признаку добровольности контакта также указывает на особенности процесса аккультурации и адаптации, как у тех, кто выбирает новый культурный опыт, так и у тех, кто оказывается в чужом окружении принудительно.

Репатрианты попадают в группу постоянных мигрантов (так как они переселяются, хотя и возвращаются на родину) с добровольным характером контактов (их возвра-

щение происходит добровольно). Они возвращаются на родину, где сталкиваются с необходимостью аккультурации.

Понятие культурного шока было введено К.Обергом, который описал это явление как профессиональное заболевание людей, внезапно перемещенных за границу и «вызванное тревогой, возникающей из-за потери привычных знаков и символов социальных контактов» [5]. Новички в культуре испытывают определенные физические, физиологические и психологические реакции, затрагивающие эмоциональные, межличностные, когнитивные и социальные компоненты. Исследователи выделяют несколько этапов переживания культурного шока. М. Винкельман [6] выделяет четыре таких этапа: 1) медовый месяц, или туристическая фаза, характеризующаяся интересом, азартом и идеализацией новой культуры; путешественник обращает внимание на элементы культуры, сходные с родной культурой, переносит успешный опыт, полученный в своей культуре в новые условия; 2) фаза кризиса или культурного шока; для нее характерно обнажение различий культур и переживание трудностей, связанных с этими различиями, получение негативного опыта из-за несоответствия своего поведения местным культурным нормам, разочарования, фрустрация, напряжение; в этот период иностранец начинает испытывать отсутствие контроля над ситуацией, тосковать по дому; в некоторых случаях человек может испытывать утрату идентичности; 3) фаза адаптации и постепенного восстановления, когда проблемы еще не заканчиваются, но появляется позитивный опыт преодоления трудностей, формируется положительное отношение к этому процессу, возвращается вера в себя; 4) адаптация – фаза разрешения, когда человек чувствует стабильность и уверенность, взаимодействуя с принимающей культурной средой.

Основным способом сбора данных было использование метода интервью. Проведено несколько интервью с репатриантами, в ходе которых задавались вопросы, касающиеся проблем интеграции в новое общество.

Результаты и обсуждение

Основные положения теорий культурной адаптации репатриантов, изложенные выше, были использованы для анализа проблем казахов-репатриантов, возвратившихся на свою историческую родину.

Казахстан как страна, принявшая большое количество репатриантов после распада Советского Союза, стал ареной для различных историй адаптации. В данном исследовании мы пытаемся осветить вопросы культурной адаптации переселенцев из Ирана и Узбекистана, прошедшие известные алгоритмы адаптации как успешные, так и проблемные (медовый месяц, культурный шок, адаптация).

История адаптации семьи из Ирана. Миграция из Ирана в Казахстан в 1990-х годах была обусловлена в основном культурными и историческими причинами. Рассмотрим конкретный пример семьи, где две сестры и их младший брат, переехавшие из Ирана, демонстрируют различные траектории адаптации.

В 1991 году две сестры прибыли в Казахстан, позднее к ним присоединился их младший брат, который на тот момент, будучи гражданином Ирана, проживал в Турции. Их судьбы сложились по-разному, но ярче всего выделяется история старшей сестры,

которая за 30 лет достигла определенного положения, став профессором одного из престижных университетов Казахстана.

До переезда в Казахстан её ожидания, как и ожидания остальных родственников, были наполнены чувствами идеализации родины предков, так как с раннего детства они были наслышаны от своей бабушки, что лишь на родине можно обрести покой, ведь на родине любая травинка имеет особое лечебное свойство. Однако наши герои, прибыв на историческую родину, пройдя этап восторга, столкнулись с реальностью, которая вызвала у них культурный шок. Шок или стресс являются результатом изменений в социокультурных отношениях, когнитивной усталости, ролевого стресса, потери межличностных контактов со значимыми людьми, а в некоторых случаях – потери идентичности. Дж. Берри использует понятие «аккультурационный стресс» [2], считая его более удачным, чем «культурный шок», по следующим двум причинам. Во-первых, термин «шок» имеет отрицательную коннотацию, в то время как термин «стресс» может варьироваться от положительного до отрицательного и, таким образом, лучше соотносится с опытом аккультурации, который может быть, как положительным (связанным с новыми возможностями), так и отрицательным (связанным с трудностями). Во-вторых, термин «культура» обращает внимание только на одну культуру, в то время как «аккультурация» указывает на более чем одну культуру.

Одним из первых препятствий, с которым столкнулись казахи из Ирана, был языковой барьер. Несмотря на относительно хорошее владение казахским языком, в речи нередко встречались персидские заимствования, что порой становилось объектом непонимания со стороны окружающих. В частности, в речевой деятельности репатриантов коммуникативно активными оказались слова бытовой лексики, привычные и употребляемые ранее, либо не имеющие аналогов в казахском языке, ввиду культурного различия. К числу таких слов относятся:

Салам (سلام), читори (چطوری) – ‘привет, как дела?’ Эти формы приветствия до сих пор используются в речи наряду с казахскими сәлем, қалайсың?

Сини (سینی) – ‘поднос’. *Сини* продолжает активно использоваться в речи репатриантов, так как в казахском языке нет отдельного термина для подноса, который бы обозначал посуду для сервировки. В иранской культуре поднос является элементом искусства и играет важную роль в процессе подачи и сервировки пищи.

Также можно встретить слова:

Ашпазхане (آشپزخانه) – ‘кухня’.

Яхшал (یخچال) – ‘холодильник’.

Кууш (کفش) – ‘обувь’. Эти заимствования используются, несмотря на наличие казахских эквивалентов *ас үй, тоңазытқыш, аяқ киім.* Можно предположить, что причина использования персидских слов яхшал и кууш в том, что они короче, чем казахские *тоңазытқыш* и *аяқ киім.*

Хамише (همیشه) – ‘постоянно’, наряду с которым репатрианты позже стали использовать русское слово *постоянно.*

Согласно опросам, в речи респондентов выражение благодарности за выполненную работу до сих пор используется персидский вариант: *дэст-э дэрдэ наконэд* (دست درد نکند), что в переводе означает *‘пусть ваши руки не знают бед’,* в казахском варианте это выражение звучит как *‘қолың дерт көрмесін’.* Казахский вариант начал использоваться

относительно недавно, по нашим наблюдениям, в язык оно вошло через турецкие сериалы. Турецкое выражение звучит так: '*ellerin dert görmesin*' или '*ellerine sağlık'.*

Таким образом, персидский язык с его богатым лексическим наследием продолжает оказывать заметное влияние на язык иранских кандасов в повседневной жизни, в бытовой лексике.

Другим барьером адаптации было незнание русского языка, который играет немаловажную роль в общественной и профессиональной жизни больших городов Казахстана, что затрудняло их общение с местным населением. Культурные различия проявлялись и в непривычных нормах поведения. Например, они были удивлены тем, что казахи, собравшись говорят тосты, желают хорошие пожелания, вроде как просят у Всевышнего благ, но в то же время сопровождают это с употреблением спиртного, что противоречит нормам религии ислам. Подобная практика, равно как и шутки между мужчинами и женщинами, казались им недопустимой. Кроме того, для старшей сестры шоком стало и то, что в Казахстане студенческие общежития были смешанными для парней и девушек, что кардинально отличалось от иранских традиций. Ещё один аспект, вызывающий непонимание, - это финансовая культура. Казалось странным то, что несмотря на низкие зарплаты, люди тратят значительные средства на дорогие свадьбы и подарки. В отличие от мигрантов, которые стремились быстрее ассимилироваться, принимая местные обычаи, старшая сестра выбрала иной путь. Она не пыталась подстраиваться под культуру застолья, не принимала непривычных ей шуток и образа жизни. Вместо этого она сосредоточилась на образовании и профессиональном росте. На протяжении всего пути ей приходилось доказывать, что образование, которое было получено не на русском языке, также имеет силу и значимость. Как считает наша героиня, знания, полученные ею в Иране, были глубокими, и образование в Иране ничем не уступает советскому образованию (напомним, в университете данный респондент обучалась в период 1992-1996 годы, когда система образования еще продолжала быть советской). Несмотря на трудности, связанные с изоляцией и отсутствием культурной идентификации с местным сообществом, её упорство и целеустремлённость позволили ей достичь значительных успехов. Она смогла найти свой путь, сохранив приверженность своим принципам.

Интересным сравнением является поведение других мигрантов из Ирана. Многие из них, сталкиваясь с культурными различиями, сознательно шли на изменение своих привычек. Желая быстрее интегрироваться, они принимали участие в местных традициях, таких, как употребление алкоголя за столом, произнесение тостов и свободное общение между мужчинами и женщинами. Именно этот путь выбрала вторая сестра. Благодаря своей коммуникабельности она быстро наладила отношения с русскоязычными городскими жителями, приняла культурные различия, стремясь интегрироваться. У нее была насыщенная студенческая жизнь, она получала огромное удовольствие от общения с местными жителями и стремилась к полной ассимиляции. Здесь она создала семью с гражданином Турции. До достижения их детей школьного возраста они жили и работали в разных странах, но как только пришло время выбирать, где учиться детям, по инициативе нашей героини выбор пал на казахскую школу в Алматы. Они привили детям знание казахского, турецкого, английского и русского языков. Дети быстро адаптировались, по окончанию школы они полностью ассимилировали. Это доказывает, что у детей развита

гибкость восприятия и способность к обучению, особенно в области языка. Дети могут быстрее освоить новый язык и интегрироваться в социальную среду. В то же время они могут сохранять элементы своей этнической идентичности, что выражается в двуязычии и смешанной культурной идентичности. Так, исследования показывают, что дети, выросшие в иммигрантской семье, часто становятся связующими звеньями между поколениями, оказывая влияние на адаптацию своих родителей, особенно в вопросах языка и социальных норм [7]. В нашем случае дети стали проводниками их отца – турка, так как мать уже была адаптирована к жизни в Казахстане, хотя сама героиня отмечает, что даже спустя 30 лет, как бы она не старалась, полной ассимиляции не произошло, так как до сих пор сталкивается с отторжением общества. Отсюда можно заметить, что причина трудностей ассимиляции кроется не только в глубокой привязанности к привычным культурным традициям, но и в барьерах со стороны местного населения, которое продолжает разделять «местных – своих» и «переселенцев – чужих».

Истории двух сестер из Ирана демонстрируют сложность адаптационных процессов, через которые проходят мигранты. Путь старшей сестры подчеркивает значение личных усилий, образования и профессионализма для достижения успеха в новом обществе. Одновременно он раскрывает культурные противоречия и вызовы, с которыми сталкиваются мигранты в Казахстане, включая языковые барьеры, непонимание местных норм и необходимость сохранения собственной идентичности. Судьба второй сестры с открытым характером демонстрирует, что индивидуальные особенности также играют значительную роль в адаптации и интеграции, однако процесс ассимиляции наиболее вероятен, если миграция произошла в детстве.

Этот контраст подчёркивает важность как культурных установок, так и личных качеств, которые определяют стратегии адаптации мигрантов. Те, кто стремился к быстрой ассимиляции, в какой-то мере пришли к назначенной цели, нередко теряя часть своей идентичности, в то время те, которые предпочли сохранить свои убеждения, также пришли к более медленному, но успешному процессу интеграции.

Среди переселенцев выделяется есть и те, которые не смогли адаптироваться к новой жизни в Казахстане, и вернулись в свои привычные условия, где у них имелись работа, обжитые дома с садами, огородами. В их числе оказался младший брат наших сестер, прибывший, как упоминалось ранее, немного позже, а именно в 1998 году. Несмотря на относительное материальное благополучие, которое сестры могли обеспечить ему: наличие жилья и определенную осведомленность о процессах адаптации, он часто сталкивался с внутренним конфликтом, вызванным духовными и культурными разрывами. Одним из первых и наиболее значительных культурных шоков для него было отсутствие условий для омовения как в жилых помещениях, так и в общественных туалетах. Данное обстоятельство вызывало не только неудобство, но и дополнительный стресс.

Не менее сложным было восприятие его незнания кириллицы со стороны окружающих. На подготовительных курсах в Аграрном университете г. Алматы он и его сокурсники – казахи из Монголии и Китая, регулярно сталкивались с недоумением и вопросами, почему они не умеют читать и писать кириллицей. При этом их сразу включали в процесс обучения, предполагая знания базовых дисциплин, таких, как история Казахстана, без какой-либо предварительной адаптации. Преподаватели зачастую не учитывали

сложность перехода на новый алфавит и требовали выполнения задач, которые в условиях языкового барьера были практически невыполнимыми. К тому же незнание русского языка усиливало чувство непонимания и создавало дополнительные трудности в интеграции.

В данной ситуации имеет место связь уровня владения языком, на котором ведется обучение, и глубины знаний о культурных особенностях страны с успешностью последующей психологической, социокультурной и академической адаптации [8] и, в частности, с учебной мотивацией и академической успеваемостью студентов-репатриантов. Например, в исследовании, проведенном с иностранными студентами первых курсов австралийских университетов [9], было установлено, что иностранные студенты имели трудности с пониманием лекций, читаемых на иностранном языке, из-за скорости речи преподавателя и незнакомых слов. В исследованиях с иностранными студентами в США также была отмечена связь успеваемости студентов с уровнем владения академическим письмом на языке их программы обучения [8]. Такие же выводы были сделаны из исследования, проведенного с профессорами американских университетов – в качестве основной трудности иностранных студентов отмечалось недостаточное владение академическим английским, что отражалось на их общей успеваемости [10]. Нашему респонденту было сложно побороть трудности, вызванные незнанием кириллицы и русского языка. После первого года обучения наш респондент принял решение вернуться в Турцию, но спустя пять лет вновь попытался обосноваться на исторической земле предков, на этот раз в Мангистауской области.

Вторая попытка адаптации оказалась несколько более успешной, однако определённые трудности и недоразумения сохранялись. Одним из таких трудностей стало отношение местных жителей, которые, не зная истинных причин переселения его предков, нередко обвиняли их в предательстве и бегстве от голода, оставив соотечественников в бедственном положении. Однако на самом деле, отмечает наш респондент, массовая миграция казахов в Иран из Мангистау была вызвана несогласием с политикой царской России. Этот исход происходил в период, когда казахи ещё жили в относительном достатке, а Голодомор наступил значительно позже. Ещё одним культурным шоком для него стал стиль одежды местного населения. Казахская диаспора в Иране, несмотря на сложные исторические и географические условия, сумела сохранить свой язык, обычаи и элементы традиционной культуры. Одним из ярких примеров является сохранение традиционной казахской одежды, которая представляет собой важную часть этнической идентичности. Традиционная одежда казахов, проживающих в Иране, до сих пор отражает национальные особенности, включая фасоны, характерные орнаменты. Это свидетельствует не только о бережном отношении к культурному наследию, но и о способности адаптироваться к новым условиям, сохраняя при этом свою самобытность. Факторами, способствовавшими сохранению языка и культуры, являются поддержание внутрисемейной коммуникации на казахском языке, проведение традиционных обрядов, а также тесная связь с другими представителями диаспоры. Это позволяет казахам в Иране оставаться носителями уникальных этнокультурных черт, несмотря на интеграцию в местное общество. В данный момент респондент воспринимает Мангистаускую область как свою родину – землю предков, которую он искренне полюбил. Этот регион остаётся для него символом исторической и духовной связи с его этническим наследием.

На основании анализа проблем, с которыми сталкиваются кандасы при репатриации, наш респондент предлагает альтернативный подход, направленный на более эффективную интеграцию казахов из зарубежья в общество Казахстана. Одной из ключевых идей является предоставление образовательных грантов для молодежи. Вместо полного переселения семей предлагается сфокусироваться на молодых людях, которые могли бы обучаться в Казахстане, погружаться в местную культуру, овладевать казахским и русским языками, а также адаптироваться к новой социальной среде. Этот подход предполагает поэтапную адаптацию: молодые люди, обучаясь в вузах Казахстана, постепенно впитывают местные традиции и нормы, что делает их интеграцию более плавной. После завершения обучения у студентов появляется возможность профессиональной реализации в Казахстане, что снижает риски социальной изоляции и безработицы. На основе личного опыта и перспективы студенты смогут решить, перевозить ли старшее поколение в Казахстан или возвращаться к ним обратно.

В случае миграции взрослого поколения респондент подчеркивает важность учета их профессиональной специализации и навыков. Поддержка кандасов в реализации имеющегося потенциала может стать значимым вкладом в развитие экономики Казахстана и одновременно облегчить процесс их адаптации. Многие иранские казахи имеют сильные навыки в сфере торговли. Их опыт может быть использован для развития внешнеэкономических связей с Ираном. Женщины, обладающие мастерством в рукоделии и изготовлении ковров, могли бы стать основой для создания малых и средних предприятий в области легкой промышленности. Это могло бы способствовать развитию локального производства и экспорта. А для молодежи с высоким образовательным потенциалом возможно целевое распределение в академическую среду, что позволит укрепить научный и образовательный сектор Казахстана.

Итак, адаптация кандасов из Ирана была неоднородным процессом, где личные качества, государственная политика и культурные различия играли ключевую роль. Сложности, с которыми столкнулись переселенцы, подчеркивают необходимость более комплексного подхода к интеграции мигрантов, включающего как материальную, так и социально-культурную поддержку.

История репатриантов из Узбекистана. В 1996 году несколько семей кандасов прибыли в Казахстан, через пару лет за ними последовали их племянница с мужем и детьми. Первая группа кандасов успешно адаптировалась к новым условиям: они получили от государства 1 гектар земли, жилье и финансовую помощь, что позволило им быстро устроиться на новом месте. Их жизнь наладилась, они занялись земледельем и стали активными участниками местного сообщества. У их детей также не было проблем среди сверстников, так как регион, где они были расселены, граничил с Узбекистаном, и там проживало немало узбеков, что способствовало взаимопониманию языков и культур без никаких препятствий. К тому же две страны объединяло общее советское прошлое. Казалось бы, какие могут быть трудности.

Однако вторая группа, состоящая из племянницы, ее мужа и их четверых детей, столкнулась с трудностями. Они отказались от предоставленного жилья, которое находилось в районе, где жили родственники племянницы. Это решение было инициировано мужем племянницы и вызвано страхом осуждения со стороны других членов семьи. Отец семейства боялся, что его будут называть «күшік күйеу» за то, что он

принял помощь государства, которое предложило жилье возле родственников жены, и это могло бы повредить его социальной репутации. «Күшік күйеу» - зять-щенок. История этого насмешливого прозвища такова: бедные казахи, не способные заплатить калым (плата за невесту), отрабатывали его в хозяйстве отца невесты в течение многих лет, оставаясь жить в семье тестя. За ними прикреплялось это прозвище.

Далее эта семья покупает жилье в другом населенном пункте, но так как у них не было казахстанского гражданства, им не удается оформить жилье на свое имя, и они живут в купленном доме по заключенному с хозяевами договору. В итоге по истечении нескольких лет недобросовестные хозяева выселяют семейство из жилья. После долгих скитаний по квартирам, тщетных судебных разбирательств, лишения здоровья семья все-таки встала на ноги, но стресс оставил глубокие следы как в материальном, так и в моральном плане. Эта история показывает, как социальные нормы и ожидания могут влиять на процесс ассимиляции. Отказ от жилья, предоставленного государством, подчеркивает важность социальных связей и культурных предрассудков. Ожидания и мнения родственников могут значительно влиять на решения репатриантов. Страх осуждения привел к тому, что семья отказалась от удобств, которые могли облегчить их жизнь. Взаимодействие между традициями и новыми условиями жизни может создать дополнительные сложности. В этом случае традиционные ценности, связанные с самоуважением и статусом, стали препятствием для адаптации.

Это не единственный случай среди опрошенных респондентов, которые отказывались от предоставленной государством помощи, некоторые репатрианты воспринимали её как уничижительную, что отразилось на их финансовой стабильности и общем благополучии.

Есть и другая группа кандасов, которым не предоставлялась финансовая помощь. Данный вопрос остался открытым.

Как показывает пример кандасов из Узбекистана, процесс ассимиляции репатриантов в Казахстане далеко не однозначен. Успех одних семей в адаптации может контрастировать с проблемами других, что подчеркивает важность учета социальных и культурных факторов при разработке программ поддержки репатриантов.

Наше небольшое исследование показало, что проблема адаптации кандасов к жизни в Казахстане является актуальной и пока еще недостаточно изученной. Существует ряд проблем, связанных с психологической, социальной и академической адаптацией репатриантов.

В ходе исследования мы пришли к выводу, что проблема адаптации – это сложный процесс, зависящий от множества факторов, включая социальные, экономические, культурные, личные характеристики, а также и возрастные аспекты. Ключевые барьеры адаптации исследованных нами кандасов следующие: трудности в незнании кириллицы и русского языка, отсутствие доступных образовательных программ для их изучения; социальная изоляция, связанная с различиями в культурных нормах; негативные установки со стороны местного населения из-за неосведомленности о проблемах и ценностях кандасов, ограниченная институциональная поддержка и отсутствие целевых государственных программ для репатриантов.

В целях создания благоприятных условий для успешной адаптации вновь прибывших репатриантов к жизни в Казахстане считаем, что необходимо продолжать исследования

процессов адаптации кандасов, изучать проблемы, через которые они проходят, сталкиваясь с культурными различиями, и как они интегрируются в новое общество, в контексте с теорией межкультурной адаптации для более глубокого понимания, какие факторы могут облегчить или затруднить их переход в новую культурную среду.

Заключение

С учетом проведенного исследования можно выделить несколько ключевых перспектив для улучшения процессов ассимиляции и интеграции репатриантов в казахстанское общество.

– Поддержка со стороны государства: устойчивые программы государственной поддержки для репатриантов могут существенно облегчить их адаптацию. Важно не только предоставлять жилье и финансовую помощь, но и предлагать образовательные курсы по языку и культуре, а также социальные мероприятия, психологическую поддержку, способствующие интеграции.

– Создание сообществ кандасов: формирование сообществ, в которых кандасы могут делиться своим опытом и получать поддержку друг от друга, может помочь справиться с проблемами ассимиляции. Такие сообщества могут стать местом, где люди будут чувствовать себя более уверенно и комфортно, что будет способствовать более легкому переходу в новое общество.

– Изучение культурных различий: важно проводить дополнительные исследования, направленные на понимание культурных различий между кандасами и местными жителями. Это может помочь в разработке программ, способствующих культурному обмену и взаимопониманию.

– Акцент на образование и профессию: образование играет ключевую роль в ассимиляции. Предоставление репатриантам доступа к образовательным и профессиональным возможностям позволит им быстрее интегрироваться в экономику страны и стать активными участниками общества.

В заключение следует отметить, что понимание процессов культурной и языковой ассимиляции через призму теории культурной адаптации может помочь разработать более эффективные стратегии поддержки и интеграции. Важно, чтобы исследования в данной области продолжались, поскольку они могут способствовать улучшению жизни кандасов и укреплению социального единства в стране. В конечном итоге успешная ассимиляция кандасов и других этнических групп в Казахстане не только обогатит культурное разнообразие страны, но и станет залогом ее стабильного и гармоничного развития.

Вклад авторов.

Сайын Ж. – определение темы исследования, сбор теоретического материала, разработка структуры статьи, написание введения и заключения.

Жиембаева Г. – анализ эмпирических данных, работа с источниками, оформление списка литературы, языковая и стилистическая редакция текста.

Жумай Н. – определение темы исследования, сбор теоретического материала, разработка структуры статьи, написание введения и заключения.

Список литературы

1. Редфилд, Р. и др. (1936) Меморандум для изучения аккультурации. Американский антрополог, 38 (1), стр. 149–152.

2. Берри, Дж. (2005) Аккультурация: Успешная жизнь в двух культурах, Международный журнал межкультурных отношений, 29 (6), стр. 697-712. Доступно по ссылке: 10.1016/j.ijintrel.2005.07.013 (дата обращения: 03 октября 2024 г.).

3. Ким, Я.Ю. (2017) Интегративная теория коммуникации кросс-культурной адаптации, Международная энциклопедия межкультурной коммуникации, стр. 1–13.

4. Берри. Дж. (1997) Иммиграция, аккультурация и адаптация, Прикладная психология, 46 (1), стр. 5-34. Доступно по ссылке: 10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x (дата обращения: 03 октября 2024 г.).

5. Оберг, К. (1960) Культурный шок: адаптация к новым культурным условиям, Практическая антропология, 4, стр. 177–182.

6. Винкельманн, М. (1994) Культурный шок и адаптация, Журнал консультирования и развития, 73 (2), стр. 121-126.

7. Шапошникова, Т.Д. (2012) К проблеме адаптации детей из семей мигрантов в современном социокультурном пространстве, Начальная школа плюс до и после, 5, стр. 87-91.

8. Андраде, М. (2006) Международные студенты в англоязычных университетах, Журнал исследований в области международного образования, 5 (2), стр. 131-154.

9. Рамсей, С. (1999) Академическая адаптация и процессы обучения: Сравнение международных и местных студентов первого курса университета, Исследования и развитие высшего образования, 18 (1), стр. 129-144.

10. Трайс, А. (2004) Смешение: социальные взаимодействия международных студентов-магистрантов с американскими студентами, Журнал развития студентов колледжей, 45 (6), стр. 671-687.

11. Алексеенко, А.Н. (2011) Казахстан: проблемы иммиграционной политики, Миграция и диаспоры в социокультурном, политическом и экономическом пространстве Сибири: Рубежи XIX–XX и XX–XXI веков, стр. 567–591.

12. Берри, Дж. (2006) Молодой иммигрант: аккультурация, идентичность и адаптация, Прикладная психология, 55 (3), стр. 303-332.

13. Zharkynbekova, Sh., Tazhibayeva, S. (2024) Transnational practices of Kazakh repatriates: the role of family in the adaptation of ethnic Kazakh students from Mongolia and China, Frontiers in Sociology, pp. 1-14. Available at: https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1452785

14. Жаркынбекова, Ш., Тажибаева, С. (2024) Репатрианты в медиа: формирование образа и его трансформация, Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences, 17(10), стр. 2036–2049.

15. Каиржанов, А.К. (2018) Paleoturcica: Знак и семантика. Миф и культура. Ростов-на-Дону: ООО «Альтаир», с. 240

16. Ким, Я.Ю. (2005) Адаптация к новой культуре. Теоретизируя межкультурную коммуникацию. Таузенд Окс. Калифорния: Sage Publications, с. 238.

17. Мендикулова, Г.М. (1997) Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, с. 264.

18. Мендикулова, Г.М. (2006) Казахская диаспора: история и современность. Алматы: Всемирная ассоц. казахов, с. 343.

19. Рамсей, С. (1999) Академическая адаптация и процессы обучения: Сравнение международных и местных студентов первого курса университета, Исследования и развитие высшего образования, 18 (1), стр. 129-144.

20. Татимов, М. (1993) Қазақ әлемі. Алматы: Атамұра, б. 160.

21. Тажибаева, С., Жаркынбекова, Ш. (2023) Особенности этнокультурной и языковой адаптации этнических казахов из Монголии и Китая: теоретико-методологические и прикладные аспекты исследования, Вестник КУ имени Ш.Уалиханова. Серия филологическая, 3, стр. 63-73.

22. Тажибаева, С., Невская, И.А. (2023) Лексические особенности казахского языка в Китае, Turkic Studies Journal, 5, 4, стр. 130-145.

23. Ушканова, Р.Д. (2010) Логико-семантический анализ аккультурации, Издательство Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова, 1 (7), стр. 149-153.

24. Шаймердинова, Н.Г. (2012) Проблемы межкультурной и межэтнической коммуникации, Сборник IV конференции «Проблемы языка, литературы, перевода и журналисттики на стыке культур», 1, стр. 14-18.

Ж. Сайын, Г. Жиембаева, Н. Жұмай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстандағы репатрианттар: бейімделу және әлеуметтік-мәдени проблемалар

Аңдатпа. 2022 жылғы 1 тамыздағы жағдай бойынша Қазақстанға 9 077 этникалық қазақ көшіп келіп, қандас мәртебесін алды. Жалпы, 1991 жылдан бері республикаға 1 млн 96,9 мың этникалық қазақ оралды. Қазақстанға биыл келген қандастардың жартысынан астамы (69,9%) – Өзбекстаннан, 10,3% – Қытайдан, 7,1% – Түрікменстаннан, 4,0% – Моңғолиядан және 8,7% – басқа елдерден келген.

Осы мақалада Иран мен Өзбекстаннан келген қандастардың мәдени және тілдік бейімделу мәселелеріне назар аударылған. Зерттеуде авторлар мәдени бейімделу теориясына сүйенеді және факторларды талдау үшін сұхбат, сауалнама және бақылау әдістерін қолданады. Мақалада қандастардың жаңа ортаға бейімделу процесінде кездескен қиындықтар мен кедергілер, мысалы, тілдік кедергілер, мәдени нормалардағы айырмашылықтар, әлеуметтік оқшаулау және институционалдық қолдаудың жоқтығы зерттелінген. Репатрианттардың жеке өмірінен алынған мысалдары негізінде бейімделудің негізгі стратегиялары анықталды: этномәдени сәйкестікті сақтауға ұмтылу немесе жергілікті нормаларды қабылдау арқылы жылдам ассимиляция. Жеке ерекшеліктердің, білім деңгейінің және әлеуметтік ортаның бейімделу процесінің табыстылығындағы рөліне ерекше назар аударылды.

Репатрианттардың жеке өмірінен алынған мысалдарды талдау әлеуметтік стереотиптердің және мемлекеттік саясаттағы кемшіліктердің интеграция процесіне әсерін де анықтайды. Авторлар қандастардың тарихи еліне бейімделуін жеңілдету үшін материалдық, әлеуметтік және мәдени қолдауды қамтитын кешенді көзқарастың қажеттілігін атап өтеді.

Мақала миграциялық процестерді, этномәдени сәйкестікті және әлеуметтік интеграцияны зерттеушілер үшін қызықты.

Түйін сөздер: репатрианттар, оралмандар, қандастар, диаспора, тілдер мен мәдениеттердің өзара әрекеті, мәдени шок, ассимиляция, бейімделу, интеграция.

Zh. Saiyn, G. Zhiyembayeva, N. Zhumay
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Repatriates in Kazakhstan: adaptation and socio-cultural issues

Abstract. The article examines the adaptation processes of qandas who repatriated to Kazakhstan after the dissolution of the Soviet Union. The focus is on the cultural and linguistic adaptation of qandas from Iran and Uzbekistan. The research relies on the theory of cultural adaptation and employs interviews, surveys, and observations to analyze the influencing factors. The study explores challenges and barriers faced by qandas, such as language difficulties, differences in cultural norms, social isolation, and lack of institutional support. Through personal stories of repatriates, key adaptation strategies are identified: striving to preserve ethnocultural identity or, conversely, rapid assimilation by adopting local norms. Particular attention is given to the role of individual traits, educational level, and social environment in the success of the adaptation process.

The analysis of repatriates' stories also reveals the impact of social stereotypes and shortcomings in state policies on the integration process. The authors emphasize the need for a comprehensive approach, including material, social, and cultural support, to facilitate the adaptation of qandas in Kazakhstan.

The article is of interest to researchers in migration processes, ethnocultural identity, and social integration.

Keywords: repatriates, oralmans, qandas, diaspora, interaction of languages and cultures, cultural shock, assimilation, adaptation, integration.

References

1. Redfild, R. i dr. (1936) Memorandum dlya izucheniya akkul'turacii. Amerikanskii antropolog, 38 (1), str. 149–152. [in Russian]

2. Berri, Dzh. (2005) Akkul'turacia: Uspeshnaya zhizn' v dvuh kul'turah, Mezhdunarodnyi zhurnal mezhkul'turnyh otnoshenii, 29 (6), str. 697-712. Dostupno po ssylke: 10.1016/j.ijintrel.2005.07.013 (data obrashheniya: 03 oktyabrya 2024 g.). [in Russian]

3. Kim, Ja.Ju. (2017) Integrativnaya teoriya kommunikacii kross-kul'turnoi adaptacii, Mezhdunarodnaya jenciklopediya mezhkul'turnoi kommunikacii, str. 1–13. [in Russian]

4. Berri, Dzh. (1997) Immigraciya, akkul'turaciya i adaptaciya, Prikladnaya psihologiy, 46 (1), str. 5-34. Dostupno po ssylke: 10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x (data obrashheniya: 03 oktyabrya 2024 g.). [in Russian]

5. Oberg, K. (1960) Kul'turnyj shok: adaptaciya k novym kul'turnym usloviyam, Prakticheskaya antropologiya, 4, str. 177–182. [in Russian]

6. Vinkel'mann, M. (1994) Kul'turnyi shok i adaptaciya, Zhurnal konsul'tirovaniya i razvitiya, 73 (2), str. 121-126. [in Russian]

7. Shaposhnikova, T.D. (2012) K probleme adaptacii detej iz semej migrantov v sovremennom sociokul'turnom prostranstve, Nachal'naya shkola pljus do i posle, 5, str. 87-91. [in Russian]

8. Andrade, M. (2006) Mezhdunarodnye studenty v anglojazychnyh universitetah, Zhurnal issledovanij v oblasti mezhdunarodnogo obrazovaniya, 5 (2), str. 131-154. [in Russian]

9. Ramsej, S. (1999) Akademicheskaya adaptaciya i processy obucheniya: Sravnenie mezhdunarodnyh i mestnyh studentov pervogo kursa universiteta, Issledovaniya i razvitie vysshego obrazovaniya, 18 (1), str. 129-144. [in Russian]

10. Trajs, A. (2004) Smeshenie: social'nye vzaimodejstviya mezhdunarodnyh studentov-magistrantov s amerikanskimi studentami, Zhurnal razvitiya studentov kolledzhej, 45 (6), str. 671-687. [in Russian]

11. Alekseenko, A.N. (2011) Kazahstan: problemy immigracionnoj politiki, Migraciya i diaspory v sociokul'turnom, politicheskom i jekonomicheskom prostranstve Sibiri: Rubezhi XIX–XX i XX–XXI vekov, str. 567–591. [in Russian]

12. Berri, Dzh. (2006) Molodoj immigrant: akkul'turaciya, identichnost' i adaptaciya, Prikladnaya psihologiya, 55 (3), str. 303-332. [in Russian]

13. Zharkynbekova, Sh., Tazhibayeva, S. (2024) Transnational practices of Kazakh repatriates: the role of family in the adaptation of ethnic Kazakh students from Mongolia and China, Frontiers in Sociology, pp. 1-14. Available at: https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1452785

14. Zharkynbekova, Sh., Tazhibayeva, S. (2024) Repatrianty v media: formirovanie obraza i ego transformaciya, Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences, 17(10), str. 2036-2049. [in Russian]

15. Kairzhanov, A.K. (2018) Paleoturcica: Znak i semantika. Mif i kul'tura. Rostov-na-Donu: OOO «Al'tair», s. 240. [in Russian]

16.Kim, Ya.Yu. (2005) Adaptaciya k novoj kul'ture. Teoretiziruya mezhkul'turnuyu kommunikaciyu. Tauzend Oks. Kaliforniya: Sage Publications, s. 238. [in Russian]

17. Mendikulova, G.M. (1997) Istoricheskie sud'by kazahskoj diaspory. Proishozhdenie i razvitie. Almaty: Gylym, s. 264. [in Russian]

18. Mendikulova, G.M. (2006) Kazahskaya diaspora: istoriya i sovremennost'. Almaty: Vsemirnaya assoc. kazahov, s. 343. [in Russian]

19. Ramsej, S. (1999) Akademicheskaya adaptaciya i processy obucheniya: Sravnenie mezhdunarodnyh i mestnyh studentov pervogo kursa universiteta, Issledovaniya i razvitie vysshego obrazovaniya, 18 (1), str. 129-144. [in Russian]

20. Tatimov, M. (1993) Kazak alemi. Almaty: Atamura, b. 160. [in Kazakh]

21. Tazhibaeva, S., Zharkynbekova, Sh. (2023) Osobennosti jetnokul'turnoj i jazykovoj adaptacii jetnicheskih kazahov iz Mongolii i Kitaya: teoretiko-metodologicheskie i prikladnye aspekty issledovaniya, Vestnik KU imeni Sh.Ualihanova. Seriya filologicheskaya, 3, str. 63-73. [in Russian]

22. Tazhibaeva, S., Nevskaya, I.A. (2023) Leksicheskie osobennosti kazahskogo yazyka v Kitae, Turkic Studies Journal, 5, 4, str. 130-145. [in Russian]

23. Ushkanova, R.D. (2010) Logiko-semanticheskij analiz akkul'turacii, Izdatel'stvo Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta im. M.K. Ammosova, 1 (7), str. 149-153. [in Russian]

24. Shajmerdinova, N.G. (2012) Problemy mezhkul'turnoj i mezhjetnicheskoj kommunikacii, Sbornik IV konferencii «Problemy yazyka, literatury, perevoda i zhurnalisttiki na styke kul'tur», 1, str. 14-18. [in Russian]

Сведения об авторах:

Сайын Ж. **–** автор для корреспонденции, PhD, и.о. доцента кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Жиембаева Г.Т. **–** PhD, и.о. доцента кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Жумай Н. **–** PhD, и.о. доцента кафедры теории и практики перевода, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Сайын Ж. **–** хат-хабарға жауапты автор, PhD, түркітану кафедрасының доценті м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жиембаева Г.Т. **–** PhD, түркітану кафедрасының доценті м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жұмай Н. **–** PhD, Аударма теориясы мен практикасы кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Saiyn Zh. – Corresponding author, PhD, Associate Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhiyembayeva G.T. – PhD, Associate Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhumay N. – PhD., Acting Associate Professor of the Department of Theory and Practice of Translation, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ХҒТАР 17.09.91
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-284-297

Түркістан атауының тарихи, геосаяси және мәдени-поэтикалық концепциясы

А.А. Жалмырза*[1], Н.Е. Богенбаев[2]

[1]*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*
[2]*Халықаралық Түркі Академиясы, Астана, Қазақстан*

(E-mail: aidinjalmirza84@gmail.com, nbogenbayev@gmail.com)

Аңдатпа. Түркістан атауы – түрк әлемінің біртұтастығы мен ортақ мәдени-тарихи сабақтастығын, өркениеттік кодын бейнелейтін кешенді феномен. Тарих бойы бұл атау тек географиялық топоним ғана емес, сондай-ақ этномәдени семиотикасы терең, тарихи хронотоптық құрылымы кең ұғым болып қалыптасты. Түркістан ғасырлар бойы түрк этностарының мемлекеттілік дәстүрлерін, мәдени-интеллектуалдық кеңістігін және рухани-мифопоэтикалық дүниетанымын қалыптастырған орталық ретінде сипатталады. Оның маңыздылығы тек кеңістіктік шеңбермен ғана шектелмейді, сондай-ақ символдық және идеологиялық мәнімен көрініс табады. Түрк әлемінің ортақ өркениеттік тұтастығын сақтауда Түркістан концептісінің маңызы зор.

Бұл зерттеу Түркістан атауының тарихи эволюциясын, оның геосаяси трансформациясын және әдеби-мәдени дискурстағы репрезентациясын талдауға бағытталған. Орта ғасырларда Тұранмен қатар әрі мағыналас қолданылған Түркістан атауының VII ғасырдан бастап ресми қолданылғаны нақты деректермен дәлелденеді. Түркістанды тарихи-географиялық және этносаяси тұрғыдан зерттеген ортағасырлық тарихи дереккөздерден бастап (араб, парсы, түрк ғалымдары әл-Йақуби, Ибн Хаукал, Ж. Баласағұн т.б.), кейінгі түркітанушылардың (Бичурин, Мушкетов, Бартольд, Гаспыралы т.б.) зерттеулеріне дейінгі материалдар негізінде Түркістан атауының мағыналық қабаттары қарастырылады. Зерттеу барысында генеалогиялық, компаративистік, филологиялық-герменевтикалық және семиотикалық талдау әдістері қолданылады. Зерттеу нәтижелерінен Түркістан атауының түрлі дәуірлерде этникалық идентификация, саяси құрылым және өркениеттік тұтастық ұғымдарымен тығыз байланыста дамығаны анықталатыны болжанады.

Түсті: 12.12.2024; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

Түркістан атауының тарихи және геосаяси мағынасы түрлі кезеңдерде саяси-әлеуметтік факторлардың әсерімен әртүрлі өзгерістерге ұшырап, түрлі зерттеушілердің көзқарасына қарай да түрліше интерпретацияланды. Түркістанның мәнін түсініп, шекарасын анықтау барысында ғалымдар тарихи-географиялық, этнолингвистикалық және саяси факторларды негізге алды.

Түйін сөздер: Түркістан, түрк әлемі, тарихи хронотоп, этномәдени кеңістік, геосаяси трансформация.

Кіріспе

Ұзақ ғасырлар бойы «Түркістан» атауы Каспий теңізінен Алтай тауына, Солтүстік Ауғанстаннан Орал тауына дейінгі кең аймақты қамтыған Еуразияның үлкен бір бөлігі Орта Азияның жалпы географиялық атауы ретінде қолданылған. Әр түрлі тарихи кезеңдерде осы аумақтың шекаралары саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайлардың ықпалымен бірде кеңейіп, бірде тарылып отырған. Дегенмен, Түркістан атауы қандай кезеңде болмасын Еуразия құрлығына кеңінен таралған түрк халықтарының ортақ атамекені деген мәнін жоғалтпаған. Сондықтан да ол туралы тарихи деректер мен ғылыми зерттеулер аз емес. Бүгінде Түркістанның геосаяси және рухани маңызы, оның тарихы мен мәдени құндылықтары ғалымдардың қызығушылығын арттыруда, әрі осы бағыттағы зерттеулердің нәтижесі түрк халықтарының ортақ құндылықтарын танып-білуге жаңа мүмкіндіктер ашып отыр. Сондықтан да зерттеуіміз Түркістан атауының тарихи семантикасын, оның әртүрлі кезеңдердегі қолданылу ерекшеліктерін және түрк әдебиеті мен тарихи дискурстағы трансформациясын ғылыми тұрғыда сараптауға бағытталған. Зерттеудің басты мақсаты – Түркістан атауының тарихи-генезистік эволюциясын, оның кеңістіктік және хронотоптық сипатын зерделеу. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер анықталды: Түркістан атауының этносимволикалық маңызын және оның тарихи-мәдени контекстін ашу; Орта ғасырлардағы және жаңа дәуірдегі дереккөздер негізінде Түркістан ұғымының қолданылу аясына талдау жасау; Түрктану, тарихнама және әдебиеттану аясындағы ғылыми еңбектердің материалдарын сараптау; Түркістан атауының қазіргі ғылыми айналымдағы орны мен интерпретациялық ерекшеліктерін қарастыру.

Түркістан атауының тарихи дереккөздерде алғаш рет қашан кездесетіні туралы нақты мәліметтер аз. Алайда кейбір деректерге сүйенсек, бұл атау VII ғасырдан бастап қолданыла бастаған [1, 263 б.]. Егер бұл атауды түрктердің мекен еткен ареалы мағынасында қарастыратын болсақ, онда прототүрктердің жері туралы алғашқы ақпараттар ұсынатын антикалық авторлардан бастап, қытайдың әулеттік хроникаларындағы мифопоэтикалық мәліметтерді де назарға аламыз. Орта ғасырларда Түркістанның мәдени-өркениеттік статусы күшейіп, түрк, араб және парсы географтары мен тарихшылары оның этносаяси сипаттамасын кеңінен баяндаған. XII-XIII ғасырларда бұл өңірге еуропалық саяхатшылар да қызығушылық танытқан, П. Карпини, В. де Рубрук және М. Поло еңбектерінде Түркістан туралы тарихи-этнографиялық сипаттамалар

берілген. XIX-XX ғасырларда еуропалық және ресейлік зерттеушілер Түркістан тарихын салыстырмалы-тарихи және пәнаралық әдістер негізінде зерттей бастады. Бұл кезеңде Н.Я. Бичурин, И.В. Мушкетов, Ы. Гаспыралы, В.В. Бартольд, сынды т.б. ғалымдар Түркістанның тарихи-географиялық және этносаяси сипатын айқындаған еңбектер жазды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында тарихи-генеалогиялық, компаративистикалық, филологиялық-герменевтикалық және семиотикалық әдістер қолданылды. Басты дереккөздер ретінде қытай жылнамалары, ортағасырлық араб және парсы тарихшыларының жазба-лары, сондай-ақ кейінгі түрктанушы және шығыстанушы ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Түркістан ұғымын концептуалды түрде қарастыру үшін әдебиеттану, мәдениеттану аспектісінде талдаулар жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Түркістан туралы бастапқы ізденістер көне тарихшылардың еңбектерінде, ескі елшілердің баянхаттарында, жылнамашылардың хаттамаларында, саяхатшылардың, көпестер мен саудагерлердің жазбаларында жазылды. Мысалы ежелгі түрктердің жері туралы ең алғашқы жазба деректер қытайдың әулеттік жылнамаларына тиесілі. Олар солтүстіктегі көршілері туралы алғашқы мәліметтерін проторүрк-ғұндарға қатысты қалдырған болса, кейін түрктер дәуіріне қатысты «Сүй шу», «Тан шу», «Жаңа Тан шу», «Чжоу шу», «Бэй ши» және «Бэй Ци шу» секілді бірнеше әулеттік жылнамалар жазды [2].

Мұнан кейін түрк жері туралы VIII – XV ғасырларда жазылған араб жазбаларынан әл-Белазури, әт-Табари, әл-Йақуби, Тамим Ибн Бахр, Ибн Хордадбек, Құдама Ибн Джафар, әл-Факих,әл-Балхи, Ибн Фадлан, Ибн Хаукал, Әбу Дулаф, әл-Масуди, Исхақ Ибн әл-Хұсайын, әл-Маруази, Закария әл-Қазуини, Ибн әл-Асир, Ибн Баттута, Ибн Халдун, Ибн әл-Фурат, Ибн Арабшah есімді тарихшы-географ ғалымдардың еңбектерін көреміз. Бұл ғалымдардан кейбіріне тоқталып өтер болсақ, араб географы әл-Йақуби Памир үстіртінің Түркістан деп аталатынын жазды [3, 556 б.]. Сондай-ақ Ибн Хаукал (943-969) «Китаб ал-массаллик ва-л-мамалик» атты еңбегінде X ғасырдағы әлем картасын сызып, Түркістан жерін көрсетті.

XI ғасырда Қарахан дәуірінің асыл мұрасы «Құтты білік» поэмасында Жүсіп Баласағұн Түркістан мен Тұран атауларын қатар қолданды. Түрк ақыны дастанының кіріспе бөлімінде: «Мәшрық (шыңыс) уәлаятында күллі Түркістан елдерінде Бұғрахан тілінде түрк сөзімен бұл кітаптан жақсырақ кітапты ешкім ешқашан жазған емес» деп, күллі түрк халықтарына тиесілі жерлерді Түркістан деп айтып отыр [4].. Дәл осы кіріспе бөлімінен «ирандықтар «Шахнамаи түрки» деп, тұрандықтар «Құтадғу біліг» деп ат қойды» деген жолдарды да оқимыз. Ал М.Қашқари Византиядан Қытайға дейінгі алып аумақтың Түркістанға тиесілі болғанын жазды. Демек Қарахан кезеңінде Түркістан және Тұран атауларының мағыналас ұғым ретінде қолданылғанын байқаймыз. Бұл атаулар сол дәуірде «түрк елі» деген мағынада қолданылған. Алайда соңғы жылдардағы зерттеулер

аталмыш бұл екі географиялық терминдер интеграциясының ертеректе болғанын меңзейді. Ғалымдар «өзгермелі шекаралы» Тұран тарихи атауының пайда болуын б.з.д. I мыңжылдықтан өрбітіп, ресми мағынада пайдалану межесін XVIII ғасырға дейін алып келеді [5, 36 б.]. Ғасырлар бойы Тұран кеңістігінің дифференция үдерісі жүрді. Сондықтан да Тұран мен Түркістанның қарахандықтар кезеңінде ғана қатар қолданыла бастады немесе бірін-бірі ауыстырды деген пікірлер бір жақты сипат танытады. Ал халық жадында белгісіз көне дәуірлерден бері Түркістан мен Тұран атаулары түрктің жері және олардың иелік еткен барлық геосаяси, әрі этногеографиялық кеңістік ретіндегі егіз ұғым болып келе жатқаны белгілі.

XIII ғасырдан бастап Түркістан жеріне еуропалық саяхатшылар мен елшілер келе бастады. Мысалы итальялық Плано Карпини (1246 ж.), француз Вильгельм де Рубрук (1253 ж.) және саяхат жолы Кавказдан Тынық мұхитқа дейін созылған венециялық Марко Поло (1272 ж.) Түркістанның өздері басып өткен жерлері мен жолдарын сипаттаған [6]. Әмір Темірге испан патшасы III Генрих жіберген елші Руй Гонсалес де Клавихо (1403 ж.) күнделігіне Түркістанның қалалары туралы да жазған болатын.

Ал мақсатты түрде жүргізілген ғылыми зерттеулер шығыстану мен түрктану ғылымы қалыптаса бастаған кезде қолға алынды. Түрктану ғылымы жеке бір ғылым саласы ретінде қалыптасқаннан кейін түрктер мен олардың әлемі туралы қызығушылық арта түсіп, Түркістан атауы туралы ғалымдардың түрлі тұжырымдары көріне бастады. XIX-XX ғасырлардағы ғылымда, әсіресе батыстық және ресейлік түрктанушылардың ізденістерінде Тұран мен Түркістан терминдерінің шығу тегі және олардың нақты қандай аймақтар үшін пайдаланылғаны туралы мәселе азды-көпті қарастырылса да, олардың алғаш қандай дереккөздерде кездесетіні, территориялық ерекшеліктері секілді нақтыланған мәселелері кейінгі күнге дейін арнайы зерттеу нысанына алынбады.

Түркология мен түрк тарихын зерттеуге ынталы түрк елдерінде де Түркістан топонимінің арнайы зерттелінбегені байқалады. Дегенмен өлке тарихына қатысты, ұлт-азаттық қозғалыстардың қызметіне арналған және тұлғатану бағытында жүргізілген зерттеулерде Түркістанға қатысты ойларын білдірген ғалымдар да баршылық. Ендеше ғалымдар мен қаламгерлердің Түркістан атауына қатысты ғылыми ізденістері мен идеялық концепцияларын хронологиялық тәртіп бойынша тарқатып көрелік.

Ертедегі қытайдың әулеттік жылнамалары түрктер туралы негізгі дереккөздерді құрайды. Бұл жылнамалармен айналысқан ғалымдар арасында Ресей зерттеушілері алдыңғы қатарда тұрды. Олардың көш басын атақты синолог-ғалым – Никита Яковлевич Бичурин (1777-1853) есімімен байланыстырамыз. Бичуриннің зерттеу еңбектерінің дені Орта және Орталық Азияның түрк тілдес халықтары тарихына, этнографиясына арналды. Ғалым зерттеулерінде қытайдың «Хан шу», «Сүй шу», «Тан шу» және т.б. жылнамаларына сүйене отырып, ғұндардың және олардың ұрпақтары түрк, теле, ұйғыр және т.б. түрк тайпаларының тарихын, салт-дәстүр, әдет-ғұрпы және тұрмыстық шаруашылығын қарастырды. Аталмыш жылнамаларда түрктердің билеуші лауазымдары, тақ күресі, билікке келу жолдары, тайпалардың этникалық құрамы, қытаймен саяси және дипломатиялық қарым-қатынасы баяндалады. Ал осы жылнамалардағы деректерді қатесіз аударып, оны ғылыми айналымға енгізу

Ники́та Яковлевичке үлкен жауапкершілік жүктеді [7, 13 б.]. Я.Бичурин зерттеулерінің маңыздылығы да аталған деректерді ғылымға енгізуі еді. Ерте замандардан жалғасып келе жатқан Тұран мен Түркістан топонимдерін түрк антропонимімен байланыстыру әрекеттері [8] Бичуриннің еңбектерінде де көрініс тапты. Мысалы ол көптеген түрктанушы ғалымдардың жұмыс үстелінен табылатын «Көне заманда Орта Азияда өмір сүрген халықтар туралы мәліметтер жинағы» атты еңбегінде: «Ифаттың баласы Түрік Орта Азияны және Каспийден Корей шығанағына дейінгі жерлерді мекендеген тайпалардың атасы есебінде түсінілген»- деп [9], Каспий теңізінен Корей түбегіне дейінгі көшпелі тайпалар мекен еткен аймақтың түрк елі екенін білдіріп, ол ел туралы келесідей ой түйеді, - «Каспий теңізі мен Кух-Нур (Көкнұр) тауының арасында бір халық тұрады, олар түрік тілінде сөйлейді және исламға сенеді. Олар өздерін түрк, ал елдерін Түркістан деп атайды». Үзіндіден байқағаныңыздай, Бичурин Түркістан атауының төркінін Нұх пайғамбардың немересі ретінде танылған Түрік есімді тұлғаның ныспымен байланыстырады. Иакинфтің «Жоңғария мен Шығыс Түркістанның сипаттамасы» және т.б. зерттеулерінен «Үлкен Түркістан» ұғымын да байқауға болады. Сонымен қатар, ғалым өзіне дейін ұшырасатын Бұхара Түркістаны мен Қытай Түркістаны терминдерінің орнына Батыс және Шығыс Түркістан атауын қолдануды ұсынды.

Түркістан өлкесінің географиясын зерттеушілер қатарында орыс геологы және географы Иван Васильевич Мушкетов (1850 – 1902 жж.) есімі де белгілі. Зерттеуші 1874 жылы Түркістан генерал-губернаторының жанындағы ерекше тапсырмалар бөлімінде қызмет ете жүріп, Тянь-Шань, Жоңғар (Жетісу) Алатауы, Памир-Алтай тауларын зерттеді. Түркістан өлкесінің картасын түзіп, толықтыруға атсалысты. Ол 1884 жылы Г.Д. Романовскиймен бірге Түркістанның тұңғыш геологиялық картасын жасады, өлкедегі зерттеулерін 2 томдық «Түркістан» деп аталатын еңбегінде қорытындылады [10]. Бұл еңбегінде автор өңірдің көне заманнан ХХ ғасырдың басына дейінгі зерттелуін шолып, аймақтың тұңғыш геологиялық және орографиялық толық сипаттамасын берді. И.В.Мушкетов Түркістан территориясының іргелі ғылыми сипаттамасын берумен қатар, алғашқы геологиялық картасын да жасады [11]. Географ-ғалым 1886 жылы Түркістанның әкімшілік өзгерістерге ұшырағанына қарамастан, оған географиялық мағына беруге күш салды. Яғни Каспий теңізі, Иран үстірті мен Мұзды теңіз арасындағы аймақты Түркістан деп атау керек деген батыл ұсыныс тастады [10, 3 б.].

Жәдитшілдік ағымының жолбасшысы, патшалық Ресейдегі түрк-мұсылман халықтарының рухани көсемі, ағартушы ұстазы болған Ысмайыл Гаспыралы (1851-1914 жж.) «Түркістан бірлігі» идеясын негіздеген, саналы ғұмырын сол идеяға арнаған Түрк әлемінің ірі тұлғасы [12]. Гаспыралы өзінің Кавказдан шығып Осман империясына, Африкаға, Үндістанға және одан Қашғар арқылы Түркістанға шеккен сапарында (1893-1908 жж.) көріп-білгендерін жазып, біздің тақырыпқа қатысты азды-көпті ақпараттар қалдырды [13].

1885 жылы орыс генералы А.Куропаткиннің «Орта Азиядағы (Түркістандағы) орыс әскерінің әрекеті» атты естелік кітабын жариялады. Кейін 1906 жылы ол Түркістанның тарихына қатысты ізденістері мен пікірлерін «Тарих-и Жадида-и Түркістан» деген тақырыппен мақалалар сериясын жариялады [14]. Бұл мақалаларында Гаспыралы Ресей

отаршылығына дейінгі Түркістан хандықтарының саяси, әлеуметтік және экономикалық өмірін талдады және сол арқылы өлкенің шынайы, өзекті тарихын жазуға талпыныс жасады. Аталмыш мақалалар мазмұнынан автордың Түркістанның Ресейге бағынышты болуының себептерін іздегені байқалады. Оның басты себебін – дамудан артта қалған білім беру жүйесі деп көрсетеді. Сондықтан да Гаспыралының Түркістанға келуінің басты себебі – жәдит мектептерін ашу болатын.

Ы. Гаспыралы «Тілде, пікірде, істе – бірлік» деген ұранмен Бақшасарай қаласында 1883-1917 жылдар аралығында саяси-экономикалық, әдеби «Тәржіман» газетімен Түрк әлемінің бірлігі мен дамуына мол үлес қосты. Түрк халықтарына қатысты алуан тақырыптарды қамтыған мақалаларында ортақ түрк әдеби тілі және жалпы түрік тарихын жазу туралы маңызды мәселелерді көтерді. Ғалым «Тарих-и Түрки» атты мақаласында түрік халықтарының жалпы тарихын жазу керектігін ерекше атап өтті [15]. Түрк әлемі ұстазының Түркістанға қатысты жазғандарының бұл өлкенің заманауи тарихы мен мәселелерін қамтитын зерттеулер қатарында маңыздылығының жоғары екенін айрықша атауға болады.

Орталық Азия мен қазақ өлкесін мекендеген тайпалардың тарихы жөнінде құнды еңбектер жазған белгілі шығыстанушы Василий Владимирович Бартольд (1869- 1930 жж.) араб, парсы және жергілікті авторлардың материалдарын пайдалана отырып, «Моңғол кезеңіне дейінгі Түркістандағы христиандық туралы» (1894), «1893 – 1894 жылдары ғылыми мақсатпен Орталық Азияға жасалған саяхат туралы есеп» (1897), «Жетісу тарихының очерктері» (1898), «Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» (1898–1900), «Ежелгі заманнан 17 ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» (1902), «Түркістанды суландыру тарихына» (1914), «Түркістанның мәдени өмірінің тарихы» (1922), «Орта Азиядағы түрк халықтарының тарихы жөніндегі он екі дәріс» (1935) атты Түркістанның тарихы, этнографиясы мен мәдениеті туралы құнды еңбектер жазды. Академик: «Түркістан – Еуразия құрлығының орталық батыс бөлігіндегі үлкен территорияны алатын, бұрын Тұран немесе Түркістан аталған өлке» [16, 18 б.], -дей келе, саяси және этнографиялық жағынан батысында Орал, Каспийден басталып, шығысында Алтайға тіреледі, оңтүстігінде парсы елі мен ауған жерінен басталып, солтүстігінде Тобыл, Том губернияларына жететіндігін білдірді. Сондай-ақ Василий Владимирович: «VI ғасырда түріктер пайда болғаннан бері Тұран сөзі түрк елі мағынасында Түркістан болып қолданыла бастады»-деп [17, 66 б.], біз қарастырып отырған топонимнің шығу мерзімін Түрк мемлекеттілігінің құрылуымен ұштастырды.

Түркістан азаттық күресінің жетекшісі, Түркістан автономиясының құрушысы, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Мұстафа Шоқай (1890-1941 жж.) «Тұтас Түркістан» идеологиясының саяси және әлеуметтік мәселелерімен ғана шектелмей, оның тарихы, мәдениеті және әдебиеті секілді Түркістанға қатысты түрлі мәселелер туралы ізденді, мазмұнды мақалалар жазды. М.Шоқай: «Түркістан – түріктер елі деген сөз сонау VI ғасырдың өзінде-ақ моңғол дәуіріне дейінгі көшпелілер империясының, түрк жұрты қанат жая қоныстанған кең байтақ аймақты сасанид әулеті кезіндегі (III-VII ғғ.) ірандықтар осылай атай бастаған екен»-деп [18, 49 б.], тарихи деректерге қанық

екенін көрсетеді. Сарапшыл ғалым бұл аймақтың территориясын Қытай шекарасынан Персия мен Византия шекарасына дейін созылып, солтүстікке қарай оны сасанидтер мемлекетінің арасындағы шекара қызметін атқарған Әмудариядан бастап, шығысында Индке дейін, ал батысында Орал (Жайық) өзенінен әрі төңкеріліп жатты деп көрсетті.

Тағылымды тағдыры «Түркістан» ұғымымен тұтасып кеткен сұңғыла ойшыл Түркістан топонимін саяси-этнографиялық атау ретінде өз заманындағы аумағына мың жылдан астам уақыт бұрын, яғни X ғасырларда жеткендігін де жазды. Саналы ғұмырын түрк халқының азаттығына арнаған күрескердің Түркістан туралы мазмұны бай, көп қырлы мақалалары отандық және шетелдік зерттеушілер тарапынан зерделенді, әлі де кешенді зерттеулерге арқау болары анық. Мұстафа Шоқай «Түркістан» қастерлі ұғымына қатысты публицистикалық еңбектер жазумен және әдеби туындыларға түсінік берумен ғана шектеліп қалмай, шабытымен сағынышқа толы жыр шумақтарына ақтарды [16, 176 б.]. «Тайлақ Ахмет» бүркеніш атымен өлең жазған белгісіз ақынды белгілі шоқайтанушы-ғалым Д. Қыдырәлі М. Шоқай болуы мүмкін деп, оның «Домбырама құлақ сал» және «Жұрт ойлары» өлеңдерінің толық мәтінін ұсынған болатын [19, 212 б.].

М. Шоқай «Түркістан» атауына тікелей қатысты «Ұлығ Түркістан», «Свободный Туркестан», «Новый Туркестан», «Йени Түркістан», «Яш Түркістан» т.б. басылымдарын ұйымдастырды, кейбірін өз қолымен жазып, тарату ісіне де араласты. Аталмыш ақпарат құралдарында Түркістанның тілі, әдебиеті, тарихы, мәдениеті, саясаты секілді өзекті және тарихи мәселелерді жан-жақты қарастырды.

Башқұрт ұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі, түрк халықтарының азаттығы жолындағы күрескер, белгілі түрктанушы ғалым Зәки Уәлиди Тоғанның (1890-1970) түрк тарихы мен түрк өнері тарихын зерттеуге бағытталған еңбектерінің өзегін Түркістан атауы құрайды [20]. З.У. Тоған түрк халықтарының ортақ қазынасы - «Құтты біліктің» Ферғана нұсқасын (1913 ж.), ортағасырлық тарих бойынша құнды дерек саналатын Ибн Фадланның «Саяхат кітабының» (Иран, Мешхед қаласы, 1923 ж.) көшірмесін тапқан, Түркиядағы түрктану ғылымын дамытқан ғалым ретінде ерекше құрметтеледі. Профессордың 1928-1939 жылдар аралығында Мысырда екі том етіп шығарған «Түрк елі (Түркістан) және оның жаңа тарихы» атты кітабын XVI ғасырдан өз заманына дейінгі мол деректердің синтезі ретінде таныстырды. Ол: «Географиялық, этнографиялық және тарихи мағынасында «Түркістан» оңтүстігінде Гүргән өзені, Хорасан таулары мен Күпет тауы, Куһи Баба (Қаратау), Мездуран, көне гректер Паропамис деп атаған Топчак пен Ақ Тау (Кohи Сефид), Хиндигус жотасы, Мұзтау сілемдері, шығысында Шығыс Түркістанның шығыс шекаралары, солтүстігінде Жоңғария мен Қазақстанның солтүстік шекарасы болған Ертіс бассейні және Арал-Ертіс су алмасу арнасының теріскей жағасы, батысында солтүстік Орал тауы, Жайық өзені, Еділдің теңізге құяр сағасы (Бөкей Ордасы) және Каспий теңізімен шектеседі. Осындай көлемді өлкенің Ауғанстан жеріндегі «Ауғанстан Түркістанын» және Иранның Астарабад пен Дерегиз аудандарында орын алған «Иран Түркістанын» есептемегенде жалпы жер көлемі 5 340 066 километрді құрайды» [21], – деп жазды. Ғалым түрк халқына тиесілі территорияның түгелін Түрк елі немесе Үлкен Түркістан деп, ол Батыс және Шығыс Түркістаннан, сондай-ақ шартты түрде «Ауғанстан Түркістаны» мен «Иран Түркістанынан» тұрады деп түсіндірді.

З.У. Тоғанның Түркістан тарихы туралы іргелі кітап жазуын замандас зиялылары қолдады. Мысалы түркістандық жәдитші Махмұтқожа Бехбуди «Түркістан тарихы керек» деген мақаласында бұл тақырыптың қаншалықты өзектілігін дәйектей келе, «Түркістанның тарихымен етене таныс жас тарихшымыз Ахмет Зәки Уәлидидің қаламына мол үміт артамыз» [22] -деп жазған болатын. Сонымен қатар, Зәки Уәлидидің «Түріктер мен татарлардың шығу тегі» деп аталған зерттеуінің бірінші бөлімінде «түрк» этнонимінің дыбыстық нұсқалары мен семантикасы, сол кездегі ғылыми әдебиеттерде айтыла бермейтін түрк тілдес тайпалар мен халықтардың этникалық тегі сипатталды.

З.У. Тоғанның Түркістан тарихын жазған ғалымдығынан бөлек, түркістандықтардың ұлт-азаттық қозғалысы болған «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымының негізін қалаушы, әрі тұңғыш басшысы болғаны, басмашылар қатарында қарулы қақтығыстарға да қатысқаны белгілі.

Түркістандық Абдуллах Режеб Байсұн (1892-1956) «Түрікистан Милли Харекетлери» атты еңбегінде Түркістан даласын 5 200 000 километрге дейін созылтып, солтүстігінде Сібірмен, оңтүстігінде Үндістанмен, шығысында Қытаймен, ал батысында Каспий теңізімен шекараласатынын және халық санының 38 миллионнан асатынын жазса [23, 7 б.], Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы тарихын зерттеуге үлкен үлес қосқан тарихшылардың бірі - Баймырза Хайыт (1917 –2006) Түркістан атауының тарих жазбаларында алғаш «Түркістанак» атымен сонау сақтар кезінде (б.з.б. VIII-III ғғ.) кездесетінін алға тартты [24, 23 б.].

Түркістанның тарихнамасын ертеден бүгінге дейін тізбектер болсақ, бірнеше кітапқа арқау болары сөзсіз. Бұл тұрғыда мәселені ашық қалдырып, Түркістан атауына қатысты ғылыми ізденістер мен идеялық концепциялардың шолу картасы ретінде библиографиялық тізімімізді монографиямызда ұсындық.

1. Түркістан атауының эволюциясы: зерттеу Түркістан атауының уақыт өте келе географиялық топонимнен этномәдени, саяси және өркениеттік символға айналғанын анықтады. Ол әр дәуірде этникалық идентификация, мемлекеттілік және түрк халықтарының біртұтастығымен байланыста дамыды.

2. Концепцияның кезеңдік трансформациясы: Түркістан ұғымы мифологиялық (этногенезбен байланыс), географиялық (шекараларды анықтау), саяси-тарихи (саяси субъект ретінде зерттеу) және идеологиялық (азаттық символы) кезеңдерден өтіп, Түрк Әлемінің тарихи-мәдени бірегейлігінің күрделі феноменіне айналды.

Қорытынды

Зерттеу барысында Түркістан атауының уақыт өте келе әртүрлі дискурстарда өзгеріске ұшырағаны анықталды. Алғашында ол түрк халықтарының географиялық-этникалық аймағы ретінде қолданылса, кейінірек оның өркениеттік, мәдени және мемориалдық кеңістіктегінің маңызы артты.

XIX ғасырда Түркістан ұғымы ориенталистік зерттеулерде Батыс және Шығыс Түркістан болып екіге бөлінді. Кеңестік дәуірде бұл атау идеологиялық құрал ретінде қолданылып, Түркістан автономиясы қозғалысының тарихи контекстінде айтарлықтай

маңызды орын алды. XX ғасырда Түркістан идеясы ұлт-азаттық қозғалыстардың, түрк бірлігі концепциясының негізіне айналды. Мысалы Н.Я.Бичурин Түркістан ұғымын этноцентрлік тұрғыдан қарастырып, оны Нұх пайғамбардың немересі – Түрік есімімен байланыстырады. Бұл көзқарас мифологиялық сипатқа ие болғанымен, ерте дәуірлердегі түрк халықтарының өзіндік атауларын тарихи-генеалогиялық тұрғыдан негіздеуге бағытталған алғашқы талпыныстардың бірі болды. Ал И.В. Мушкетов Түркістанның геологиялық картасын жасап, оны кең ауқымды аймақ ретінде қарастырды. Оның концепциясы табиғи-географиялық факторларға сүйенгенімен, этномәдени факторларды ескермейді. Бартольд VI ғасырдан бастап Тұран атауының орнына Түркістан ұғымының қолданылғанын көрсетеді, бұл атаудың этнотерриториялық мағынасын айқындайды. Географиялық интерпретацияны кеңейте түскен З.У. Тоған мен Р.Т. Байсұн Түркістан аумағын барынша нақты белгілеп, оны Жоңғариядан Каспийге, Хорасан тауларынан Ертіс бассейніне дейін созылған кеңістік ретінде қарастырды. Бұл концепциялар Түркістанды тек түрк халықтары мекендеген аймақ қана емес, тарихи-өркениеттік орталық ретінде сипаттайды. Ал Ы.Гаспыралы Түркістанның саяси-әлеуметтік тарихын зерттеп, оның Ресей отаршылдығына дейінгі құрылымын қарастырды. Бұл тұрғыдан алғанда, оның зерттеулері Түркістанды дербес саяси субъект ретінде зерделеуге негіз болды. М. Шоқайдың «Тұтас Түркістан» идеясы Түркістанды біртұтас саяси-мәдени кеңістік ретінде қарастыруды көздейді. Оның концепциясы Орталық Азия халықтарының біртұтас мемлекет құруына негізделген идеологиялық тұжырым болды. Ғалымдардың көзқарастарын салыстыра отырып, Түркістан ұғымының эволюциясын бірнеше кезеңге бөлуге болады:

1. Мифологиялық кезең (Бичурин) – Түркістан атауын этногенезбен байланыстыру.

2. Географиялық кезең (Мушкетов, Бартольд) – табиғи шекаралар мен кеңістіктік құрылымды анықтау.

3. Саяси-тарихи кезең (Гаспыралы, Тоған, Байсұн) – Түркістанды тарихи-саяси субъект ретінде зерделеу.

4. Идеологиялық кезең (Шоқай) – Түркістанды ұлт-азаттық қозғалыстың символына айналдыру.

Бұл трансформация Түркістан концепциясының уақыт өте келе кеңейіп, ұлттық, саяси және өркениеттік тұрғыдан күрделене түскенін көрсетеді. Егер бастапқыда ол тек географиялық атау ретінде қолданылса, кейінірек түрк халықтарының тарихи-мәдени бірегейлігімен тікелей байланыстырылды. Шоқай мен Тоған сияқты ғалымдардың идеялары Түркістан ұғымын тәуелсіздік пен мемлекеттілік мәселелерімен сабақтастырып, оны саяси дискурстың маңызды элементіне айналдырды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Түркістан атауы тек географиялық нысан емес, сонымен қатар тарихи, әдеби, мәдени және саяси символ саналады. Түрк халықтарының ортақ мұрасы ретінде оның маңыздылығы тек өткен тарихпен шектелмей, қазіргі заманда да өзекті болып отыр. Бүгінде Түркістан концепциясы түрк халықтарының бірлігі, мәдени ренессанс және саяси интеграция мәселелерінде ерекше орын алады. Алдағы зерттеулерде бұл атаудың түрк әдебиеті мен тарихи жадыдағы репрезентациясын тереңірек қарастыру маңызды болмақ.

Авторлардың қосқан үлесі.

Жалмырза А.А. – зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негізді қалыптастыру; талдау және статистикалық деректермен жұмыс.

Богенбаев Н.Е. – қорытынды, ұсыныстар және редакциялау жұмысы.

Әдебиеттер тізімі

1. Sims-Williams, N. (2015) A new Bactrian Inscription from the time of Kanishka, Kushan Histories: Literary Sources and Selected Papers from a Symposium at Berlin, December 5 to 7, 2013. Edited by Harry Falk. Hempen Verlag, Bremen, pp. 255–264.

2. Taşağıl, A. (2016) Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, s. 240.

3. İslâm Ansiklopedisi (2012). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt.41., S. 556-560.

4. Баласағұн, Ж. (2003) Құтты білік, Аударған Асқар Егеубаев. Астана: Аударма, б. 128.

5. Туран на старинных картах (2008), с. 480.

6. Тарих - адамзат ақыл-ойының қазынасы: 10 томдық (2005), құраст.: Н.А. Атығаев [ж.б.], арнайы ред. З. Қиянатұлы, ғыл. ред. С.Ф. Мәжитов, ауд.: М. Ілес, А. Сағымбаев. Тарих және этнология ин-ты. Астана: Фолиант, б. 512.

7. Бөгенбаев, Н.Е. (2014) Түрк дәуіріндегі Алтай өңірі: саяси тарихы және әлеуметтік-мәдени құндылықтары. Философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Астана: ЕҰУ, б. 152.

8. Рака, И.В. (1992) Авеста в русских переводах (1861-1996). Нева: Летний Сад, 1998, с. 480.

9. Бичурин, Н.Я. (1950) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ленинград: Издательство АН СССР, Т. 1, с. 470.

10. Мушкетов, И.В. (1886) Туркестанъ. Геологическое и орографическое описаніе по даннымъ, собраннымъ во время путешествій съ 1874 по 1880 гг. Томъ 1. СПб: Типографія М.М. Стасюлевича, с. 394.

11. Мушкетов, И.В. (1912) Собрание сочинений Ивана Васильевича Мушкетова. Вып. 2. СПб.: тип. М.М. Стасюлевича, с. 99.

12. Қыдырәлі, Д. (2018) Ұлы дала тарихы. Астана: «Ғылым» баспасы, б. 432.

13. «Тәржіман» (1893) 17 желтоқсан (21 №1311), 43-саны, бб. 37-40.

14. «Тәржіман» (1905), 1; 17; 18; 20; 32; 33; 39; 57; 59; 60; 69; 84; 87; 89.

15. «Тәржіман» (1906), 145-саны.

16. Жалмырза, А.А. (2013) Отаршылдыққа қарсы Түркістан әдебиеті. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасы, б. 202.

17. Бартольд, В.В. (1998) Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы: Жалын, с. 194.

18. Шоқай, М. (1992) Түркістанның қилы тағдыры, құрастырған Б.С. Қошым-Ноғай. Алматы: Жалын, б. 182.

19. Қыдыралиев, Д. (2007) Мұстафа Шоқай. Астана: Фолиант, б. 320.

20. Togan, Z.V. (1929) Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi, El-Matbaatü'l-Arabiyye ve El-Matbaatü'l-İtimad, Kahire; Togan, Z.V. (1939) Türkistan Tarihi; Togan, Z.V. (1946) Buruni'nin Dünya Hakkında Tasavvuru; Togan, Z.V. (1946) Umumî Türk Tarihine Giriş, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul; Togan, Z.V.

(1951) Horezm Kültürü Vesikaları Kısım 1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul; Togan, Z.V. (1968) Tuyuhunlar ve Baskurtlar. Istanbul; Togan, Z.V. (1972) Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili, Kayı Yayınları, İstanbul; Togan Z.V. (1928) "Türkistan Metbuatı", Türkistan Haberleri". İstanbul: Türkiyat Mecmuası; Togan, Z.V. 1929-1940 seneleri arasında Türkistan vaziyeti; Togan, Z.V. (1981) Bügünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. Cilt 1. Batı ve Kuzey Türkistan. 2 Baskı. İstanbul, s. 696; Togan, Z.V. (2012) Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

21. Togan, Z.V. (1981) Bügünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. Cilt 1. Batı ve Kuzey Türkistan. 2 Baskı. İstanbul, s. 696.

22. Бехбуди, М. (1914) Туркистон, «Ойна» журналы, 38-саны.

23. Baysun, A.R. (1943) Türkistan Milli Hareketleri. İstanbul, s. 202.

24. Hayit, B. (1988) Türkistan terimi üzerine, Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan.

А.А. Жалмырза[1], Н.Е. Богенбаев[2]

[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[2]Международная Тюркская Академия, Астана, Казахстан

Историческая, геополитическая и культурно-поэтическая концепция названия «Туркестан»

Аннотация: Название «Туркестан» представляет собой комплексный феномен, отражающий единство тюркского мира, его общую культурно-историческую преемственность и цивилизационный код. На протяжении истории это название стало не просто географическим топонимом, но и понятием с глубокой этнокультурной семиотикой и широкими хронотопическими параметрами. Туркестан рассматривается как центр, сформировавший на протяжении веков традиции государственности тюркских этносов, их культурно-интеллектуальное пространство и духовно-мифопоэтическое мировоззрение. Его значение выходит за рамки лишь пространственных характеристик, проявляясь также в символическом и идеологическом измерениях. Концепт Туркестана играет ключевую роль в сохранении цивилизационного единства тюркского мира.

Настоящее исследование направлено на анализ исторической эволюции названия «Туркестан», его геополитических трансформаций и репрезентации в литературно-культурном дискурсе. Документально подтверждается, что с VII века термин «Туркестан», наряду с Тураном, использовался как официальный и семантически значимый. На основе источников средневековых арабских, персидских и тюркских авторов (аль-Якуби, Ибн Хаукаль, Ж. Баласагун и др.), а также трудов востоковедов и тюркологов более позднего периода (Бичурин, Мушкетов, Бартольд, Гаспринский и др.) рассматриваются различные смысловые слои этого понятия.

В исследовании применяются методы генеалогического, компаративистского, филолого-герменевтического и семиотического анализа. Предполагается, что в разные исторические эпохи наименование «Туркестан» развивалось в тесной связи с понятиями этнической идентификации, политической структуры и цивилизационной целостности.

Историко-геополитическое значение термина «Туркестан» трансформировалось под воздействием политико-социальных факторов, а его интерпретации варьировались в зависи-

мости от научной парадигмы и исследовательского подхода. В процессе осмысления сущности Туркестана и определения его границ учёные опирались на историко-географические, этнолингвистические и политические аспекты.

Ключевые слова: Туркестан, тюркский мир, исторический хронотоп, этнокультурное пространство, геополитическая трансформация.

A.A. Zhalmyrza[1], N.E. Bogenbayev[2]
[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]International Turkic Academy, Astana, Kazakhstan

The historical, geopolitical, and cultural-poetic concept of the name "Turkestan"

Abstract. The term "Turkestan" represents a multifaceted phenomenon that encapsulates the unity of the Turkic world, its shared cultural-historical continuity, and its civilizational code. Throughout history, this name has transcended its initial role as a mere geographical toponym, evolving into a concept imbued with profound ethno-cultural semiotics and extensive chronotopic dimensions. Turkestan is conceived as a civilizational center that, over the centuries, has shaped the statehood traditions of Turkic ethnoses, their cultural-intellectual space, and their spiritual and mythopoetic worldview. Its significance extends beyond spatial characteristics, manifesting in symbolic and ideological dimensions as well. The concept of Turkestan plays a pivotal role in preserving the civilizational unity of the Turkic world.

This study aims to analyze the historical evolution of the term "Turkestan," its geopolitical transformations, and its representation in literary and cultural discourse. Documentary evidence confirms that since the 7th century, the term "Turkestan"—alongside Turan—has been employed both officially and with notable semantic weight. Drawing upon medieval Arabic, Persian, and Turkic sources (al-Ya'qubi, Ibn Hawqal, Yusuf Balasaguni, among others), as well as the works of later Orientalists and Turkologists (Bichurin, Mushketov, Barthold, Gasprinsky, etc.), this research examines the diverse semantic layers of the concept.

The methodology of the study incorporates genealogical, comparative, philological-hermeneutic, and semiotic analyses. It is posited that the name "Turkestan" evolved in close association with notions of ethnic identity, political structure, and civilizational integrity across different historical periods.

The historical-geopolitical meaning of the term "Turkestan" has undergone transformations under the influence of political and social factors, and its interpretations have varied according to scholarly paradigms and methodological approaches. In exploring the essence of Turkestan and delineating its boundaries, scholars have relied on historical-geographical, ethnolinguistic, and political frameworks.

Keywords: Turkestan, Turkic world, historical chronotope, ethno-cultural space, geopolitical transformation.

References

1. Sims-Williams, N. (2015) A new Bactrian Inscription from the time of Kanishka, Kushan Histories: Literary Sources and Selected Papers from a Symposium at Berlin, December 5 to 7, 2013. Edited by Harry Falk. Hempen Verlag, Bremen, pp. 255–264.

2. Taşağıl, A. (2016) Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, s. 240. [in Turkish]

3. İslâm Ansiklopedisi (2012). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt.41., S. 556-560. [in Turkish]

4. Balasagun, Zh. (2003) Kutty bilik, Audargan Askar Egeubaev. Astana: Audarma, b. 128. [in Kazakh]

5. Turan na starinnyh kartah (2008), s. 480. [in Russian]

6. Tarih - adamzat akyl-ojynyn kazynasy: 10 tomdyk (2005), kurast.: N.A. Atygaev [zh.b.], arnajy red. Z. Kiyanatuly, gyl. red. S.F. Mazhitov, aud.: M. Iles, A. Sagymbaev. Tarih zhane jetnologiya in-ty. Astana: Foliant, b. 512. [in Kazakh]

7. Bogenbaev, N.E. (2014) Turk dauirindegi Altaj oniri: sayasi tarihy zhane aleumettik-madeni kundylyktary. Filosofiya doktory gylymi darezhesin alu ushin dajyndalgan dissertaciya. Astana: EUU, b. 152. [in Kazakh]

8. Raka, I.V. (1992) Avesta v russkih perevodah (1861-1996). Neva: Letnij Sad, 1998, s. 480. [in Russian]

9. Bichurin, N.Ya. (1950) Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena. Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, T. 1, s. 470. [in Russian]

10. Mushketov, I.V. (1886) Turkestan. Geologicheskoe i orograficheskoe opisanie po dannym, sobrannym vo vremya puteshestvij s 1874 po 1880 gg. Tom 1. SPb: Tipografija M.M. Stasyulevicha, s. 394. [in Russian]

11. Mushketov, I.V. (1912) Sobranie sochinenij Ivana Vasil'evicha Mushketova. Vyp. 2. SPb.: tip. M.M. Stasyulevicha, s. 99. [in Russian]

12. Kydyrali, D. (2018) Uly dala tarihy. Astana: «Gylym» baspasy, b. 432. [in Kazakh]

13. «Tarzhiman» (1893) 17 zheltoksan (21 №1311), 43-sany, bb. 37-40. [in Kazakh]

14. «Tarzhiman» (1905), 1; 17; 18; 20; 32; 33; 39; 57; 59; 60; 69; 84; 87; 89. [in Kazakh]

15. «Tarzhiman» (1906), 145-sany. [in Kazakh]

16. Zhalmyrza, A.A. (2013) Otarshyldykka karsy Turkistan adebieti. Astana: L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyk universitetinin baspasy, b. 202. [in Kazakh]

17. Bartol'd, V.V. (1998) Tyurki: Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii. Almaty: Zhalyn, s. 194. [in Russian]

18. Shokaj, M. (1992) Turkistannyn kily tagdyry, kurastyrgan B.S. Koshym-Nogaj. Almaty: Zhalyn, b. 182. [in Kazakh]

19. Kydyraliev, D. (2007) Mustafa Shokaj. Astana: Foliant, b. 320. [in Kazakh]

20. Togan, Z.V. (1929) Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi, El-Matbaatü'l-Arabiyye ve El-Matbaatü'l-İtimad, Kahire; Togan, Z.V. (1939) Türkistan Tarihi; Togan, Z.V. (1946) Buruni'nin Dünya Hakkında Tasavvuru; Togan, Z.V. (1946) Umumî Türk Tarihine Giriş, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul; Togan, Z.V. (1951) Horezm Kültürü Vesikaları Kısım 1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul; Togan, Z.V. (1968) Tuyuhunlar ve Baskurtlar. Istanbul; Togan, Z.V. (1972) Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili, Kayı Yayınları, İstanbul; Togan Z.V. (1928) "Türkistan Metbuatı", Türkistan Haberleri". İstanbul: Türkiyat Mecmuası; Togan, Z.V. 1929-1940 seneleri arasında Türkistan vaziyeti; Togan, Z.V. (1981) Bügünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. Cilt 1. Batı ve Kuzey Türkistan. 2 Baskı. İstanbul, s. 696; Togan, Z.V. (2012) Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. [in Turkish]

21. Togan, Z.V. (1981) Bügünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. Cilt 1. Batı ve Kuzey Türkistan. 2 Baskı. İstanbul, s. 696. [in Turkish]

22. Behbudi, M. (1914) Turkiston, «Ojna» zhurnaly, 38-sany. [in Kazakh]

23. Baysun, A.R. (1943) Türkistan Milli Hareketleri. İstanbul, s. 202. [in Turkish]
24. Hayit, B. (1988) Türkistan terimi üzerine, Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan. [in Turkish]

Авторлар туралы мәлімет:

Жалмырза А.А. **–** хат-хабарға жауапты автор, филология ғылымдарының кандидаты, Түркітану кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Богенбаев Н.Е. **–** PhD, Халықаралық Түркі Академиясының сарапшысы, Астана, Қазақстан.

Жалмырза А.А. **–** автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, и.о. доцента кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Богенбаев Н.Е. – PhD, эксперт Международной Тюркской Академии, Астана, Казахстан.

Zhalmyrza A.A. **–** Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor at the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Bogenbayev N.E. **–** PhD, Expert at the International Turkic Academy, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ХҒТАР 03.20.00
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-298-315

Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалыс (татар баспасөзі материалдары негізінде)

К.М. Ильясова*[1], А.Ә. Еңсепов[2], А.Т. Еспенбетова[3]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2,3]Болашақ университеті, Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: kulpash_66@mail.ru, as.1967@mail.ru , espenbetova_a@mail.ru)

Аңдатпа. Мақала XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Түркістан өлкесіндегі халықтардың 1917 жылғы қосөкіметтілік тұсындағы ұлт-азаттық қозғалысын татар баспасөзі негізінде көрсетуге арналған. Мұсылмандық қозғалыста татарлар мен башқұрттар көш ілгері болды. Олар қалыптасқан жаңа саяси жағдайда «Аваз» («Дауыс»), «Безнең юл» («Біздің жол»), «Чулпан» («Таңғы жұлдыз»), «Көрәш» («Күрес»), «Ирек» («Бостандық») секілді мерзімді газет-журналдарын шығарды, көбі большевиктік ұстанымдарды насихаттады. Осылайша, аталған баспасөздерде жергілікті халықтың күнделікті тұрмысы мен әлеуметтік мәселелер назардан тыс қалды. Уақыт өте келе баспасөз таптық қоғамды дәріптеуге көшті. Ташкент қаласындағы баспалардан жарық көрген татар тіліндегі газет-журналдар мен төте жазумен шыққан «Бірлік туы», «Алаш» сияқты ұлттық мерзімді басылымдардағы материалдардың мазмұны бір-біріне ұқсас болды. Баспасөз беттерінде Түркістан өлкесіндегі мұсылман халықтары, олардың азаттық пен еркіндік жолындағы күресі, жетекшілерінің қоғамдық-саяси қызметі туралы мәселелер қамтылды. Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын күштеп таратқан большевиктер елдің түкпір-түкпірінде кеңестік билікті орнатты. Бұл жағдай Еділ мен Жайық өңірін де айналып өтпеді. Соған байланысты елдің батыс аймағындағы ұлттық-демократиялық басылымдар жабыла бастайды. Мысалы, Орынбор қаласынан шыққын «Вакыт» газеті 1918 жылдың басында өз жұмысын тоқтатты. Көп ұзамай «Кояш», «Тормыш», «Йолдыз» секілді басылымдар жабылып қалады. Олардың орнын «Чулпан» газеті сияқты социал-демократиялық бағыттағы газеттер басты. Басқаша айтқанда, ұлттық баспасөз қысымға ұшырап, большевиктік газеттер қаптап кетті. «Чулпан» газеті 1918 жылдың көктемінде Халық комиссарлар советінің Татар-Башқұрт советтік республикасы туралы шешім қабылдағанын, ендігі жерде Г. Исхаки сияқты

Түсті: 12.12.2024; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]хат-хабарға жауапты автор

ұлт қайраткерлерінің ұлттық автономия құру жолындағы әрекетін бос әурешілік деп көрсетіп, бұдан Шығыстағы басқа да халықтар тәлім алуы тиістігін жарнамалады.

Түркістан өлкесіндегі түркі-мұсылман халықтарының қоғамдық-саяси өмірін көрсететін татар баспасөз материалдарына сүйенсек, бұл өлкедегі жағдайдың күрделі болғаны және қазан төңкерісі нәтижесінде Ресей империясының күйреуі, одан кейін бүкіл елде күштеуге негізделген бір партиялық жүйенің орнай бастауы, большевиктердің ұлттардың өзін-өзі билеуін қамтамасыз ету жөніндегі уәдесі ұлттық автономияларын құруға ұмтылған саяси күштердің алдында тұрған тосқауылды жеңуге мүмкіндіктер жасағандай болады. Алайда, кейінгі оқиғалар көрсеткендей большевиктер билігі халықтың еркі мен мүддесіне қызмет еткен түркі тілдес халықтардың баспасөздерін жойып, орнына таптық қоғам құруды және партиялық органдарды үгіттейтін газет-журналдарды шығаруға кірісті.

Мақалада дерек көздері ретінде өткен ғасырдың басындағы татар тілінде жарияланған газеттердегі мақалалар және жалпы түркі-мұсылман қозғалысы туралы жазған зерттеушілердің еңбектері қолданылды.

Түйін сөздер: татар баспасөзі, ұлт-азаттық қозғалыс, мұсылмандар, Түркістан, революция, большевиктер, советтер, Құрылтай жиналысы, съездер

Кіріспе

1917 жылғы ақпан революциясы жеңісінен кейін Ресейдің шеткергі аймақтарындағы түркі-мұсылман халықтары Уақытша үкіметтің ұстанымын қолдады. Өйткені, Уақытша үкімет «сөз бостандығы», «баспасөз бостандығы», «съезд шақыру» сияқты демократиялық бастамаларды көтерді. Бұл жағдай өзге ұлттардың өз автономиясын алуға жол ашты. Бұл кезеңде түркі халықтарының талап-тілектерін заңдық түрде бекітуге тиіс бірден-бір демократиялық және құқықтық құзырлы мекеме - Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы болды. Қоса кетерлігі, бастапқыда мұсылман халықтарының Уақытша үкіметтің ұстанымын жақтауының басты себебі, осы үкіметтің «Барлық билік Құрылтай жиналысына берілсін!» деген ұранын көтеруінен еді. Алайда, кейінгі оқиғалар көрсеткендей қарулы көтеріліс арқылы билікті өз қолына алған большевиктер Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын таратып жібереді. Бұл жағдай татар тілінде шығып тұрған «Кояш», «Тормыш», «Вакыт», «Йолдыз», «Улуг Туркестан» және басқа да ұлттық-демократиялық бағыттағы баспасөздер үшін күтпеген жағдай еді. Сондықтан, татар баспасөзі жалпы түркі-мұсылман халықтарының совет үкіметін қолдамайтынын жариялады. Мұндай мәлімдемелер ұлттық-демократиялық бағыттағы баспасөздердің барлығына тән болды.

Солардың арасында 1906-1918 жылдары Орынбордан шығып тұрған «Вакыт» (Уақыт) газетін ерекше атауға болады. Онда сол кезеңдегі қоғамдық-саяси оқиғалар туралы маңызды ақпараттар жазылды. Мысалы, Ресей Мемлекеттік Думасындағы Мұсылман

фракциясы депутаттарының қызметі, татарлардың экономикалық сауаттылығы, олардың кәсіби білім деңгейін көтеруге қатысты мазмұнды мақалалар жарияланды. Бірақ, қоса кетерлігі тіл мен әдебиет, театр мен музыка, білім және ғылым, наным-сенімдер мен дін ісі, татар әйелдердің отбасы мен қоғамдағы рөлі туралы тақырыптар сыналды. Сонымен бірге татар зиялыларының оқу-ағартушылық қызметі, татар әліпбиі және оны жетілдіру, мұражайлар ашу, татар баспасөзінде әдеби қосымшалар ұйымдастыру да қамтылды. Әсіресе, заман ағымына сәйкес еуропалық білім алудың маңыздылығы, ұлттық кадрларды даярлау мәселесіне көңіл бөлінді. Татар баспасөзі жастарды орыс тілін игеруге шақырды, оларды болашақта өзін өзі басқару мекемелеріне тарту мәселесі, оқу-білім беру мәселелеріне қатысты мұғалімдер съездерін шақыру туралы жазды [1]. Сондай-ақ «Вакыт» газеті ұлттық және діни мәселелер бойынша татар тілінде шығатын барлық мерзімді баспасөздің үніне айналды, бірқатар басылымдар жариялауға батылы бармайтын өткір тақырыптарды көтерді.

Нақ осы бағытты ұстанған «Улуг Туркестан» газеті татар және өзбек тілдерінде 1917 жылдың сәуірі мен 1918 жылдың наурызы аралығында Ташкент қаласында шығып тұрған. Оның шығарушысы және редакторы К.Бакиров болды. Бұл газет 1917 жылғы ақпан революциясынан кейін қалыптасқан саяси жағдайда Түркістан өлкесіндегі халықтарды белсенділік танытып, өзін-өзі билеуге қол жеткізуге шақырды. Басылым беттерінде Түркістан өткен мұсылмандардың съездері және олардың қабылдаған қаулы-қарарлары мен шешімдері, өлкедегі маңызды қоғамдық-саяси оқиғалар жарияланды. Түркістан автономиясын жақтады, жергілікті халықты оған қолдау көрсетуге шақырды. Большевиктердің қарудың күшімен билікке келуін айыптады. Ақырында «Улуг Туркестан» газеті советтік биліктің қысымымен жабылып қалады [2, 662 б.]

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақаланы жазуда деректік материалдарды жинақтау, жүйелеу, талдау, сараптаумен қатар абстрактілік, проблемалық, тарихи-салыстырмалы әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Тәуелсіздік кезеңінде тарих саласы бойынша ғылыми айналымға енген құжаттар мен материалдар, ғылыми басылымдар, монографиялар, зерттеу мақалалары жүйеленіп, ізденіс жұмысы құрылымдық-тұжырымдамалық талдау әдісімен жазылды. Өткен ғасырдың басындағы Ресейдегі мұсылмандық қозғалысы мен оның құрамдас бір бөлігіне айналған Түркістан өлкесіндегі мұсылман халықтардың ұлт-азаттық жолындағы күресін мерзімді татар баспасөзі арқылы саралауға талпыныс жасалды.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Улуг Туркестан» газетінде Түркістан халықтарына таптық жіктелуден гөрі ұлттық бірлік пен тұтастықты сақтай отырып, ең алдымен отаршылдық шырмауынан босап, дамыған елдер қатарына қосылуы керектігі, қарудың күшімен билікке келген совет үкіметін түркістандықтардың мойындамайтыны ашық түрде мәлімделді [3]. «Улуг Туркестан» газетінің жаңадан орнаған совет өкіметіне байланысты бұл ұстанымының

дұрыс болғанын Г. Сафаровтың РК(б)П X съезінде сөйлеген сөзінен байқауға болады: «Қазан төңкерісі кенеттен түскен найзағайдай болды... Социалистік төңкеріске қала жұмысшысы дайын болғанымен, шет аймақтардағы ауылдар әлі де ұлт азаттығын алмаған еді, олар Ресей самодержавиесінің езгісін орыс шаруалары мен орыс деревнясына қарағанда анағұрлым көп көрген» [4, 65 б.].

Татар баспасөзінде большевиктердің ұстанымын мұсылман халықтарының қабылдай алмайтыны туралы жиі-жиі жазылды. Мысалы, көрнекті татар қайраткері Ф. Туктаров «Ресейдің барлық мұсылмандарының байлары да, кедейлері де революционер. Бірақ, олар таптық мүддені бірінші кезекке қоймайды. Олардың қайсысы болса да таптық мүдде үшін күресетін болса, онда ұлттық бірлікке зиянын тигізер еді» [5] – деп жазды.

Түркістан өлкесіндегі саяси күштердің ара салмағының түбегейлі өзгеруі, биліктің советтердің қолына көшуіне жол ашты. Осыған байланысты социал-демократиялық бағыттағы «Ирек», «Көрәш», «Безнең юл», «Аваз», «Чулпан» сияқты татар басылымдары большевиктердің «Ресей халықтары құқықтарының декларациясын», советтердің «Ресей мен Шығыстың барлық мұсылман еңбекшілеріне!» атты үндеуді насихаттайды. «Халықтық газет» деп мойындалған «Ирек» газеті алғашқы санында: «Біз, халықтың атынан сөйлейміз. Біз, олардың тілегін бүкіл әлемге таратамыз. Біз, олар үшін жанымызды аямай күресеміз» – деп мәлімдеді [6]. Сондай-ақ, мұсылман халықтарының арасында таптық жіктеліс идеясын насихаттап, бұқараның «ақ халық» және «қара халық» деп екіге бөлінетінін, олардың бірі екіншісінің мүддесі үшін күресе алмайтынын көрсетіп берді [7]. Бұл газет 1917 жылдың 30 наурызынан 11 қыркүйегіне дейінгі аралықта Уфа қаласынан шыққан. 35 нөмірі жарық көрген, онда мемлекеттің федеративтік құрылыс, мәдени-ұлттық автономия идеялары насихатталды, Бүкілресейлік мұсылман съезінің жұмысы туралы мақалалар жарияланды. Сол сияқты аграрлық және жұмысшы секцияларының жұмысына көңіл бөлді. Газеттың редакциялық алқасы «Милли Шура», «Милли Идаре» ұйымдарын ұлттық ұйым ретінде мойындады. Кейінгі оқиғалар көрсеткендей, аталған басылым 1917 жылдың қыркүйек айында «Солдат теляге» және «Авыл халкы» газеттерімен біріктіріледі [8].

Қазан қаласында М.Вахитов бастаған социал-революционерлер 1917 жылдың қыркүйек айында Мұсылмандардың социалистік комитетін құрады. Олар тек татарлар емес, өзге де мұсылман халықтарының арасындағы таптық жіктелісті, үстем тап өкілдеріне қарсы күрес тақырыптарын насихаттады. Осы ұйымның органы болған «Кызыл байрак» газетінде М. Вахитов «Қызыл туды сақтаңдар!» деген мақаласын жариялайды. Ол «Жұмысшы және шаруа жолдастар! Буржуазияның жауыз жандайшаптары революция жалынын сөндіргісі келеді. Оларды тыңдамаңдар, қызыл тудың идеясына қызмет етіңдер» – деп ашық жазды [9].

«Революция – жұмысшылар мен шаруалардың және солдаттардың күресінің нәтижесінде жеңіске жетті. Олардың бірлігі революцияны одан әрі дамытты. Революция түпкілікті мақсатына жұмысшылар мен шаруалардың және солдаттардың бірлескен күресімен іске асырылды. Соның арқасында елдегі халықтар толық бостандық алып, федерацияға, территориялық автономияға қол жеткізбек» [10], – деген уфалық Г. Ибрагимов большевиктердің таптық күрес идеясын жақтады және большевиктер

партиясының құрамына мүшелікке өткен. Автордың бұл көзқарасына Уфа мен Қазан қаласында топтасқан ұлттық-демократиялық күштер қарсылық білдірді. Ақырында «Безнең юл» газеті төңірегіне шоғырланған Г.Ибрагимов пен Ф.Сайфи-Казанлы және тағы басқа татар большевиктері редакциялық басқармадан шығып кетеді. Осы жағдайдан кейін аталған татар баспасөзі саясатта бейтарап қалады да, таптық күрес идеясын насихаттаудан бас тартады. Бірақ, оның бейтарап ұстанымы ұзаққа созылмайды. Уфада большевиктер билігі орнағаннан кейін «Безнең юл» газеті өз жұмысын тоқтатты [11].

Осы жылдары Қазан қаласында Ш.Ахмадиев пен Х.Гайнуллиннің редакторлығымен татар тілінде «Аваз» газеті жарық көрді. Онда басылған «Кім кім үшін талпынады» деген мақалада «Уақытша үкімет байларды қорғаса, солдат және жұмысшы депутаттар кеңесі – еңбекші бұқараның тірегі» [12], – делінген. Бұл баспасөздің социал-демократиялық бағытын көрсетеді. Сондай-ақ, газет «Ресей халықтары құқықтарының декларациясын» жариялап, жергілікті халқын советтік билікті қолдауға шақырды [13]. Бұл газет 1917 жылдың 8 сәуірінен 24 желтоқсанына дейінгі аралықта Қазан қаласынан шыққан. Оның 37 нөмірі «Умид» баспаханасында басылды. Мұнда елдегі және шетелдегі саяси ахуал, қалалық мекемелер мен жергілікті земствоға сайлау мәселелері көтеріліп, жер мәселесі өткір талқыланды. Сонымен қатар социализмді әлемдік деңгейде бекіту идеялары да насихатталды. Газеттің «Әлем жаңалықтары», «Ел жаңалықтары», «Қазан қаласында» және т. б. айдарлары оқырмандардың назарын аударды [14, 29 б.].

Қазан төңкерісінен кейінгі Түркістан өлкесі мен далалық облыстарда тұратын қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі мен саяси белсенділігі туралы мағлұматтар ұлттық-демократиялық басылымдарда көрініс тауып отырды. Мысалы, жергілікті басылымдар Түркістан өлкесіндегі мұсылмандардың Орталық кеңесі бүкіл аймақтағы қоғамдық-саяси ұйымдар мен жергілікті билік мекемелерін Петроградтағы большевиктер билігіне наразылық білдіруге, Уақытша үкіметке барынша қолдау көрсетуге, қажет болған жағдайда күш қолдануға үндеді [15].

Бұл үндеудің жауапсыз қалмағанын «Улуг Туркестан» газетінен көруге болады. Оның 8 желтоқсандағы санында Жетісу облысында арнайы іс-сапармен жүрген Түкістан комитетінің өкілі О. Шкапскийдің Пржевальск, Пішпек, Лепсі, Жаркент уездерінің тұрғындарының большевиктердің билікті күштеп тартып алуына наразылығы туралы жеделхаты жарияланады [15].

Петроградтағы төңкерістің нәтижесінде орталық билік Уақытша үкіметтен большевиктер қолына көшті. Түркістан өлкесіндегі мұсылмандардың Орталық кеңесі мен өзге де мұсылмандық қоғамдық-саяси ұйымдардың қарым-қатынасын өлкедегі басқа саяси ұйымдардың қолдап отырған. Мысалы, аталған газеттің 2 қарашадағы санында Ташкент қаласында өткен Түркістандағы орыс шаруаларының съезінде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын күтпестен, барлық билікті жұмысшы, шаруа және солдат депутаттары кеңесінің тартып алуын айыптаған қарардың шыққанын жазды [15].

1917 жылдың 27 қазанында Ташкентке Петроградтағы Уақытша үкіметтің құлатылғаны туралы хабар жетеді. Соған орай тез арада қалалық кеңес өлкедегі әскери басшылардың қатысуымен мәжіліс өткізеді. Онда мұнда қарулы көтеріліс ұйымдастыру

туралы шешім қабылданады, сәйкесінше Уақытша үкіметтің жергілікті басқару мекемелерін жою мақсатында іс-шаралар жасалады. Бұдан шығатын қорытынды, Түркістан өлкесінде советтік биліктің орнауы қарудың күшімен орындалған.

Сырдария және Жетісу облыстарын қамтыған Түркістан өлкесіндегі қоғамдық-саяси жағдай өте күрделі болды. Қазан төңкерісінің нәтижесінде бұрынғы Ресей мемлекетінің күйреуі, оның орнына зорлық-зомбылыққа негізделген жаңа саяси жүйенің қалыптасуы, биліккке келген большевиктердің ұлттардың өзін-өзі басқаруы туралы уәдесі, империяның шеткергі аймақтарында ұлттық автономияларын құруды көздеген саяси күштердің алдарындағы кедергілерді жеңіп шығуға мүмкіндіктер туғызғандай болып көрінді [16, 139 б.].

Татар баспасөзінде қазақ ұлттық саяси өкілдерінің арасында С. Лапиннің 1917 жылдың 18 қарашасында өткен Ташкент жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінде сөйлеген сөзі де саяси маңызы бар ақпарат ретінде жарияланды [17].

1917 жылдың 15 қарашасында Ташкентте болған Түркістан өлкесі кеңестерінің III съезінде жергілікті билікті ұйымдастыруға байланысты ондағы қызметкерлердің төрттен үш бөлігі мұсылман өкілдерінен болуы керектігін талап еткен С. Лапин мынадай мәлімдеме жасайды. Онда «мұсылмандардың билікке деген көзқарасын Құран мен шариғат арқылы айқын көруге болады. Сол себепті мұсылмандар бірде-бір орыс саяси партиясына қосыла алмайды. Бірақ, олар Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына жол сілтей отырып, барлық халықтық ұйымдарға сүйенетін биліктің болуын қолдайды. Мұсылмандар орыс революциясының өзін-өзі басқару туралы уәдесіне сенім артады», – делінген [15].

Түркістан өлкесі кеңестерінің III съезі советтік билік орнағаннан кейін Түркістан Халық комиссарлар кеңесінің құрылып, өлкедегі билік соның қолына көшетінін мәлімдеген болатын. Бірақ 14 адамнан тұратын бұл үкіметтің құрамында жергілікті мұсылман халықтарынан бірде-бір өкіл болмай шықты. Бұдан іс жүзінде жергілікті халықтың өзін-өзі басқару құқығын мойындамауы, билікке келген жаңа басшылардың ұлы державалық шовинистік көзқарасы анық байқалды [18, 341 б.]. Құрамы толығымен орыстар мен еврейлерден тұратын Халық комиссарлар кеңесі жариялаған Үндеудегі «еңбекші бұқараны біріктіруді жеделдету үшін совет мұсылман еңбекшілері арасында азаттық, теңдік, туыстық идеяларын таратуға барлық іс-шараларды жасайды» деген сөздер бұлыңғыр уәде күйінде қалды [19, 124 б.].

Қазан төңкерісінің нәтижесінде большевиктердің билікті қарумен тартып алуы ұлттық демократиялық күштердің күрес тактикасын өзгертуіне алып келді. Ол енді жаңа билікке қатынасын айқындап алып, шұғыл түрде нақты әрекет етуге көшті [20,188 б.].

Баспасөз беттерінде түркістандық ұлттық саяси элита өкілдерінің мақсатты әрекетке көшіп, барлық бастаманы Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі өз қолына алғаны, осы кеңестің ұйымдастыруымен 1917 жылдың 26 қарашасында Қоқанда Түркістан өлкесі мұсылмандарының төтенше IV съезі шақырылғаны жайлы мәліметтер берілді. «Улуг Туркестан» газетінің 8 желтоқсандағы санында «Қоқандағы халық кеңесі» [21] және 13 желтоқсандағы санында «Түркістан автономиясы» деп аталатын мақалаларда оқиғалар желісі егжей-тегжейлі жазылды [22].

«Қоқандағы халық кеңесі» деп аталатын мақалада 1917 жылғы 26-28 қарашада Түркістан өлкесіндегі мұсылмандардың орталық кеңесінің ұйымдастыруымен Қоқан қаласында өткен Түркістан өлкесі мұсылмандарының төтенше IV съезі, оған Сырдария, Самарқан, Ферғана облыстарынан және Бұқар әмірлігінен 203 өкіл қатынасқаны, сондай-ақ съездің күн тәртібіне Түркістандағы саяси ахуал мәселесі қойылғаны, жалпы съезд жұмысының барысы туралы мәліметтер толық берілген.

Татар баспасөзіндегі деректік материалдарға сүйенетін болсақ, Қоқан қаласында өткен Түркістан өлкесі мұсылмандарының төтенше IV съезінің төралқасы құрамына М. Шоқай, М. Тынышбаев, У. Ходжаев, Ю. Агаев, С. Ақаев, О. Махмұдов, Ш. Шагиахмедов сияқты қайраткерлер болған. Съезд делегаттары өлкелік кеңестердің барлық билікті өз қолдарына алуға деген әрекетін жергілікті халықтың құқығын таптау деп бағалайды. Олар Түркістан өлкесін Ресей Федеративті Республикасы құрамындағы автономия болуын жақтады. Съездің шешіміне сәйкес өлкелік Құрылтай жиналысы шақырылғанға дейін барлық билік Түркістан Уақытша кеңесі мен Түркістан Ұлттық кеңесінің қолына берілетін болды. Съезд «Түркістан Ұлттық кеңесінің құрамына 54 адам енгізілсін» деген шешім қабылдайды [21].

«Улуг Туркестан» газетінің 13 желтоқсандағы санында Ұлттық кеңестің құрамындағы адамдардың тізімі жарияланды. Олар: У.Ходжаев, М.Шоқай, Т.Нарботабеков, С.Шарифходжаев, Қ.Қожықов, И.Убайдуллин, С.Миржалилов, С.Жапарбай, И.Шагиахмедов, Ә.Оразаев, Ю.Агаев, Н Камалхантөреев, М.Мырзахметов, Т.Әшірхожаев, А.Қошбегиев, О.Махмудов, Ж.Қорабеков, С.А.Герцфельд, А.Абдусалимов, У.Дербісалин, М.Акчурин, М.Мансуров, М.Бехбуди, И.Долшин, М.Тынышбаев, Х.Ширинский, Т.Мұсабаев, А.Шәкірхантөреев, С.Жүсіпов, Ә.Омаров болды [22]. Татар баспасөзі Ұлттық кеңеске ұсынылған үміткерлердің қатарына бастапқы кезде «Шуро-и-улема» ұйымының жетекшісі С.Лапиннің де болғанын, бірақ оның бұл тізімнен бас тартқанын хабарлайды [22]. Әрине, бұл жағдай «Шуро-и-улема» ұйымының Түркістан өлкесіндегі мұсылмандардың Орталық кеңесінің шақырған съездің шешімдерін қолдамағанын аңғартады. Шын мәнісінде, «Шуро-и-улема» ұйымы Түркістан автономиясына шартты түрде ғана қолдау білдірген [19, 133 б.)].

Съездің шешімі бойынша Түркістан Ұлттық кеңесіне пошта-телеграф ұйымынан, социал-демократиялық партиясынан, жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінен, кооперативтік ұйымдардан, еуропалық нәсілдегі халықтардан, армяндардың «Дашнакцютун» ұйымынан бір-бір өкілден енгізу ұсынылды [22]. Бұдан Түркістан өлкесіндегі мұсылмандардың съезі жергілікті халықтың дербес мемлекеттік құрылым құруды мақсат етпегені, қайта оның неғұрлым демократиялық сипатта болуын қолдағанын көруге болады. Қазіргі кезде баспасөз беттеріндегі Түркістан автономиясының (мұхтарияты) маңызын төмендету мақсатында «Қоқан автономиясы», «капиталистер мен исламшылдар құрылымы» деген байбаламның негізсіздігі айқындалды [19, 133 б.]

Келесі «Түркістан автономиясы» деген мақалада Түркістан өлкесі мұсылмандарының төтенше IV съезінде талқыланған маңызды мәселелердің бірі «Оңтүстік-шығыс одағына» қатынас мәселесі болды. Онда бұл одақтың 1917 жылдың 2 қарашасында Дон казактарының бастамасымен большевиктерге қарсы күресу мақсатында Владикавказда құрылғаны айтылады. Съезд делегаттары Қырым, Әзербайжан үкіметтерімен және

Украинаның Орталық Радасымен байланыс орнатып үлгерген «Оңтүстік-шығыс одағына» («Казак әскерлері, кавказдықтар мен ерікті дала халықтарының Оңтүстік-шығыс одағы») Түркістан халықтарының қатынасын талқылап, нақты шешімді қабылдауды шақырылуы тиіс Түркістан өлкесінің Құрылтай жиналысына қалдырады [22].

Басылым Түркістан өлкесі мұсылмандарының төтенше IV съезінде Ташкент қаласындағы большевиктердің жергілікті халыққа жасаған зорлық-зомбылығына қарсы шаралар қолдану мәселесін де қамтыған. Айталық, «съезде Ташкенттегі большевиктердің бұзақылық әрекеттерін қарастыру қызу талқыланды... Осыған қатысты сөз алғандардың көбісі большевиктердің Ташкент қаласында тінту жұмыстарын жүргізуі, мұсылмандарды негізсіз тұтқындауы күнделікті өмірде болып жатқанын жеткізген. Оған әртүрлі мысалдар келтірілген. Олар 1917 жылдың ақпан айында жарияланған «жеке адамдардың құқығына қол сұғуға болмайды» деген қағиданың өрескел бұзылғанын жеткізді. Осы түйткілді мәселелерге орай съезд «Ташкент большевиктері тұтқындаған адамдарды тез арада босатуы тиіс және большевиктер сөз бостандығына кедергі жасамасын» деген қарар қабылдайды [22].

Татар баспасөзі Түркістан автономиясының Уақытша үкіметі құрылғаннан кейін, оның мүшелері қол қойған Үндеуді жариялады. Оған қол қойғандардың ішінде М. Тынышбаев, М. Шоқай, У. Ходжаев, Ю. Агаев, О. Махмудов, Ә. Оразаев, Ш. Шагиахмедов, С.Герцфельд болған. Түркістан автономиясын басқаратын үкімет іске кіріскен және ол күллі мұсылман халқының мүддесін қорғауды мақсат еткен. Үндеуде «Бұғаудан босаған түркістандықтардың өз жерінің толық қожайындары ретінде өз тарихын өздері жасайтын сәт туды. Біздің алдымызда тұрған міндеттердің ауқымды екендігін, біздің ісіміздің дұрыстығын сезініп, Аллаһтың ризашылығымен өз жұмысымызға кірістік» [22] - делінген.

1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін Түркістан өлкесінде де қосөкіметтілік орнады, оның бірі Ташкенттегі большевиктер құрған Түркістан Халық комиссарлары кеңесі, екіншісі ұлттық демократиялық күштің ықпалымен құрылған Түркістан автономиясының Уақытша үкіметі болды. Халық комиссарлар кеңесі Түркістан өлкесінде сан жағынан азшылықты құрайтын ресейлік қоныс аударушылардың мүддесін көздеп, солардың жағдайын жақсартуға тырысты. Ал екінші тараптағы үкімет жергілікті халықтың мүддесін қорғап, жалпы түркістандық мұсылмандардың талап-тілектерін орындауға ат салысты.

«Улуг Туркестан» газетінде басылған «Әндіжанда автономияны қолдаушылық» [23], «Митинг» [24], «Ташкентте автономияны қолдаушылық» [25], «Мұсылман жұмысшылары мен дикандарының съезі» [26], «Түркістан үкіметіне жеделхат» [27] деп аталатын мақалаларда Түркістан автономиясының құрылуы жергілікті халықтың көңілінен шыққанын, оған қолдау танытып, митингілер ұйымдастырғаны, үкімет атына құттықтау жеделхаттар жолдағаны туралы ақпараттар берілген. Айталық, 1917 жылдың 30 қарашасында Қоқан қаласының тұрғындары, 3 желтоқсанда Әндіжан қаласының адамдары, 12 желтоқсанда Ташкент қаласындағы мұсылмандар «Жасасын Түркістан автономиясы!» деген ұранмен демонстрацияларға шыққан. 25 желтоқсанда Қоқан қаласында өткен мұсылман жұмысшылары мен диқаншылардың съезінде Түркістан

автономиясын қолдау туралы шешім қабылданған. Шымкент қаласының тұрғындары, еврейлердің Ташкенттегі «Бунд» және Қоқандағы «Вайнер» қоғамы, сондай-ақ Закаспий облысы мұсылмандарының съезінде Түркістан автономиясының құрылуына байланысты құттықтау жеделхаттары жарияланады. Ташкенттегі түркістандықтардың демонстрацияларына қатысты тарихи деректер мен айғақтар К.Л. Есмағамбетовтің еңбегінде көп кездеседі. Онда «1917 жылдың 3,13 желтоқсан күндері Ташкентте Түркістан мұхтариятын жақтаған демонстрациялардың өткені, шеруге Ташкент «Улемасы», сонымен бірге еуропалықтардың да қатысқаны, демонстранттардың үштен екісін жергілікті халық құраса, үштен бірін еуропалықтар құрағаны, көмекке аттылы «қырғыздардың» да (қазақтардың да) келгені туралы жазылған. Сондай-ақ, Ирандағы француз әскери миссиясының 1919 жылдың 3 қазанындағы құпия хабарында көрсетілгендей, шеруге шыққандар Ташкенттің орыс бөлігіндегі түрмеге шабуыл жасалғаны, онда большевиктер қамауда ұстап отырған саяси тұтқындардың босатылғаны, орыс солдаттарының демонстранттарға оқ жаудырып, он алты адамның қаза тапқаны, бұл қайғылы оқиғаға байланысты «Улуг Туркестан», «Бірлік туы», «Ишчилар дуниясы» газеттерінде жазылғаны, оның арандатушылық сипаты болғаны айтылған» [19, 135 б.].

«Улуг Туркестан» газетінде Түркістан автономиясы құрылғаннан кейінгі оқиғалар, әсіресе С.Лапин басқаратын «Шуро-и-улема» ұйымының саяси ұстанымына қатысты мәліметтер берілген. Мысалы, «Қойлықтағы мұсылмандар съезі» атты мақалада көрсетілгендей, 1918 жылдың 11 қаңтарында Ташкент қаласының маңында Ташкент уезі мұсылмандарының съезі шақырылып, оған қатысқан өкілдердің ішінде «Шуро-и-улема» ұйымының мүшелері болған, съездің күн тәртібінде Түркістан автономиясын қолдау, уезд тұрғындарын азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселелері талқыланған. Бір қызығы, «Шуро-и-улема» ұйымы мүшелері Түркістан автономиясын қолдамайтындарын ашық айтқан [28]. Осы сарындас мәліметтер «Бірлік туы» газетінің 18 қаңтардағы санында шыққан «Ташкент уезіндегі мұсылмандар съезі» [29] атты мақалада да айтылған. «Улуг Туркестан» мен «Бірлік туы» газеттеріндегі бұл мәліметтер «Шуро-и-улема» ұйымының Түркістан автономиясын қолдамағанын, яғни советтік билік жағына шыққанын көруге болады.

«Ташкент Думасында. Большевиктерден кейінгі мәліметтер» деп аталатын мақалада 1917 жылдың 6 желтоқсанында Ташкент қалалық Думасында өткен мәжілісте социал-революционерлер мен большевиктер арасында Түркістан автономиясына қатысты қызу пікірталас болғаны айтылған. Бұл мәжілісте социал-революционерлер Түркістан автономиясын қолдауға, мүмкіндігіне қарай көмек ұйымдастыруға шақырды. Олар Түркістан автономиясы халықтың талап-тілегінен туындаған деген пікірлерін алға тартты. Ал большевиктер бұл пікірге үзілді-кесілді қарсы шыққан [30]. Осылайша «Улуг Туркестан» газеті арқылы жергілікті халықтың қалауымен пайда болған мемлекеттік құрылымдарға советтік биліктің қатынасын айқын көруге болады.

Татар баспасөзінде 1917 жылдың 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда өткен Екінші жалпықазақ съезінде құрылған Алашорда үкіметі туралы ақпараттар көптеп кездеседі. Алайда, аталған басылым жалпықазақ съезінің өту барысы, съездің

шешімдері мен қаулы-қарарларына қатысты мәселелерді толық ашып көрсетпейді. Мысалы, «Вакыт» газетінің 1918 жылдың 21 қаңтардағы санында «Орынбор, 20 қаңтар» атты хабарламалар тізімінде Алашорда үкіметі құрылуы, оның төрағасы болған Ә. Бөкейхан туралы және бұл үкіметтің құрамында М.Шоқай, У. Танашев, Х. Досмұхамедов, А.Тұрлыбаев, А. Бірімжанов, Х. Ғаббасов және С. Аманжоловтың бар екенін атап кетеді. Бұл ақпаратты «Қазақ» газетінің 18 қаңтардағы санына сілтеме жасай отырып берген [31]. Қоса кетерлігі, «Қазақ» газетінің осы санындағы «Жалпы қазақ-қырғыз съезі» атты мақалада Екінші жалпықазақ съезінің жұмысы, қабылдаған шешімдер туралы мәліметтер толық жазылған [32].

Алашорда үкіметінің құрылуы хаһында «Улуг Туркестан» газетінің 1918 жылдың 17 қаңтардағы санында шыққан «Түркістанда Сырдария облысы қазақтарының съезі» деген мақалада егжей-тегжейлі айтылған. Онда Екінші жалпықазақ съезінің шешімімен құрылған Алашорда үкіметінің атынан Түркістанда өтетін Сырдария облысы қазақтарының съезіне Астраханнан Б. Құлманов, Торғайдан М. Дулатов, Семейден Т.Құнанбаевтың келгенін, олардың мақсаты Сырдария облысының қазақтарын Алаш автономиясына қосу болғанын айта келіп, Сырдария облысы қазақтарының Түркістан автономиясы құрамынан шығып кетуіне де алаңдаушылық байқалады [33].

«Улуг Туркестан» газетінде көтерілген маңызды тақырыптардың бірі - Сырдария облысы қазақтарының съезін өткізуге байланысты болды. Бұл съезді шақыру ұсыныс Ә. Бөкейхан мен М. Шоқай тарапынан қозғалды. Орынборда өткен Екінші жалпықазақ съезінде қабылданған қаулыға сәйкес іске асырылды. Онда «1) Бір айдың ішінде Алашорда Түркістан қазағын бүкіл алашқа қосып алады, қосып алса, алмаса да бір айдан кейін халыққа білдіреді. 2) Бір айда Түркістан қазағын Алашқа қосып ала алмаса, өз алдына ресми иғлан етуге ерікті. 3) Егер бір айдан кейін Алаш баласы қосылмаса һәм қалған Алашқа автономия иғлан етілмесе, әркім өз күнін өзі көреді. 4) Егер Түркістан қазағы бір айда бізге қосылса, автономияны қашан иғлан қылу ықтияры Алашордаға берілсін» [19, 138 б.] - деп көрсетілген еді.

«Улуг Туркестан» газеті Алашорда үкіметінің атынан Сырдария облысына арнайы келген қазақ зиялыларының бұл әрекетін, олар «түркістандық қазақтарды Түркістан автономиясынан бөліп алып кетпекші» деп бағалады. Десек те, 1918 жылдың 6-9 қаңтар аралығында Түркістан қаласында өткен Сырдария облыстық қазақ съезінің қандай шешімдер қабылдағанын айқын көрсетеді. Сырдария облысы қазақтарының 1918 жылғы съезі туралы материал «Бірлік туы» газетінің 18 қаңтардағы санында «Сырдария қазақтарының съезі» деген атаумен жарық көреді [34]. «Улуг Туркестан» газеті 29 қаңтардағы санында «Түркістан шаһарында Сырдария қазақ-қырғызының съезі» [35] деген атаумен жариялайды. Қоса кетерлігі, «Улуг Туркестан» және «Бірлік туы» газеттерінде шыққан мақалаларда Сырдария облыстық қазақ съезінің өту барысы, шешімдері туралы пікірлер мен көзқарастар үндеседі. Бұл съезге Сырдария облысынан 79 өкіл қатысқан, олардың ішінде Ақмешіт уезінен 5 өкіл, Шымкент уезінен 10 өкіл, Әулиеата уезінен 10 өкіл, Ташкент уезінен 9 өкіл, Алашорда үкіметінен 3 өкіл, арнайы шақырылған 14 өкіл болған және съездің күн тәртібіне Сырдария облысы қазақтарының Алаш автономиясына қосылу-қосылмау мәселесі, Түркістан автономиясының Уақытша кеңесіне мүшелер сайлау, милиция құру және басқа да өзекті мәселелер қойылған.

«Улуг Туркестан» газеті Сырдария облысы қазақтарының Алаш автономиясына қосылу-қосылмау мәселесін талқылау барысында М.Дулатовтың «Алаш автономиясы жарияланғанша Сырдария облысы Түркістан автономиясының құрамында тұрсын, Алаш автономиясы жарияланған кезде Сырдария облысы Алаш облыстарының бірі болып саналсын, Алаш автономиясының астанасы Түркістан қаласы болсын және Алашорда мен Түркістан автономиясы өзара одақ болсын» деген ұсынысын делегаттардың 10-ы қолдап, 38-і қарсы дауыс бергені, 8 дауыс қалыс қалғаны туралы біраз ақпараттар беріліп, ақырында қабылданған қаулының толық нұсқасы жарияланады. Олар: «1) Сырдария облысы осы күні тегіс Түркістан автономиясында болғандықтан әзірге Түркістан автономиясында болсын. 2) Алаш автономиясы жария етілгенше Түркістанмен одақ болса, Сырдария қазақтары сол күннен бастап Алаш автономиясына қосылады. 3) Сырдария уәлаяты қазақтары Алаш автономиясына қосылған жағдайда оның астанасы Түркістан қаласы болсын. 4) Алаш автономиясына Сырдария уәлаяты қосылғаннан кейін Түркістан Құрылтайына сайланған өкілдер Алаш Құрылтайына да өкіл болсын. 5) Съезде қабылданған қаулыларды Түркістан Құрылтайына сайланған өкілдер басшылыққа алатын болсын» [33].

Алашорда үкіметінің түркістандық және далалық облыстардағы қазақтарды бір автономияға біріктіруге талпынысын «Улуг Туркестан» газетіне шыққан Сырдария облысы қазақтарының съезінде қабылдаған шешімнен айқын көруге болады. Бірақ бұл съезд Түркістан өлкесінде тұратын қазақтардың Алаш автономиясына қосылуы туралы шешім қабылдағанмен, күн өткен сайын оның іске асуының аясы тарылады. Ал империяның езілген халықтарының ұлттық автономиясын ресми түрде бекітіп береді деп үміттенген Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын, большевиктер 1918 жылдың қаңтар айының басында таратып жібереді [18, 348 б.]. Осыдан кейін «Улуг Туркестан» газеті съезд делегаттары қабылдаған қаулының мәтінін жариялайды: «1) Сырдария облысында басқа облыстардағы сияқты милиция тоқтаусыз құрылсын. 2) Осыны іске асыру Түркістан Уақытша үкіметіне һәм облыс, уездердегі қазақ-қырғыз ұйымдарына тапсырылсын. 3) Сырдария облысында милиция жасау ретіне Орынбордағы жалпықазақ съезінің милиция жасау жобасы қолданылсын» [33]. Қоса кетерлігі, бұл съезде «Алаш автономиясының Бас Ордасы Түркістан шаһарында болсын» деген ұсыныс та болған [36, 108 б.].

Бүкілресейлік Құрылтай жиналысын таратқаннан кейін большевиктер Ресейдің орталық аудандарында, сондай-ақ Еділ мен Жайық өңіріндегі ұлттық-демократиялық баспасөздерге қысым көрсетті, сөйтіп олардың біртіндеп жабылуын тездетті. Айталық, Орынбордан шығып тұрған «Вакыт» газеті 1918 жылғы 26 қаңтарда өз жұмысын тоқтатуға мәжбүр болды. Көп ұзамай, «Кояш», «Тормыш», «Йолдыз» секілді газеттердің редакциялары да жабылады. Олардың орнына социал-демократиялық бағыттағы советтік баспасөздер пайда болды. Бұлар большевиктердің саясатын жақтап, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Мысалы, «Чулпан» газеті 1918 жылдың көктемінде Халық комиссарлар советінің Татар-Башқұрт Советтік Республикасын құру туралы шешім қабылдағанын айта келіп, ендігі жерде Г. Исхаки секілді қайраткерлердің ұлттық автономия құру жолындағы күресі бос әурешілік деп көрсетті. Бұдан Шығыс

елдерінің басқа да халықтары тәлім алуы керектігін алға тартты [37]. Осы кезеңде татар баспасөзінің арасында Ташкентте әрекет етуін әлі де тоқтатпаған «Улуг Туркестан» газеті ғана Түркістан өлкесінде орын алған саяси оқиғалардың даму барысын жалпы түркі-мұсылман халықтарының мүддесі тұрғысынан көрсетуге тырысты. Мұны 1918 жылдың 26 ақпанында «Қоқаннан хат» [38], 30 мамырда «Қоқанда болған оқиға» деген атаумен шыққан мақалалардан байқауға болады [39].

«Улуг Туркестан» газетіне шыққан материалдарда Ташкенттегі Халық комиссарлар кеңесінің Түркістан автономиясын күшпен тарату кезінде жергілікті халықты аяусыз қырғынға ұшыратқаны, оларға әртүрлі зорлық-зомбылық көрсеткені туралы жазылды. Мысалы, «Қоқанда болған оқиға» деген мақалада 1918 жылғы ақпан айында Қоқан қаласын басып алу кезінде совет әскерлері және дашнақ армяндардан құралған жасақтар қаланың 11 мыңға жуық тұрғынын өлтірген, 19 медресе, 37 мешіттің тас-талқанын шығарған, қаланы қанға бояған. Осы қанды қырғын оқиғасына байланысты «Улуг Туркестан» газеті «советтік биліктің бұл әрекеті халықты әбден шошындырды» - деп жазды [39].

1918 жылғы 1 наурызда Түркістан Халық комиссарлар кеңесі «Қоқан автономиясы» үкіметінің жетекшілерінің қызметін заңнан тыс деп жариялап, олардың мүлкін тәркілеуге кірісті. «Шуро-и-Ислам» және «Шуро-и-улема» сияқты ұйымдар таратылды [19, 151 б.]. Осы оқиғадан кейін «Улуг Туркестан» газеті 7 наурыздағы санында түркістандықтарға арналған мәлімдеме жариялады. Онда «Түркістан мұсылмандары үміт артқан Ұлттық мәжіліс пен Түркістан үкіметі таратылды... Қоқанда большевик пен мұсылмандардың арасына үшінші бір күш от тастап, дұшпандықты қоздыруға әрекет етіп жатқан сияқты. Бірде - бір мұсылман дүниеге қызығып, ешкімге тиіспеген және өзіне қарсы біреулерді тиістірмейді. Түркістандағы мұсылмандар орыс, еврей және украиндармен күш біріктіруге тырысады. Соған қарамастан, кейбіреулер мұсылмандар мен еуропалықтардың арасына от тастамақ ниетте. Мұны Ташкенттегі кейбіреулердің әрекеттерінен байқауға болады... Бұл жағдайда кез келген қара ниетті адам жеке басының мүддесі үшін қанды оқиғаны туғызуы мүмкін. Мұсылмандар ондайлар арандатушылыққа түсіп қалмауы керек» [39]. Осындай мазмұндағы үндеудің астарынан Түркістан халықтарының алдағы уақытта бейбіт өмір сүруін қолдау, сонымен қатар советтік билікке деген мойынсұнушылық та көрініс береді. Түркістан өлкесінде совет үкіметі орнаған кезеңдегі баспасөздің осы ұстанымына қарамастан, «Улуг Туркестан» газетіне қысым жасалды. Нәтижесінде аталған басылым 1918 жылдың мамыр айында өз жұмысын тоқтатты.

XX ғасырдың басындағы мұсылмандық қозғалыстың үлкен жетістігі - түркі халықтарының өз тілдерінде шығатын баспасөздердің дамуы болды. Елдегі түбегейлі саяси өзгерістерден кейін, тек татар тілінде 50-ден астам басылым жарық көрген. Осы баспасөз беттерінде түркі бірлігі мәселелеріне, түркі халықтарының мұң-мұқтажы мен талап-тілектеріне, сондай-ақ патшалық биліктің бұл халықтарға жүргізген отарлау саясатының мәнін ашатын мақалалар мен түрлі материалдар жарияланды [40, 352 б.]

Қорытынды

Тұжырымдай келе, мерзімді татар баспасөзі Түркістан өлкесіндегі мұсылмандардың ұлт-азаттық жолындағы күрес тарихы бойынша, әсіресе Түркістан автономиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуы мәселелерін объективті тұрғыдан зерттеуде құнды дереккөзі болып табылады. Солардың ішінде «Улуг Туркестан» газетіндегі деректік материалдарды игеру - елдің тарихи санасын оден әрі жетілдіруге септігін тигізеді.

Ал социал-демократиялық бағыттағы «Аваз», «Безнең юл», «Чулпан», «Көрәш», «Ирек» және тағы басқа да татар тіліндегі газеттер 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін советтік биліктің ұстанымдарын насихаттайтын большевиктік басылымдарға айналды. Осылайша татар, башқұрт, әзірбайжан, қазақ, қырғыз және басқа да мұсылман халықтарының күнделікті өмірі мен тұрмыс-тіршілігіне қатысты ұлттық мәселелер екінші кезекке ығыстырылды. Егер бұл мәселелер көтерілген жағдайда, жұмысшылар мен шаруалар, пролетариат диктатурасы, большевиктер құрып жатқан таптық қоғамды дәріптеуге басымдық берілді. Большевиктік ұстанымда жарияланған материалдар сол дәуірдің шындығын толық ашып көрсетеді деп айтуға болмайды. Сондықтан бұл бағыттағы баспасаөз материалдарын ғылыми айналымға енгізгенде, ұлттық-демократиялық баспасаөздің деректік материалдарымен салыстыра отырып қолданыс аясына енгізу қажет.

Авторлардың қосқан үлесі.

Ильясова К.М. – зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негізді қалыптастыру;

Еңсепов А.Ә. – қорытынды, ұсыныстар және редакциялау жұмысы;

Еспенбетова А.Т. – талдау және статистикалық деректермен жұмыс.

Әдебиеттер тізімі

1. Татарская периодическая печать: Научно-энциклопедическое издание. Доступно по ссылке: tatarica.org/ru/razdely/sredstva-massovoj-informacii/periodicheskie-izdaniya/vakyt (дата обращения: 12 сентября 2024 г.).

2. Рүстемов, С. (2006) «Улуг Туркестан». Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Бас ред. Б.Аяған. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, б. 704.

3. Петроградта большевиктер хкумати (1917), Улуг Туркестан, 11 ноября.

4. Горный, В.А. (1992) Национальный вопрос на перекрестке мнений. 20-е годы. Документы и материалы. Москва: Наука, с. 268.

5. Туктаров, Ф. (1917) Миллатчелик вә без, Корылтай, 5 ноября.

6. Куәт халыкта (1917), Ирек, 30 марта.

7. Кара халык, ак халык (1917), Ирек, 27 апреля.

8. Энциклопедия Tatarica. Доступно по ссылке: http://tatarica.org/ru/razdely/sredstva-massovoj-informacii/periodicheskie-izdaniya/irek-1 (дата обращения: 12 сентября 2024 г.).

9. Вахитов, М. (1917) Кызыл байракты саклау, Кызыл байрак, 11 сентября.

10. Ибрагимов, Г. (1918) Яңи вакытта, Безнең юл, 29 января.

11. Вәлиев, Р.К. (2007) Өзелгән дога. Казан: Татар. кит. нәшр., б. 270.

12. Кемнәр кем өчен омтылады (1917), Аваз, 29 апреля.

13. Русие халыклары хак декларациясы (1917), Аваз, 24 декабря.
14. Татарская энциклопедия. Доступно по ссылке: http://www.ite.antat.ru/scince/index.shtml (дата обращения: 25 сентября 2024 г.).
15. Вакытлы хукмат вә милләт (1917), Улуг Туркестан, 8 декабря.
16. Ташкенте крестяндар съези (1917), Улуг Туркестан, 8 декабря.
17. Нұрпейісов, К. (1995) Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, б. 256.
18. Қойгелдиев, М.Қ. (1995) Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, б. 368.
19. Есмағамбетов, К.Л. (2008) Әлем таныған тұлға (М.Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). Алматы: Дайк-Пресс, б. 504.
20. Агзамходжаев, С. (2006) История Туркестанской автономии (Туркистон мухтоияти). Ташкент: Тошкент ислом унивеситети, с. 268.
21.Қуқанда халык Шуроси (1917), Улуг Туркестан, 8 декабря.
22.Туркистан мухторияти (1917), Улуг Туркестан, 13 декабря.
23. Андижанда мухторият намойши (1917), Улуг Туркестан, 16 декабря.
24. Митинг (1917), Улуг Туркестан, 10 декабря.
25. Ташкентте мухторият намойши (1917), Улуг Туркестан, 16 декабря.
26. Мөселман эшче вә диқанлар съезди (1917), Улуг Туркестан, 4 января.
27. Туркестан хкуматинин телегармми (1917), Улуг Туркестан, 20 декабря.
28. Койлыкта мөселман съезди (1917), Улуг Туркестан, 28 января.
29. Ташкент уезіндегі мұсылмандар съезі (1917), Бірлік туы, 18 января.
30. Ташкент Думасинде (1917), Большевиктерден соң малумат, Улуг Туркестан. 10 декабря.
31. Оренбург (1918), Вакыт, 21 января.
32. Жалпы қазақ-қырғыз съезі (1918), Қазақ. 18 қаңтар.
33. Туркестанда Сырдария области казакларин съезди (1918), Улуг Туркестан, 17 января.
34. Сырдария қазақ-қырғыздарының съезі (1918), Бірлік туы, 18 қаңтар.
35. Түркістан шаһарында Сырдария қазақ-қырғызының съезі (1917), Бірлік туы, 29 қаңтар.
36. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы (2007). Алматы: «Ел-шежіре», б. 352.
37. Кукандтан хат (1917), Улуг Туркестан, 26 февраля.
38. Кукандта булган вакыйга (1917), Улуг Туркестан, 30 мая.
39. Бүгенги вазифа (1917), Улуг Туркестан, 7 марта.
40. Садвокасова, З.Т., Мұхатова, О.Х., Рүстемов, С.К., Маргулан, А.С., Бурханов, Б.Б. (2022) Қазақстандағы мұсылман және православие миссионерлері: қызметі мен нәтижелері (XIX-XX ғғ. басы). Алматы, б. 461.

К.М. Ильясова[1], А.А. Енсепов[2], А.Т. Еспенбетова[3]
[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2,3]Университет Болашак, Кызылорда, Казахстан

Национально-освободительное движение в Туркестанском крае (по материалам татарской прессы)

Аннотация. Статья посвящена изучению национально-освободительного движения народов Туркестанского края в период двоевластия 1917 года на основе материалов татарской

прессы. В связи со сложившейся новой политической ситуацией, «Аваз» («Голос»), «Безнең юл» («Наш путь»), «Чулпан» («Утренняя звезда»), «Көрәш» («Борьба»), «Ирек» («Свобода») и другие социал-демократические издания на татарском, башкирском языках стали прессой, пропагандирующей позиции большевистской власти, в результате чего социальные явления и события из повседневной жизни татарского, башкирского и других тюрко-мусульманских народов остались незамеченными. Таким образом, пресса перешла к популяризации работы по созданию классового общества, основанного на союзе рабочих и крестьян. Поэтому при введении в научный оборот материалов из этих источников крайне важно рассматривать их в преемственности с материалами национальных периодических изданий, представляющих интересы тюрко-мусульманских народов Туркестанского края. Ведь содержание материалов в газетах на татарском языке, издающихся в Ташкенте и национальной периодической печати, опубликованных с такими ярлыками, как «флаг единства», «Алаш», перекликаются друг с другом. На страницах газеты освещались проблемы мусульманского населения Туркестанского края, их освободительная борьба за свободу и независимость, также общественно-политическая деятельность их лидеров.

Большевики, распустившие Всероссийский Курултай, укрепились в центральных районах России, в том числе в Волго-Уральском регионе. В связи с этим национально-демократические издания в этих регионах подвергаются угнетению и начинают закрываться. Так, газета «Вакыт», выходящая в Оренбурге, прекратила свою деятельность с начала 1918 года. Вскоре редакции таких газет, как «Кояш», «Тормыш», «Йолдыз» были закрыты советскими властями. Вместо них советская власть стала выпускать газеты социал-демократической направленности, таких как «Чулпан». Таким образом вытесняются национальные издания и агитационная работа осуществляется через прессу большевистской направленности. Газета «Чулпан» рекламировала, что весной 1918 года Совнаркомом было принято решение о Советской Татаро-Башкирской республике, и что теперь попытки таких национальных деятелей, как Г. Исхаки, на пути создания национальной автономии должны быть восприняты другими народами Востока как пустые хлопоты.

Судя по материалам татарской прессы, отражавшим общественно-политическую жизнь тюрко-мусульманских народов Туркестанского края, можно заметить, что ситуация в этом крае была сложной. В газетах и журналах описывался крах Российской империи в результате Октябрьской революции, за которым последовало установление однопартийной системы, основанной на угнетении населения по всей стране. Однако последующие события показали, что большевистская власть уничтожила прессы тюркоязычных народов, которые служили воле и интересам народа и вместо этого начали выпускать большое количество газет и журналов, агитирующих создание классового общества и партийных органов.

В качестве источников в работе были использованы газетные статьи начала прошлого века, изданные на татарском языке и труды исследователей, написанные о тюркско-мусульманском движении в целом.

Ключевые слова: татарская пресса, национально-освободительное движение, мусульмане, Туркестан, революция, большевики, советы, Учредительное собрание, съезды

K.M. Ilyassova[1], A.A. Yensepov[2], A.T. Espenbetova[3]
[1]L.N.Gumilyov Eurasian National University. Astana, Kazakhstan
[2,3]Bolashak University. Kyzylorda, Kazakhstan

The National Liberation Movement in the Turkestan Region (Based on the Materials of the Tatar Press)

Abstract. The article is devoted to the study of the national liberation movement of the peoples of the Turkestan region during the period of dual power in 1917 on the basis of materials from the Tatar press. In connection with the current new political situation, «Avaz» («Voice»), «Bezn yul» («Our Way»), «Chulpan» («Morning Star»), «Korash» («Struggle»), «Irek» («Freedom») and other social-democratic publications in Tatar and Bashkir languages have become a press promoting the positions of the Bolshevik government, as a result of which social phenomena and events from the daily life of the Tatar, Bashkir and other Turkic-Muslim peoples have gone unnoticed. Thus, the press moved on to popularize the work of creating a class society based on the union of workers and peasants. Therefore, when introducing materials from these sources into scientific circulation, it is extremely important to consider them in continuity with the materials of national periodicals representing the interests of the Turkic-Muslim peoples of the Turkestan region. After all, the contents of materials in newspapers issued in the Tatar language in Tashkent and in the national press, published with labels such as «Flag of Unity» and «Alash» echo each other. The newspaper's pages highlighted the problems of the Muslim population of the Turkestan region, their liberation struggle for freedom and independence, as well as the socio-political activities of their leaders.

The Bolsheviks, who dissolved the All-Russian Kuryltai, strengthened themselves in the central regions of Russia, including in the Volga-Ural region. In this regard, national democratic publications in these regions are being oppressed and are beginning to close down. Thus, the newspaper «Vakyt», published in Orenburg, ceased its activities first in 1918. Soon the editorial offices of such newspapers as «Koyash», «Tormysh», «Yoldyz» were closed by the Soviet authorities. Instead, the Soviet government began to publish newspapers of a social-democratic orientation, such as «Chulpan». Thus, national publications are being displaced and propaganda work is carried out through the Bolshevik-oriented press. The newspaper «Chulpan» advertised that in the spring of 1918, the Council of People's Commissars decided on the Soviet Tatar-Bashkir Republic, and that now the attempts of such national figures as G. Iskhaki on the way to creating national autonomy should be perceived by other peoples of the East as an empty hassle.

Judging by the materials of the Tatar press reflecting the socio-political life of the Turkic-Muslim peoples of the Turkestan region, it can be seen that the situation in this region was difficult. Newspapers and magazines described the collapse of the Russian Empire as a result of the October Revolution, followed by the establishment of a one-party system based on the oppression of the population throughout the country. However, subsequent events showed that the Bolshevik government destroyed the press of the Turkic-speaking peoples, which served the will and interests of the people and instead began to publish a large number of newspapers and magazines agitating for the creation of a class society and party organs.

Newspaper articles from the beginning of the last century published in the Tatar language and the works of researchers written about the Turkic-Muslim movement as a whole were used as sources in the work.

Keywords: tatar press, the national liberation movement, muslims, Turkestan, revolution, the bolsheviks, soviets, Constituent Assembly, congresses.

References

1. Tatarskaya periodicheskaya pechat': Nauchno-jenciklopedicheskoe izdanie. Dostupno po ssylke: tatarica.org/ru/razdely/sredstva-massovoj-informacii/periodicheskie-izdaniya/vakyt (data obrashheniya: 12 sentyabrya 2024 g.). [in Russian]

2. Rustemov, S. (2006) «Ulug Turkestan». Kazakstan. Ulttyk jenciklopediya. Bas red. B.Ayagan. Almaty: «Kazak jenciklopediyasynyn» Bas redakciyasy, b. 704. [in Kazakh]

3. Petrogradta bol'shevikter hkumati (1917), Ulug Turkestan, 11 noyabrya. [in Russian]

4. Gornyj, V.A. (1992) Nacional'nyj vopros na perekrestke mnenij. 20-e gody. Dokumenty i materialy. Moskva: Nauka, s. 268. [in Russian]

5. Tuktarov, F. (1917) Millatchelik və bez, Koryltaj, 5 noyabrya. [in Tatar]

6. Kuat halykta (1917), Irek, 30 marta. [in Tatar]

7. Kara halyk, ak halyk (1917), Irek, 27 aprelya. [in Tatar]

8. Jenciklopedija Tatarica. Dostupno po ssylke: http://tatarica.org/ru/razdely/sredstva-massovoj-informacii/periodicheskie-izdaniya/irek-1 (data obrashheniya: 12 sentyabrya 2024 g.). [in Russian]

9. Vahitov, M. (1917) Kyzyl bajrakty saklau, Kyzyl bajrak, 11 sentyabrya. [in Tatar]

10. Ibragimov, G. (1918) Yani vakytta, Beznen yul, 29 yanvarya. [in Tatar]

11. Valiev, R.K. (2007) Ozelgan doga. Kazan: Tatar. kit. nashr., b. 270. [in Tatar]

12. Kemnar kem ochen omtylady (1917), Avaz, 29 aprelya. [in Tatar]

13. Rusie halyklary hak deklaraciyasy (1917), Avaz, 24 dekabrya. [in Tatar]

14. Tatarskaya jenciklopediya. Dostpuno po ssylke: http://www.ite.antat.ru/scince/index.shtml (data obrashheniya: 25 sentyabrya 2024 g.). [in Russian]

15. Vakytly hukmat va millat (1917), Ulug Turkestan, 8 dekabrya. [in Tatar]

16. Tashkente krestyandar siezi (1917), Ulug Turkestan, 8 dekabrya. [in Tatar]

17. Nurpejisov, K. (1995) Alash ham Alashorda. Almaty: Atatek, b. 256. [in Kazakh]

18. Kojgeldiev, M.K. (1995) Alash kozgalysy. Almaty: Sanat, b. 368. [in Kazakh]

19. Esmagambetov, K.L. (2008) Alem tanygan tulga (M.Shokajdyn dunietanymy zhane kajratkerlik bolmysy). Almaty: Dajk-Press, b. 504. [in Kazakh]

20. Agzamhodzhaev, S. (2006) Istoriya Turkestanskoj avtonomii (Turkiston muhtoijati). Tashkent: Toshkent islom univesiteti, s. 268. [in Russian]

21.Kukanda halyk Shurosi (1917), Ulug Turkestan, 8 dekabrya. [in Tatar]

22.Turkistan muhtorijati (1917), Ulug Turkestan, 13 dekabrya. [in Tatar]

23. Andizhanda muhtoriyat namojshi (1917), Ulug Turkestan, 16 dekabrya. [in Tatar]

24. Miting (1917), Ulug Turkestan, 10 dekabrya. [in Tatar]

25. Tashkentte muhtoriyat namojshi (1917), Ulug Turkestan, 16 dekabrya. [in Tatar]

26. Moselman jeshche və dikanlar siezdi (1917), Ulug Turkestan, 4 yanvarya. [in Tatar]

27. Turkestan hkumatinin telegarmmi (1917), Ulug Turkestan, 20 dekabrya. [in Tatar]

28. Kojlykta moselman siezdi (1917), Ulug Turkestan, 28 yanvarya. [in Tatar]

29. Tashkent uezindegi musylmandar siezi (1917), Birlik tuy, 18 yanvarya. [in Tatar]

30. Tashkent Dumasinde (1917), Bol'shevikterden son malumat, Ulug Turkestan. 10 dekabrya. [in Tatar]

31. Orenburg (1918), Vakyt, 21 yanvarya. [in Tatar]

32. Zhalpy kazak-kyrgyz siezi (1918), Kazak. 18 kantar. [in Kazakh]

33. Turkestanda Syrdariya oblasti kazaklarin siezdi (1918), Ulug Turkestan, 17 yanvarya. [in Tatar]

34. Syrdariya kazak-kyrgyzdarynyn siezi (1918), Birlik tuy, 18 kantar. [in Kazakh]

35. Turkistan shaharynda Syrdariya kazak-kyrgyzynyn siezi (1917), Birlik tuy, 29 kantar. [in Kazakh]

36. Kazak ult-azattyr kozgalysy (2007). Almaty: «El-shezhire», b. 352. [in Kazakh]

37. Kukandtan hat (1917), Ulug Turkestan, 26 fevralya. [in Tatar]

38. Kukandta bulgan vakyjga (1917), Ulug Turkestan, 30 maya. [in Tatar]

39. Bүgengi vazifa (1917), Ulug Turkestan, 7 marta. [in Tatar]

40. Sadvokasova, Z.T., Muhatova, O.H., Rustemov, S.K., Margulan, A.S., Burhanov, B.B. (2022) Kazakstandagy musylman zhane pravoslavie missionerleri: kyzmeti men natizheleri (XIX – XX ғғ. basy). Almaty, b. 461. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Ильясова К.М. – хат-хабарға жауапты автор, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Енсепов А.А. – тарих ғылымдарының кандидаты, Болашақ университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Еспенбетова А.Т. – тарих ғылымдарының кандидаты, Болашақ университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Ильясова К.М. – автор для корреспонденции, кандидат исторический наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Енсепов А.А. – кандидат исторический наук, Университет Болашак, Кызылорда, Казахстан.

Еспенбетова А.Т. – кандидат исторический наук, Университет Болашак, Кызылорда, Казахстан.

Ilyassova K.M. – Corresponding author, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana, Kazakhstan.

Ensepov A.A. – Candidate of Historical Sciences, Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Espenbetova A.T. – Candidate of Historical Sciences, Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ГРНТИ 03.61.91
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-316-334

К вопросу о генезисе традиционного жилища тюркских народов

Г.О. Ибраева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru)

Аннотация. В статье предпринята попытка культурологического освещения теоретико-методологических проблем генезиса традиционного жилища тюркских народов в рамках исторической этнологии через ценностное содержание культуры, являющегося основой самоорганизации любого этноса.

Статья содержит краткую дескрипцию культурного кода традиционных мобильных жилищ тюркских народов на основе сравнительно-культурологического анализа открытых исторических данных, полученных в результате археологических и этнографических исследований разных времен, как попытка найти общие смысловые элементы единого культурного кода.

В качестве аналога было выбрано традиционное мобильное жилище древних автохтонных насельников Великой степи и казахского народа – киіз үй, одного из современных представителей тюркского этноса, чей общий прототюркский этно и глоттогенез, историческая зона обитания и культурно-историческая общность были связаны с обширной областью евразийских степей.

Ключевые слова: традиционное мобильное жилище, семиозис, культурный код, культурные ценности, национальные архетипы, пространство культуры.

Введение

В культуре Востока и Запада жилище может быть локальным, точечным и мобильным (по другой версии – переносным). Существует несколько типов традиционного мобильного жилища тюркских народов, изучение которых позволяет составить представление об их мировоззрении, поскольку организация жилища является ключевым аспектом вещественной стороны культуры и одним из важных исторических элементов традиционной материальной и духовной культуры.

Поступила: 02.12.2024; Принята: 25.09.2025; Доступна онлайн: 30.09.2025

[1]**автор для корреспонденции**

Обращение к традиционному мобильному жилищу тюркских народов как к предмету сравнительно-культурологического анализа предполагает учет значимости телесного, вещного и природного компонентов существования человека во времени и пространстве. Философская триада «человек-вещь-природа» на основе сравнительно-культурологического анализа позволяет определить традиционное мобильное жилище тюркских народов как особую модель с несколькими составляющими, которые лежат в основе культурного кода: географические детерминанты (степь, простор – власть над пространством, мобильность); история (героический тип культуры, свободное взаимодействие с окружающими культурами, самобытность); язык (универсальность, коллективизм, толерантность).

«Культура каждого этноса заслуживает рассмотрения с точки зрения собственных критериев. Она содержит в себе ответы на глубинные экзистенциальные потребности человека, но делает это собственным, аутентичным его внутреннему характеру, способом. Актуальным сегодня является подход, согласно которому, исследование того или иного этноса осуществляется в понятиях его культуры, её мировоззренческих составляющих» [1].

Беря во внимание данный тезис, мы исходим в своем исследовании от понятия «жилище» в системе традиционного мировосприятия тюркских народов как философской категории «пространство в пространстве» на основе триады «человек-вещь-природа».

Материалы и методы исследования

Исследование представляет собой краткую дескрипцию культурного кода в рамках сравнительно-культурологического анализа традиционного мобильного жилища для выявления общего и особенного в материальной культуре таких тюркских народов, как казахи, кыргызы, узбеки, тувинцы, хакасы, якуты, алтайцы, башкиры, татары, туркмены, ногайцы, зоной обитания которых с III-II тыс. до н.э. являются обширные просторы степного пояса Евразии. Выбор именно данных тюркских этносов обусловлен тем, что в рамках номадистики их образ жизни, самобытная культура и тип хозяйствования соотносится с основными элементами евразийской конно-полукочевой культуры [2]:

1. Кочевой образ жизни: на основе скотоводства («пять видов» - лошадей (наиболее престижное животное), крупный рогатый скот, овец, коз, верблюдов), что сформировало устойчивую культуру кочевников, важную для выживания и процветания в условиях степи.

2. Военная организация: военная мобильность была важным аспектом самоорганизации для кочевых обществ как в древности, так и в средние века.

3. Торговля и коммуникации: Великая степь служила мостом между Востоком и Западом, что способствовало развитию торговли, особенно вдоль Великого Шелкового пути. Кочевники древности и тюрки в средние века активно участвовали в торговых отношениях с соседними оседлыми цивилизациями.

4. Культурная и политическая преемственность: тюрки, пришедшие в средние века, переняли и адаптировали многие элементы культуры и социальных структур предыдущих кочевых народов, таких, как гунны и саки. Это проявилось в языке, мифологии, государственных институтах и военной организации общества.

Обращение к сравнительно-культурологическому анализу было продиктовано многоаспектным характером исследования и раскрывает новый интегративный пласт изучения традиционного мобильного жилища тюрков как одного из элементов культурного кода материальной культуры тюркских народов. Такие аспекты исследования, как названия жилищ, семантика, сходство в мировоззрении и др., были в приоритете научных изысканий на предмет генетического родства, выявления общих элементов материальной культуры, что позволило выявить мультиплицированные модели пространства традиционных жилищ представителей тюркских народов. «Дом – это мир, приспособленный к масштабам человека и созданный им самим. Человек сам создает себе мир по образу внешнего мира, но приспосабливая его к своим размерам» [3].

Рассмотреть основные теоретико-методологические проблемы генезиса традиционного жилища тюркских народов в рамках исторической этнологии через ценностное содержание культуры, являющегося основой самоорганизации любого этноса.

Вопросы, поднимаемые в данном исследовании, находятся на стыке культурной антропологии, философии культуры, исторической этнологии и семиотики. В качестве методов исследования были использованы: метод исторического описания; метод истории культуры; компонентный и сопоставительный анализ; метод синхронного исследования культурологического материала; семантический анализ; социокультурный подход; метод культурно-фоновой интерпретации.

Самые первые сведения об архитектуре кочевников появились в трудах, литературно-поэтических и путевых заметках Геродота, Ал-Якуби, Земарха, Плано Карпини, Гильома Рубрука, Ибн Баттуты, Ибн-Фадлана, Бо-Цзуй-и и др., которые описывали купольные сооружения кочевников, начиная с V в. до н.э.

Многие зарубежные ученые, такие, как Н. Харузин, Б. Залесский, П. Маковецкий, Л. Кызласов, А. Попов, Н. Щепетильников, Г. Пугаченкова, Д. Пюрвеев, С. Аджигалиев, А. Драги, Д. Майдар, В. Ткачев, А. Янбухтина, исследовали древнетюркские юрты (пратюркские жилища), выделяя такие их признаки приоритетности и последующего заимствования монголами, как: факторы формирования кочевого зодчества; возникновение и становление кочевой архитектуры; типологические схемы развития жилищ.

Понятие жилища в культуре многих народов связано с понятием пространства, особенно у тюркских номадических обществ, чей образ жизни был связан с перемещением в пространстве благодаря жизнедеятельности в условиях степной зоны и необходимых перекочевок.

Так, Л. Дружинин, В. Стрелецкий, А. Новиков исследовали географию культуры как закономерности культуры в процессе формирования, развития и функционирования территориальных общественных систем. В. Семенов-Тянь-Шанский, В. Богораз-Тан и др. осуществили трактовку культуры как совокупность всего созданного человеком на земле во всем историческом и географическом разнообразии.

Такие советские ученые археологи и этнографы, посвятившие свои исследования различным вопросам традиционного мобильного жилища, как С. Муканов, А. Маргулан, С. Вайнштейн, С. Толстов и др., исследовали типы индустриально-мобильных жилищ древних кочевников, изучая технологические процессы создания материалов для них, а также вопросы генезиса мобильного жилища в древнетюркское время: «Прообразы

легкого разборного или переносного жилища появляются уже в конце бронзовой эпохи, в карасукское время (IX-VIII вв. до н.э.), когда с переходом к яйлажному скотоводству и с сезонными передвижениями появилась необходимость в жилищах типа юрты. Первоначально юрта, видимо, развилась из рубленного жилища, имевшего в плане круглую или многогранную форму с разборным шатровым куполом» [4].

Данные исследования повлияли на приоритетность в научных изысканиях такого направления, как географический детерминизм, в рамках которого культура рассматривалась как «своеобразный базис, «развертка» таких понятий, как пространство, среда и время…, поэтому в каждой работе по культурно-географической тематике явно или неявно присутствует какая-либо интерпретация культуры, что влияет на широту, глубину и суть исследования» [5].

Эта точка зрения нашла свое отражение и в коллективном труде отечественных ученых «Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории»: Материальная культура и ее составляющая – жилище человека как продукт его деятельности – должны рассматриваться в тесной взаимосвязи с географической средой (ландшафтом)» [6]. Как утверждает С. Аязбекова [7]: «Географический ландшафт для тюркского этноса – это не просто место проживания, ареал распространения, а равноправный партнер, с которым на протяжении многих веков выстраивались гармоничные отношения».

Философский вопрос изучения пространства как понятия, связанного с культурой, поднимался в трудах таких известных французских философов, как М. Фуко, Ж. Делёз, А. Лефевр и др., изучавших методологический принцип историко-культурных явлений и практик прошлого. Э. Кассирер первым в науке обратил внимание на культурные феномены на стыке философии культуры и культурологии. Л. Гумилев поднял вопросы влияния пространственных факторов на историю культуры и народов евразийского континента.

В работах М. Элиаде, А. Байбурина, М. Лотмана, Т. Цивьяна, Г. Башляра и др. посредством изучения космогонических представлений о доме (жилище) как центре Вселенной рассматривалась семантика жилища как целостного объекта традиционного материальной культуры.

Необходимо отметить, что сама тема исследования во многом базируется на научных принципах номадологии, яркими представителями которой являются такие ученые, как Н. Бичурин, В. Радлов, П. Мелиоранский, Д. Бондаренко, Н. Крадин, В. Бартольд и мн. др., предметом изучения которых стали история кочевых народов Центрально-Азиатского региона; типы сложных обществ у кочевников Евразии (союзы племен, вождества, каганаты и пр.); структура власти номадов; особенности взаимодействия между кочевниками и земледельцами и мн. др.

Вопросы тюркологии в рамках сравнительно-исторического подхода рассматривались в обзорных работах С. Кляшторного, А. Щербака, С. Малова, И. Кормушина, Л. Кызласова и др. В концепциях В. Проппа, А. Лосева, М. Бахтина, А. Акишева, А. Суразакова и др. исследователей рассматривались вопросы мировоззренческих реконструкций архаичных обществ.

В рамках данного исследования также были использованы систематизированные данные такой мультидисциплинарной коэволюционной онтогенетической области

знаний, как историческое степеведение, которое, в свою очередь, связано с изучением «природных и культурно-исторических аспектов механизма формирования и развития степных континуумов, трансформации их в кочевнические империи, определением масштабов и форм их воздействия на ландшафтную среду. Анализ этих проблем основан на концепции «трех колонизаций», разработанной А. Чибилёвым и представителями его научной школы» [8].

В изучении мобильного жилища тюркских народов, на наш взгляд, целесообразно использование понятие культурного кода. Исходя из тезиса, что культурный код - «это отшлифованная веками исторического развития народа система уникальных архетипов, образов и ценностей, которые характеризуют его идентичность, менталитет и духовно-нравственные установки; именно культурный код определяет своеобразие национальной психологии, воздействующей на поступки и деятельность людей» [9], – в своем исследовании культурного кода традиционного мобильного жилища в горизонте понимания его как объекта мобильной архитектуры кочевников мы применили компонентный и сопоставительный принципы в окончательной схеме сравнительно-культурологического анализа.

Необходимо отметить, что глубинный смысл культурных традиций, реконструкция целостной картины мира, модели материальной среды тюркских народов предопределяет аутентичное рассмотрение культуры как некоего феномена их человеческого бытия, которое представляет собой некоторое пространство культуры, сложенное из опыта прошлого, осознания настоящего и прогнозирования будущего. Исследование «организованного» пространства культуры тюркских народов (в нашем случае - традиционного мобильного жилища) показало, что оно, как сосредоточение основных жизненных ценностей, имеет особые культурные смыслы и связанные с ними особые элементы семиотического плана, или культурные коды. Культурные коды здесь выступают в качестве информации, закодированной в определенной форме, позволяющей идентифицировать культуру того или иного народа. «Культурный код как набор основных понятий, установок, ценностей и норм (элемент психики человека) входит в структуру ментальности конкретной человеческой общности, позволяет перейти от значения (общепризнанного обозначения какого-либо предмета или явления) к смыслу (элементу языка конкретной культуры)» [10]. Данный тезис позволяет связать тот же принцип культурного кода и с мышлением древнего человека, с архетипическим мышлением.

Объектом нашего исследования было выбрано казахское традиционное мобильное жилище киіз үй (букв. пер. с казахского – «войлочный дом»), которое является «моделью жилого пространства в номадической культуре, исследование семантики геометрической пространственной параметризации юрты в данной работе может отразить матрицу архетипического мышления (сознания) номада. Казахская юрта как национальный архетип отражает особенности мира, мировоззрение народа и воплощает в себе идею порядка и целостности Вселенной... Юрта является символом жизненной традиции народа, прочно зафиксированного в национальном коде сознания. Юрта, являясь одной из древних форм жилища кочевников, воплощает сложный мировоззренческий комплекс. Геометрическая параметризация юрты в традиционном мировоззрении казахов определила и мировоззренческий опыт повседневного быта.

Можно с уверенностью сказать, что юрта как жилище была не только точно рассчитана и продумана с учетом быта кочевника, но и сам принцип и параметры ее построения, формы были отражением взглядов казахов на окружающий мир. Из вышеизложенного следует, что юрта для казахов являлась моделью и образом Вселенной – Imagiomundi, опосредованной особенностями мировоззрения кочевников» [11].

Матрицу архетипического мышления выстраивания культурных кодов в материальной культуре тюркских народов многие исследователи рассматривают через призму признаков культурного кода «территория, история, язык»:

применительно к понятию «территория» следующие аспекты анализа: геокультурный ландшафт или типология мест обитания (спектр факторов: природно-климатических, технических, экономических и экологических); хозяйственно-культурный тип (далее - ХКТ);

применительно к понятию «история» следующие аспекты анализа: история возникновения и развития традиционного мобильного жилища (периодизация: доиндустриальный (до XVIII в.); индустриальный (с XIX в.)); типы конструкции традиционного мобильного жилища (спектр конструктивных признаков: форма, способ внутренней планировки, способ зонирования, способ возведения, способ транспортировки, область применения);

применительно к понятию «язык» следующие аспекты анализа: этимология названия традиционного мобильного жилища; семантика традиционного мобильного жилища тюркских народов.

Таким образом, в культурном коде тюркских народов, связанного с проживанием человека в вещном мире, важнейшими признаками оказались пространство, географическое, локальное, связанное с жилищем; типы жилищ и история их эволюции; смысловые компоненты жилища. Понятие жилища в культуре номадов в зависимости от образа жизни, типа хозяйствования делится на локальное, точечное и мобильное переносное. Понятия «локальное жилище» и «точечное жилище» ассоциируются с соответствующими понятиями «дом», «замок», «дворец», «резиденция» и т.п. в западной культуре и в культуре оседлых тюркских народов. Мобильное (переносное) жилище в тюркской культуре ассоциируется с понятиями «дом-повозка», «кош», «полевой лагерь», «шатер-ставка хана», «чум», «палатка», временная походная юрта, юрта киіз үй и др. Существует также точка зрения, когда в культуре тюрков сосуществует и локальное, и мобильное. Так, Э.Тенишев и А. Дыбо отмечают, что жилье – это собственно постройка как жилье, «большой дом» – постройка как жилье и неотъемлемо прилежащая к ней территория – двор с надворными постройками для стационарного жилища, родовая пастбищная территория или загон для жилища кочевого типа.» [12]. В пратюркском языке в значении «большого дома» было специальное слово *jūrt* для обозначения территории, прилегающей к жилищу; кочевому или оседлому – в зависимости от «основного» вида для носителей каждого языка.

Однако в данной статье мы рассматриваем юрту в различных вариантах, так как в качестве аналога было выбрано традиционное мобильное жилище древних автохтонных насельников Великой степи и казахского народа – киіз үй, одного из современных представителей тюркского этноса, чей общий прототюркский этно- и глоттогенез, историческая зона обитания и культурно-историческая общность были связаны с обширной областью евразийских степей.

Понятие *«территория»* в нашем исследовании связано, прежде всего, с географическими детерминантами зоны евразийских степей, которая представляет собой «широтный континентальный ландшафтный пояс Евразии с устойчивыми природно-климатическими параметрами и расположена между лесной зоной на севере и очаговыми песчаными и каменистыми пустынями на юге; подзона лесостепи на севере на выщелоченных черноземах и кустарничковые сухие степи и полупустыни на юге по физико-географическим, биогеографическим и историко-культурным критериям в онтологическим плане относятся к степной ойкумене» [8].

Как отмечают многие исследователи, евразийские степи были колонизированы именно скотоводами в период климатического оптимума (кон. VI – сер. IV тыс. до н.э.), которые постепенно стали особым антропогенным фактором ландшафтогенеза степей, регулирующим степную экосистему [13]. Позже, в Новое время, начиная с XVIII в. на формирование современного природного и культурно-исторического пространства Великих равнин Северной Евразии значительно повлияло земледельческое и агропромышленной освоение степей, и вплоть до XXI в.» [14].

Следующей волной скотоводческой (именно номадной) колонизацией территории евразийских степей стал исторический период рубеж неолита и энеолита (VI-V тыс. до н.э.) и далее вплоть до ранней бронзы (сер. III тыс. до н.э.), который характеризовался массовым использованием колесных повозок, усиливших антропогенное влияние: «На протяжении нескольких тысячелетий вплоть до середины XVIII века история степных кочевых, полуоседлых и земледельческих культур азиатских и европейских народов отличается динамизмом, довольно частыми миграциями этнических групп и сменами материальных культур. Социальной формой организации населения степей на протяжении второго этапа колонизации являлись континуумы номадов, обладавшие трендом трансформации в кочевнические империи» [15].

В рамках нашего исследования рассматривался степной пояс Евразии, который состоит из таких естественно-географических и культурно-исторических секторов евразийской степной геосистемы, как Северо-Понтийский, Приазовско-Кубанский, Северо-Каспийский, Волго-Уральский, Центрально-Казахстанский, Северо-Казахстанский, Южно-Сибирский, Джунгарско-Монгольский. Именно для этих секторов характерны географические детерминанты: разные комбинации открытых ландшафтных объектов с преобладанием специфической засухоустойчивой растительностью (по Богданову).

К середине I тысячелетия н.э. (по Вайнштейну) сложился ХКТ освоения геокультурного ландшафта евразийских степей, поскольку закончился «процесс генезиса хозяйственно-культурного типа кочевых скотоводов, и он стабилизируется в своих классических формах. Этот период ознаменован достижениями в материальной и духовной культурах, означающими, что кочевой стиль достиг совершенства. В результате многовекового отбора и шлифовки под углом зрения максимальной практичности, компактности, прочности, легкости и удобства при постоянных переездах появились *мобильное жилище, сборно-разборная мебель, небьющаяся посуда, покрой одежды,* предназначенной для верховой езды» [16].

Результаты изысканий различных исследователей как бы подытоживают мнения двух казахстанских ученых С. Вайнштейна [17] и Н. Масанова [18], соответственно: «происходит диверсификация процесса этнизации, поскольку на этапе сформировавшегося кочевого

ХКТ распространение и развитие общеномадных хозяйственных и культурных стереотипов, конвергентно имевшее место в предшествующий период, достигло своего объективного предела, за порогом которого начинается в основном дивергенция и возрастание этнической специфики различных элементов культуры»; «иначе говоря, в течение 1-го тыс. до н. э. и первой половины 1-го тыс. н. э. в основном развивалось культурно-историческое единство, порождаемое в эпоху увлажнения спонтанным процессом генезиса номадизма на всем ареале Евразийских степей, полупустынь и пустынь умеренного пояса, т. е. происходило накопление этноинтегрирующих черт культуры, а социокультурная специфика проявлялась в отживающих свой век субстратных элементах, связанных с особенностями социально-экономического функционирования в каждом регионе».

С началом I-го тысячелетия до н.э. наступила эпоха освоения древним населением степного пояса Евразии новой формы хозяйственной деятельности – экстенсивного скотоводства в его различных формах. Переход к кочевому скотоводству означал крупный экономический прогресс в жизни племен и изобретением традиционного мобильного жилища, которое большинство исследователей связывают также и с древнетюркским периодом (с VII-III вв. до н.э. до II в. до н.э. –V в. н.э.): как исторический контекст появления и развития традиционного мобильного жилища [19]; как самые древние материальные памятники тюркоязычных народов, которые «относятся к дотюркским, пришлым народам в бассейн Верхнего и Среднего Енисея Саяно-Алтая и древнетюркским культурам» (по Вайнштейну и Кызласову). Следовательно, «историческое время изобретения чрезвычайно приспособленной к кочевому быту узкоспециализированной его формы – юрты следует отнести к середине I тысячелетия н.э.» [17]. (Рис.1 – Древние мобильные жилища) [20]:

Рисунок 1. – Древние мобильные жилища (по С.Вайнштейну)

А) шалаши кочевников; 1,2 – конический шалаш; 3,4 – пирамидально-усеченный; 5,6 – пирамидально-усеченный на повозке; 7,8,9 – полусферический шалаш

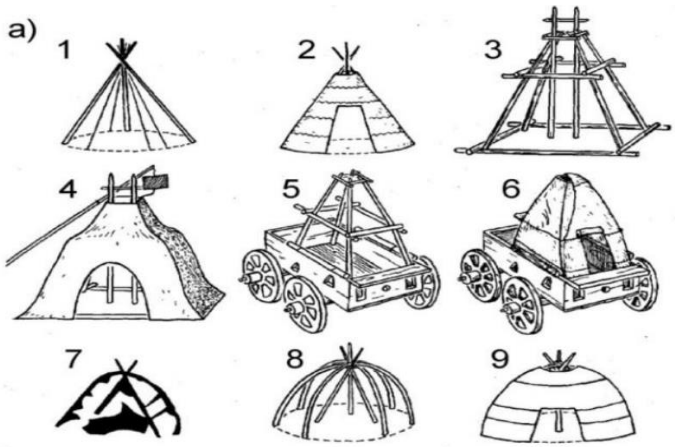

Многие исследователи изобретение традиционного мобильного жилища характеризуют как существенное достижение культуры кочевников, которое знаменует собой переход от раннекочевнического к позднекочевничевскому этапу развития

номадического сообщества евразийского степного пояса (Рис.2 – Юрты древнетюркского типа) [21]:

Рисунок 2. - Юрты древнетюркского типа: 1,2 – конца XIII – начала XIV в.;
3 – из Эджен-хоро (Монголия); 4 - хазарейцев

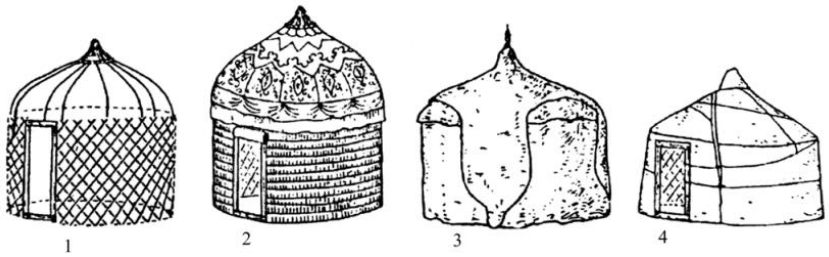

«Древние кочевые инженеры и архитекторы должны были решить нелегкую проблему баланса между надежностью и комфортом их переносных жилищ, с одной стороны, и легкостью, и простотой их изготовления, ремонта, перевозки и установки, с другой. Результатом четырех тысячелетий народного «research and development» стал решетчатый каркас юрты с его внешним войлочным покрытием. Данное решение поистине является вершиной кочевой архитектуры, проверенное временем.» (Рис.3 – Варианты эволюции юрты (тюркская) и гэра (монгольская)) [20]:

Рисунок 3. - Варианты эволюции юрты (тюркская) и гэра (монгольская)
(по Зайберту (2011) и Самойлову (2004))

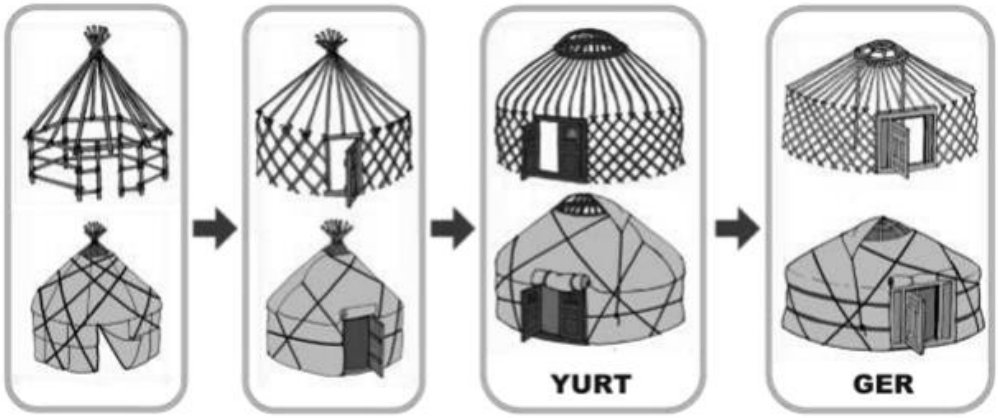

Отмечая исторически сложившуюся типологию объектов традиционной мобильной архитектуры кочевников, можно выделить основные признаки их классификации:

– *конструкция формы жилища (*шатровые, купольные, конусообразные).

Для нашего исследования немаловажен аспект конструкции формы мобильного жилища, которая раскрывает мифологическое развертывание внутреннего пространства юрты: «… мир юрты, его обстановка и вещи заключают в себе целый пантеон образов и представлений, в котором отражалась духовная жизнь кочевника, где творчество и жизнь сливаются в едином и безграничном потоке и где объемно-пространственная композиция

подчеркивается системой декора, преимущественно с использованием резного дерева и узорных материалов. Горизонтальное членение зрительно просматривается во всей конструкции юрты. Систему декора во внутреннем убранстве можно разделить условно на три яруса: круговое навершие купола юрты – шанырак, украшение стен и напольное оформление» [22].

– *способ внутренней планировки или функционального зонирования* с включением социально-функционального и гендерного аспектов, который отражает социальную сторону отношений внутри семьи и рода: «Юрта у казахов … строго ориентирована по странам света, причем вход, по древней традиции тюркских народов, направлен на восток. Отсюда и принцип деления юрты на семантические оппозиции по горизонтальной оси: северный – южный, верхний – нижний, мужской – женский, правый – левый, почетный – непочетный» (там же).

«Правая, «мужская» сторона – сакральная часть юрты, она обычно обозначена вертикалью бакана – длинным шестом, знаменующим, по древним представлениям, мировую ось и соединяющим «верх» дымовое отверстие, шанырак и «низ», землю. Это место проведения обрядов, отмечающих наиболее важные, ключевые этапы жизненного цикла, более всего связано с идеей ритуального перехода (свадебные обряды, роды, обмывание и обряжение усопшего)».

«Левая, «женская» сторона – хозяйственная часть юрты – маркируется кроватью, отделенной занавесью… и наборами предметов быта и домашнего обихода» (там же).

Более расширенное описание функционального зонирования юрты, связанное с процессом ее монтажа и особенностями конструктива, принадлежит К. Мелеховой [23]: «Символичным для казахской юрты был троичный цикл ее сборки и разборки. Последовательно устанавливались решетчатый остов (кереге) – земля, жерди (уык) – лучи солнца и круглое навершие юрты (шанырак) – солнце. Деление на три сохраняется и во внешнем оформлении юрты. Войлочное покрытие состоит из трех частей, трех видов полотен, различных по своим размерам и формам. Юрта покрывается снаружи, снизу у основания, туырлыком, сверху шанырака – тундуком, соединяет их узик. Внутри она делится на три части: околодверную, срединную и төр, высшую точку в юрте. Так, троичность архитектоники юрты моделирует вертикальную трехъярусную структуру Вселенной (так называемые верхний, средний и нижний мир). Верх ее – небесный купол, края окружности – горизонт. Нижний, средний и верхний миры часто описываются в казахском фольклоре. Внутреннее пространство юрты обозначено смысловыми границами. Территория около двери называется босага (порог) – сакральный рубеж дома и внешнего мира. Центр – отау, очаг, дастархан является символ семейного счастья, почитается казахами как святое место своего жилища. Напротив входа за очагом находится самое почетное место для гостей, заслуженных людей, старейшин семьи – төр».

– *способ возведения* (сборно-разборные, складные, складчатые, объемные).

«В степи существовали сборно-разборные юрты различных назначений и вместимости – от небольших жилых до огромных кочевых храмов и юрт-дворцов. В зависимости от географических условий, главным образом от количества осадков, изменялся и внешний вид юрты. Жилище могло иметь сферическую или коническую форму. Таким образом, можно выделить два типа юрты – монгольский и тюркский. Разница между ними

заключается в том, что у первого крыша имеет форму низкого конуса, у второго - купола. Отличием этих двух типов юрт является купольная жердь – уук, которая образует купол юрты. В тюркской юрте уук имеет изгиб, вес купола благодаря изгибу уука переносится на стенку юрты, которое тоже имеет изгиб, что усиливает ребро жесткости. Благодаря изогнутости жердей кровли в тюркской юрте получается купольный свод, что позволяет не ставить опорные столбы и освободить внутреннее пространство. В монгольской юрте нет изгиба, поэтому основная нагрузка приходится на центр юрты и поэтому в центре юрты ставятся столбы, на которых опирается светодымовой обруч, поддерживаемый прямыми жердями. Монгольская юрта проста в обращении, за счет столбов конструкция ставится легче, хотя тяжело в перевозке. Кроме этого отличия существует и ряд других отличий и особенностей как между этими типами, так и внутри них. Тюркский тип юрты используется кыргызами, казахами и туркменами, а монгольский тип используют практически все остальные кочевые народы - это монголы, буряты, калмыки и тувинцы. Таким образом, юрта и ее убранство в материальной культуре народов Центральной Азии имеют единый генетический корень, и лишь особенности исторического развития каждого народа внесли некоторые различия в их жилище и убранство.» [24].

– *способ транспортировки* (перевозные, самоходные, плавучие).

Транспортная культура тюркских народов уходит своими корнями в пратюркскую и древнетюркскую эпохи и связаны с кочевым-полукочевым образом жизни. В традиционной жизнедеятельности у тюркских народов существовали сухопутные и водные транспорты, приспособленные где к горно-степным, где к горно-таежным условиям региона.

Сравнительный анализ традиционных средств передвижения выявляет сухопутные вьючно-верховые, упряжные (сани, телеги, повозки для жилищ), полозные (лыжи, ручные нарты), водные - лодки, плоты. «Генезис колесного и полозного видов транспорта в Южной Сибири восходит к бронзовой эпохе (середина II тыс. до н.э.) и средневековью» [25].

– *область применения* (административные (ханы, султаны и др.), жилые, хозяйственные (для приготовления пищи и хранения продовольствия), культовые, представительские, (гостевые, «отау» для моложенов и др.).

Основной базой эволюционного развития традиционного мобильного жилища тюркских народов является его адаптируемость к природно-климатическим условиям, наличию местных конструкционных материалов, целесообразности возведения, качеству и количеству трансформации в процессе его эксплуатации. Классический пример: «среднеазиатская юрта – идеально приспособленное жилище для кочевой жизни тюркских народов: жердевый каркас позволял легко монтировать, демонтировать и без особых трудностей перевозить юрту; войлочное покрытие удовлетворяло требованиям теплозащиты, было легко заменяемым и имело высокую степень транспортной деформативности» [26].

Применительно к понятию «язык» мы исходили из тезиса, что оно является элементом синтеза языка и культуры: «Язык – дом бытия» [27].

По сути дела, познавая бытие, основными видами которого являются *материальное* и *идеальное* бытие, исследователь вступает в диалог с языком. Хайдеггер называл этот процесс «помыслить язык». В нашем исследовании мы опирались на классическую философию бытия, где материальное бытие определено физическим, природным

миром и миром вещей, созданных человеком (или вещной, предметной культурой); идеальное – духовным миром, миром сознания, миром идей. Отсюда тезис, что казахская юрта (киіз үй) как один из основных элементов предметной культуры представляет собой текстуальное содержание материальной традиционной культуры, как артефакт или продукт культурной деятельности человека, искусственно созданный объект, и представляет собой материальный носитель социоэтнокультурной информации. Киіз үй как текст позволяет рассмотреть возможности анализа этнокультурного кода в рамках лексико-семантических особенностей тематической группы наименований жилищ традиционной юрты тюркских народов, некоторые из них которые собраны в Таблице 1:

Таблица 1. – Наименования мобильного/переносного жилища на основании реконструкции праязыкового состояния (по Тенишеву и Дыбо) [12].

Тюркский язык	Номинация «дом» (мобильное/переносное жилище) и его виды	Этнографические особенности
казахский	киіз үй; kijiz üj «юрта, жилище» otaw «юрта молодых, отделившаяся семья»; śatyr «шатер», «палатка» qos «маленькая походная временная юрта» laśyq«лачуга»	высокая, купольная, с обширной семантической символикой функциональных зон (гендер, почетное место и др.) и отдельных конструктивов (дверь, шанырак)
кыргызский	кийизүй; üj «юрта, жилище» koś «временная походная юрта», «полевой лагерь» otoo «юрта для новобрачных», «походная юрта на летовке»	напоминает казахскую юрту; схожесть обрядовых традиций, связанных с функциональными зонами юрты; особенности этнодизайна
узбекский	Oara uj «войлочная юрта» o̧tow «кочевая кибитка»	во многом схожи с казахской, отличие заключалось в отдельных деталях внутреннего и внешнего убранства
тувинский	ög; alažy ög «конусообразная юрта» odag«охотничий стан, бивак» alažy «чум, жердь чума» кош «караван, обоз»	символический ряд конструтива юрты связан с элементами природы: дымовое отверстие (хараача) – это солнце, палки (ынаа) – солнечные лучи, решетчатые стены (хана) – горы и хребты
хакасский	иб «юрта, дом» отах «шалаш, бивак» алачыхиб «конусообразный шалаш»	особая форма юрты – деревянная срубная, которая олицетворяет собой конструктивную внешнюю
		преемственность с традиционной юртой народов тюркского мира, но имеющей свои автохтонные особенности, связанные с ассоциацией «храм коня»

якутский	сурт «жилище, стойбище» дьиэ; ураһа «уютное жилье, усадьба», «большой конический … балаган» ыал «дом, хозяйство, переносное или летнее жилье» хоспох, хос «пристройка или комната»	своеобразие якутской архитектуры – берестяная ураса – многогранная коническая постройка, крытая берестой
башкирский	Jort «юрта» satyr «шатер», «палатка» alasyq «лачуга» qywyš «шалаш»	основные цвета юрты – чаще всего оттенки серого цвета, белый (торжественный, гостевой), темно-коричневый или черный (цвета натуральной овечьей шерсти). Установление юрты требует уважения к Природе, соблюдения норм гармонии, не навязывания себя миру среды, а органичного включения в нее. Свободное использование сразу 2-х типов юрт: тюркской и монгольской
туркменский	öj «кибитка» gara öj «кибитка» alaǯa «палатка из пестрой материи» orača «палатка из верхней части юрты»	своеобразие в сакрализации юрты: деревянные части старого жилища нельзя уничтожать или использовать в качестве топлива. Их отвозили к святому месту и там оставляли.
ногайский	üj «юрта», «жилище» termeüj «кибитка, войлочный шатер» kos «временная юрта, шалаш, палатка» otaw «маленькая походная юрта»	два основных типа мобильного жилища: сборно-разборная терме; на повозке – отав; внутреннее пространство юрты связано с 12-летним циклом мушел

Согласно результатам историко-семантического анализа, приведенного в вышеуказанной монографии, значения лексем-названий определенных типов построек, используемых как переносное жилище имеют следующие характеристики: «… следует различать тип «палатка» (или «чум») (каркасное жилище, в котором не выделена крыша) и тип «юрта» (высокотехнологичное каркасное жилище с четким выделением каркаса стен и каркаса крыши).

В результате проведенного эмпирического исследования мы пришли к выводу, что традиционное мобильное жилище тюркских народов есть организованное пространство, которое представляет собой континуум универсальной модели с системой культурных смыслов, что, в свою очередь, означал широкий круг понятий: место, где родился; семья; место защиты; место-источник и трансляции жизненно важной информации об окружающих людях, вещах, природе. Поэтому выверенная сбалансированность практических и символических функций традиционного мобильного жилища тюркских народов дает основание подчеркнуть особую роль такого жилища как основополагающего элемента материальной тюркской культуры.

Философская триада «человек-вещь-природа» на основе сравнительно-культурологического анализа позволяет определить традиционное мобильное жилище тюркских

народов как особую информационную модель с несколькими *составляющими,* которые лежат в основе культурного кода: *географические детерминанты территории* (степь, простор – власть над пространством, мобильность); *история* (героический тип культуры, свободное взаимодействие с окружающими культурами, самобытность); *язык* (универсальность, коллективизм, толерантность).

Заключение

Мобильное жилище тюркских народов являлось результатом пересечения двух важнейших форм их традиционной культуры (материальной и духовной) в организации поселений, жилища, ритуальных и хозяйственных построек, что позволяет составить представление об общей мировоззренческой системе взглядов и понятий тюркских народов. Традиционное жилище является ключевым аспектом вещественной культуры как таковой, а самобытность жилища каждого тюркского народа проявлялась через особенности внешнего декора и интерьера, через своеобразие символики и этнической мифологизации.

Культурный код, заложенный в традиционном мобильном жилище, выступает как ценностная матрица, состоящая из понятий, которые на разных тюркских языках становятся инструментами соотнесения информации с определенной символикой, позволяющей перейти от значения к смыслу. Эти понятия обладают такими характеристиками, как универсальность, культурная преемственность, историческая детерминированность, информативность в плане передачи памяти о содержании ценностей традиционной культуры и ее смыслов, более того, позволяет структурировать мироустройство Вселенной, иными словами «картину мира».

Единый генетический код, заложенный в традиционном мобильном жилище как одном из главных маркеров вещной культуры тюркских народов заключается в почти одинаковой этнознаковой системе традиционного мобильного жилища, опирающейся, в свою очередь, на модель и образ окружающего мира, которые последовательно заложены и конструкции, и в предметном наполнении, и в истории эволюции мобильного жилища тюркских народов. Такие понятия для выстраивания культурных кодов в материальной культуре, как территория, история и язык, позволяют констатировать, что культурный код традиционного мобильного жилища, представляющего собой динамичную дискретную систему, вариативен и трансформируется от поколения к поколению. Необходимо отметить, что такая трансформация культурного кода традиционного мобильного жилища является как бы обратной стороной его устойчивости, поскольку исторический феномен мобильного жилища тюркских народов остается непреходящим и в современном мире.

Список литературы

1. Иткулова, Л.А. Мировоззрение этноса как социокультурное явление: философский анализ. Доступно по ссылке: https://www.dissercat.com/content/mirovozzrenie-etnosa-kak-sotsiokulturnoe-yavlenie-filosofskii-analiz (дата обращения: 06 января 2025 г.).

2. Крадин, Н.Н. (1995) Кочевничество в цивилизационном и формационном развитии, Цивилизации. Москва: Наука, 3, стр. 164-179.

3. Цивьян, Т.В. (1978) Дом в фольклорной модели мира, Труды по знаковым системам. Тарту, 10, стр. 65-85.

4. Маргулан, А.Х. (1959) Архитектура древнего периода, Архитектура Казахстана. Алма-Ата, с.189.

5. Рагулина, М.В. (2005) Культурная география: Теории, методы, региональный синтез: диссертация на соискание доктора географических наук. Иркутск, с. 341. Доступно по ссылке: http://www.dslib.net/econom-geografia/kulturnaja-geografija-teorii-metody-regionalnyj-sintez.html (дата обращения: 12 декабря 2024 г.).

6. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов (1998). Очерки теории и истории. Алматы: Гылым, с. 234.

7. Аязбекова, С. «Тюркская цивилизация» в системе цивилизационных классификаторов. Доступно по ссылке: http://www.viaevrasia.com/ru/тюркская-цивилизация-в-системе-цивилизационных-классификаторов-сабина-аязбекова.html (дата обращения: 12 декабря 2024 г.).

8. Богданов, С.В., Авраменко, С.В. Историческое степеведение в системе географических наук, Институт степи Уральского отделения РАН. Доступно по ссылке: https://orensteppe.org/content/istoricheskoe-stepevedenie-v-sisteme-geograficheskih-nauk (дата обращения: 26 декабря 2024 г.).

9. Бабосов, Е.М. (2016) Культурный код нации: сущность и особенности, Наука и инновации, 3 (157), стр. 48–50.

10. Меркулова, Н.Г. (2015) Менталитет – культурный код – язык культуры: к вопросу корреляции понятий, Научный журнал «Регионоведение», №2 (91). Доступно по ссылке: https://cyberleninka.ru/article/n/mentalitet-kulturnyy-kod-yazyk-kultury-k-voprosu-o-korrelyatsii-ponyatiy (дата обращения: 26 декабря 2024 г.).

11. Кемельбекова, Э.А., Бухарова, Г.Х. (2023) Культурный код: интерпретация геометрической пространственной параметризации юрты, ИЗВЕСТИЯ КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»,1 (68), стр.117-118.

12. СИГТЯ (2006) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / отв. ред. Э.Р. Тенишев, А.В. Дыбо. Москва: Наука, с. 908.

13. Чибилёв, А.А. (2010) Историческое степеведение как особая отрасль знаний, Проблемы геоэкологии и степеведения. Екатеринбург: УрО РАН, 2, стр. 17-25.

14. Кушкумбаев, С. Центральноазиатская интеграция в контексте истории и геополитики. Доступно по ссылке: https://ca-c.org.ru/journal/1998/16-1998/st_04_kushkumb.shtml (дата обращения: 26 декабря 2024 г.).

15. Чибилёв, А.А, Богданов, С.В., Сдыков, М.Н. (2011) Феномен историко-географического континуитета кочевнических империй Евразийских степей, Geography. Environment. Sustainability, 2, стр. 72-84.

16. Гахраманов, Г.Н. Юрты древних и современных тюркских народов. Доступно по ссылке: https://www.calameo.com/read/00226403756cbdfebe1b4 (дата обращения: 26 декабря 2024 г.).

17. Вайнштейн, С.И. (1976) Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии, Этнографическое обозрение, стр. 42-62. Доступно по ссылке: https://eo.iea.ras.ru/wp-content/uploads/1976/04/eoarchive_1976_4_042_vainshtein.pdf (дата обращения: 26 декабря 2024 г.).

18. Масанов, Н.Э. (1995) Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. Алматы. Москва: «Горизонт», с. 320.

19. Кызласов, И.Л. (2005) Пратюркские жилища. Обследование саяно-алтайских древностей. Москва: Самара, с. 96.

20. Қазақстан архитектурасы (2012). Архитектура Казахстана. Алматы: «Өнер» баспасы, 8, б. 192.

21. Вайнштейн, С.И. (1991) Мир кочевников Азии. Москва: Наука, с. 296.

22. Жукенова, Ж.Д. (2011) Горизонтальный план в структуре традиционного казахского жилища – юрта Доступно по ссылке: https://cyberleninka.ru/journal/n/vestnik-kemerovskogo-gosudarstvennogo-universiteta-kultury-i-iskusstv?i=999098 (дата обращения: 16 января 2025 г.).

24. Мамытова, А.Б., Султаналиева, Н.И. (2021) Исторические предпосылки формирования жилища кочевников, Тюрко-монгольский мир Большого Алтая: историко-культурное наследие и современность, материалы II Международного алтаистического форума. Барнаул: Алтайский университет, с.504.

25. Кыржинаков, А.А. (2020) Традиционные средства передвижения тюркских народов Саяно-Алтая в XIX-XX вв., Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay, 6 (1), стр. 729-745.

26. Панфилов, А.В. Особенности формирования мобильного жилища для временного пребывания. Доступно по ссылке: https://www.dissercat.com/content/osobennosti-formirovaniya-mobilnogo-zhilishcha-dlya-vremennogo-prebyvaniya (дата обращения: 26 декабря 2024 г.).

27. Хайдеггер, М. (1983) Цит. По: Философский энциклопедический словарь. Москва, с. 753.

Г.О. Ибраева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы генезисінің мәселесі

Аңдатпа. Мақалада кез келген этностың өздік ұйымдасуының негізі болып табылатын мәдениеттің құндылық мазмұны арқылы тарихи этнология шеңберінде түркі халықтарының дәстүрлі баспана генезисінің теориялық және әдіснамалық мәселелерін мәдени тұрғыдан зерттеуге әрекет жасалған.

Мақалада біртұтас мәдени кодтың жалпы семантикалық элементтерін анықтау әрекеті ретінде әртүрлі кезеңдегі археологиялық және этнографиялық зерттеулерден алынған ашық тарихи деректерді салыстырмалы-мәдени талдау негізінде түркі халықтарының дәстүрлі жылжымалы баспаналарының ортақ мәдени кодының қысқаша сипаттамасы берілген.

Аналог ретінде Ұлы Даланың ежелгі автохтонды тұрғындарымен ертетүркілік этно - және глоттогенезі, тарихи мекендеу аймағы және мәдени-тарихи ортақтығы Еуразиялық даланың кең аумағымен байланысты болған түркі этносының қазіргі заманғы өкілдерінің бірі – қазақ халқының дәстүрлі жылжымалы баспанасы – киіз үйі қарастырылған.

Түйін сөздер: дәстүрлі жылжымалы баспана, семиозис, мәдени код, мәдени құндылықтар, ұлттық архетиптер, мәдениет кеңістігі.

G.O. Ibrayeva
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

On the issue of genesis of the traditional dwelling of Turkic peoples

Abstract. The article attempts to illuminate culturologically the theoretical and methodological genesis issues of Turkic traditional dwelling within the framework of historical ethnology through the value content of culture, which is the basis of self-organisation of any ethnos.

The article contains a brief descriptions of the cultural code of traditional Turkic mobile dwellings on the basis of comparative-cultural analysis of open historical data obtained as a result of archaeological and ethnographic studies of different times with the aim to find common semantic elements of a unified cultural code.

The traditional mobile dwelling of the ancient autochthonous inhabitants of the Great Steppe and the Kazakh people - kiiz uy, one of the modern representatives of the Turkic ethnos, whose common proto-Turkic ethno- and glottogenesis, historical zone of habitation and cultural-historical community were connected with the vast area of the Eurasian steppes, was chosen as an analogue.

Keywords: traditional mobile dwelling, semiosis, cultural code, cultural values, national archetypes, cultural space.

References

1. Itkulova, L.A. Mirovozzrenie jetnosa kak sociokul'turnoe javlenie: filosofskij analiz. Dostupno po ssylke:https://www.dissercat.com/content/mirovozzrenie-etnosa-kak-sotsiokulturnoe-yavlenie-filosofskii-analiz (data obrashheniya: 06 yanvarya 2025 g.). [in Russian]

2. Kradin, N.N. (1995) Kochevnichestvo v civilizacionnom i formacionnom razvitii, Civilizacii. Moskva: Nauka, 3, str. 164-179. [in Russian]

3. Civ'yan, T.V. (1978) Dom v fol'klornoj modeli mira, Trudy po znakovym sistemam. Tartu, 10, str. 65-85. [in Russian]

4. Margulan, A.H. (1959) Arhitektura drevnego perioda, Arhitektura Kazahstana. Alma-Ata, s.189. [in Russian]

5. Ragulina, M.V. (2005) Kul'turnaja geografija: Teorii, metody, regional'nyj sintez: dissertaciya na soiskanie doktora geograficheskih nauk. Irkutsk, s. 341. Dostupno po ssylke: http://www.dslib.net/econom-geografia/kulturnaja-geografija-teorii-metody-regionalnyj-sintez.html (data obrashheniya: 12 dekabrya 2024 g.). [in Russian]

6. Tradicionnaya kul'tura zhizneobespecheniya kazahov (1998). Ocherki teorii i istorii. Almaty: Gylym, s. 234. [in Russian]

7. Ayazbekova, S. «Tjurkskaja civilizacija» v sisteme civilizacionnyh klassifikatorov. Dostupno po ssylke: http://www.viaevrasia.com/ru/tjurkskaja-civilizacija-v-sisteme-civilizacionnyh-klassifikatorov-sabina-ajazbekova.html (data obrashheniya: 12 dekabrya 2024 g.). [in Russian]

8. Bogdanov, S.V., Avramenko, S.V. Istoricheskoe stepevedenie v sisteme geograficheskih nauk, Institut stepi Ural'skogo otdelenija RAN. Dostupno po ssylke: https://orensteppe.org/content/istoricheskoe-stepevedenie-v-sisteme-geograficheskih-nauk (data obrashhenija: 26 dekabrja 2024 g.). [in Russian]

9. Babosov, E.M. (2016) Kul'turnyj kod nacii: sushhnost' i osobennosti, Nauka i innovacii, 3 (157), str. 48–50. [in Russian]

10. Merkulova, N.G. (2015) Mentalitet – kul'turnyj kod – jazyk kul'tury: k voprosu korreljacii ponjatij, Nauchnyj zhurnal «Regionovedenie», №2 (91). Dostupno po ssylke: https://cyberleninka.ru/article/n/mentalitet-kulturnyy-kod-yazyk-kultury-k-voprosu-o-korrelyatsii-ponyatiy (data obrashhenija: 26 dekabrja 2024 g.). [in Russian]

11. Kemel'bekova, Je.A., Buharova, G.H. (2023) Kul'turnyj kod: interpretacija geometricheskoj prostranstvennoj parametrizacii jurty, IZVESTIJa KazUMOiMJa imeni Abylaj hana, serija «FILOLOGIChESKIE NAUKI»,1 (68), ctr.117-118. [in Russian]

12. SIGTJa (2006) Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Pratjurkskij jazyk-osnova. Kartina mira pratjurkskogo jetnosa po dannym jazyka / otv. red. Je.R. Tenishev, A.V. Dybo. Moskva: Nauka, s. 908. [in Russian]

13. Chibiljov, A.A. (2010) Istoricheskoe stepevedenie kak osobaja otrasl' znanij, Problemy geojekologii i stepevedenija. Ekaterinburg: UrO RAN, 2, str. 17-25. [in Russian]

14. Kushkumbaev, S. Central'noaziatskaja integracija v kontekste istorii i geopolitiki. Dostupno po ssylke: https://ca-c.org.ru/journal/1998/16-1998/st_04_kushkumb.shtml (data obrashhenija: 26 dekabrja 2024 g.). [in Russian]

15. Chibiljov, A.A, Bogdanov, S.V., Sdykov, M.N. (2011) Fenomen istoriko-geograficheskogo kontinuiteta kochevnicheskih imperij Evrazijskih stepej, Geography. Environment. Sustainability, 2, str. 72-84. [in Russian]

16. Gahramanov, G.N. Jurty drevnih i sovremennyh tjurkskih narodov. Dostupno po ssylke: https://www.calameo.com/read/00226403756cbdfebe1b4 (data obrashhenija: 26 dekabrja 2024 g.). [in Russian]

17. Vajnshtejn, S.I. (1976) Problemy istorii zhilishha stepnyh kochevnikov Evrazii, Jetnograficheskoe obozrenie, str. 42-62. Dostupno po ssylke: https://eo.iea.ras.ru/wp-content/uploads/1976/04/eoarchive_1976_4_042_vainshtein.pdf (data obrashhenija: 26 dekabrja 2024 g.). [in Russian]

18. Masanov, N.Je. (1995) Kochevaja civilizacija kazahov: osnovy zhiznedejatel'nosti nomadnogo obshhestva. Almaty. Moskva: «Gorizont», s. 320. [in Russian]

19. Kyzlasov, I.L. (2005) Pratjurkskie zhilishha. Obsledovanie sajano-altajskih drevnostej. Moskva: Samara, s. 96. [in Russian]

20. Kazakstan arhitekturasy (2012). Arhitektura Kazahstana. Almaty: «Өner» baspasy, 8, s. 192. [in Russian]

21. Vajnshtejn, S.I. (1991) Mir kochevnikov Azii. Moskva: Nauka, s. 296. [in Russian]

22. Zhukenova, Zh.D. (2011) Gorizontal'nyj plan v strukture tradicionnogo kazahskogo zhilishha – jurta Dostupno po ssylke: https://cyberleninka.ru/journal/n/vestnik-kemerovskogo-gosudarstvennogo-universiteta-kultury-i-iskusstv?i=999098 (data obrashhenija: 16 janvarja 2025 g.). [in Russian]

24. Mamytova, A.B., Sultanalieva, N.I. (2021) Istoricheskie predposylki formirovanija zhilishha kochevnikov, Tjurko-mongol'skij mir Bol'shogo Altaja: istoriko-kul'turnoe nasledie i sovremennost', materialy II Mezhdunarodnogo altaisticheskogo foruma. Barnaul: Altajskij universitet, s.504. [in Russian]

25. Kyrzhinakov, A.A. (2020) Tradicionnye sredstva peredvizhenija tjurkskih narodov Sajano-Altaja v XIX-XX vv., Ylken Altaj әlemi – Mir Bol'shogo Altaja – World of Great Altay, 6 (1), str. 729-745. [in Russian]

26. Panfilov, A.V. Osobennosti formirovanija mobil'nogo zhilishha dlja vremennogo prebyvanija. Dostupno po ssylke: https://www.dissercat.com/content/osobennosti-formirovaniya-mobilnogo-zhilishcha-dlya-vremennogo-prebyvaniya (data obrashhenija: 26 dekabrja 2024 g.). [in Russian]

27. Hajdegger, M. (1983) Cit. Po: Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'. Moskva, s. 753. [in Russian]

Сведения об авторе:

Ибраева Г.О. **–** PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ибраева Г.О. **–** PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ibraeva G.O. **–** PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ҒТАХР 16.21.47
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-335-347

Түркі және ағылшын тілдеріндегі ауру атауларына қатысты қалыптасқан табулардың лексика-семантикалық құрылымы

Б.Р. Кулжанова, А.Б. Кашкеева*[1]

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: aidanaga@mail.ru, b_777@mail.ru)

Аңдатпа. Табулар ертеде мифологиялық наным-сенімдердің негізінде пайда болған. Табудың тақырыптық топтары сан алуан саладан тұрады. Зерттеуде ауруға қатысты туындаған ерте және жаңа заман табуларын қарастырамыз. Ежелде ауруды жолындағының бәрін жоятын ашулы рух түрінде елестеткен, сол себепті атын тура атауға қорқа қараған.

Жұмыс барысында ағылшын және түркі әлеміндегі табудың лексика-семантикалық құрылымын анықтауда ұғым мен мазмұнға ерекше назар қойылды. Табу мен эвфемизм арқылы жасалған ауру атауларына мысалдар келтіріліп, талдау жасалды. Табу сөздер, тыйым сөздер жинағы, этимологиялық сөздіктер, медициналық терминдер, басқа да тілдік материалдар зерттеудің дереккөздері ретінде қолданылды.

Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты аталуына тыйым салынған аурулар топтарын анықтау, дәрежесін айқындау және тыйым салу уәжін талдау.

Табу ұғымының әлем халықтары үшін лингвомәдени құзіреттілігі жоғары деген қорытындыға келдік.

Түйін сөздер: табу, тыйым, миф, ауру, сырқат, лингвомәдениет, этнография, тыйымдар, салт-дәстүр.

Кіріспе

Тіл-мәдениеттің тасымалдаушысы, маңызды бөлігі болып табылады. Ол қандай да бір ақпаратты жеткізіп қана қоймайды, әлеуметтік құбылыс, сонымен қатар әлеуметтік мінез-құлық болып табылады. Табулар мен эвфемизмдер екі бөлек және бір-бірімен тығыз байланысты тілдік құбылыстар, сонымен қатар олар жалпы мәдени құбылыс болып табылады. Күнделікті қарым-қатынаста адамдар әрқашан әртүрлі идеяларға ие болады. Кейде олар өз тілектерін тікелей білдіргісі келмейді немесе білдіре алмайды, осылайша табулар пайда болады.

Ерте заманнан бері адамзат қоғамдық, әлеуметтік, биологиялық, физикалық тұрғыда түрлі қауіпке ұшырап тұратынын білеміз. Сол қауіп-қатерлерден үрейленіп кейбір

Түсті: 17.02.2025; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

заттарға табу, тыйым салынып келген. Ауру бұл ағзаның тіршілік етіп, өсіп-өну қабілетінің бұзылуы болып табылады. Қауіпті аурулардан сескеніп нәтижесінде атын тура атамауға тырысып, балама сөздер қолданылады. Осы тұрғыда тілдік табулар ежелгі дәуірде адамның табиғаттан тыс күштерге деген сенімі мен белгілі бір сөздерді, есімдерді, жаратылыстардың немесе құбылыстардың атауларын "айқайлап" айту қиынға соғып, соңғысының ашуын туғызып, айтушыға қандай да бір зиян келтіруі мүмкін деген қорқынышының нәтижесінде пайда болды.

Аурулардың қалай және неден пайда болатыны көп уақытқа дейін адамзат баласына белгісіз, түсініксіз мәселелердің бірі болып келген. Сондықтан, оның шығуын аурудың киесі бар немесе оны құдай жібереді деген сынды магиялық, тылсым дүниелермен байланыстыру заңды құбылыс болып саналған. Кей халықтар «ауру» етістігін қолдануға да қорқа қараған. Мысалы, ғалым Лауде-Циртаутастың келтірген мәліметтерінен түрік халқында қазір белсенді қолданылып жүрген «hastalig» сөзі араб тілінен еніп, ділдік табуды алмастырушы тілдік табу болып табылатындығын көре аламыз. Сонымен қатар, өзбек халқы да «науқас», «ауру» деген мағынаны беру үшін араб тілінің «касаллік» немесе парсы тілінің «беморлік» ұғымдарын қолданады. Ғалым Ә. Ахметов бұл қатарды қазақ тілінің сөздік қорына парсы тілінен кірген «ақау», «науқас» сөздерін, моңғол тілінің «сырқат», қырғыз тіліне парсыдан келген «нооқас», «дарт», «кесел» және моңғол тілінен келген «сырқоо» сөздерімен толықтырады. Осы орайда ауру атауларына қатысты бірқатар шектеулер пайда бола бастаған. Соның бірі қауіпті ауруларды өз атымен атамау. Ол оның иесін шамдандыруы мүмкін деген соқыр сенімнен туындаған. Ауру табиғатта жанды дүниелердің барлығына тән десек қателеспейміз. Бірақ соның ішінен аттары бүркеншік атаулармен алмастырылатын екі топты бөлек алып қарастырған жөн. Нақтырақ айтсақ, ауру атауларына байланысты табуларды адамға қатысты аурулар және малға қатысты аурулар деп ажыратып алып барып талдау тақырыптық тұрғыдан нақты әрі түсінікті болмақ.

Қазақ жұрты «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген көшпелі халық болғандықтан адамда немесе малда болатын әртүрлі жұқпалы арулар мен індеттерден сақтанудың бір жолы олардың атын тура атамау деп есептеген. Шаманизмнің қалдығы саналатын мұндай сенімге байланысты бірқатар аңыздар да кездеседі.

Әсіресе халық арасында безгек, шешек, қызылша, оба, мәлік, топалаң, қарасан сынды аурулардың атаулары мүлде аталмаған. Эпиядемия мен Эпизоотияның киесі бар немесе оны өзін ұмытса Құдай жібереді деген қорқыныш та болған. Ауруды жолындағының бәрін жоятын ашулы рух түрінде елестеткен. Мысалы, шешек ауруын тісі жоқ қаусаған кемпірдің бейнесінде балалары бар үйлерге енеді деп ойлаған. Қастарына жақындап барып бетінен сүйгенде балалар шошынып бет-ауыздары қызара бастайды деген түсінік те болған. Осындай нанымдардың салдарынан қазақ арасында малға және адамға жаппай келіп, үлкен зиянын тигізетін ауру-сырқаулардың иелерін шамдандырып алмас үшін атауларын тіке айтуға батпай, олардың орнына тілдік табу сөздерді қолданған. Ел арасында балалар үшін аса қауіпті сондай дерттердің бірі «қызылша» ауруы болған. Бүгінде қатерлі аурулардың қатарына жатпағанымен, ертеректе балаларды өте көп

шығынға ұшыратқан. Сондықтан үйге кісі келгенде де шаңырақтың иесі «бірдеңке шығып жатыр еді» деп келген кісіні астарлап қайтаратын болған. Сол себепті, аталған аурудың атауын сәл өзгертіп «қызыл» немесе «қызыл көйлек» деп түсіне қатысты сөздерді пайдаланған. «Мәдениет және тұрмыс» деп аталатын журналдың бір оқушысы өзінің редакцияға жолдаған хатында былай деп жазыпты: «Біздің ауылда жылда қыста, көктемде балалар арасында қызылша деген бір дерт ұшырасады. Және бұл семьяда балалардың біреуі ауырса-ақ өзгелеріне соқпай өтпейді. Запсыс болған жұрт оның тіпті атын тура атамай «қызыл» дейді. Қызылдың алдын алуға болмай ма?» [1, 56б].

Алайда бұрынғы кезбен салыстырғанда қазіргі таңда күнделікті тұрмыста, ақпарат құралдарында «қызылша» атауы жиі қолданылады. Бұл кейбір табулардың уақыт өте келе бастапқы ұғыммен қайтадан атала бастауы мүмкін екенін көрсетеді. Мысалы, Екпе жүргізу нәтижесінде шешек, полиомиелит, қызылша және дифтерия аурулары жойылды. (Егемен Қазақстан,2013ж.) Сәбилер қызылша мен дифтериядан жиі шетінейтін. (Алаш айнасы, 2013 ж.) Қызылша ауруын түсіне байланыстырып бүркенші ат беру басқа халықтарда да кездеседі. Төмендегі деректер осының айғағы десе болғандай:

«Бытовые русские названия кори: краснуха, т.е. красная, черемушки, мн. – по черемному т.с. красному цвету; черемица, «Черемица Степановна, баженая (желанная) гостьица, не обидько у меня Ванюшку» [1, 102б]. Сондай-ақ, тәжік халқы да қызылшаны «қазомуқ» деп тура атамай «гүл», «бөртпе» деген мағынаны білдіретін «гул, гулак» сөздерімен атайды. Ал Өзбекстанның Самарқан облысындағы тәжіктердің арасында «оймуммо, хоймуммо гул», яғни «ай гүлі» деп атау кең тараған.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Табу үнемі динамикалық қозғалыста болады, ол ежелде соқыр сенімнен туса, қазіргі таңда да өз мәнін жоғалтқан жоқ. Ежелгі табу қазірде жаңашылдыққа ие болған тілдік бірлік. Тілдік бірлік ретінде тотемизм, магия, шаманизм, діни белгілері тән.

Тілдегі басты фактор болып саналатын Адам факторы ескерілді. Жұмысымыз антропоөзектілік бағыты, адам болмысы негізінде зерделенді.

Зерттеу жұмысының материалы ретінде ауруға қатысты туған табу және эвфемизмдер туралы қазақ, орыс, ағылшын лингвистерінің талдауларын, тыйым мәнді тілдік бірліктер, медицина саласының терминологиясы, медициналық университеттерде оқытылатын ағылшын тілі практикалық сабағының оқулықтарын қарастырдық. Сонымен қатар, табудың мазмұнын тілдік-мәдени құзіреттілік арқылы түсіндіретін материалдар арқылы берілген.

Зерттеудің әдістемелік жүйесінде материалдарды іріктеу, жинақтау, жіктеу, талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Табу» сөзі ұжымдық түрде «табби» деп аталады және ағылшын тілінен аударғанда «кесте» немесе «таба» деп аударылады, бұл "қасиетті және қол тигізбейтін" дегенді

білдіреді. Бұл сөз Тынық мұхитының орталық бөлігіндегі Полинезия аралдарының диалектісінен шыққан. Ағылшын әскери теңізшісі, зерттеуші Джеймс Кук 1777 жылы Тынық мұхитының Оңтүстігіндегі Тонга Аралдарында көптеген ерекше әлеуметтік құбылыстарға тап болды делінеді [2,306б]. Бұл аралда кейбір заттарды тек құдайлар, патшалар, монахтар сынды адамдар ғана пайдаланады, ал қарапайым адамдарға оларды пайдалануға тыйым салынады. Қарапайым адамдар кей нәрсеге жақындай алмайды, есімдер мен сөздерді де атауына болмайды. Сондықтан, қоғамның дамуымен бұл қасиетті немесе лас нәрселер табу қатарына жатады. Табулар адам өмірінің барлық салаларында біртіндеп тыйымға айналды. Мысалы, адамдардың құдайлар мен әулиелердің есімдеріне, адамдардың өміріне, жасына, ауруы мен өліміне, қасірет пен қарғысқа қатысты табу қолданылады.

А.А.Реформатский "тыйым салынған сөздерді ауыстыру үшін басқа сөздер - эвфемизмдер қажет. Эвфемизмдер-тыйым салынған сөздердің орнына қолданылатын ауыстырылған, рұқсат етілген сөздер " [3, 99 б].

Эвфемизмдердің пайда болу тарихы тілдік тыйымдардың терең архаикалық қалдықтарымен байланысты (бұрын қауіпті құбылыстардың, заттардың және құдайлар, аурулар, өлілер сияқты тақырыптардың атауларына тыйым салынған). Егер адам жоғарыда айтылғандардың біреуін атаса, онда ол құбылыстың өзін тудыруы мүмкін деп есептелді. Мысал ретінде ағылшын тіліндегі "plague" (оба) орнына "black death" (черная смерть) "қара өлім" сияқты эвфемизмдерді келтіруге болады; "the Prince of Darkness" (принц тьмы) "орнына" "devil" (дьявол) қараңғылық ханзадасы [4, 87 б].

Ағылшын тілінде «illness» қазақ тілінде бірнеше баламасы бар. Бұл терминдерді аурудың түріне қарай топтастыруға болады. «Ауру» және «сырқат» терминдері жиі қолданылады, бірақ соңғысы жеңіл ауруды білдіреді. Тағы бір «дерт» сөзі жүйке және ақыл-ой жүйесінің бұзылуынан болатын қауіпті ауруларды білдіреді. Дәстүрлі наным-сенімдерге сәйкес, мұндай аурудың себебі зұлым рух болуы мүмкін, ал қарапайым адамдар оны «жын соққан» дейді. «Науқас» термині пациент пен ауруды білдіру үшін қолданылады. «Дімкәс» термині «науқас» және одан шыққан «дімкәстік» немесе «дімкәстық» сөзі «ауру-сырқат» дегенді білдіреді. Араб тілінен енген «кесел» термині аз қолданылады. Ауызекі сөйлеуде кесел сөзі «кедергі» мағынада қолданылады, мысалы, «Кесел жасады» [5, 71 б].

Медициналық университеттерде ағылшын тіліндегі практикалық сабақтарда әртүрлі аурулардың атауларымен жұмыс істеу өте кең таралған. Олардың көпшілігі грек-латын тілінен шыққан, медициналық мамандықта оқитын студенттерге түсінікті және түсінуде қиындықтар туғызбайды. Бірақ бірқатар аурулар мен сырқаттың, инфекциялар, асқынулар, синдромдар мен қабынулар, бұзылулардың этимологиясын және ағылшын тілінде пайда болуын түсіндіруге қажеттілік туады. Сонымен қатар, этимологиялық аспектіні сабақ материалына қосу соңғысын қызықты ететіні сөзсіз [6,89б].

Бұрын табу негізінен адамның немесе табиғаттың басқарылмайтын күштерінен қорқу, жұмбақ күштерді тыныштандыруға, зұлымдықты жоюға деген ұмтылысымен байланысты болды. Қазіргі қоғамда бұл қорқыныш артта қалды, бірақ біз әлі де аурулардың зардаптарынан қорқамыз. Сыпайылықты сақтау, тікелей атаудың әсерін азайту, қауіпті

аурулардың салдары немесе диагнозды жасыру, жағымсыз ассоциациялардан аулақ болу, көңілсіз атмосферадан аулақ болуға тырысамыз. Соның салдарынан ессіздік пен ақыл-ой кемістігі, эпилепсия, жыныстық жолмен берілетін аурулар, қатерлі ісік, жүрек ауруы және инсульт сияқты кейбір аурулардың әсері эвфемизмдердің кең лексикасын құруға әкелді.

Эвфемистік сөздер мен сөз тіркестерін талдау үшін біз Сидни Гринбаум мен Джанет Уиткаттың эвфемизм анықтамасына сүйендік: "Табу немесе эвфемизм - бұл оның жағымсыз ассоциациялары, зиянсыз өрнегін қолайлы ассоциациялары бар ұғымға ауыстыру: мысалы: to pass away (өмірден озу) - бұл эвфемизм to die (өлу), put (animals) to sleep (ұйықтату (жануарлар)) – to kill (өлтіру), to perspire (буға немесе түтінге улану) –to sweat (терлеу), to nurse (емізу) – to suckle (ему), agent (агент) - spy (тыңшы), dentures (тіс протездері) - false teeth (жалған немесе жасанды, тістер) және т.б. [7,98б].

Адамдар ерте кезден өлімге және кейбір ауруларға қатысты сөздер символдық мәнімен тығыз байланысы бар деп санайды. Сондықтан ағылшындарда "If anything should happen to me" (Егер маған бірдеңе болса) means "when I die"(мен өлгенде) дегенді білдіреді. «Өлім» сөзіңің орнына "pass away", "go to his reward", "answer the call of God", "go home", "to have a better place", "depart" and "go west" тіркестерін қолданып келеді. Денсаулық, ауру және жағымсыз ауруларға қатысты тақырыпты талқылау кезінде сөйлеушінің дөрекі болып көрінетін сөздері мен сөз тіркестерін жағымды тілде айтып қана қоймай, құбылыстың мәнін жасыратын және жабатын белгілерді таңдауы маңызды болып табылады. Бұл, әсіресе, семантикалық түсініксіз медициналық терминдердің мысалында айқын көрінеді, яғни неоплазма қорқытудың орнына ісік, олар ағылшын тілінде «growth» және «tumour» табу немесе эвфемизмдеріне сәйкес келеді, оларды қолдану төменде келтірілген контексте шынайы болып табылады, онда ветеринар дәрігері жануардың жағдайын талқылайды:

Мысалы: 'Is it ... anything serious?'

I paused. 'No, I shouldn't think so. Tumours of the testicles are not uncommon in dogs and fortunately they aren't to metastasise – spread through the body - very readily. So I shouldn't worry too much.' I added the last bit hastily because at the mention of the word 'tumour' the colour had drained from his face alarmingly.

'That's a growth, isn't it?' he stammered[8,78б].

Сөзге сілтеме жасағанда tumour ("ісік"), иттің иесі күрт бозарып, ветеринар оны тыныштандыруға асықты.

Дәрігерлер латын тіліндегі неоплазма сөзін неоклассикалық терминдерді қолданғанды жөн көреді, яғни «қатерлі ісіктің» орнына «неоплазма». Қатерлі ісік басталып келеді деудің орнына "құрылымдық өзгерістердің орын алуы" деп хабарланады, демек «құрылымдық өзгерістер» (дәрігерлік тәжірибеде ыңғайлы табу немесе эвфемизм, бұл сізге қатерлі ісік туралы айтпай-ақ ем алуға мүмкіндік береді).

Growth және tumour-дан басқа, қорқынышты carcinoma ("карцинома") терминін, терінің эпителий тінінде немесе ішкі ағзалардың шырышты қабатында пайда болатын қатерлі ісік туралы сөз болғанда, метонимия арқылы жасалған sore эвфемизміне артықшылық беріледі. Некрологтарда ұзақ аурудан кейін қайтыс болды деген хабарды

табуға болады. Американдық бұл эвфемизм «a long illness» әдетте қатерлі ісік ауруын білдіреді. Қатерлі ісік ауруын «The Big C» табу сөзі де білдіреді; қатерлі ісік өлімі «The Big D (death)» нәтижесін білдіреді [9,101б].

(Robinson and Clever) RC -да ауру мен ауырсыну, суық тию және тұмау, ЖИТС, қатерлі ісік, геморрой, психикалық бұзылулар, жыныстық жолмен берілетін аурулар, операциялар мен емдеу және т.б. сияқты құбылыстарды кодтайтын рифм-эвфемизмдерді табамыз. Robinson and Clever = fever (Лондондағы әмбебап дүкеннің атауы бойынша); Boris Korloff = cough, "that's a nasty Boris you've got there mate" контекстіндегідей (ағылшын-американдық актердің сахналық атауы бойынша, ол қорқынышты фильмдердегі рөлдерде жақсы есте қалды. 1931 жылғы "Франкенштейн" фильміндегі Франкенштейн құбыжығы); Billy Ray Cyrus = virus (американдық ел музыкасының орындаушысының атымен); Queen VIC = sick (ill мағынасында) және sick (perverted мағынасында) және т.б. [8].

RC-да көрініс тапқан барлық аурулардың ішінде қатерлі ісік пен геморрой біздің материалда ең маңызды болды [11,96б]. Сондай-ақ ЖИТС-ті кодтайтын рифмаларды кездестіреміз.

Қатерлі ісік ауруынан қорқынышты азайту және аурудың ауырлығын жасыру үшін зардап шеккендер көбінесе Джек биші = қатерлі ісік, Джимми биші = қатерлі ісік, Испандық биші = қатерлі ісік, тап бишісі (барлық рифмалар, демек, бишілер Австралиядан) сияқты рифмалар сияқты оптимистік атаулар береді; мысалдағыдай күн бишісі: "Did you hear that Harry' s got the Jimmy Dancer?". 1940-1950 жылдардағы әйгілі американдық тенор мен Голливуд жұлдызы Марио Ланцаның есімін қолданатын тағы бір рифманы атайық: Марио Ланза = cancer [12,56б].

Қазіргі уақытта қатерлі ауру түрі ісіктен соң ЖҚТБ екінші орынға қойылды. "ЖИТС" термині (жүре пайда болған иммун тапшылығы синдромы) ағылшын тіліндегі Acquired Immunodeficiency syndrome көп компонентті терминінен, ағзаның басқа аурулардан табиғи қорғаныс жүйесін бұзатын және AIDS аббревиатурасына біріктірілді. Эпидемия сипатына ие болған ауру медициналық мәселелерден басқа жыныстық тапшылық және нашақорлықпен ауыратын науқастардың құқықтары мен мәселелері көтеріліп, олардың саяси теңдігіне назар аударылды. ЖИТС-пен ауыратын науқас саяси теңеліп, яғни «a person with AIDS» деген атау берілді- жүре пайда болған иммун тапшылығы синдромы немесе PWA бар адамды айтады [12].

ARC (AIDS-related condition or complex) ЖҚТБ-мен байланысты, бұл аурудың әсерінен салмақ жоғалту, жоғары температура, және т.б. және басқа да қауіпті кезеңдерді жасыру мақсатында эвфемисттік аббревиатурасы пайда болды. ЖҚТБ туралы айтудан аулақ болуға деген ұмтылыс WOGS (Wrath of God Syndrome) жаңа эвфемисттік аббревиатурасының пайда болуында көрініс тапты. Бұл жаңа ғасыр дертін табу ретінде қабылдау аумақтық және әлеуметтік жағынан қиындық туғызды. АҚШ-тың оңтүстігінде діни қызметкерлер ("Құдайдың қызметшілері") өздерінің ауызекі тілінде ЖИТС-ті гомосексуалдардың күнәлары үшін алған жазасы "the Lord's curse" (Құдайдың қарғысы) деп атау кең тараған.

"Инвитро" маркетингтік зерттеулерінің жетекші талдаушысы Татьяна Кузьмина, зерттеу авторлары қорқынышпен, қоғамдық айыптаумен / немесе (емделу құнына және

аурумен күресудің сәттілік ықтималдығына) емдеу процесіне байланысты аурулардың үш тобын анықтады. Қоғамда атын тура айтуға ыңғайсыздық тудыратын аурулар табу болып есептеледі (гонорея, педикулез, гельминттер, тері аурулары, никотинге тәуелділік) "ұят" деп қабылданады. Емделуге қиындық тудыратын аурулар – ауыр зардаптар туралы ойдан қорқады, (онкология, жүректің ишемиялық ауруы, психикалық бұзылулар) емдеудің жоғары шығындары туралы түсінікке байланысты қорқыныш тудырады. Тыйым салынған және ауыр түрлердің қатарына АИТВ, қой ауруы (мерез), С гепатиті, шизофрения, нашақорлық және алкоголизм жатады [13,58б]. "Біздің қоғамда маңызды мәселе бар: әлеуметтік-мәдени кодтар, дәстүрлер мен тарихи ерекшеліктерге сүйене отырып, адамдар тек бір-бірімен ғана емес, мамандармен де кейбір аурулар туралы сөйлесуден ұялады. Осыған байланысты аурудың алдын алу үшін, ол туралы ақпаратты тарату қиын. Кейбір жағдайларда жалған ұят пен әлеуметтік тыйымдарға байланысты адамдар дәрігерлерге немесе диагностикаға жүгінбеуі мүмкін", – дейді сарапшы.

Өздеріңіз білетіндей, күнделікті қабылдауда аурудың әр түрін: өте қорқынышты, өмірге қауіп төндіретін (қатерлі ісік); белгілі бір емдеуден кейін адам жақсарып, тіпті оларды әзілмен еске түсіре алатын қорқынышты емес сияқты (жүрек айнуы); былайша айтқанда "лас" (диарея) және (мерез) қой аурулары қоғамда жеткілікті. Алайда, нақты дәрігер үшін аурудың мұндай градациясы жоқ: кез-келген науқас байыпты, ғылыми көзқарасты, мейірімділік пен қамқорлықты қажет етеді.

Ауру атауларын эвфемизациялаудың қолданыстағы тәжірибесіне қатысты, әдетте, орыс (грек-латын) терминдері алмастырғыш сөздер ретінде таңдалатынын байқауға болады. Мысалы, ағылшын тіліндегі «diabet» сөзі қазақша "су самыр" сөзімен ауыстырылады.

Tuberculosis "туберкулез" ауруы орта ғасырларда пайда болып, алғашында Англия мен Францияда "king's evil" (патшаның зұлымдығы) бұл ауруға шалдыққандар патшаның жанасуынан кейін сауығып кетеді деген сенім кең таралған.

Кейін бұл сөздің орнына ауруға қарсы вакцина ойлап тапқан ғалым Роберт Кохтың атымен атау жөн болады. Бір қызығы, бұл ағылшын тіліндегі Tuberculosis қазақша «құрт ауруы» орнына қолданысқа енгізілді ('құрт ауруы'), ана тілінің жалпы терминімен 'өкпе ауруы' деп ауыстырылды. Сондай-ақ, қазақ тілінде қылтамақ ауруы "қатерлі ісік" сөздерін қолданудан аулақ болады және бұл жағдайда "жаман ауру" деген жалпыланған терминді қолданады. Аурудың бәріне тән атауы сөйлеушіні көрсететін рухтың пайда болуына себеп болады деген сенім болды. Атап айтқанда, жұқпалы ауруларды атаудан аулақ болды. Мәселен, мысалы, оспа ауруы қазақша шешек (табу сөзі бойынша "гүл" дегенді білдіретін) mejman (<парсы.) 'қонақ', aulie (араб.) 'Әулие', disease (<парсы.) 'ауырсыну, ауыру'[14,116б].

1-кесте. Ағылшын тілінде аурулардың аталу терминологиялары

№	Аурулардың аталу терминологиялары	Табу/ эвфемизмдер
1	Blood pressure	Қан қысымы
2	Cancer	Жаман ауру (Қатерлі ісік)

3	Cerebral palsy	Церебральды сал ауруы
4	Dementia	Ақыл-парасаттың кемдігі (Деменция)
5	Fistula	Жылан көз (Фистула)
6	Leprosy	Гансен ауруы (Алапес)
7	Leukemia	Ақ қан (Лейкемия)
8	Syphilis	Қой ауру (Мерез)
9	Tuberculosis	Құрт ауру (Туберкулез)
10	Venereal disease	Жұқпалы ауру (Венерологиялық ауру)

Бұл аурулардың интерпретациясы негізінен парафразаланған немесе эвфемизмдер қолданылғанын байқауға болады. Бұл кейде қате диагнозға әкелді, себебі кейбір интерпретациялар дәл болмады. Жоғарыда айтылғандай, алдын-ала сипаттамалар, нақты материалды әрі қарай зерттеу және мұқият лингвистикалық зерттеулер қажет.

Табу мен эвфемизмдер тілдің сөздік құрамын дамытуда маңызды рөл атқарды және әлі де атқаруда деген қорытынды жасауға болады. Түркі лексикологиясы мен стилистикасы бойынша зерттеулерде, сондай-ақ Алтай тілдерінің туыстық мәселелеріне арналған жұмыстарда бұл тіл қабатын ескермеуге болмайды. Осыған байланысты объект-тыйым туралы мәселені, сондай-ақ аллегориялардың лингвистикалық материалын зерттеу үлкен қызығушылық тудырады. Табудың концептуалдық-семантикалық құрылымын анықтауда ұғым мен мазмұнға айрықша назар аударылуы қажет.

Алайда, табу мен эвфемизм арасындағы нақты шекараны белгілеу айтарлықтай қиындықтар туғызады. Әрине, ежелде қайтыс болған адамның атын немесе белгілі бір жабайы аңның (мысалы, қасқырдың) атын атаудан қорқуы қазіргі қоғамда жанама түрде көрінетін басқа қорқыныштарға жол берді. Қазіргі уақытта эвфемизм ретінде қабылданатын нәрсе көбінесе алыс өткеннің табуына оралады. Тіпті ең ежелгі, қарабайыр болып көрінетін табулардың қазіргі заман адамдарының ойынан толығымен және із-түзсіз байланысын жоғалтты деп болжау қиын.

Қорытынды

Қорытындылай келе, тілдік тұрғыда ауру атаулары табу мен эвфемизм арқылы жасалатынына көз жеткіздік. Табу мен эвфемизмдер мағынасы жағынан жақын сөздер екенін көреміз. Кейбір дереккөздерде олар контекстік синонимдер деп қаралады. Дей тұрғанмен, табудың үрейден туғанын және оның дөрекі, тура естілетінін ал, эвфемизм сыпайылық пен әдептілікке негізделеді. Егер бұрын табу сөздер зұлым рухтарды қоздырмау, жаза алмау үшін әдейі қолданылса, қазір эвфемизмдер басқа функцияға ие болады Тыңдаушыға жағымсыз нәрсені безендіру немесе жасыру, ауыстыру қызметі өз күшін сақтап қалады.

Қазақ, қырғыз және өзбек тілдерінде, сондай-ақ барлық басқа түркі тілдерінде эвфемизмдер мен тыйымдардың қоғамның ежелдегі өмірінің барлық салаларымен байланысы бар. Әр адамның туылуынан қайтыс болғанға дейін қоғам не айтуы керек, не айтпауы

керек, оны тікелей өз атымен, не аллегориялық деп атауға болатындығын реттейді. Сонымен, "табу" ұғымы әлемнің тілдік бейнесіндегі негіздердің бірі болып табылады, жеке тілдік тұлға үшін де, жалпы тілдік қауымдастық үшін де экзистенциалды мәнге ие. Белгілі бір дәрежеде зерттелгеніне қарамастан, "табу" өзінің қарама-қайшылығына байланысты бүгінде коммуникативті лингвистиканың, лексикологияның назарында және тілдерді оқытуда осы тақырыпты дидактизациялау мәселесі өте күрделі, соған қарамастан бұл тақырып даму үрдісінен түспейді. Табу ұғымының әлем халықтары үшін лингвомәдени құзіреттілігі жоғары. Тыйым сөздер мен табулар адамзаттың барлығына қатысты және оның бүкіл өмірін қамтиды.

Авторлардың қосқан үлесі.

Кулжанова Р.Б. – зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негізді қалыптастыру;

Кашкеева А.Б. – қорытынды, ұсыныстар және редакциялау жұмысы, талдау және статистикалық деректермен жұмыс, мақаланы техникалық рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. - 208 б.

2. Горшунов Ю.В. Венерические болезни в свете эвфемии и дисфемии // Языки в диалоге культур: проблемы многоязычия в полиэтническом пространстве: материалы IV Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. - Уфа: РИЦ БашГУ, 2021. - С. 305-311.

3. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Наука, 1967. – 544 с.

4. Мейриева А.С. Эвфемистическая лексика в современном русском языке (комплексная характеристика): диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Магас, 2004. - 186 с.

5. Исмагулова Б.Х. Халықтық медицина ұғымдарының ағылшын-қазақ, қазақ-ағылшын аударма ерекшеліктері // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті хабаршысы, 2021. – Б. 70-79.

6. Москвин В.П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка. 2-е изд. – М.: ЛЕНАНД, 2007. – 260 с.

7. Кацев А.М. Эвфемизмы в современном английском языке: (Опыт социолингвистического описания): диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Л., 1977. – 190 с.

8. Арсентьева Ю.С. Фразеологизмы-эвфемизмы в английском и русском языках: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Казань, 2012. – 177 с.

9. Абакова Т.Н. Парадигматические отношения и семантико-прагматические особенности эвфемизмов и дисфемизмов современного английского языка (на материале текстов британской прессы): диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Саратов, 2007. – 144 с.

10. Бушуева Т.С. Прагматический аспект эвфемизмов и дисфемизмов в современном английском языке: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Смоленск, 2005. – 175 с.

11. Радыгина Т.В. Особенности эвфемизмов и дисфемизмов как результирующих наименований по отношению к исходной номинации // Studia Linguistica. Вып. XVII. Язык и текст в проблемном поле гуманитарных наук. – СПб., 2008. – С. 95-99.

12. Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – СПб., 2008. – 179 с.

13. Саакян Л.Н. Эвфемия и дисфемия: языковые стратегии смягчения и дискредитации высказывания // Русский язык в высшей школе. - 2010. - №4. - С. 57-62.

14. Сапига Е.В., Репина М.В. Лексико-семантический анализ медицинских эвфемистических выражений в английском языке // Культурная жизнь Юга России. - 2015. - № 3(58). - С. 74-77.

15. Байрамова Л.К. Болезни и их фразеологические эвфемистические номинации в русском, английском, немецком, французском языках // Здоровье и образование в XXI веке. - 2016. - Т. 18, № 6. - С. 117-120.

16. Бирюк И. Эвфемизмы в англоязычном медицинском дискурсе // Сучасш тенденцп розвитку освгти й науки: проблеми та перспективи: зб. наук. праць. Вип. 7 / гол. ред. Ю.1. Колюник-Гуменюк. Кив; Львів; Бережани; Гомель: Б. и., 2020. - С. 184-188.

17. Табу и болезнь. [Электронный ресурс]. URL: https://psycnet.apa.org/record/1969-11779-001 (Дата обращения: 17.02.2025).

18. Табу, избегание определенных пищевых привычек и болезни: локальные эпистемологии здоровья среди прибрежных энденцев Восточной Индонезии. [Электронный ресурс]. URL: https://www.frontiersin.org/journals/sustainable-food-systems/articles/10.3389/fsufs.2023.977694/full (Дата обращения: 17.02.2025).

19. Эвфемизмы в современном английском языке: опыт социолингвистического описания. [Электронный ресурс]. URL: https://www.dissercat.com/content/evfemizmy-v-sovremennom-angliiskom-yazykeopyt-sotsiolingvisticheskogo-opisaniya (Дата обращения: 17.02.2025).

20. Эвфемизмы в современном английском языке. [Электронный ресурс]. URL: https://new-disser.ru/product_info.php?products_id=1134537 (Дата обращения: 17.02.2025).

Б.Р. Кулжанова, А.Б. Кашкеева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Лексико-семантическая структура табу связанных с названиями болезней в тюркских языках

Аннотация. Табу возникли в древности на основе мифологических верований. Тематические группы табу охватывают самые разные области. В исследовании мы рассмотрим древние и современные табу связанные с этим заболеванием. В древности болезнь представляли себе как злого духа, который уничтожает все на своем пути, поэтому ее боялись называть своим настоящим именем.

В ходе работы особое внимание уделялось понятию и содержанию при определении лексико-семантической структуры слова «табу» в английском и тюркском мирах. Приводятся и анализируются примеры названий болезней, созданных посредством табу и эвфемизмов. В качестве источников исследования использовались табуированные слова, сборники табуиро-

ванных слов, этимологические словари, медицинские термины и другие лингвистические материалы.

Основная цель научной статьи – выявить группы заболеваний, названия которых запрещены, определить их масштабы и проанализировать мотивацию запрета.

Мы приходим к выводу, что концепция табу имеет высокую лингвокультурную значимость для народов мира.

Ключевые слова: табу, запрет, миф, болезнь, недуг, языковая культура, этнография, табу, обычаи и традиции

B.R. Kulzhanova, A.B. Kashkeyeva
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Lexical-semantic structure of taboos related to disease names in Turkic languages

Abstract. Taboos arose in ancient times on the basis of mythological beliefs. The thematic groups of taboos consist of a wide variety of areas. In the study, we will consider ancient and modern taboos related to diseases. In ancient times, the disease was imagined as an angry spirit that destroys everything in its path, so it was feared to call it by its correct name.

During the work, special attention was paid to the concept and content in determining the lexical-semantic structure of taboos in the English and Turkic worlds. Examples of disease names created through taboos and euphemisms were given and analyzed. Taboo words, collections of taboo words, etymological dictionaries, medical terms, and other linguistic materials were used as sources of research.

The main purpose of the research article is to identify groups of diseases whose names are forbidden, determine their degree, and analyze the motives for the prohibition.

We conclude that the concept of taboo has a high linguocultural relevance for the peoples of the world.

Keywords: taboo, prohibition, myth, illness, illness, linguistic culture, ethnography, taboos, tradition

References

1. Ahmetov A. Turki tilderindegi tabu men evfemizmder [Tabu and euphemisms in Turkic languages]. (Science, Almaty, 1995, 208 p.). [in Kazakh]

2. Gorshunov Yu.V. Venericheskie bolezni v svete evfemii i disphemii [Venereal diseases in the world of euphemia and dysphemia], Yazyki v dialoge kul'tur: problem mnogoyazychiya v polietnicheskom prostranstve: materialy IV Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferetsii s mezhdunarodnym uchastiem [Languages in the dialogue of cultures: problems of multilingualism in a multiethnic space: proceedings of the IV All-Russian Scientific and Practical Conference with International participation], 305-31 (2021). [in Russian]

3. Reformatskii A. A. Vvedenie v yazikoznanie [Introduction to linguistics]. (Nauka, Moscow, 1967, 544 p.). [in Russian]

4. Meirieva A.S. Evfemisticheskaya leksika v sovremennom russkom yazyke [Euphemistic vocabulary in modern Russian language (complex characteristics], Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences], 186 (2004). [in Russian]

5. Ismagulova B.Kh. Khalyktyk meditsina ugymdarynyn agylshyn-kazak, kazak-agylshyn audarma erekshelikteri [Features of English-Kazakh, Kazakh-English translation of concepts of folk medicine], Abylai khan atyndagy Kazak khalykaralyk zhane alem tilderi universiteti khabarshysy [Bulletin of Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages], 70-79 (2021). [in Kazakh]

6. Moskvin V.P. Evfemismy v leksicheskoi sisteme russkogo yazika [Euphemisms in the lexical system of the modern Russian language] (LENAND, Moscow, 2007, 260 p.). [in Russian]

7. Katsev A.M. Evfemismy v sovremennom angliiskom yazyke: opyt sotsiolingvisticheskogo opisaniya [Euphemisms in modern English: (Experience of sociolinguistic description)], Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences], 190 (1977). [in Russian]

8. Arsentiyeva Yu.S. Frazeologizmy-evaemizmy v angliiskom I russom yazykakh [Phraseologism-euphemism in English and Russian languages], Dissertatsiya na soiskaniya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences], 177 (2012). [in Russian]

9. Abakova T.N. Paradigmaticheskie otnosheniya I semantiko-pragmaticheskie osobennosti evfemizmov I disfemizmov sovremennogo angliiskogo yazyka (na material tekstov britanskoi pressy) [Paradigmatic relations and semantic-pragmatic features of euphemisms and dysphemisms of the modern English language (on the material of texts of the British press)], Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences], 144 (2007). [in Russian]

10. Bushueva T.S. Pragmaticheskii aspect avfemizmov I disfemizmov v sovremennom angliiskom yazyke [Pragmatic aspect of euphemisms and dysphemisms in modern English language], Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences], 175 (2005). [in Russian]

11. Radygina T.V. Osobennosti evfemizmov I disfemizmov kak rezul'tiruyushchikh naimenovanii po otnosheniyu k iskhodnoi nominatsii [Features of euphemisms and dysphemisms as resulting names in relation to the initial nomination], Studia Linguistica. Vyp. XVII. Yazyk I tekst v problemnom pole gumanitarnykh nauk [Studia Linguistica. Vyp. XVII. Language and text in the problem field of humanities], 95-99 (2008). [in Russian]

12. Rezanova A.N. Disfemiya v angliiskom yazyke: semanticheskie mekhanizmy I pragmaticheskie funktsii [Dysphemia in English language: semantic mechanisms and pragmatic functions], Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences], 179 (2008). [in Russian]

13. Saakyan L.N. Evfemiya I desfimiya: yazykovye strategii smyagcheniya I diskreditatsii vyskazyvaniya [Euphemism and dysphemia: language strategies of mitigating and discrediting utterances], Russkii yazyk v vasshei shkole [Russian language in higher education], 4, 57-62 (2010). [in Russian]

14. Sapiga EV, Repina M.V. Leksiko-semanticheskii analiz meditsinskikh evfemisticheskikh vyrazhenii v angliiskom yazyke [Lexical-semantic analysis of medical euphemistic expressions in English], Kul'turnaya zhizn' Yuga Rossii [Cultural life in the South of Russia], 3(58), 74-77 (2015). [in Russian]

15. Bairamova L.K. Bolezni I ikh frazeologicheskie evfemisticheskie nominatsii v russkom, angliiskom, nemetskom, frantsuzskom yazykakh [Diseases and their phraseological euphemistic designations in Russian, English, German, French languages], Zdorov'e I obrazovanie v XXI veke [Health and education in the XXI century], 18, 6, 117-120 (2016). [in Russian]

16. Biryuk I. Evfemizmy v angloyazychnom medetsinskom diskurse [Euphemism in English medical discourse], Suchassh tendenstp rokusti osvgti y nauki: problemi ta perspektiviki: zb. science prac. Vip. 7 / goal. ed. Yu.1. Kolyunik-Humenyuk. Kiv; Lviv; Berejani; Gomel: B.I. [Modern trends in the development of education and science: problems and prospects: sat. scientific works. Issue 7 / Gol. ed.by Yu. 1.Kolyunik-Gumenyuk. Kiev; Lviv; Berezhany; Gomel: B. I.], 184-188 (2020). [in Ukrainian]

17. Tabu I bolezen' [Taboo and disease]. [Electronic resource]. Available at: https://psycnet.apa.org/record/1969-11779-001 (Accessed: 17.02.2025).

18. Tabu, izbeganie opredelennykh pishchevykh privychek I bolezni: lokal'nye epistemologii zdorov'ya sredi pribrezhnykh endentsev Vostoshnoi Indonezii [Taboos, avoidance of certain eating habits, and diseases: local epistemologies of health among coastal settlers of Eastern Indonesia]. [Electronic resource]. Available at: https://www.frontiersin.org/journals/sustainable-foodsystems/articles/10.3389/fsufs.2023.977694/full (Accessed: 17.02.2025).

19. Evfemizmy v sovremennom angliiskom yazuke: opyt sotsiolingvisticheskogo opisaniya [Euphemisms in Modern English: the experience of sociolinguistic description]. [Electronic resource]. Available at: https://www.dissercat.com/content/evfemizmy-v-sovremennom-angliiskomyazykeopyt-sotsiolingvisticheskogo-opisania (Accessed: 17.02.2025).

20. Evfemizmy v sovremennom angliiskom yazuke [Euphemisms in Modern English]. [Electronic resource]. Available at: https://new-disser.ru/product_info.php?products_id=1134537 (Accessed: 17.02.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Кулжанова Б.Р. **–** ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Кашкеева А.Б. **–** хат-хабарға жауапты автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Кулжанова Б.Р. **–** к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Кашкеева А.Б. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Kulzhanova B.R. **–** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kashkeyeva A.B. **–** Corresponding author, PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ХҒТАР 18.71.91
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-348-362

Қазақ зергерлік хрематонимдерінің сакралды және этномәдени коды

Ш.Т. Кудьярова, Г.Қ. Қортабаева*[1], А.А. Дарменова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: kudyarova.72@mail.ru, turki_alemi@mail.ru, darmenova.98@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада зергерлік бұйым атаулары, олардың мифтік-семантикалық мәні мен түсіндірмесі, тақырыптық-лексикалық түрлері, және қолданылу ерекшелігі қарастырылған. Тіл мен мәдениет тоғысында зергерлік өнерге қатысты тілде қалыптасқан архетиптік, мифтік, символдық лингвокультуремалардың ішкі мазмұнын, мәдени семантикасын, мәдени-сакралды прагматикасын ашудың маңызы зор.

Зергерлік бұйымдарда бейнеленген эталондар, танымал ұғымдар мен символдардың ұлттық рухтың көрінісі ретінде қабылданып, метафоралардың мәнін білдіреді әрі бұл мазмұн паремиологиялық және фразеологиялық жүйе арқылы сақталып, танылады. Зергерлік өнер туындылары арқылы бейнеленген мәндік бағдарлар, дәстүрлі көзқарастар мен символдар халықтың рухани болмысы, дүниетанымы фразеологиялық, паремиологиялық жүйе арқылы танылады және ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі.

Зерттеу мақсаты – қазақ әйелдерінің әсемдік бұйымдары білезік, бетмоншақ, жүзік, жырға, сақина, сырға, түйме, шашбау, шытыра, шолпы атауларының ішкі мазмұнында жасырылған этномәдени кодтың кілтін фразеологиялық, паремиологияда сақталған ақпарат арқылы анықтау көзделді. Зергерлік бұйымдар арқылы таңбаланған эталондар, ұлттық стереотиптер мен символдар халықтың рухани болмысы, дүниетанымы және ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі. Бұл бұйымдардың тек сәндік немесе байлық көрсеткіші ғана емес, сонымен қатар олардың ғұрыптық, мифтік-сакралды, функциялық ерекшеліктері, тағу дәстүрі, жас ерекшеліктеріне қарай түрленуі және қолданыстық сипаты да маңызды зерттеу нысаны ретінде қарастырылған. Сонымен қатар зергерлік бұйымдар тарихи дереккөз ретінде қарастырылып, олардың функционалдық мәніне, аймақтық ерекшеліктеріне және жас айырмашылықтарына да назар аударылды.

Түйін сөздер: мәдени код, қазақ әйелі, салт-дәстүр, халық даналығы.

Түсті: 01.12.2024; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

Кіріспе

Қазақ халқы тек сөзге ғана шеберлігімен танылған жоқ, сондай-ақ бай мәдениеті мен таңғажайып құндылықтардың бірі қолөнер, зергерлік өнерімен де ерекшеленеді. Зергерлік бұйымдар ғасырлар бойы және бүгінгі күнге дейін эстетикалық жағынан ғана емес, рухани жағынан да сакралды мағынаға толы халық тарихын зерттеуде құнды дереккөз болып саналып келеді. Ғалым Жамал Манкеева пікірінше, «қазақ халқының дәстүрлі қолөнері – таусылмас байлықтың көзі, рухани құндылықтарға толы сарқылмас қазына, бай мұра [1, 100].

Зергерлер жасаған бұйымдар өздерінің сан алуан әдемі өрнектерімен, сырлы бояуларымен, ою-өрнегімен ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді.

Сырға, жүзік, сақина, білезік, алқа, шолпы сынды әшекейлерді тағудың өзіндік тәртіпке бағынған ережелері бар. Айта кетсек, бойжеткен арулар бастарына үкілі сәукеле киіп, құлағына сырға, саусағына сақина, білегіне білезік тағып беліне белдік, шашына шолпы таққан. Бұл бұйымдар арулардың көркемдік талғамы мен сән-салтанатқа деген көзқарасын айқын көрсеткен. «Казахские ювелирные изделия– феномен материальной культуры народа. Они отличаются своим художественным стилем и технологией изготовления, эстетическими и функциональными канонами, являют собой один из наиболее действенных способов презентации себя социуму» [2,52].

Төл мәдени мұрамыз бен ұлттық рухты қамтитын мәдени құндылықтарды жан-жақты зерттеу – мемлекеттіліктің негізін бекемдейтін маңызды алғышарттардың бірі. Қазіргі кезеңде танымдық, эстетикалық әрі тәрбиелік маңызы зор дәстүрлі зергерлік бұйымдарға қатысты жинақталған салт-дәстүрлер мен наным-сенімдерді жүйелеп, ғылыми тұрғыда саралап, қайта пайымдау – өзекті ғылыми міндеттердің қатарында.

Зерттеудің басты мақсаты – қазақтың дәстүрлі қолөнерімен сабақтас зергерлік әйел әшекейлеріне қатысты қалыптасқан лексика-семантикалық атауларды жинақтау, оларды этнолингвистикалық бағытта талдай отырып, танымдық ерекшелігін, әлемнің тілдік бейнесіндегі орнын айқындау. Сонымен қатар, зергерлік лексиканың бойында сақталған сакралды мағыналарды және этномәдени кодты лингвомәдени тұрғыдан ашып көрсету көзделеді. Себебі этномәдени код – ұлттың лингвомәдени жүйесінің айнасы әрі рухани болмысының көрінісі болып табылады.

Зерттеудің әдістері мен материалдары

Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі ұлттық қолөнердегі лингвомәдени бірліктер алынды. Хрематонимдік аталымдарды лингвомәдени аспектіде зерттеу лексика-семантикалық талдау, диахронды-синхронды сипаттама талдау әдістері арқылы жүзеге асырылды. Зерттеу мақалада қазақ қолөнеріне байланысты Х. Арғынбаевтың «Қазақ халқының қолөнері», З.Ержановаңың «Қазақ қолөнеріне байланысты фразеологизмдердің этномәдени аспектісі», А.Әлімжановаңың «Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты», Ж. Манкееваңың «Мәдени лексиканың ұлттық сипаты», Р.Шойбековтің «Қазақ зергерлік өнерінің лекси-

касы», Б.Хинаят, А.У.Сужикова, З.Наурызбаева, Т.Әсемқұлов, С.Қондыбай, т.б. көптеген ғалымдардың еңбектеріне негізделе келе, зергерлікпен байланысты кешенді, тілдік және кешенді талдаулар жасалды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Хрематонимдердің ғылым ретінде қалыптасуы мен даму тарихын айрықша зерттеген бірден-бір ғалым Ономастика институтының чех тілі бөлімінің меңгерушісі, Халықаралық ономастикалық ғылым советінің (International Council of Onomastic Sciences) вице-президенті Милан Гарваликтің «К вопросу о современной ономастической терминологии» деген мақаласында жүйелі түсіндірілген. Хрематонимдердің нақты ғылым жолына қойылуы XX ғасырдың II жартысынан басталады және түсініктің әр түрлі болғандығы айрықша атап өтілген.

М.Гарваликтің айтуынша, хрематоним термині әрқилы түсіндіріледі. Славян ономастикасындағы ғылыми көзқарас бұл ұғым адам қолымен жасалған, белгілі бір жерге қатысты емес нысандар атауын білдіреді. «Мысалға қоғамдық мерекелердің, мекеме және бірінғай заттардың (пароход, қонырау, сурет) немесе жаппай шығарылатын бұйымдардың өзіндік атаулары хремантонимдері қатарына жатады»деп атап көрсетеді. [3, 7].

Сондай-ақ М.Гарвалик осы мақаласында басқа да зерттеушілердің көзқарасын (A.Room, H.Dorion, J.Poirier) талдай келе, А.Румның хрематонимдерді «unique cultural objects of value», яғни заттық құндылықтарды бейнелейтін «мәдени нысан бірліктері» деп қарастырғанын және Г. Дорион мен Й. Пуарьелер хрематонимдерді (chrématonymes) көлік құралдары атаулары деп атағанын жазған [3,8].

Хрематоним (гр.chrema – зат, мүлік, onyma) – адам өмірінің прагматикалық сферамен байланысты, атап айтқанда қару-жарақ, музыкалық аспап мен зергерлік бұйымдар т.б заттық мәдениет атауларын зерттейтін онимнің бір түрі. Н.В.Подольскаяның түсіндірме сөздігінде хрематоним ұғымы былайша сипатталады: «бұл – адам еңбегімен жасалған немесе өндірілген заттық мәдениет үлгілеріне берілетін дара атау. Осы тектес атаулар қатарына қару- жарақ, музыкалық аспаптар, әшекей бұйымдар, тұрмыстық қажет керек-жарақтар мен бағалы тастар атаулары кіреді» [4,146].

Біз де өз тарапымыздан Н.В.Подольская мен А.Румның көзқарасымен келісетіндіктен, зергерлік бұйымдарды хрематоним деп атайтын боламыз. Зергерлік хрематонимдер *бас киімге, шашқа, мойынға, қолға, құлаққа, мұрынға тағылатын сәндік бұйымдар, белдік түрлері* сияқты түрлі топтарға бөлінеді.

Алдымен бас киімді алсақ, оның өзіндік әлеуметтік-мәдени қызметі бар. Соған байланысты бас киімнің бірнеше әлеуметтік қызметі, атап айтқанда, қазақ әйелінің жас ерекшелігі, отбасындағы жағдайы, эстетикалық-діни сипаттарын білдірген. Мәселен, жас қыз бала кезінде тақия, тұрмысқа шығып келіншек болғанда сәукеле, ал жасамыс әйел болған кезінде кимешек киеді, кейуана болғанда жаулық тартады. Салт-дәстүрге байланысты бас киімнің өзгеріп тұруы әйелдің әлеуметтік статусының ауысуының символы болып саналады.

Қазақ қыз-келіншектері жалаңбас жүрмеген, шашты жабу үшін түрлі бас киім киген. Қазақ әйелдері жасы мен отбасы жағдайына байланысты өзіндік ерекшелігі бар бас киім

киген: бергек, бөрік, жаулық, желек, жырға, кимешек, күндік, орамал, қарқара, сәукеле, тақия, шәлі т.б. Осы аталған бас киімдерінің әшекейлері сан алуан болған. Мысалы, жақ моншақтар бөрік, кимешек сияқты бас киімнің екі жақ самайына және маңдайдың алдыңғы жағына, қасына түсіріп, тағылады. Зергер шеберлері қолданған асыл металл – алтын, күмістен жасалған жақ моншақтарды жібек жіпке өткізе отырып, бағалы тастармен көркемдеген.

Бас киімге тағылатын әшекей түрлері. Төмендегі зергерлік хрематонимдерге «Сәндік қолданбалы қолөнер» оқулығында анықтама берілген [5, 95].

Былқылдақ – әйел адамның бас киіміне тағылатын ірі көлемдегі сәндік үлкен моншақ немесе қызыл маржан тастардан жасалаған әшекей түрі.

Есектас – көз тиюден сақтайтын ырымдық мағынаға ие, жас балалардың киіміне тағылатын көгілдір түсті, тегістеліп өңделген сәндік тас бұйым.

Жырға – сәукелені көркемдеу мақсатында қолданылатын, әдетте бірнеше ұсақ салпыншақтан құралған сәндік элемент. Ол бас киімнің екі жағынан төмен түсіп кеудені көмкеріп тұрады.

Қозалы үкі – бөріктің төбесіне қадалатын, үкінің қауырсынына оралған сәндік зат. Бұл әшекей түрі көбінде қыз келіншек киімінің ажарын ашады.

Үкі аяқ – жоғары бөлігіне асыл тас орнатып, төменгі жағына күміспен қапталып, бас киімге немесе нәрестенің бесігіне тұмарлық ретінде тағатын әшекей. Ежелгі дәуірде үкі киелі құс саналып, оның аяғын, қауырсыны мен аяқтары жамандықтан сақтайды деген сеніммен тұмар орнына тұтынған.

Шеттік – кимешектің жақтау бөліміне қадап тағылатын күмістен жасалған сәндік элемент. [9, 91]

Шоқ – алтыннан жасалынып, асыл тастармен көмкерген бас киімге сәндік ретінде тағатын күрделі зергерлік бұйым. Бұрама шоқ пен үкілі шоқ сынды түрлері бай безендірілумен ерекшеленеді. Мұндай сәндік заттар иесінің әлеуметтік мәртебесін, қоғамдық орнын білдіріп, салтанаттың белгісі ретінде қолданылған. Белдікке тағылатын шоқ белбеу мен шоқ қондырылған әшекейлер дәулеттілік пен тектілікті, лауазымды көрсеткен. Асыл тастар түр-түсі адамның дәрежесінің нышанына айналған.

Шырмауық – металл ілгек түріндегі сәндік оқа, көбінесе бас киімді көркемдеуге арналған.

Шытыра – бас киімге, омырауға, аяқ киімге немесе ағаш бұйымдарға, ер-тұрманға орнататын, асыл тастан не күмістен жасалған әшекей. Бұл әшекейдің балама атаулары – шеттік, шытырма, оқа. Түрлері: ақ шытыра, алтын шытыра, күміс шытыра, күмбез шытыра, құмырсқа бел шытыра, меруерт шытыра, т.б. деп аталады.

Талмоншақ – тақияға, сырт киімге бірнеше қатар етіп тағылатын моншақ. *«Күміс шытырамен* көркемдеп үкі тағылған тақия киген, беті қызыл Сүлейменнің қызы Зұлқия еді» [6,154].

Бетмоншақ – сәукеленің екі шетіне ілініп төмен қарай салбырап тұратын моншақ әшекей. Әдетте, бұл бұйым бірнеше қатардан құралып, бет жағына төгіліп түсіп тұрады. Бет моншақтың төмен түсуі қыздың ұялшақтығын, ибалылығын білдіретін көркем белгі ретінде танылған. Сәукеленің ұшар басына жібектен желек ілініп, оған үкі қадалатын

болған. Сыртынан ұзын, ақ жібек матадан тігілген орамал жаулығы болады. Одан бөлек, сәукеле түрі сәндік элементтерден безендірілген: көз моншақ, үкіаяқ, жыланбас тәріздес тұмарлық әшекейлер тағылады. Сонымен қатар, күмістен соғылған төбе жағын көмкерген төбелдік, маңдайына тағылатын асыл тасты күміс маңдайша, сәукеле қозасы, екі жағына маржаннан тізілген шолпы тәріздес салпыншақтар, бет шетін көмкерген жиек және белге дейін төгілген артқы шашағы болған. Жалпы сәукелені сәндеуге өте қатты көңіл бөлген.

Х.Арғынбаев мәліметіне сүйене отыра, ерекше шеберлікпен безендірілеген, сән-салтанаты келіскен сәукеле бағасы айтарлықтай жоғары болған. «Мәселен, Бөкей Ордасында кездескен бір түрінің құны күміс ақшамен 1000 сомға бағаланса, ал Семей айналасында 2000 сомға бағаланған». Сонымен қатар, Жетісуда аймағында жасалған бір сәукеле жүз жылқының бағасымен теңестіріліпті. Қазіргі танда осындай құнды сәукелелер Ленинградтағы Антропология және этнография музейінің қорында сақтаулы тұр [7, 118].

Шашқа тағылатын сәндік бұйымдар.

Шолпы – қыздар сәндік үшін шашбауға тағатын әшекейлі алтын яки күміс теңге [5, 95]. Қазақ дәстүрінде әйел адамның шашының ұшында «тіршіліктің қуаты» бар деп сенген, сондықтан да шашқа ерекше құрметпен қарап, ешқашан аяқ астына тастамаған. Сондықтан бір жағы жинақылық, екінші жағынан діни наным-сенімге байланысты шашты қимай, бұрым етіп өріп, ұшына шолпы байлаған.

Жазушы Жүсіпбек Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы» атты шығармасында ұлттық әшекей атаулары көбірек сипатталған: «Жиегінде келе жатқан қыздардың күлкісі мен шолпысы да сылдыр қағады» [8, 38].

Шолпының шығаратын сыңғыр үннің суға түскен теңгенің сылдырына ұқсас болуына байланысты, қазақ халқы бұл әшекейді «шолпы» деп атаған. Қыз таққан шолпының сыңғырлаған сүйкімді үнін ақын Мағжан «Шолпы» атты өлеңінде шынайы суреттейді және оны өзінің ішкі сезімін білдіруде қолданады:

Сылдыр. Сылдыр. Сылдыр.
Өзекті өртеді құрғыр.
Әдейі іргеден жүреді
Жүректі жандырды құрғыр.

Бұрынғы кезендерде Орта Азия мен Қазақстан аумағында мекен еткен өзбек, тәжік, түрікмен, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, ұйғыр халықтарының арасында шолпы ерекше мағынаға ие им-ишаралық белгілердің бірі ретінде қолданған. Шаштың көркін арттырып, нәзіктікті айқындай түсетін бұл зергерлік бұйым – шашқа арналған көркем бұйымдардың бірегей әрі сан алуан түрлерінің қатарына жатады..

«Қыл шашын байлап қылаңдап,
Шашбауын байлап сылаңдап...»(«Қобыланды батыр» жырынан)

Бойжеткендердің шолпылары қарапайым әшекейлермен безендірілсе, тұрмысқа шығатын қыздардікі ерекше әдемі болған. Шашқа өріліп бекітілген шолпылар қозғалыс кезінде сылдыраған әуенді дыбыс шығарып, иесін жаман күштерден қорғайды деп сенген. Мұндай әшекейлерді әдетте қыздар тұрмысқа шыққаннан кейін тек бір жыл тағып жүрген.

Шашбау – өрілген бұрымның ұшына тағылатын сәндік әшекей. Ол көбінесе алтын немесе күміс тиындармен безендіріліп, кейде маржан тастармен әрленеді. Әдетте шашбау көбінесе күмістен шекемелеп жасалады және оған түрлі-түсті қымбат тастар қондырылады. Сондай-ақ, ұзын күміс шынжыр түріндегі бауға тізілген моншақтармен немесе берік, бағалы матадан өрілген, алтын-күміс жіппен өрнектеледі. Шашбаудың ұшына күміс теңгелерден жасалған салпыншақтар мен «сөлкебай» тәріздес әшекейлер ілінеді.

«Апасы жылтырағанды Күнікейдің үстіне жапсырады, шашын жылтыратып тарайды, өреді, омырауын қызыл, жасыл жіппен кестелейді, тана моншақты камзолына тағады, уақ күмістен сылдырмақтай шашбау да істейді»[8, 7].

Оның шолпыдан айырмашылығы– ол бұрыммен бірге қатарласа өріліп, әшекейленген теңгелері мен күміс бөлшектері тікелей шаштың ұшына бекітіледі. Сөлкебай – «целковый" деген орыс сөзі арқылы кірген қазақтардың күміс ақшасы.

Танабау – жас балаға алғашқы қуанышы үшін тағылатын түйме танабау деп аталады. Әдетте дос жарандары жас қызға, сөлкебай тағып жібереді.

Халық әндерінде ырғала айтылатын *«Сылдыраған шашбауың мен алтын сырғаң», «Көрінер қыздар сұлу шашбауымен, бұрымын кейін сілкіп тастауымен»* деп қыз сұлулығын көркемдеушілерге баса назар аударған.

Әйелдерге арналған әсемдік бұйымдар *алқа, белбеу, білезік, жүзік, күміс оймақ, сақина, сәукеле, сырға, түйме, түйреуіш, шашбау, шолпы* атауларының ішкі мазмұнында этномәдени кодтар жасырылып тұр.

Шашбау мен шолпыны бір-бірімен шатастыруға болмайды, өйткені олардың қолданысындағы мағына мен орны бірегей емес. Мысалы, шашбау - көбінесе тұрмысқа шыққан әйелдерге, шолпыны – бойжеткен қыздар тағады. Шашбау екі бұрымды біріктіру үшін тағылады, себебі қос өрім – әйел затының белгісі, тұтастықтың символы ретінде қарастырылады. Ал қыз балада бір ғана бұрым болады және оның ұшына шолпы ілінеді. Бұл – бойжеткеннің нәзіктігі мен бой түзеген шағын білдіретін танымдық белгі.

«Алпамыс батыр» дастанында алтын тиын қадалған тіллә шашбау атауы кездеседі:

«Заманыңда тағыпсың

Тілла шашбау жар-жар...»

Тілла – шашбаудың алтын тиын тағылған түрі.

Шашбау мен шолпы бұрымның ұшын бекітіп қана қоймай, өз салмағы арқылы шаштың түбін тартып, бұрымның әдемі әрі тығыз өсуіне ықпал етеді. Ауыр шолпы таққан адамның басы ауырмайды деген де наным бар. Ара тұра шашбау қара баудан өріліп, шаш қалындығын көлемді әрі ұзын етіп көрсетуге ықпалдасады. Шашбаудың пішіні мен көлемі әйелдің жасына байланысты өзгеріп отырады: жасы үлкен әйелдерге арналған шашбаулар қарапайым әрі салмақты болады. Ал кейде шашбаудың ұшына сандықтың кілтін байлайтын арнайы бау тағылады.

Мойынға тағатын бұйымдар.

Алқа – мойын мен омырау тұсына тағылатын зергерлік әсем бұйым. Бұл әшекейдің аса сәнді әрі күрделі үлгілері Қазақстанның батыс және оңтүстік – батыс аймақтарында кеңінен тараған. Алқа, меруерт, маржан, үзбелі моншақтар тізбектерінен құралған асыл

тастардан жасалуы мүмкін, сонымен қатар алтын, күмістен соғылып, беті ою-өрнекпен әрленіп, қымбат тастармен көмкеріледі. [5, 95].

Әйкел – мойынға тағатын алтын не күмістен жасалған көне зергерлік бұйым атауы. Бұл әшекей өзбектерде хайкал, қарақалпақтар хайкел деп аталады. Олардың металдан соғылған сәндік бұйымы қазақ халқының дәстүрлі әшекейімен төркіндес. [5, 95].

Қолға тағатын зергерлік бұйымдар.

Сырға – әйелдердің құлағына тағылатын әсемдік үшін жасалған зергерлік бұйым түрі. Бұл әшекейдің түр-түрі бар және олардың жасалу материалына, әшекейлену ерекшелігіне қарай әртүрлі аталады. Мысалы: алтыннан жасалған сырға мен күмістен соғылған сырға, қаралап безендірілген сырға, лажы тасты сырға, шытыралы сырға, қолқа сырға, қозалы сырға, тізбекті (үзбелі) сырға, күмбез пішінді сырға, қоңырау тәрізді сырға, ай формасындағы сырға, айшықты сырға, жұмыр сырға, ақық тасты сырға, иыққа дейін төгілетін сырға, иінге түсетін сырға, лағыл тасты сырға, гауһармен көмкерілген сырға, салпыншақты сырға, тастармен безендірілген сырға, үшкір ұшты (сояу) сырға, тұмарлы сырға, өрнекті сырға, жапырақ пішінді сырға, шілтер іспетті сырға және шұбыртпалы сырғалар сынды алуан түрлері кездеседі. [5, 96].

Жүзік – сәндік үшін саусаққа салынатын әшекей бұйым, отау жүзік, құс мұрын жүзік, тасбақа жүзік т.б атаулары жасалу жолы мен тағу ретіне қарай әр түрлі келеді. [9, 14]. «Құс тұмсық» қыздарға тән зергерлік бұйымдар санатына жатады, тек бойжеткен қыздар тағады, оның себебі бақыттың, тәуелсіздіктің, еркіндіктің белгісі. Этнографиялық деректерге сүйенсек, бойжеткеннің оны тағуы басының бос екенін білдірген. Ал қазіргі уақытта бұл ақпаратты білмегендіктен, барлық әйел қауымы тағады. Ертеде мөрлі жүзікке оймыштай салынған дұға, ру таңбасы да бейнеленген.

Құдағи жүзік – екі саусаққа тағылатын үлкен бұйым болып табылады. Оны әдетте қалыңдықтың ата-анасы қыздарының болашақ қайын енесіне сыйлаған және екі рудың бірлігін білдірді. Айта кетсек, қыз ұзатылып өзге елге аттанарда, анасы оның саусағындағы жүзікті шешіп алып, қыз жасауына қосып, орамалға орап, сандығына салып жіберетін дәстүр болған. Бұл жүзік қыздың жағдайынан хабар беретін нышан ретінде кейін қайтарылуға тиісті. Қыздың ағайын-туысы, әсіресе інілері, сәлемдесу не жағдайын білу мақсатымен барған кезінде сол құстұмсық, жүзікті алып қайтса, анасы ерекше қуанып, «құдағайым қызымды туған баласындай сыйлап жүр екен» деп марқайып, көрші-қолаңға шағын думан өткізген.

Білезік. Білезік көбінесе күмістен соғылады, сыңар қолға да, екі қолға да тағылатын бұйым. Біз оларды көлеміне қарай сом білезік, жұмыр білезік, бес білезік т. б. деп әртүрлі атаймыз. Оларға неше түрлі өрнек салып, асыл тас қондырып, сіркелеп, ширатып әсемдеген. Қазақтарда кең тараған «бес білезік» жүзіктермен жалғанған үш шынжырлы білезікті қалыңдық үйлену тойында таққан. Үш шынжырмен жүзіктер арқылы жалғасып жасалған сәнді білезік қалыңдықтың үйлену тойында тағатын әшекейінің бірі. Қазақстанның шығыс және оңтүстік-шығыс аймақтарында білезіктер негізінен дөңгелектеліп немесе төрт қырлы етіп соғылған. Ал солтүстік пен орталық, өңірлерде білезіктер күмістен жасалынып, жіңішке әрі жеңіл пішінде дайындалған. Оңтүстік мекенде қалың, құйма түріндегі білезіктер көбірек кездессе, батыс пен оңтүстік-шығыста

көлемді, беті алтынмен жалатылып, көзді тастармен әрленген сәндік білезіктер кең таралған. [5, 99].

Мақал-мәтел, тұрақты тіркестердегі зергерлік атаулар.

Академик Ә.Қайдардың пайымдауынша, халықтың, яғни этностың шын мәніндегі өмір сүру ерекшелігі, дүниетанымы тек қана оның тіліндегі көріністер арқылы сақталады. Әр дәуірде өмірді қамтамасыз еткен құрал-саймандар, қару-жарақтар, киім мен ас мәзірлері, тұрмыстық заттар және салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенім, ойын-күлкі мен той-томалаққа қатысты ұғымдардың атаулары және бұйымдарға қатысты сипаттамалары тек тілдің өзі яғни сөздер, тіркестер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер және аңыз-ертегілер арқылы ғана бізге жетеді [10, 35].

Мақал-мәтелдер әр халық үшін тарихи даму барысында бастан өткерген сан алуан оқиғалардың, табиғаттағы түрлі құбылыстарды байқауынан, қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынасы мен мінез-құлқы, ой-өрісі, дүниетанымы туралы жинақтаған өмірлік тәжірибесі мен түйген тұжырымдарының жиынтық көрінісі. Олар тұрмыстағы, әлеуметтік өмірдегі құндылықтар мен даналықты бейнелейтін, терең мағыналы, бейнелі әрі ықшам түрде жеткізілетін философиялық ойлардың көркем тілмен тізбектелген нұсқасы. Мақал-мәтелдер фразеологиялық жүйеде толығымен орнығып, қайта өңделіп, көркемделген тұрақты сөз тіркестері ретінде ерекшеленеді.

Махмұд Қашқарида «Кімнің білә қаш болса йашын йақмас – жақұты бар жанға жасыл түспес» деген мақал бар. Бұл сөздің мағынасы – әр асыл тастың өз қасиеті бар, оларды адамдар жүзікке көз етіп тағады. Сондай жақұт орнатылған жүзікті таққан адамға ешқашан жасыл түспейді, яғни көз тимейді. Жақұттың қасиеті егер оны бөзге орап, отқа тастасаң да, не бөз, не тас жанбайды. Тіпті шөлден қатты қиналған адам сол жақұтты таңдайына салса, шөлі басылады дейді. [11, 242].

«Өтлүг иінжу йердә қалмас» мақалының мағынасы күң де елеусіз қалмайды, олар да өмірден өз орнын табады дейді [11,201].

Қазақ тілінде «тесік моншақ жерде қалмас», қырғыз тілінде *«көздүү мончок жерде калбас»* не *«көздүү мончок жерде калбайт»* болып келеді. Байқағанымыздай,*«өтлүг, яғни тесік»* сөзінің орнын *«көздүү, яғни көзді»* сөзі ауыстырғанымен, мақал өз мәнін жоғалтпаған.

Зергерлік бұйымдардың көбі әр түрлі материалдан жасалады, бірақ алтынмен жасалған бұйымдар қымбат саналады. Сондықтан алтынға қатысты тіркестер де тіліміздe баршылық. Ғалым І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» еңбегі бойынша бірнеше тіркестерді сүзіп алдық:

Мысалы, «Алтынның сынығы» деген тұрақты тіркес жақсы адамның ұрпағы, ізгі жанның жалғасы деген мағына береді.

«Ат басындай алтын» көлемі үлкен, салмақты алтын немесе аса мол олжа деген ұғымды білдіреді.

«Алтын дегенім мыс болып, күміс дегенім жез болды» үміт ақталмады, ойлағандай нәтиже шықпады деген мағынада қолданылады.

«Алтыннан ардақты, күмістен салмақты» өте қадірлі, аса қымбатты, бағалы адам туралы айтылатын бейнелі тіркес.

«Айдан алқа, жұлдыздан жүзік іздеме» қолы жетпейтін нәрсеге ұмтылма, мүмкін емес дүниенің соңына түсіп босқа болма дегенді білдіреді.

«Алтын бергек, асыл діңгек» арқа сүйер, қолдау көрсететін, сенімді адам туралы айтылады.

«Алтын тәж киді» жоғары билікке қол жеткізді, басқару тізгінін ұстады дегенді білдіреді.

«Әкеңнің ала моншағын алып па едім?» бұл тіркес «менде әкеңнің құны бар ма?» немесе «ол маған не істеді?» деген реніште мәнде айтылады [12, 39].

Ғалым Ғ. Сағидолда «алтын» сөзін түркі-моңғол халықтарының саяси және құқықтық дәстүрімен тығыз байланысты символдық мәнге ие деп түсіндіреді. XII-XIV ғасырларда алтынмен безендірілген белбеу, алтын жалатылған ат әбзелдері (жүген, тізгін, ертұрман т.б.) мен алтын қапталған есігі бар киіз үйлер жай ғана байлық нышаны емес, жоғары биліктің, яғни хандық пен көсемдіктің айрықша белгісі саналған. Мұндай алтын бұйымдарды кез келген бай немесе бек емес, тек белгілі бір елдің ханы, тайпа басшысы немесе ру көсемі сияқты мәртебелі лауазым иелері ғана пайдалана алған деген пікірлер кездеседі [13, 173].

Түрік тілінде «boncuk gibi», яғни «моншақ секілді» деген тұрақты тіркес бар. Оның мағынасы «өте кішкентай» және көбіне адамның көзін сипаттау үшін қолданылады.

«Мұндай ұлттық мәдениеттегі рәміздік, бейнелі және метафоралық мағынаға ие тіркестер мифтерде, аңыз-әңгімелерде, салт-дәстүрлерде, халықтық және діни туындыларда, көркем проза мен поэзиялық мәтіндерде, тұрақты тіркестер мен метафораларда, белгілер мен мақал-мәтелдерде әлі күнге дейін сақталып келеді. Бұл тілдік бірліктер адамның архетиптік әрі алғашқы таным-түсінігі мен ұжымдық орта бейнесі ретінде қалыптасып, жинақталған рухани-танымдық тәжірибенің көркем түрде бейнеленуі болып табылады» [14, 32].

Салттық дәстүр, мифтік түсініктер.

Сырға – сән үшін әйелдер құлағына тағатын әшекей зат [15].

Сырға ілу салты. Ертеде үйінде бойжеткен немесе тұрмысқа шықпай отырған қызы бар екенін яғни ешкімге атастырылмағанын білдіру үшін кереге, кілем немесе тіпті бақанға сырға іліп қою дәстүрі болған. Үйге ат басын бұрған жолаушы немесе қонақ үй ішін көзбен шолып, сырғаның ілулі тұрғанын байқаса, бұл шаңырақта жасы жеткен, тұрмыс құрмаған қыз бар екенін және оның ата-анасы әлі құда түсіп, сөз байласпағанын түсінген [16, 10].

Сөз оралымдарының бір тобы құдалыққа байланысты болып келеді. Мәселен, «сырға тағар» ежелден келе жатқан дәстүр, бұл салт бойынша құда түсіп, екі жақ келісімге келгеннен кейін жігіт жақ қыздың құлағына сырға тағады. Бұл дәстүрге байланысты қазақ тілінде болашақ келінді «сырғалы қыз» немесе «сырғалы» деп атаған. Алтай халықтарының тілінде де қалыңдықты «сырғалды» деп атайтыны осы үрдістің ықпалын көрсетеді. Сол сияқты, қырғыз тілінде де осы секілді дәстүр бар: болашақ келінге сырға тағу рәсімі «сөйке салды» деп аталады, ал «сөйке» қырғыз тіліндегі сырғаның баламасы.

Сырғаға қатысты түркі халықтарының көбінде «құлағыңа алтын сырға» деген тұрақты тіркес бар. Бұл сөз тіркесінің кодында «бұл сөзді естімегенің жөн» деген мағына

жасырылып тұр. Қазақ халқында ертеде үлкендер бір маңызды не көңілге қонымсыз әңгімелерді айтқанда, жанында отырған балаларға ескерту ретінде осы тіркесті қолданатын болған. Бұл – бір жағынан ескерту, бір жағынан емеурін білдіретін сөз. Сонымен қатар «құлағыңа алтын сырға» деген тұрақты тіркестің қарақалпақ тілінде «есінде тұтсын, ұмытпасын» деген де мағынасы бар. [17, 116].

Зерттеуші Тохтабаева сырға тағудың маңызын мына мысалмен дәлелдеген: «В представлениях казахского народа считалось, что отсутствие сережек приведет к тому, что через уши в голову заползут змеи» [18, 120].

Түрік тілінде сырғаға байланысты «kulağına küpe olmak яғни *құлағына сырға болу»* деген фразеологизм бар. мағынасы – адамның басына түскен қиыншылықтан, көрген ісінен сабақ алуы керектігі, жасаған қателігін ұмытпай, оны ендігәрі қайталамауға тырысу керектігі: *«Umarım bu iş senin kulağına küpe olur da aynı hataya bir daha düşmezsin* яғни аудармасы *«Бұл іс сенің құлағыңа сырға болар және жасалған қателікті қайта жасамайтындай боларсың деп үміттенемін»* деген мағынаны білдіреді [19,254].

Сақина. Қазақ халқының түсінігінде әйел адамның адалдығы мен тазалығы аса жоғары бағаланған. Ас әзірлейтін әйелдің қолында міндетті түрде сақина болуы тиіс деген ырым қалыптасқан. «Сақинаны тек сән үшін тақпайды, ол тазалықтың өлшемі», «Сақина сән үшін емес, мағына үшін» деген секілді сөздер осы нанаммен тікелей байланысты туындаған. Сақина соғылатын күмістің таттанбайтынын, судың, тамақтың тез бұзылмауына сеп болған. Күміс сақинасыз дайындалған тағам «таза емес» деп саналды. Этнографтар сақина әйелдің жасын және оның мүліктік жағдайын көрсететінін атап көрсетеді. «Ит аяғына салу» дәстүрі бойынша, жас келін бір ауылға қонаққа барған кезде «есік көруге» арайы шақырылғанда, ауылдың қарт әжелері мен ақ жаулықты аналарына «итаяғына сал» деп сақина, күміс жүзік секілді бұйымдар сыйға тартқан. Баланы суға түсіргенде ыдысқа күмістен жасалған жүзік, сақина, түйме секілді заттарды салып, жуындырған. Ал жиналған әйелдер күміс бұйымдарды ырым қылып бөлісіп алатын болған.

«Сақина салмақ», «теңге алу» секілді хрематонимдердер сақина, теңге секілді сөздермен қалыптасқан тұрақты тіркестер ұлттық ойын атауларына берілген. Бұл тұрақты тіркестер халық арасында қолданылуы қолөнер бұйымдарын, зергерлік бұйымдарды қолдана отырып, ойын-сауық дәстүрлеріне негізделе қалыптасқан.

Сақинаға байланысты басқа түркі халықтарында да көптеген фразеологизмдер кездеседі. Мысалы, түрік тілінде *«yüzüğü geri çevirmek»* деген тұрақты тіркес бар, қазақшаға аударғанда *«жүзікті кері аударып тағу»* деген сөз. Мағынасы *«evlenme sözünü geri almak, nişanı bozmak»,* яғни *«үйленуден бас тарту, некені бұзу»* дегенді білдіреді

Айшық – ай, жұлдыз суреттері салынатын яки ою-өрнексіз әйелдердің жаулығына тағатын, жүгенге, ердің қасына орнатылатын жарты ай бейнелі күміс әшекей. Осыған байланысты "айшығы айналып жүр/айшығы ауып қалды"деген тұрақты тіркес қалыптасқан. Мағынасы «шаршап мазасы кетіп жүр» дегенді білдіреді [20,15].

Зергерлік бұйымдарға байланысты әр түрлі ырымдар болған. Мысалы, үйдің төрін «атаның көзі», «апаның көзі» деп белбеу, жүген, әртүрлі әшекей бұйымдар ілініп, олар қорғаушы күшке ие делінді. Әсіресе белгілі адамдар, батыр-билердің, емшілердің заттары айрықша сиқырлы күшке ие деп саналды.

Тұмарды балалар мен жас қыздар кеудесіне таққан. Мұндай бұйымдар «зұлым» күштерден ең күшті қорғаныс болып саналды. Пішіні әртүрлі: цилиндрлік, үшбұрышты және тікбұрышты. Тұмардың ішіне «сиқырлы шөптер», тұз және басқа заттар салынған, олар халықтық наным бойынша қорғаныс қызметін күшейтеді.

Қазақ зергерлері әрбір бағалы тастың өзіндік құны мен ерекше қасиеті бар екенін жақсы аңғарған. Кейбір тастар адамның жолын ашып, құт-береке әкелсе, енді бірі көз тиюден қорғайды, ал тағы бір түрлері құрғақшылықта жауын шақыратын күшке ие деп пайымдаған. Орта ғасырларда халық емшілері мен дәрігерлері алтын, нефрит, маржан секілді тастарды жұту адам өміріне қауіп әкелмейді, керісінше, оның ғұмырын ұзартады деп сенген.

Қазақ әйелдері ерте замандарда шолпы мен шашбауды тек көркемдік үшін ғана емес, бұрымды тарқатпай ұстау мақсатында қолданған. Халық сенімінде «әйелдің жаны шашымен тығыз байланысты» деген сенім болған. «Шашты кез келген жерге тастауға болмайды» деген тыйым бар, себебі ол - әйелдің қадір-қасиеті мен ішкі болмысының нышаны ретінде пайымдаған.

«Шеберлердің жоғары талғаммен, ұқыптылықпен жасаған қолөнер туындылары жас ұрпақтың ұлттық болмысқа сай көркемдік көзқарасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл өнер үлгілері эстетикалық тәрбие құралы ретінде қызмет етіп, жастарды ғасырлар бойы қалыптасқан бай мәдени және рухани мұраларды терең түсініп, қадірлей білуге баулиды. Дегенмен, мұндай тәрбиенің нәтижелі болуы үшін ұлттық өнерді кеңінен насихаттау үнемі басты назарда болуы тиіс» деп пікір білдірген тіл зергері Р.Шойбеков тұжырымы алдағы уақытта жастар санасында отаншылдық сезімі мен рухани дүние байытуға септігін тигізеді деген оймен ұстанатыны анық [9, 4].

Қорытынды

Зергерлік әшекейлер дәстүрлі қазақ қоғамында тек сәндік-көркемдік қызмет атқарып қана қоймай, киім-кешек мәдениетінің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде маңызды рөл атқарған. Олар адамның жынысына, жасына, әлеуметтік мәртебесіне және аймақтық ерекшеліктеріне қарай сараланып, жеке басының ерекшелігін танытатын этномәдени белгі ретінде қолданылған. Сонымен қатар, зергерлік бұйымдарға ғұрыптық және магиялық мағына жүктеліп, олардың қорғаушылық, тәлімдік және танымдық функциялары қатар орын алған. Жүзік, алқа, білезік, моншақ сынды әшекейлер зұлым күштерден сақтайтын тұмар ретінде қарастырылған. Белгілі бір әшекейлердің тек нақты әлеуметтік топтарға немесе жас ерекшеліктеріне тән болуы – мысалы, шолпы мен құстұмсық жүзіктің бойжеткендерге, ал құдағай жүзіктің құдағайларға арналуы – зергерлік бұйымдардың әлеуметтік рөлін айқындай түседі. Сондай-ақ әшекейлер тақ санды тиындар (үш, бес, жеті) халықтың дәстүрлі дүниетанымы мен наным-сенім жүйесімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан зергерлік әшекейлер этномәдени код ретінде қарастырылып, халқымыздың рухани және материалдық мәдениетінің кешенді көрінісі болып табылады.

Дәстүрлі зергерлік өнердің киелі бастауларына назар аудару оның мифологиялық сана үлгілерімен сабақтастығын айғақтайды. Ғылыми зерттеулер көшпелі қоғамның тарихи даму барысында қалыптасқан дүниетанымдық құрылымдардың, тұрмыстық

дағдылар мен патриархалдық-туыстық қатынастар жүйесінің ұзақ уақыт бойы тұрақтылығын сақтап қалғанын көрсетеді. Бұл үрдіс дәстүрлі зергерлік өнерде мифтік мазмұнның символдық әрі шартты өнер тіліне трансформациялануы арқылы көрініс табады. Қазақ халқының мәдени кодына қатысты білім үлгілері ұрпақтар сабақтастығы негізінде, генетикалық деңгейде беріліп отырса, олардың мазмұнын ашу көшпелі өмір салтына тән сакралды идеялардың мәнін пайымдауға және көшпелілердің этикалық-эстетикалық ұстанымдарын жүйелі түрде зерделеуге мүмкіндік береді.

Авторлардың қосқан үлесі.

Кудьярова Ш.Т. – зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негізді қалыптастыру;

Қортабаева Г.Қ. – қорытынды, ұсыныстар және редакциялау жұмысы, талдау және статистикалық деректермен жұмыс.

Дарменова А.А. – мақаланы журнал талабына сай техникалық рәсімдеу, әдебиетпен жұмыс.

Әдебиеттер тізімі

1. Манкеева, Ж.А. (2008) Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы: Жібек жолы, б. 356.

2. Шалгинбаева, С.Х, Бояринцева, К.Е. (2022) Ювелирные украшения в культуре казахов трансформация традиций в современных условиях, Известия Алтайского государственного университета. Барнаул, 3. Доступно по ссылке: https://izvestiya.asu.ru/article/view/%282022%293-08 (дата обращения: 1 декабря 2024 г.)

3. Гарвалик, М. (2007) К вопросу о современной ономастической терминологии, Вопросы ономастики. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 4, с. 196.

4. Подольская, Н.В. (1988) Словарь русской ономастической терминологии. Москва: Наука, с. 192.

5. Сутеева, М.А., Кургамбеков, М.С. (2016) Сәндік қолданбалы қолөнер. Электронды оқу құралы. Ақтөбе: Эверо, б. 268.

6. Сейфуллин, С. (1986) Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы, б. 344.

7. Арғынбаев, Х. (1987) Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 128 б.

8. Аймауытов, Ж. (2013) Алты томдық шығармалар жинағы. Повесть пен әңгімелер, аудармалар. Алматы: Ел-шежіре, б. 384.

9. Шойбеков, Р. (1991) Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. Алматы: Ғылым, б. 88.

10. Қайдаров, Ә. (1988) Тарихи лексикология және этнолингвистика. Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. Алматы: Ғылым, б. 200.

11. Қашқари, М. (1998) Түркі тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы. Алматы: ХАНТ, б. 600.

12. Кеңесбаев, І. (1977) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Арыс, б. 712.

13. Сағидолла, Ғ. (2003) Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны (қазақ және монғол тілдерінің материалдары бойынша салыстырмалы зерттеу). Алматы: Ғылым, б. 267.

14. Ермекова, Т.Н, Жаңабаева, Н.А. (2022) Қызға қатысты этнографизмдердің танымдық сипаты, Еуразия гуманитарлық институты Хабаршысы. Алматы, 3.

15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі (2011). XV томдық. XIII том. Алматы, б. 752.

16. Әшімбаева, Н., Өтебаева, Э. (2023) Зергерлікті зерделеген ғалым, «Қазақ лингвомәдениеттанымы: теориясы, эмпирикасы мен практикасы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: ЖК Асыл, б. 266.

17. Пахратдинов, Қ., Бекниязов, Қ. (2018) Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги. Нөкис: Қарақалпақстан, б. 160.

18. Тохтабаева, Ш.Ж. (1984) Казахские народные женские ювелирные украшения XVIII–XX вв.: автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алма-Ата, с. 125.

19. Türkçe deyimler sözlüğü (2016). Istanbul, p. 256

20. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі (1997). Алматы: Сөздік-Словарь, б. 368.

Ш.Т. Кудьярова, Г.К. Кортабаева, А.А. Дарменова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Сакральный и этнокультурный код казахских ювелирных хрематонимов

Аннотация. В статье рассматриваются названия ювелирных украшений, их мифо-семантическое значение и интерпретация, тематико-лексические типы и особенности употребления. На стыке языка и культуры важно раскрыть внутреннее содержание, культурную семантику и сакрально-культурную прагматику архетипичных, мифических и символических лингвокультурем, сформировавшихся в языке, связанном с ювелирным искусством. Национальный дух, содержащийся в эталонах, стереотипах и символах, зашифрованных через ювелирные изделия сохраняется в метафорах, паремиологической и фразеологической системах. Эталоны, национальные стереотипы и символы отражают духовную сущность, мировоззрение народа и передаются из поколения в поколение.

Целью исследования является выявление ключа к этнокультурному коду, скрытому во внутреннем содержании названий украшений казахских женщин білезік, бетмоншақ (лобная подвеска), жүзік (перстень), жырға (подвеска), сақина (кольцо), сырға (серьги), түйме (пуговица), шашбау (украшение для волос), шытыра и шолпы (звонкие подвески), посредством анализа информации, сохранившейся в фразеологии и паремиологии.

Ювелирные изделия рассматриваются не только как украшения или символ достатка, но и как важные носители ритуального, мифологического, сакрального и функционального значения, учитывая традиции ношения, вариативность в зависимости возрастных особенностей и практического характера. Кроме того, они рассматриваются и как исторический источник, с учётом их функционального назначения, региональных и возрастных различий.

Ключевые слова: культурный код, казахская женщина, обычаи и традиции, народная мудрость.

Sh.T. Kudyarova, G.K. Kortabayeva, A.A. Darmenova
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The Sacred and Ethnocultural Code of Kazakh Jewelry Chrematonyms

Abstract. This article explores the names of jewelry items, their mythic-semantic meanings and interpretations, thematic-lexical categories, and usage peculiarities. At the intersection of language and culture, it is crucial to uncover the inner essence, cultural semantics, and sacred-pragmatic significance of archetypal, mythical, and symbolic linguocultural units related to the art of jewelry. Jewelry encodes standards, stereotypes, and symbols that reflect national spirit through metaphors preserved in paremiological and phraseological systems. These culturally marked elements are transmitted from generation to generation, revealing the spiritual worldview of the Kazakh people. The study aims to decode the ethnocultural meanings embedded in women's adornmentssuch as bracelets (bilezik), facial beads (betmonshak), rings (zhuzik, sakina), pendants (zhyrga), earrings (syrga), buttons (tuyme), hair ornaments (shashbau), and decorative chains (sholpy, shytyra)through data preserved in phraseology and paremiology. These jewelry items are not only indicators of beauty or wealth but also serve as ritualistic, mythical-sacred, and functional objects, with their traditional use, age-specific variations, and practical applications considered key subjects of study. Additionally, jewelry is examined as a historical source, with attention to its functional meanings, regional features, and distinctions based on age.

Keywords: cultural code, Kazakh woman, traditions, folk wisdom.

References

1. Mankeeva, Zh.A. (2008) Kazak tilindegi jetnomadeni ataulardyn tanymdyk negizderi. Almaty: Zhibek zholy, b. 356. [in Kazakh]

2. Shalginbaeva, S.H, Boyarinceva, K.E. (2022) Yuvelirnye ukrasheniya v kul'ture kazahov transformaciya tradicij v sovremennyh uslovijah, Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. Barnaul, 3. Dostupno po ssylke: https://izvestiya.asu.ru/article/view/%282022%293-08 (data obrashheniya: 1 dekabrya 2024 g.). [in Russian]

3. Garvalik, M. (2007) K voprosu o sovremennoj onomasticheskoj terminologii, Voprosy onomastiki. Ekaterinburg: Izd-vo Ural'skogo universiteta, 4, s. 196. [in Russian]

4. Podol'skaya, N.V. (1988) Slovar' russkoj onomasticheskoj terminologii. Moskva: Nauka, s. 192. [in Russian]

5. Suteeva, M.A., Kurgambekov, M.S. (2016) Sandik koldanbaly koloner. Jelektrondy oku kuraly. Aktobe: Jevero, b. 268. [in Kazakh]

6. Sejfullin, S. (1986) Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. Almaty: Zhazushy, b. 344. [in Kazakh]

7. Argynbaev, H. (1987) Kazak halkynyn koloneri. Almaty: Oner, 128 b. [in Kazakh]

8. Ajmauytov, Zh. (2013) Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. Povest' pen angimeler, audarmalar. Almaty: El-shezhire, b. 384. [in Kazakh]

9. Shojbekov, R. (1991) Kazak zergerlik onerinin sozdigi. Almaty: Gylym, b. 88. [in Kazakh]

10. Kajdarov, A. (1988) Tarihi leksikologiya zhane jetnolingvistika, Kazak tili tarihi leksikologijasynyn maseleleri. Almaty: Gylym, b. 200. [in Kazakh]

11. Kashkari, M. (1998) Turki tilinin sozdigi: (Diuani lugat-it-turik): 3 tomdyk shygarmalar zhinagy. Almaty: HANT, b. 600. [in Kazakh]

12. Kenesbaev, I. (1977) Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi. Almaty: Arys, b. 712. [in Kazakh]

13. Sagidolla, F. (2003) Pojetikalyk frazeologizmderdin jetnomadeni mazmuny (kazak zhane mongol tilderinin materialdary bojynsha salystyrmaly zertteu). Almaty: Gylym, b. 267. [in Kazakh]

14. Ermekova, T.N, Zhanabaeva, N.A. (2022) Kyzga katysty jetnografizmderdin tanymdyk sipaty, Euraziya gumanitarlyk instituty Habarshysy. Almaty, 3. [in Kazakh]

15. Kazak adebi tilinin sozdigi (2011). XV tomdyk. XIII tom. Almaty, b. 752. [in Kazakh]

16. Ashimbaeva, N., Otebaeva, Je. (2023) Zergerlikti zerdelegen galym, «Kazak lingvomadeniettanymy: teoriyasy, jempirikasy men praktikasy» atty halykaralyk gylymi-teoriyalyk konferenciya materialdary. Almaty: ZhK Asyl, b. 266. [in Kazakh]

17. Pahratdinov, K., Bekniyazov, K. (2018) Karakalpak tilinin frazeologizmler sozligi. Nokis: Karakalpakstan, b. 160. [in Kazakh]

18. Tohtabaeva, Sh.Zh. (1984) Kazahskie narodnye zhenskie juvelirnye ukrasheniya XVIII–XX vv.: avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk. Alma-Ata, s. 125. [in Russian]

19. Türkçe deyimler sözlüğü(Istanbul, 2016, 256 p.) [in Turkish]

20. Kazak dastyrli madenietinin jenciklopediyalyk sozdigi (1997). Almaty: Sozdik-Slovar', b. 368. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Кудьярова Ш.Т. **–** PhD, әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Қортабаева Г.Қ. – хат-хабарға жауапты автор, филология ғылымдарының кандидаты, әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Дарменова А.А. **–** PhD докторант, әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Кудьярова Ш.Т. **–** PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Кортабаева Г.К. **–** автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Дарменова А.А. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Kudyarova Sh.T. **–** PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kortabaeva G.K. **–** Corresponding author, Candidate of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Darmenova A.A. – PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-6887. eISSN: 2617-605X

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

ХҒТАР 03.81
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-363-374

Армян жазуының дала көшпелілері өкілдері тарапынан қолданылу ерекшеліктері

Т. Молдабай*[1], Б.С. Жиембай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru, zhiyembay_bibigul@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада дала көшпелілерінің белді өкілі саналатын қыпшақтардың қолданған армян жазуы мәселесіне тоқталып, жазу тарихындағы орны анықталады. Қыпшақтардың армян жазуын қолдану кезеңдері талданып, нақты жазба ескерткіштер тілі негізінде жазудың қызметі жазу тарихы ғылымы мен мәдениеті шеңберінде қарастырылды. Шығыс Еуропа мен Қырымдағы армян-қыпшақ жазба ескерткіштеріне қысқаша сипаттама беріліп, осы ескерткіштердің тіліне қатысты пікірлер талданады. Армян жазу таңбаларының қыпшақ тілі фонологиясы негізінде қолданылу ерекшеліктері, жазу таңбалары мен фонологиялық байланысы ашып көрсетіледі. Осы мәтіндермен жұмыс істеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, олардың мәтінмен жұмыс барысында транслитерация, транскрипция жасау кезіндегі мәселелеріне талдау жүргізіледі. Қыпшақтардың армян жазуын қолдану кезеңдерін зерттеу тіл тарихындағы жаңа деректерді ашады және бұл жазу жүйесінің функционалдық ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Армян-қыпшақ жазба ескерткіштерінің тіліне қатысты пікірлердің талдауы ғалымдар көзқарастарының жан-жақты екенін көрсетеді және олардың зерттеу әдістерінің дамуын бейнелейді. Ғалымдардың транслитерация және транскрипцияға қатысты туындаған қиындықтары қазіргі филологияның өзекті мәселелерінің бірі ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: армян-қыпшақ жазуы, әліпби, жазу тарихы, түркі халықтары, қыпшақ, Төре бітігі, Қырым.

Кіріспе

Армян жазуы V ғасырда дінбасы Месроп Маштоц тарапынан жасалған армян әліпбиі негізінде қалыптасты. Бұл жазу өзінің даму сатысы барысында үш кезеңнен өтті: көне армян жазуы (V-XI ғ.), орта армян жазуы (XII-XVI) және жаңа армян жазуы (XVII-қазіргі

Түсті: 12.12.2024; Мақұлданды: 25.09.2025; Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

[1]**хат-хабарға жауапты автор**

уақытқа дейін). Грабан (жазу тілі) терминімен аталған көне армян жазуы кезеңінде христиан дінінің негізгі кітабы Інжілдің аудармалары мен түсініктемелері жазылды. Кейіннен тарихи шығармалар мен деректер осы жазумен жазыла басталды.

Орта армян жазуы дәуірі XII ғасырдың басында әдеби жазба тілі мен халықтың қолданып жүрген тілінің арасындағы тілдік айырмашылық негізінде пайда болды. Бұл өз әсерін жазу тілінде де көрсете бастады. Кликияда негізі қаланған армян бектігінің күшеюіне байланысты жазу жүйесі де тілдік негізде аздаған өзгерістерге икемделді және халық тарапынан белсенді қолданыла бастады. Осы кезеңде ресми құжаттар Орта армян әдеби жазба тілі негізінде жазылды, ал діни орындар мен басқа елдердің қол астындағы армян диаспоралары көне армян жазба тілін қолданды. Бұл уақыт өте келе армян тілінің түрлі диалектілерінің қалыптасуына жол ашты. Бұл диалектілердің ішінде батыстық Константинополистік диалектісі мен шығыстағы Арарат диалектісі басымдыққа ие болатын [1].

XIX ғасырда көп армяндар тарапынан түсініксіз тілге айналған грабар жазба тілінің толықтай қолданыс аясынан шығып, орнына жаңа барлық армян жазба әдеби тілінің «ашхарабар» (халық тілі) қабылдануымен ерекшеленді. Осы мақсатта «Грабайкар» (жаңа жазба әдеби тілі үшін күрес) атты қозғалыс армян халқының атақты филологы А. Айдынянның «Ашхарабар немесе заманауи армян тілінің критикалық грамматикасы» атты еңбегі негізінде жүргізілді. Осылайша ашхарабар (жаңа армян жазба тілі) 1920 жылдардан кейін жаппай қабылданып, армян халқының ресми тілі, білім, оқу орындары мен ғылымда қолданылатын заманауи жазба тілі ретінде өз даму жолын жалғастырды.

Жалпы армян тілі шығу тегі тұрғысында үнді-еуропа тілдері жанұясына жатқызылғанымен, бұл тіл тобында жеке дамыған тіл саласы ретінде ерекшеленетін жеке дара тіл саналады. Құрылымдық тұрғыда армян тілінің Орал-Алтай тіл тобындағы түрік тілдеріне ұқсастығы да байқалуда [1, 152]. Әсіресе армян тілінің түбірге жалғау жалғану арқылы түрлену қасиеті, жалғамалы тіл ерекшелігін көрсетуде. Бұл армян тілінің тарихи кезеңдерде көптеген тілдермен байланысына, олармен кроссмәдени әсерінен туындаған болуы да ықтимал.

Құман қыпшақтары ретінде танылған, ислам деректерінде қыпшақ, батыстық деректерде куман, орыс деректерінде половец этнонимімен аталған қыпшақтар негізінде XIII ғасырда құрылған куман және қыпшақ тайпалары бірлестігі негізінде құрылған конфедерациялық тайпалар одағы еді [2, 104]. Ұйғыр дәуірі ескерткіштерінен Шинэ-Усу жазуында Түрік қағанатын құрған түріктер үшін қолданылған Түр(к) (Қы)бшақ [3, 134; 4] ретінде оқылған этнонимнен басқа осы кезеңдерге тиесілі деректерде қыпшақ этнонимі мүлде кездеспейді. Қыпшақтар тарихи кезең ішінде Еуразия құрлығы, Шығыс Еуропа, Африкаға дейін таралған. Еуразия құрлығының осы қыпшақтар өмір сүрген далалық аймағы ислам деректерінде Дешті қыпшақ, ал батыс әлемінде Кумания (Cumania) деп аталды. Қыпшақтар осыншама кең аймаққа жайылғанымен, саяси тұрғыда орталықтанған күшті мемлекеттік жүйе құра алмады. Өздеріне тән жазуы болмағанымен, қыпшақ тілінде біраз жазба ескерткіштер бар. Бұл жазба ескерткіштердің басында қыпшақ тіліне қатысты көптеген деректер келтірілген Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінің орны ерекше. Одан кейін XIV ғасырдың басында неміс және италиялық дінбасылар тарапынан қолға алынған, христиан дінін жаю мақсатында Қырымда латын жазуымен жазылған «Кодекс Куманикус» (1303) еңбегі бар. Бұл еңбек тек сөздік ғана емес, қыпшақ тілінің ерекшелігін таза сақтаған, қыпшақ мәдениетінен,

әдебиетінен мысалдар келтірілген маңызды еңбек. Бұл еңбектің Рим бөлімінде (Италия) латын-парсы-қыпшақ тілдерінде әліпбилік, тақырыптық екі сөздік, қыпшақ тілінің грамматикасына қатысты жазбалар бар. Неміс тілінде жазылған бөлімде қыпшақ-неміс, қыпшақ-латын тілдерінде екі сөздік, Інжілден аудармалар, католик ағымындағы діни баяндар, латын тілінен аударылған мәтіндер бар [5; 6].

XIV-XV ғасырларда Еуразия аймағында қыпшақтардан қалған жарлықтар, Жошы ұлысы кезеңіне тиесілі діни мәтіндер, Солтүстік Кавказ, Қара теңіз аймағынан Сирияға барған қыпшақтардің тіліне қатысты Халил бин Мухаммедтың Китабы Межмуи Тержуманы Түрки ве Ажеми ве Мугали, Әбу Хайянның Китабыул Идрак лиЛисаны ил Етрак сияқты еңбектер [7; 8], Сейфи Сарайдың Гүлістан аудармасы сияқты әдеби еңбектер [9], Иршадүл Мүлүк вес Селатин, Китабы фил Фикх би Лисанит Түрк, Мукаддиметул Газневи фил Ибадат, Китабы Мукаддиме и Ебүл Лейси с Семерканди [10, 382-398; 11, 67-69] сияқты әскери тақырыпта жазылған еңбектерді атап өтуге болады. Дегенмен жоғарыда айтылған XIV ғасырда жазылған Кодекс Куманикус пен XVI-XVII ғасырда жазылған аталмыш армян жазуымен жазылған қыпшақ тіліндегі хронологиялық, діни, құқықтық құжаттар жиынтығы қыпшақ тілінің ең көне, тілдік тұрғыда таза сақталған жазба мұралары деп білеміз.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысында алға қойған мақсатқа жету үшін жалпы ғылыми әдісте, оның ішінде жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға жүйелеу және жіктеу (классификациялау) әдісін, тарихи деректер негізінде талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің негізгі нысаны дала көшпелілерінің жазу мәдениеті тарихына үңіліп, дереккөздер мен материалдарға нақты сілтемелер беру арқылы тарихи деректанымдық тұрғыда талдау жасалды. Түрлі жазу таңбаларын қолдану барысында оның ұлттық фонологиялық ерекшелік пен үйлесімділігін, жазу тарихы ғылымы тұрғысынан қарастырып, жазу таңбаларының этникалық тілге қызметі талданды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Армян Баграти мемлекетінің XI ғасырда (1064) құлауы негізінде армяндар Кавказдың солтүстігіне көшіп Қырымға орналаса бастады [12, 598-621]. 1239 жылы моңғол әскерлерінің Ани қаласын басып алуы Армяндардың осы аймаққа тағы бір үлкен көшіне себеп болған еді. Осылайша XIII ғасырда Қырым түбегінде армян колониялары пайда болды және сол кезеңде кейбір жазбаларда Қырым мен Азов теңізін Армения Магна (Армян аралы), Армения Маритима (Армян теңізі) деген атаулармен жазыла бастады [13, 157-158; 14, 74-87]. Осылайша шамамен XI ғасырда басталған қыпшақ-армян байланысы XIII ғасырда екі халықтың бір-бірімен үйренісіп, ықпал ете бастаған кезеңі болса керек. Кефе, Судак, Гюзлебе, Ақмешіт (Симферополь), Инкерман (Сивастополь) сияқты қалалар армяндардың негізгі орналасқан қалалары болды. Осы қалаларда қыпшақ, армян байланысы қатты дамып, кроссмәдени байланыстар ошағына айналды. XV ғасырдың екінші жартысында осы аймақтағы армян этносының саны 35-40 мыңнан асқаны жазылады. Осы кезеңде жергілікті қыпшақ тілі армяндар мен қыпшақтардың ортақ ауызекі тіліне айналып, шіркеулерде де кеңінен қолданыла бастады. Армян-қыпшақ

колониялары құрлықтық Киев, Лутск, Владимр сияқты ірі қалаларда да пайда бола бастады. Армян-қыпшақ колонияларының әсерін Каменец-Подольскийдағы Қасиетті Николай Армян Григорян шіркеуіндегі жазбадан түсінуімізге болады. Бұл шіркеудің маңдайшасында аталмыш құрылыстың 1398 жылы Ыстанбұлдан шыққан армяндардан Хутлыбей ұлы Синан тарапынан қаржыландырылып салынғандығы жазылған. Бұл армяндардың этникалық тобы кейіннен Осман империясының Кефе (1475) қаласын алғандығына байланысты Украина аймағына ойысып, Каменец-Подольск, Львов қалаларына орналасады. Львовтағы армян-қыпшақ колониясы осы қаланың ортаға шығуымен тікелей байланысты болған сияқты. Бұл жердегі армян-қыпшақтар сауда-саттықпен, мемлекеттік қызмет және әскери қызметтер атқарғандығын, салыққа қатысты жазбалардан, аймаққа қатысты басқа да деректерден біле аламыз [15, 7-17; 16, 6-7].

Мхитар Гоштың Украинадағы армян сотында армян тілінде жазылып, 1918-1919 жылдары поляк патшасының өтініші бойынша латын тіліне, кейін поляк тіліне, 1523 жылы қыпшақ тіліне аударылған «Армянский судебник» кітабының қыпшақ тіліндегі нұсқасы «Төре бітігі» аталынды. Львовтағы осы соттан басқа епископ басқаратын діни сот та 1444-1734 жылдар аралығында діни істер, неке және мұрагерлік мәселелерімен айналысты [16, 6-7].

Армян-қыпшақтарға қатысты ғылымда екі көзқарас қалыптасқан. Бірінші көзқарас бойынша армяндар ұзақ жылдар бойы қыпшақтармен байланысы негізінде олардың тілін үйреніп, кейіннен өздерінің Қырым түбегіне көшуі нәтижесінде XIII-XVI ғасырдан бастап толықтай жергілікті халықтың және сауда-саттықтың тілі болған куман қыпшақ тілін қабылдауы негізінде қалыптасты деген көзқараста [15, 9; 17, 7; 14, 131].

Александр Гаркавец армян географиясында басталған армян-қыпшақ байланысының армяндардың Дон, Қырым, Бессарабия аймақтарына көшуімен тіптен артқандығын алға тартып, осы армяндардың сауда-саттық, іс қағаздары және діни байланыстарда қыпшақ тілін қолданғандығын, сонымен қатар жергілікті қыпшақтардың да християн дінін қабылдап армяндармен араласып кеткендігін айғақтайтын құжатардың бар екендігін алға тарта отырып, екі этностың араласқандығы негізінде пайда болған полиэтникалық құрылым деген пікірде [16, 7].

Ал белгілі түркітанушы Герард Клоссон қыпшақтардың өте ерте кезеңнен бастап армяндардың дінін қабылдап, дін негізінде армян жазуын қолданғанын айтады. Осы қыпшақтар кейін Қырым, Дон аймағына орналаса бастаған кезде армян жазуын қолдануды жалғастырған, тіптен дамытып, жаңадан христиан дінін қабылданғандарға үйреткен деген пікірде. Себебі, қолданылған тілдегі негізгі сөз қорының қыпшақ тіліне тиесілі екендігін алға тартады. Егер бұлар қыпшақ тілінде сөйлеген армяндар болса, олардың сөздік қорында армян тіліндегі сөздер көбірек болуы керек еді дейді [17, 8-9]. Бұл халық өздері қолданған тілдерін жергілікті поляк тілінен, славян тілінен (украина) айыру үшін татар тілі немесе біздің тіл деп анықтама берген [15, 9; 17, 7; 14, 131]. Ярослав Дашкевич Алтын Орда дәуірінен бұрын Қырымдағы қыпшақтар: орктодокс дінін ұстанатын урумдар, григорян негізді христиан дініндегі армян қыпшақтар, еврей дініндегі қарайлар және мұсылман дініндегі қыпшақтар болып төрт үлкен топқа бөлінген деп жазады. Сонымен қатар осы аймаққа сапар шеккен француз миссионері Галифотскийдің (XVI), италиян миссионері Антонио Мария Градскийдің (1537-1611), польша тарихшысы Мартин Кромердің (1512-1589), неміс Йоган Алнпехтің жазбаларына сүйене отырып бұл жерлерді мекен еткен готтардың, аварлардың, славяндардың,

черкестердің, кумуктардың, армяндардың барлығының қыпшақ тілінде сөйлескендігін, тіптен діни уағыздардың қыпшақ тілінде айтылғандығын алға тартып, бұл этностардың қыпшақ тілін мемлекеттік басқару және ұлтаралық қатынас тілі ретінде пайдаланғанына дәлел келтіруге болады [18, 79-82; 19].

IX-X ғасырларда Арменияда қыпшақтардың орналасуы және сол жердегі жергілікті халықтың дініне өтуі нәтижесінде армян-қыпшақ этностарының қарым-қатынастары басталады. Кейіннен 1239 жылы моңғол әскерлерінің Ани қаласын басып алуы және олардың қыпшақтарды өздерінің негізгі бәсекелестері ретінде жауығуы салдарынан осы аймақтағы қыпшақтар мен армяндар батысқа ығысып, Қырым түбегіне орналаса бастайды. Жергілікті қыпшақтардың ресми жазба тілі болмағандықтан, осы армян жазуын қабылдап, христиан дініне көптеп өте бастайды. Осылайша қыпшақ-армян қоныстары көбейіп, кроссмәдени байланыстар артады. Осылайша қыпшақ, армян этностарының араласуынан жаңа бір этникалық топ пайда болды. Бұлардың тілі қыпшақ тілі, діні христиан діні, жазуы армян жазуы еді. Осылайша осы аймақта қыпшақ тілінде, армян жазуымен жазылған жазба ескерткіштер пайда болды.

Армян жазулы қыпшақ тілінің тарихы. Армян жазуын қолданған қыпшақтар мен қыпшақ тілінде сөйлеген армяндар негізінде пайда болған кроссэтникалық мәдениет туындысының тарихын үш кезеңде қарастыруға болады: ауызша қыпшақ тілі кезеңі (XIII-XV); жазба тілдің қалыптасуы (XVI-XVII); қыпшақ тілі жойылу кезеңі (XVIII-қазіргі уақытқа дейін).

Ауызша қыпшақ тілі кезеңі (XIII-XV) осы аймақтағы қыпшақ текті халықтардың басымдығы негізінде ұлтаралық түсінік тілі ретінде қалыптасқан сыңайлы. Тарихта Шығыс Еуропадағы ғұн, куман, қыпшақ, қарай сияқты түрік тілінде сөйлейтін этностардың көптігі негізінде қалыптасты деп болжауға болады. Осы аймаққа сапар шеккен француз миссионері Галифотскийдің (XVI), италиян миссионері Антонио Мария Градскийдің (1537-1611) жазбаларынан осы жердегі славян, гот, поляк халықарының қыпшақ тілінде сөйлейтіндігі деректерде келтірілген.

Жазба тілдің қалыптасуы (XVI-XVII) кезеңі қазіргі Украина жеріндегі Қырым, Каменец-Подольск, Львов аймақтарын қамтыған жерлерде қыпшақ тілі негізінде армян жазуын қолдану арқылы жазылған еңбектер пайда болды. Кеңестік түркітану мектебінде армян-қыпшақ тілді ескерткіштер деген атпен ғылымда белгілі болды. Біз қазір армян жазулы қыпшақ тілді жазба ескерткіштер деп атап жүрміз. Бір қызығы осы жазбаларда аталмыш тілді «қыпшақ тілі», «біздің тіл», «татар тілі» деп қолданады және армян тілін жеке «ерменiң тили» деп көрсетеді. Демек «ерменiң тили» (армян тілі) мен қыпшақ тілі екі бөлек дүние. Ал осындағы «татар» термині орыс княздіктері мен батыстың жалпы түрік текті халықтарға берген жалпылама атауы негізінде қалыптасса керек.

Армянский судебник (Армян заң жазбасы) кітабының қыпшақ тіліндегі нұсқасы «Төре бітігінде»:

Транслитерациясы: Tilinden ermeniniŋ latingā çıxargandır, latindān pol'skiygā, a pol'skiydān bizim tilgā, xaysı ki başlanıyır bu sözlār bilā (ТВ, 74).

Аудармасы: Армян тілінен латынға, латыннан, поляк тіліне, поляк тілінен біздің тілге аударылды. Міне (кітап) осы сөздермен басталады.

Түпнұсқа мәтіннің транслитерациясынан өздеріңізде байқап отырғандарыңыздай, «армян тілі» мен «біздің тіл» сөзінің айырмашылығын және «бізің тіл» деп отырған тілдің нақты қыпшақ тілі екенін байқау қиын емес.

Бұл жазба ескерткіште армян, поляк, славян тілдерінде сөздер кездескенімен, негізгі тілдік қордың қыпшақ тіліне тән екендігін барлық зерттеуші ғалымдар мойындайды. Ғылымда алғаш рет армян жазулы қыпшақ тілді жазба ескерткіштер жайлы 1912 жылы австриялық түркітанушы Фридрих вон Кралитц Грейфенхорст (1876-1932) жазды [20, 307-324]. Кейіннен бұл жазба ескерткіштермен Украиналық ғалымдар Крымский мен оның шәкірті Тимофей Иванович айналысты. Жазба ескерткішті мәтіндік тұрғыда зертеген Jean Deny, Lewicki/Kohnowa, Grunin, О.Присак, Эдуард Шудз, Герард Клоусон, Я.Дашкевич, Е.Трярский, А.Гаркавец, С.Құдасов сияқты ғалымдарды атай аламыз.

Армян әліпбиі. Түрк халықтары тарихи кезеңдерде түрлі жазулар қолданды. Алғашында өздерінің төл туындысы көне түрік бітіг жазуын қолданса, кейіннен соғды, ұйғыр, манихей, брахми, сириялық, араб, грек, армян, латын, славян жазуларын қолданды және кейбірін әлі күнге дейін қолдануда.

V ғасырда дін адамы болған Месроп Маштоц тарапынан ойлап табылған армян әліпбиі XIV ғасырдан бастап қыпшақ тілінде жазба ескерткіштерде, XVIII бастап түркі тілінде баспада қолданыла бастады. Армян әліпбиін шығыс еуропадағы армян-қыпшақтар ғана емес Осман империясы құрамындағы түріктенген ортодокс діниндегі грек текті түрік тілінде сөйлеген этникалық топ та діні негізінде армян жазуын киелі жазу санап, XX ғасырға дейін қолданып келген.

Жалпы армян жазуы фонологиялық тұрғыда жақсы қамтылған алфавиттік жазулардың бірі. Оның негізін қалаған М.Маштоц фонология мен жазу жүйесін жақсы түсінген адам болса керек. Сондықтан да бұл жазу ұзақ уақыт өзгеріссіз қолданылып, тек XI ғасырда «О» және «Ֆ» деген бір дауысты, бір дауыссыз таңба қосылды. Жалпы классикалық деп аталатын негізгі нұсқасында 38 таңба бар және оның 31 таңбасы дауыссыз дыбыстарды жазуға, 7 таңбасы дауысты дыбыстарды жазуға қолданылды.

Армян жазуымен жазылған қыпшақ мәтіндерінде армян әліпбиінің 38 әріп таңбасы қолданылып, олардың 31 таңбасы дауыссыз дыбыстарды жазуға, 7 таңбасы дауысты дыбыстарды жазуға қолданылған. Дегенмен осы жазуда қолданылған дауысты дыбыстардағы таңба саны қыпшақ тілінің фонологиялық ерекшелігін толық қамти алмағанын байқауға болады: «а» және «ə» дауыстылары армян жазуындағы Ա (бас әріп), ա (кіші әріп) таңбасын қолданды. Алғаш мәтін бойынша жұмыс жасаған Жан Дени, Т.Грунин, Я.Р.Дашкевичтің транскрипциясында «а» және «ə» дыбыстарын ажырату қиын еді. Мысалы: berma, emgak [21].

«О» дыбысы екі таңбамен сөздің басында және ортасында немесе соңында орналасуына байланысты О және Ո әріп таңбаларымен таңбаланды. Мысалы: ozon сөзін жазу үшін екі түрлі таңба қолданылды. «u» дыбысын белгілеу үшін «Ո» және «և» таңбаларының бірігуінен туған «ու» таңбасы қолданылды. Ал «ö» және «ü» дыбыстары армян тілінде болмағандықтан, бұл дыбыстарды «о» және «u» дыбыстарын белгілейтін таңбалармен белгіленді. Бұл өз кезегінде транскрипция жасауда қиындықтар туғызды. Мысалы: koz деп жазылып köz деп оқылды, kun деп жазылып kün деп оқылды, korundi деп жазылып köründi деп оқылды.

Бұл мәселе бұл ескерткіштерге мәтіндік талдау жүргізген ғалымдар үшін де қиындық тудырды. Мұны Жан Дени, Т.Грунин, Я.Р.Дашкевичтің [21] транскрипциясынан байқауға болады.

Осы мәтіндермен жүйелі және ауқымды зерттеу жүргізген А. Гаркавец өз еңбектерінде қыпшақ тілінің дыбыстық ерекшелігін ескере отырып, мәтіндердің транскрипциясын

осы тіл негізінде жасаған: köz (ТВ, 33), kün (ТВ, 35), köründi (ТВ, 38), könülük (ТВ, 43), yürāk (АКР, 130-131; ТВ, 22) bermā (АКР, 26/27), yürāk (АКР, 2), kendilāriniŋ (АКР, 121).

1-кесте. Армян жазу таңбаларының көрінісі

Армян-Қыпшақ ескерткіштеріндегі Армян жазу таңбаларының транслитерациясы, транскрипциясы және цифрлық мәні.

Ա ա	aib	a, ä, â	аиб	а, ə, я	1
Բ	pen	p	пен	п	2
Գ գ	kim	k	ким	к	3
Դ դ	ta	t	та	т	4
Ե ե	yech	e, y-	йечь	е, й-	5
Զ զ	za	z	за	з	6
Է է	e	ē	э	е	7
Ը ը	ət	ï (ə)	ыт	ы	8
Թ թ	to	t‘	то	т	9
Ժ ժ	zhe	ž	же	ж	10
Ի ի	ini	i	ини	і	20
Լ լ	lyun	l	люн	л	30
Խ խ	khe	χ	хе	х	40
Ծ ծ	dza	d͡z	дза	дз	50
Կ կ	gyun	g	гюн	г	60
Հ հ	ho	h	ho	h	70
Ձ ձ	tsa	c	ца	ц	80
Ղ ղ	ghad	γ	ғад	ғ	90
Ճ ճ	dzhe	d͡ž	дже	ҷ	100
Մ մ	men	m	мен	м	200
Յ յ	hi	j	hи	й, -	300
Ն ն	nu	n	ну	н	400
Շ շ	sha	š	ша	ш	500
Ո ո	wo	o, ö	уо	о, ө	600
Չ չ	cha	č	ча	ч	700
Պ պ	be	b	бе	б	800
Ջ ջ	dche	č	дче	ч	900
Ռ ռ	ra	ṙ	ра	р	1000
Ս ս	se	s	се	с	2000
Վ վ	vev	v	вев	в	3000
Տ տ	dyun	d	дюн	д	4000
Ր ր	re	r	ре	р	5000
Ց ց	tso	ç	цо	ц	6000
Ւ ւ	hyun	w	hюн	у, ў, в	7000
Փ փ	pyur	p‘	пюр	п	8000
Ք ք	ke	k‘	ке	к‘	9000
Օ օ	o	o, ö	о	о, ө	
Ֆ ֆ	fe	f	фе	ф	

Қорытынды

Түрк халықтары өз тарихында өздерінің төл туындысы көне түрік бітіг жазуынан бастап, соғды, ұйғыр, манихей, брахми, сириялық, араб, грек, армян, латын, славян жазуларын қолданды және кейбірін әлі күнге дейін қолданып келеді.

IX-X ғасырларда Арменияда қыпшақтардың орналасуы және сол жердегі жергілікті халықтың дініне өтуі нәтижесінде армян-қыпшақ этностарының қарым-қатынастары қалыптасты. Кейіннен 1239 жылы Шыңғыс хан әскерлерінің Ани қаласын басып алуы және олардың қыпшақтарды өздерінің негізгі бәсекелестері ретінде қарауы салдарынан осы аймақтағы қыпшақтар батысқа ығысып, Қырым түбегіне орналаса бастады. Жергілікті қыпшақтардың ресми жазба тілі болмағандықтан, армян жазуын қабылдап, христиан дінін қабылдай бастады. Осылайша қыпшақ-армян қоныстары көбейіп, кроссмәдени байланыстар арта түсті. Қыпшақ, армян этностарының араласуынан жаңа бір этникалық топ пайда болды. Бұлардың тілі қыпшақ тілі, діні христиан, жазуы армян жазуы еді. Армян жазуы XIV ғасырдан бастап қыпшақ тілінде жазба ескерткіштерде, XVIII бастап түрік тілінде баспада қолданыла бастады.

Ғылымда армян-қыпшақ жазба ескерткіштері деген атпен танылған жазбалардың тілінің қыпшақ тілі екендігінде ешкімнің таласы жоқ. Бұл мұраны қалдырған этнос жайлы ғылыми көзқарастарды талдай келе мұраның қыпшақтарға тиесілі екеніне күмән келтірмейміз және армяндардың да үлесі бар екенін мойындау қажет. Себебі қолымызда бар деректер, яғни осы өңірлерге саяхат еткен миссионерлердің жазбаларындағы деректер осыған саяды.

Армян жазуының қыпшақ тіліне қызметі барысында қыпшақ тілінің фонологиялық талаптарын толық қамтамасыз етпегенімен, жазу мәдениеті тұрғысында өз орны бар. Халық жазуды қолдану барысында тілдік ерекшелігіне икемдеп, кей әріп таңбаларына фонетикалық мән жүктеп, тиімді пайдалана білген. Бұл таңбалардың дұрыс оқылуын сөздегі жуан және жіңішке дауысты дыбыстарға, үндестік заңдылығы негізінде ажыратып отырған.

Қаржыландыру. Мақала ҚР БЖБМ тарапынан қаржыландырылатын AP23488017 «Армян жазулы қыпшақ мәтіндерін транскрипциялау, транслитерациялау және тәржімалау (түпнұсқа дереккөздері негізінде) жобасы аясында дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі.

Молдабай Т. – зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық негізді қалыптастыру;

Жиембай Б.С. – ұсыныстар және редакциялау жұмысы, мақаланы техникалық талапқа сай рәсімдеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Ачарян, Р. (1940) История армянского языка. Ереван: Ереван. гос. ун-та, с. 608.

2. Гумилев, Л.Н. (1967) Древние тюрки. Москва, с. 504.

3. Кляшторный, С.Г., Султанов, Т.И. (1992) Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: Рауан, с. 378.

4. Сартқожаұлы, Қ. (2007) Байырғы түрік жазуының генезисі. Алматы: Арыс, б. 304.

5. Gronbech, K. (1942) Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Monumenta Linguarum Asiae Maioris, Sunsidia 1, Kopenhagen: Munksgaard, p.3 14

6. Drimba, V. (2000) Codex Comanicus: édition diplomatique avec fac-similés. Editura Enciclopedică, p. 462.

7. Caferoğlu, A. (1931) Abu Hayyân. Kitab al-Idrak li-lisan al-Atrak. İstanbul, s. 25.

8. Ermers, R. (1999) Arabic grammars of Turkic: the Arabic linguistic model applied to foreign languages & translation of ʼAbū Ḥayyān al-ʼAndalusī's Kitāb al-ʼidrāk li-lisān al-ʼAtrāk, Brill, p. 435.

9. Karamanlıoğlu, A.F. (1989) Seyf-i Sarayî Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan bi't Türkî). Türk Dil Kurumu: Ankara, s. 544.

10. Ercilasun, A.B. (2008) Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçay, s. 447.

11. Eckmann, J. (1996) Memlûk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair. Türk Dil Kurumu. Ankara, S. 67-73.

12. Grousset, R. (2005) Baslangictan 1071'e Ermenilerin Tarihi (Çeviren Sosi Dolanoğlu). İstanbul: Aras yayıncılık, S. 598-621.

13. Lewicki, M., Kohnowa, R. (1957) Le version turque-kiptchak du Code des lois des Armeniens polonais d'apres le m. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum‘, Rocznik Orientalistyczny, T. XXI, Wiesbaden, pp. 153-300.

14. Pritsak, O. (1959) Das Armenisch-Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundemanta. Wiesbaden, 1, pp. 74-87.

15. Deny, J. (1957) L'armeno-Coman Et Les "Ephemerides" De Kamieniec (1604-1613). Wiesbaden, Otto Harrassowitz, p. 96.

16. Гаркавец, А.Н. (2002) Кыпчакское письменное наследие. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Том 1. Алматы: Дешт и Кыпчак, с. 1084.

17. Clauson, S.G. (1971) Armeno-Qipčaq, Rocznik Orientalistyczny, 34, 2, pp.7-14.

18. Дашкевич, Я.Р. (2013) Армяно-Кыпчакский язык XV-XVII вв. в освещении современников, Вопросы языкознание, 5, стр.79-92.

19. Дашкевич, Я.Р. (2013) Армяно-Кыпчакский язык: этапы истории, Вопросы языкознание, 1, стр. 91-107.

20. Kraelitz-Greifenhorst F. (1912) Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenländes, 26, pp. 307-324.

21. Дашкевич, Я.Р, Трыярски Э. (1977) Пять армяно-кыпчакских документов из Львовских коллекций (1559-1669 гг.). Warszawa: Komitet Nauk Orientalistycznych PAN. Rocznik Orientalistyczny, XXXIX, 1, стр. 85-132.

Т. Молдабай, Б.С. Жиембай

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Особенности использования армянской письменности представителями степных кочевников

Аннотация. В статье рассматривается вопрос армянской письменности, использовавшейся кыпчаками, которые считаются видными представителями степных кочевников, и определя-

ется ее место в истории письменности. Проанализированы этапы использования армянской письменности кипчаками, на основе языка конкретных письменных памятников рассмотрена функция этой письменности в рамках науки о истории письменности и культуры. Даны краткие характеристики армянско-кипчакских письменных памятников Восточной Европы и Крыма, проанализированы мнения, касающиеся языка этих памятников. Исследованы особенности применения армянских графем на основе фонологии кипчакского языка, а также соотношение письменных знаков и фонологических единиц. Проведен обзор трудов ученых, работавших с этими текстами, и проанализированы проблемы, возникающие у них при выполнении транслитерации и транскрипции в процессе работы с текстом. Изучение этапов использования армянской письменности кипчаками открывает новые данные в истории языка и дает возможность понять функциональные особенности этой системы письма. Анализ мнений относительно языка армянско-кипчакских письменных памятников демонстрирует многогранность взглядов ученых и отражает развитие их исследовательских методов. Трудности, с которыми сталкиваются учёные при транслитерации и транскрипции, рассматриваются как одна из актуальных проблем современной филологии.

Ключевые слова: армяно-кыпчакская письменность, алфавит, история письма, тюркские народы, кыпчаки, Төре бітігі, Крым.

T. Moldabay, B.S. Zhiyembay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Peculiarities of the use of Armenian script by representatives of steppe nomads

Abstract. The article examines the issue of the Armenian script used by the Kipchaks, who are recognized as prominent representatives of the steppe nomads, and establishes its place in the history of writing. The study analyzes the stages of the Kipchaks' use of the Armenian script and based on the language of specific written monuments, explores the function of this script within the disciplines of writing history and cultural studies. It provides a brief overview of Armenian-Kipchak written monuments from Eastern Europe and Crimea and critically reviews scholarly opinions concerning the language of these monuments. The research investigates the distinctive features of Armenian graphemes as applied to the phonology of the Kipchak language, examining the relationship between the writing signs and phonological units. An extensive review of the work of scholars who have engaged with these texts is presented, along with an analysis of the challenges they faced during transliteration and transcription processes. Studying the periods of Armenian script usage by the Kipchaks uncovers new linguistic data and allows for a deeper understanding of the functional characteristics of this writing system. The analysis of differing scholarly perspectives on the language of Armenian-Kipchak monuments highlights the complexity and diversity of academic approaches and reflects the evolution of research methodologies. The difficulties encountered by researchers in transliteration and transcription are identified as significant ongoing issues within contemporary philology.

Keywords: Armenian-Qypchak script, alphabet, history of writing, Turkic peoples, Qypchak, Tore bitigi, Crimea.

References

1. Acharjan, R. (1940) Istoriya armyanskogo yazyka. Erevan: Erevan. gos. un-ta, s. 608. [in Russian]

2. Gumiljov, L.N. (1967) Drevnie tyurki. Moskva, s. 504. [in Russian]

3. Klyashtornyj, S.G., Sultanov, T.I. (1992) Kazahstan: letopis' treh tysjacheletij. Alma-Ata: Rauan, s. 378. [in Russian]

4. Sartkozhayly, Қ. (2007) Bajyrgy tyrik zhazuynyn genezisi. Almaty: Arys, b. 304. [in Kazakh]

5. Gronbech, K. (1942) Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Monumenta Linguarum Asiae Maioris, Sunsidia 1, Kopenhagen: Munksgaard, p.314. [in Turkish]

6. Drimba, V. (2000) Codex Comanicus: édition diplomatique avec fac-similés. Editura Enciclopedică, p. 462. [in Turkish]

7. Caferoğlu, A. (1931) Abu Hayyân. Kitab al-Idrak li-lisan al-Atrak. İstanbul, s. 25. [in Turkish]

8. Ermers, R. (1999) Arabic grammars of Turkic: the Arabic linguistic model applied to foreign languages & translation of ’Abū Ḥayyān al-’Andalusī's Kitāb al-’idrāk li-lisān al-’Atrāk, Brill, p. 435. [in Turkish]

9. Karamanlıoğlu, A.F. (1989) Seyf-i Sarayî Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan bi't Türkî). Türk Dil Kurumu: Ankara, s. 544. [in Turkish]

10. Ercilasun, A.B. (2008) Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçay, s. 447. [in Turkish]

11. Eckmann, J. (1996) Memlûk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair. Türk Dil Kurumu. Ankara, S. 67-73. [in Turkish]

12. Grousset, R. (2005) Baslangictan 1071'e Ermenilerin Tarihi (Çeviren Sosi Dolanoğlu). İstanbul: Aras yayıncılık, S. 598-621. [in Turkish]

13. Lewicki, M., Kohnowa, R. (1957) Le version turque-kiptchak du Code des lois des Armeniens polonais d’apres le m. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum‘, Rocznik Orientalistyczny, T. XXI, Wiesbaden, pp. 153-300. [in Turkish]

14. Pritsak, O. (1959) Das Armenisch-Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundemanta. Wiesbaden, 1, pp. 74-87.

15. Deny, J. (1957) L’armeno-Coman Et Les “Ephemerides” De Kamieniec (1604-1613). Wiesbaden, Otto Harrassowitz, p. 96.

16. Garkavec, A.N. (2002) Kypchakskoe pis'mennoe nasledie. Katalog i teksty pamjatnikov armjanskim pis'mom. Tom 1. Almaty: Desht i Kypchak, s. 1084. [in Russian]

17. Clauson, S.G. (1971) Armeno-Qipčaq, Rocznik Orientalistyczny, 34, 2, pp.7-14.

18. Dashkevich, Ja.R. (2013) Armyano-Kypchakskij yazyk XV-XVII vv. v osveshhenii sovremennikov, Voprosy yazykoznanie, 5, str.79-92. [in Russian]

19. Dashkevich, Ja.R. (2013) Armjano-Kypchakskij jazyk: jetapy istorii, Voprosy jazykoznanie, 1, str. 91-107. [in Russian]

20. Kraelitz-Greifenhorst F. (1912) Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenländes, 26, pp. 307-324.

21. Dashkevich, Ja.R, Tryjarski Je. (1977) Pyat' armyano-kypchakskih dokumentov iz L'vovskih kollekcij (1559-1669 gg.). Warszawa: Komitet Nauk Orientalistycznych PAN. Rocznik Orientalistyczny, XXXIX, 1, str. 85-132. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Молдабай Т. **–** хат-хабарға жауапты автор, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жиембай Б.С. **–** PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Молдабай Т. **–** автор для корреспонденции, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Жиембай Б.С. **–** PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Moldabay T. **–** Corresponding author, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhiyembay B.S. **–** PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Редактор: Дәлелхан А.
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2025. – 3(152). – Астана: ЕҰУ. – 375 б.
Шартты 60 б.т. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 30.09.2025

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: http:// bulpolit.enu.kz

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
http:// bulpolit.enu.kz

Ғылыми мақаланың мазмұны үшін жауапкершілік авторға (авторларға) жүктеледі.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)